

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRLIGI
MAGTYMGULY ADYNDAKY TURKMEN DÖWLET
UNIWERSITETI

Romanguly Mustakow

Daşary ýurt edebiýatynyň taryhy

**(Daşary ýurt dilleri we edebiýaty fakultetiniň roman-
german dilleri we edebiýaty we türkmen dili we
edebiýaty hünärleri üçin okuw kitaby)**

2-nji kitap

**Türkmenistanyň Bilim Ministrligi tarapyndan
hődürlenildi.**

Aşgabat - 2010

Romanguly Mustakow

Daşary ýurt edebiýatynyň taryhy .Daşary ýurt dilleri we edebiýaty fakultetiniň roman-german dilleri we edebiýaty we türkmen dili we edebiýaty hünärleri üçin okuw kitaby.1-nji kitap-Aşgabat,2010

“Daşary yurt edebiýatynyň taryhy” okuw kitaby daşary yurt dilleri we edebiýaty fakultetiniň roman-german dilleri we edebiýaty hem-de türkmen dili we edebiýaty hünärleriniň okuw maksatnamasynyň esasynda taýýarlanyldy. Şeýle-de bu okuw kitabyna girizilen ýazyjylaryň we şahyrlaryň döredijiligi Türkmenistanyň orta mekdeplerinde-de öwrenilýär.

Şu ”Daşary ýurt edebiýatynyň taryhy” okuw kitabyňyň 2-nji kitabynda XIX-XX asyr Günbatar Ýewropa daşary ýurt edebiýatynyň taryhy derňelýär.Bu kitapda şu döwürde ýüze çykan romantizm,realizm,naturalizm we beýleki modernizm akymlary we olaryň wekilleriniň döredijiligi derňelýär.Şeýle-de Bu kitabyň dünýä edebiýaty diýen bölümünde rus,arap,awar,gazak,gyrgyz,gruzin,hindi we beýleki edebiýatlara degişli maglumatlar berilýär.Şu döwürlerde ýüze çykan edebi akymlar we žanrlar derňelýär we görnükli şahyrlarynyň we ýazyjylarynyň döredijiligi beýan edilýär.

Bu okuw kitaby ýokary okuw mekdepleriniň roman – german dilleri we edebiýaty hem-de türkmen dili we edebiýaty hünärlerini öwrenýän talyplara,şeýle-de orta mekdep ,okuwçylaryna we mugallymlaryna ,daşary ýurt edebiýaty bilen gyzyklanýan giň okyjylar köpçüligine niýetlenendir

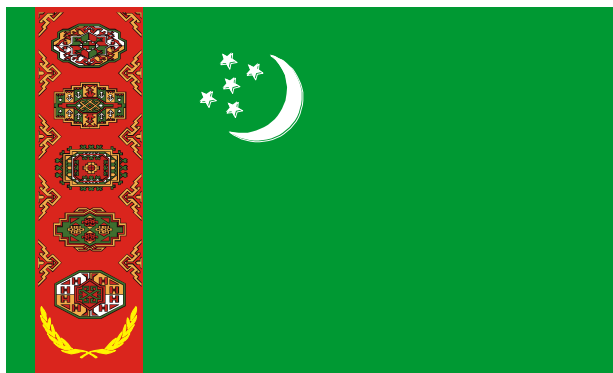
Ylmy redaktor:prof. Jora Allakow

**GARAŞSYZ, BAKY BITARAP TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Sözbaşy

“Daşary yurt edebiýatynyň taryhy” okuw kitaby daşary yurt dilleri we edebiýaty fakultetiniň roman-german dilleri we edebiýaty hem-de türkmen dili we edebiýaty hünärleriniň okuw maksatnamasynyň esasynda taýýarlanylady. Şeýle-de bu okuw kitabyňa girizilen ýazyjylaryň we şahyrlaryň döredijiligi Türkmenistanyň orta mekdeplerinde-de öwrenilýär.

Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Beýik Galkynyş we Täze özgertmeler zamanasynda alyp barýan il-ýurt bähbitli syýasatynda bilim ulgamyny dünýä derejesinde ösdürmek boýunça täze wezipeler önünde goýuldy. Hormatly Prezidentimiziň 2007-nji ýylyň 15-nji fewralynda çykarylan “Türkmenistanda bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakynda” Permanyna we 4-nji martyndaky “Bilim-terbiýeçilik edaralarynyň işini kämilleşdirmek hakynda” Kararyna laýyklykda orta we ýokary mekdeplerde okuw maksatnamalaryny täzelemek we şolara laýyklykda orta mekdepleriň okuwçylaryny we ýokary okuw mekdepleriniň talyplaryny okuw kitaplary bilen üpjün etmek ýurdumyzyň iň bir derwaýys, wajyp meseleleriniň birine öwrüldi.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň dünýä derejesinde alyp barýan işeňňir daşary syýasaty türkmen halkynyň bagtly şu gününiň we ýagty gelejeginiň bähbitlerine hyzmat edýär. Hormatly Prezidentimiziň bütin dünýäniň halklary bilen ysnyşykly, dostluk-doganlyk gatnaşyklarynyň ösdürmäge ýardam edýan “açyk gapylar” syýasatynyň esasynda ABŞ, Russiýa, Germaniýa, Italiýa, Ýaponiýa, Hytaý, Türkiýe, Eýran, arap

döwletleri we başga-da dünýaniň dürli künjeklerinde ýerleşen döwletleriň Türkmenistanbilen gatnaşyklary we syýasy, ykdysady, medeni hyzmatdaşlygy günsaýyn ösýär.

Dünýa döwletleri bilen şeýle gatnaşyklaryň ösen döwründe ýokary okuw mekdeplerinde şol ýurtlaryň dillerini, edebiýatyny, medeniýeti gowy bilýän hünärmenleri ýetişdirmek örän möhüm ähmiýete eýedir. Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň Daşary yurt dilleri we edebiýaty fakultetiniň roman-german dillerini we edebiýatyny öwrenýän talyplar daşary yurt dilleri bilen bir hatarda şol ýurtlaryň edebiýatyny-da öwrenýarlar, sebäbi dil öwrenmekde edebiýat aýratyn möhüm orun tutýar. Şeýle-de her bir ýurduň edebiýaty şol ýurduň halkynyň medeniýetiniň, taryhynyň, şol sanda şol halkyň dünýagaraýyşynyň esasyny düzýar. Şol sebäpli daşary yurt edebiýatynyň taryhy dersi diňe bir hünär öwrediji dersleriň hataryna girmän, ol talyplaryň dünýagaraýyşlaryny, olaryň gözýetimini giňeldýän ders bolup durýar.

Bu okuw kitabynda esasan Ýewropa we ABŞ-nyň edebiýatlary gadym döwürlerden biziň döwrümize çenli yzygiderlikde beýan edilýar. Günbatar Ýewropa, ABŞ-nyň edebiýatynyň ösüşiniň gözbaşy grek-rim edebiýatyndan, ýagny antik edebiýatdan başlanýar.

Şu "Daşary yurt edebiýatynyň taryhy" okuw kitabynda antik edebiýaty, orta asyrlar we Täzeden Döreyiş döwürleriniň edebiýatynyň taryhy, ösüş döwürleri, žanrlary we görnükli şahyrlarynyň we ýazyjylarynyň döredijiligi beýan edilýar. Şeýle yzygiderlikde XVII asyrda dörän klassisizm, barokko usullary we olara degişli edebiýatyň taryhy yzarlanýar. Şeýle-de Ýewropa edebiýatynda uly

ösüş basgançagy bolan XVIII asyr Magaryfçylyk edebiýaty, XIX asyrdan ösüp kemala gelen romantizm, realizm akymlarynyň wekilleriniň döredijiligi derňelýar. XIX asyryň ikinji ýarymynda, XX asyrdan ýüze çykan täze edebi ugurlaryň we akymlaryň derňewine bu okuw kitabynda uly orun berilýar.

Gomeriň “Iliada” we “Odiseýa” poemalary, Eshiliň, Sofoklyň, Ewripidiň tragediýalary, Aristofanyň komediýalary, Dante Aligýeriniň “Ylahy komediýa” atly poemasy, Şekspiriň, Serwantesiň, Lope de Weganyň eserleri, Balzagyň, Dikkensiň, Mark Tweniň, Jek Londonyň, Hemingueýiň, Antuan de Sent-Ekzýuperiniň dünýä edebiýatynyň altyn hazynasyna girýan eserleriniň derňewine bu okuw kitabyň sahypalarynda uly orun berilýar. Şeýle-de bu okuw kitabynda rus edebiýatynyň we dünýä edebiýatynyň ýazyjy şahyrlary barada baplar girizildi.

Ýazyjylaryň, şahyrlaryň döredijiligine, olaryň ýazan eserlerini derňemekde, olara baha bermekde hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Döwlet adam üçindir” diýen şygary bu kitabyň ylmy-usulyýet esasyňy düzýar. Şonuň üçin kitapda dünýä edebiýatynyň altyn hazynasyna girýan ynsanperwerlik ideýalaryna ýugrulan eserler talyplara öwredilýar.

Bu okuw kitaby diňe bir roman-german dillerini we edebiýatyny öwrenýän hünärler üçin niýetlenmän eýsem ýokary okuw mekdeplerinde daşary yurt edebiýatynyň taryhy dersini öwrenýän beýleki hünärleriň talypalaryna, orta mekdep okuwçylaryna we mugallymlaryna-da okuw gollanmasy bolup biler.

“Daşary ýurt edebiýatynyň taryhy” okuw kitabyňyň 2-nji kitabyna Günbatar Ýewropa edebiýatlarynyň XIX-XX asyrlardaky ösüş ýoly beýan edilýär. Şeýle-de şu kitabyň V bölümünde dünýä edebiýatynyň ýazyjylary, şahyrlary we görnükli eserleri barada maglumatlar berilýär.

Bu okuw kitabynda edebiýat taryhynda ýüze çykan romantizm

realizm, naturalizm, dekadans, modernizm, ekzistensializm we beýleki akymlar, olaryň görnükli wekilleri hem-de dürli žanrlar barada giňişleýin düşünje berilýär.

I bölüm. XIX asyr Günbatar Ýewropa edebiýatynyň taryhy (romantizm döwri)

XIX asyryň edebiýatynyň kökleri XVIII asyrdan iýmitlenip, Ýewropada XVII – XVIII asyrlarda bolyp geçen syýasy özgerişler, XVII asyrdan bolup geçen inlis buržuaz rewolýusiýasy, 1789-1794 –njy ýyllar öz içine alýan fransuz buržuaz rewolýutsiýasy bu ýurtlarda täze buržuaz jemgyýetiniň feodalizmi gutarnykly ýeňendigini görkezdi.

XIX asyrdan öňdebaryjy Ýewropa ýazyjylary, şahyrlary bolup geçen bružuaz rewolýusiýalaryň netijesinden nägile bolýarlar, çünki feodalizm düzgüni ýykylsa-da täze bružuaz jemgyýetinde halk köpçüliginiň ýagdaýy gowlaşmaýar. Ýazyjylar, şahyrlar magaryfçylaryň akyl, paýhas bilen bagtly durmuş gurmak ideýalarynyň amala aşmandygyny görýärler, ýöne özleriniň hem indi belli bir düzülen, yzygiderli maksatnamasy bolmaýar. Şonuň üçin ýazyjylar klassisizm usulynyň çäklendiriji, ugrukdyryjy kanunlaryndan ýüz öwürýärler we eserlerini öz arzuw hyýalyna laýyklykda ýazýarlar. Jemgyýetiň kanunlaryndan ýüz öwürüp, nägile bolýarlar. Täze bir ajaýyp durmuş barada arzuw edýärler. Şeýle ajaýyp durmuş baradaky olaryň eserleriniň wakalary alys ýurtlarda, Ýewropadan uzakda, hyýaly arzuwlarda dörän ýurtlarda bolup geçýär.

Romantik ýazyjylar ajaýyp, adalatly durmuş barada arzuw edip, adalatsyzlygy, zulумы ýazgarýarlar we oňa garşy göreşýän gahrymanlaryň keşplerini suratlandyrýarlar.

Feodal koşk medeniýetiniň hem ýykylmagy adamlaryň aňynda uly özgerişler döredýär. Täze buržuaz gatnaşyklaryny diňe bir öňki köşk gatlagyna degişli adamlaryny däl olar hatda rewolýusiýanyň tarapdarlaryny hem kanagatlandyrmadyr. Çünki indi öňki feodal jemgyýetinde güýç bilen zulum edilýän bolsa, indi gylyjyň, ýaragyň ornuny pul eýeleýär. Indi şeýle ýagdaýda täze durmuş şertlerinde adamlaryň önünde birnäçe çözülmeli edep – ahlak problemalary keserýär.

XVIII asyryň oňdebaryjy “magaryfçylar” diýip at alan ýazyjylary, şahyrlary rewolýusiýany ideýa tarapdan taýarlaýarlar.

Rewolýusiýa şahsyýetiň azatlygyny yglan edýar, onuň önünde täze, entek görulmedik ýollar açylýar, ýöne adamzat jemgyýeti indi öz şahsy bähbidi, peýdakeşlik üçin çapmak bilen köp etiki-ahlar kadalaryny ret edýär, onuň önünde täze, entek görulmedik ýollar açylýar, ýöne adamzat jemgyýeti indi öz şahsy bähbidi, peýdakeşlik üçin çapmak bilen köp etiki-ahlak kadalary ret edýär, depeleýär. Ine şeýle ýagdaýy kabul etmeýän, daş töweregindäki bolup geçýän ozgerişlerden nägile bolýan ýazyjylar, şahyrlar indi öz hyýaly dünýäsini döretmäge ýykgyň edýärler. Bu ugry edebiýatda “romantizm” akymy ýa-da usuly diýip atlandyrylarlar.

“Romantizm” sözi iňlis dilinde “romance like” ýagny öňki orta asyr rysarlaryň öz söýgülişi üçin dürli başdan geçirmelere duçar bolup, gahrymançylyk görkezýän rysarlaryň durmuşyny beýan edýän romanlaryna meňzeş diýlen sözlerden gelip çykýar. Romantik ýazyjylar adamyň, ynsanyň hakyky adamkärçilikli, ynsanperwer häsiýetlerini açyp görkezmegi maksat edinipdirler.

Romantizm akymy Ýewropada, ABŞ –da we Latyn Amerikasyndaky ýurtlarda 1750-nji ýyllardan başlap 1870-nji ýyllara çenli dowam edipdir. Onuň kemala gelişi we ösüşi durli ýurtlarda özboluşly milli häsiýete eýe bolupdyr.

Romantizmiň aýratynlyklary

Bu akymyň ýazyjylary, şahyrlary wakalary, durmuşy öz garaýyşlaryna, duýgylaryna laýyklykda, ýagny subýektiw beýan edýär. Eserde bolup geçýän wakalar real durmuşyň şertlerinden gelip çykmaýar, olar ýazyjynyň aýtjak bolýan ideýasyna görä beýan edilýär. Romantizm adamlara alyş ýerlerde Amerikanyň jeňnellerinde ýa-da syrly Gündogaryň ýurtlarynda ösen Ýewropa medeniýetiniň entek barmadyk ýerlerinde gowy, päk ýurekli adamlaryň bardygyny ynandyrmak isleýär. Şoňa görä-de şeýle eserlerde taýpa duzguni bilen ýaşayan çarwalar ýa-da Amerikan hindileri položitel keşpler hökmünde suratlandyrylýar.

Romantizm ýazyjynyň fantaziýasyna esaslanýar we ýazyjy öz eserinde aýtjak bolýan pikirlerini azat, erkin beýan edýär. Ol özüni hiç hili berk kadalar bilen çäklendirmeýär. Romantizm iki ugur bilen ösüpdür. Birinji topar yza, geçmişe seredýän, öz idealyny geçmişden gözleýän romantikler. Olar geçmişiň feodal, patriarhal, oba durmuşyny ideallaşdyrýala, şol durmuşyň gaýdyp gelmegini isleýärler. Ikinji topar, öňe seredýän, geljekde täze bagtly durmuşy görmek isleýän ýazyjylar jemgyýetin adamlaryň azatlygyny çäklendirýän kanunlaryny ret edýärler. Şonuň üçin şeýle gahrymanlar jemgyýetden çete çykyp, ýekelikde,

ýa-da “adalatly garakçy” hökmünde adalat, azatlyk üçin göreşýärler.

1800-nji ýylda iňlis romantizminiň şahyrlary Wilýam Wordsworth we Semýuel Teýlor Kolrij özleriniň neşir eden **“Liriki balladalar”**¹ atly kitabyňyň sözbaşynda eserleriň mazmuny we gurluşy barada söz açyp, öňden dowam edip gelýän däpleri ret edýärler.

Klassisizmiň talaplarynyň, kadalarynyň ýöredilümeği indi hökman däldigi aýdylýar. Eserlerde duýgy we hyjuw birinji orunda goýlýar. Yagny edebiýatda duýgy we hyjuw (sensitivity and passion) akyl we logikanyň ýerine geçýär, olar ikinji plana geçýärler. Bir söz bilen aýdylanda romantizm forma taýdan klassisizmiň talaplaryny ret edýär. Düşnukly, sada sýužetiň dereğine indi çylşyrymly, wakalary çalt ozgerýän sýužetler ýüze çykýar.

Klassisizmin “üç birlik” kadalary (wagt, ýer we hereket birligi) ret edilýär. Öňki patyşalaryň, serkerdeleriň, adatdan daşary güýçli serkerdeleriň, gahrymanlaryň derejine rusonyň aýdýan “adaty adamyň” obrazy öňe sürülýär. Eserlerde syýasy, rewolýusion temalar agdyklyk edýär.

Şahsyýetiň islegleri we arzuwlary jemgyýetiň kadakanunlaryndan ýokarda goýulýar. Ýagny nemes ýazyjysy **Fridrih Gelderliniň (1770 – 1843)** ol özüniň „**Giperion**“ atly filosofiki eserinde ynsan azatlygyny çäklendirmeli däl “adam hudaýdyr, eger-de ol hakyky adam bolsa, ol hudaý bolsa-da ol ajaýypdyr”² diýen pikir öňe sürülýär.

¹ **Ballada**-bir kiçi wakany beýan edýän aýdym.

² Зарубежная литература XIX век. Романтизм. Москва, 1976, стр. 13

Romantizmiň döreýişi.

Romantizmiň döremeginiň birinji sebäbi ýazyjy real durmuşdaň daş – töweregini gurşap alan ýaşayyş şertlerinde öz görjek bolýan ajaýyp idealyny, keşbini tapmaýar. Şonuň üçin ol öz idealyny, ajaýyp häsiýetli gahrymanlaryny, ajaýyp durmuşy başga ýerlerden gözleýär. Ikinjiden, romantizmiň döremegine Žan Žak Russo , Gýote, Şekspir ýaly ýazyjylaryň eserleri itergi berýär.

Russo şahsyýetiň, ynsan ryhynyň azatlygyny gorap çykyş edip, adamyň bagt üçin dörändigini nygtaýar. Şekspiriň köp eserleriniň erkin formasy, onuň ynsanperwer adam ruhynyň azatlygy, köne feodal düzgunleriň indi möwriti geçip çüýrändigi we adamy ahlak päklige çagyryň eserlerini Romantikler Soýüp okamak bilen bir hatarda nemes, fransuz dillerine terjime edipdirler.

Gýotäniň “**Ýaş Werteriň hesretleri**” (1774) atly romany jogapsyz söýgi zerarly özüni öldürýän gahrymanyň keşbini döretmek bilen, birtopar gam çekýän, durmuşdan nägile, ýadaw adamlaryň keşplerini döretmäge itergi berýär.

Gýotäniň 1773-nji ýylda ýazan “**Gets fon Berlihingen**” atly taryhy dramasynda XVI asyryň birinji ýarymynda bolup geçen daýhan gozgalanlarynyň birini beýan edýär.

Gets fon Berlihingen bir eline uruşda ýitirip, “Demir elli” diýip at alan rysar, ol adalatsyzlygyň garşyna gazgalaň turuzýär we “adalatly – galtamana” öwrülýär.

Bu eserde Gýote adalat üçin resmi häkmiýetiň garşysyna alnyp barylýan göreşi dogry hasaplaýär. Bu pýesa Şekspiriň tarhy eserleriniň täsiri bilen ýazylypdyr. Bu

batyr, mert romantik göreşiji romantik gahryman baradaky eser Gýotä meşhurlyr getirýär we oňa öýkünip birnäçe “rysar dramalary” döredilýär.

Nemes ýazyjysy **Fridrih Şlegeliň (1772-1829)** pikirine görä, romantizmiň döremeginde üç zat: ýagny fransuz rewolýusiýasy, Fihtäniň filosofiýasy we Gýotäniň “Wilgelm Meisteriň okuwçylyk ýyllary” atly eseri täsir edýär

Fransuz rewolýusiýasy adamlarda özbaşdak täze dünýägaraýys döretse, Fihtäniň filosofiýasy adamyň aňy (“men” duýgysy) dünýäny öwrenmekde ýeke täk döredijilik çeşmesi bolup durýär.

Ýogann Gotlib Fihte (1762-1814) öz okuwçylaryň daşky dünýäni däl-de öz içki dünýäni öwrenmekligi ündäpdir. Şonuň üçin ýazyjylar öz içki dünýäsini açyp görkezilmege uly üns berýär.

Romantizm ilki Fransiýada we Germaniýada döräp, onsoň ol Angliýa we beýleki ýurtlara ýaýrapdyr.

Romantik filosofiýasy adamy köne durmuşyň zulumyndan, ezilmeginden azat etmeklik, adam hukuklarynyň we azatlyklarynyň berjaý edilmegii baradaky pikirleri öňe sürýär. Şoňa görä-de rewolýusiýa, syýasy we durmuş özgerişleri temalary romantik ýazyjylaryň söýgüli temalaryna öwürülýär.

Romantizmiň esasy temalary

Köp romantik ýazyjylar adam azatlygy, onüň zulumdan halas edilmegi ýaly temalary beýan edýär. Olar rewolusiýa, syýasy we jemgyýetçilik ozgerişleri geçirmeklige çagyýarlar. Lord Baýron, Şelli ýaly şahyrlar

diňe bir eserleri bilen däl, öz şahsy durmuşynda-da adam azatlygy üçin göreş alyp barypdylar. Olar adam, ynsan azatlygyny çäklendirýän köne kanunlaryň garşysyna protest bildirip, olary ret etmeklige çenli baryp ýetipdirler.

Ikinji, bu tebigat temasydyr. Tebigat romantik ýazyjylaryň eserlerinde wajyp rol oýnaýar. Tebigat adam duýgylarynyň gözbaşy bolup durýar. Oba ýeriniň ajaýyp görnüşleri, adamlaryň sada göwunligi romantik ýazyjylarynyň köp eserlerinde aýratyn wasp edilýär.

Romantikleriň pikrine görä, janly tebigat adam duýgylaryna jagap berýär, adama dogryçylygy we ýagşylygy öwredýär. Osen medeniýetiň baryp ýetmedik alys jeňňellerde, tokaýlarynda ýaşaýan “ajaýyp ýabany adamlary” romantik ýazyjylarynyň söýguli temasyna öwrülýär. Çünki, olaryň pikrine görä, medeniýet adamlary azdyrypdyr, olara mekirligi, ýalançylygy, galplygy öwredipdir.

Romantizmde gam çekmek, gorka batmar temalary hem beýan edilýär. Meselem Amerikan ýazyjysy E.Ponyň käbir hekaýalarynda, goşgylarynda ölüm, aýralyk temalary ýa-da geljek durmuşdan gorkmak ýaly pikirler aýdylýar.

Amerikan, iňlis we nemes edebiýatynda adatdan daşary guýçler, fantastiki elemnetler, wakalar görkesilýar Bir adamyň iki keşbe bölünmegi,öz kölegesini melguna satmagy ýa-da öz janyny pula satmagy yaly wakalar bolup geçýar.

Romantiki eserlerde üýtgeşik ýurt, ýagny ekzotiki temasy hem aýratyn orun alýar. Şeýle eserlerde wakalar alys Gündogar ýurtlarynda, Amerikanyň tokaýlarynda bolup geçýär. Ýöne beýle eserlerde şol ýurtlaryň hakyky real keşbi görkezilmeýär, ýöne şertli halda wakalaryň

adatdan daşary, gyzykly, ýa-da aýdyljak ideýanyň çeper beýäny we bezegi üçin ulanylýär.

Romantizmiň güýçli işlän ýene bir temasy, bu halkyň taryhyny görkezmek bolup durýär. W.Skottyň “Aýwengo”, W.Gýugonyň “Pariždäki Merýem enäniň buthanasy” atly romanlary muňa mysal bolup durýär.

Romantik gahryman. Romantik gahryman hemişe položitel ýa-da gowykeşp bolup durmaýar. Adatça şeýle gahryman öz töweregindäki durmuşdan nägile, ýöne ol ruhy taýdan örän güýçli, “adalattly garakçy”, muzykant-sazanda, şahyr, hudožnik ýa-da jemgyýetden nägile, ondan gaça durup, ýekelikde aýry ýaşayan adamlar romantiki eserlerde görkezilýär.

Romantizmiň žanrlary. Goşgy, poema, hekaýa, edebi erteki, roman, taryhy roman žanyrlary romantizmde güýçli ösüpdür. Ýewropa ýurtlarynda 1787-nji ýyldan 1837-nji ýyllar aralygy “Romantizm döwri” diýilip aýdylýar

Romantizmiň ähmiýeti. Romantizm klassizmden soň edebiýatyň täze bir ösüş döwri bolup durmak bilen, ol edebiýatyň täze görnüşlerini ýüze çykardy. Adamzat durmuşynyň taryhyny görkezmekde roman žanyrnda uly öňe gidişlikler gazandy. Romantik eserlerinde halkyň hemme wekilleri görkezilmegi bilen edebiýat demokratik häsiýete eýe boldy.

Romantizm edebiýatda milliligi öňe sürüp, halklaryň dürmuşynyň, taryhynyň özboluşly milli häsiýetlerini açyp görkezdi. Romantizm täze buržuaz gatnaşyklarynyň ösen döwründe peýdakeşlik we edep, ahlak kadalarynyň arasyndaky garşylyklary açyp görkezdi. Romantizm durmuşyň wajyp meselelerini gozgap, hem-de ynsan azatlygyny wasp etmek bilen edebiýatda realizm akymynyň

ösmegine ýol açdy. Romantizm edebiýaty täze tärler, çeperçilik serişdeleri bilen baýlaşdyrdy.

Fransuz edebiýatynda romantizm

Romantizmiň döremegine durmuş şertleriniň Fransuz rewolýusiýasynyň täsiri zerarly düýpgöter ütgemegi we ondan soňky döwürde rewolýusiýanyň netijeleriniň halka bagtly durmuş getirmänligi ýaly birnäçe hadysalar edebiýatyň ösüşine-de täsir edipdir. Fransuz edebiýatynda romantizmi üç döwre bölmek mümkin. Bu bölüniş ýurtda bolup geçen düýpli syýasy özgerişler bilen baglanşyklydyr.

Romantizmiň **birinji döwri 1801-nji ýylda başlanyp 1815-nji ýylda gutarýar.** Bu döwürde fransuz buržuaz rewolýusiýasy bolup geçen soň Napoleon Bonapart höküm sürüpdir. Fransiýa imperiýa döwletine öwrülýär. Bu döwürde ilkinji romantik ýazyjylar peýda bolýar.

Ikinji döwür-bu Napoleonyň imperiýasy dargap, täzedan patyşa hökümetiniň dikeldilen döwri, (1815-1830) häkimýet başyna öňki patyşa Burbonlaryň nesilleri geçýär. Bu döwre Restawratsiýa döwri ýagny „täzedan patyşa düzgüniniň dikeldilen“, döwri diýlip aýdylýar. Bu ýyllarda romantizmiň häsiýetlerini, alamatlaryny, talaplaryny beýan edýän eserler, makalalar neşir edilýär.

Romantizmiň **üçünji döwri 1830-njy we 1848-nji ýyllary** öz içine alýar. Bu döwürde täze öwrülişik bolup geçýär. Fransiýanyň durmuşynda maliýe burjuaziýasy häkimýeti doly eline alýar. Durmuşda indi täze gapma-garşylyklar ýüze çykýar. Işçiler fabrik eýelerine, magdan eýelerine, burjuaziýa garşy gozgalaňlar turuzyp, öz syýasy

we ykdysady hukuklary üçün göreşýarler. Roman žanrynyň täze görnüşi, jemgyýetçilik, sosial-durmuşy roman ýüze çykýar.

Fransua Rene de Şatobrian(1768-1848)

Romantizmiň birinji döwründe F.R. de Şatobriýan edebiýatda täze romantizm ugrunyň zehinli wekili hökmünde öňe çykýar.Ol şol döwürde ýaşan köp ýazyjylaryň mugallymy,halypasy hasaplanypdyr. Şatobriýan baý dworýan, köşk gatlagyna degişli maşgalada eneden bolýar.Onuň durmuşy

rewolýusiýa bolup geçensoň çylşyrymly şertlerde geçipdir.Ol birnäçe wagtlap Amerikada, Angliýada ýaşap,soňra 1802-nji ýylda Fransiýa dolanyp gelipdir.Ol Fransuz rewolýusiýasyna duşmançylykly garapdyr.Umuman, onuň pikrine görä, patyşa düzgünini,ondan betteräk gurluş bilen çalşyryrlar diýip,hasap edipdir.Şatobriýananyň eserleri gapma-garşylykly ideýalara ýugrulandyr.Onuň „**Hristiýan**

dininiň ruhy“(1802)atly eseri adamzat taryhynda hristiýan dininiň sungaty baýlaşdyrylandygyny,ýagny ruhuň we teniň göreşini sungata girizendigini aýdýar.Bu esere Şatobrianyň ikii sany uly bolmadyk „**Atala**“(1801)we „**Rene**“(1805)atly powestleri hem girizilipdir.Bu powestler köp

ýazyjylara, şahyrlara täze görnüşde, täze ruhda eser ýazmaga nusga bolup hyzmat edipdir.

„**Atala**“ powestinde wakalar Amerikanyň tokaýlarynda bolup geçýär. täze gahryman hindi Şaktas Renä öz ýaşlygy barada, durmuş taryhyny, özüni ölümden halas eden Atala atly akýagyz gyza bolan pajygaly söýgüsi barada gürrüň berýar. Olar köp wagtlap tokaýda ygyp, sergezdan bolup gezipdirler. Emma Atala hristian dinine uýýan gyz bolany sebäpli, onuň ejesi gyzynyň durmuşa çykmazlygy barada Atalanyň deregine hudaýyň önünde söz beripdir. Atala Şaktasa bolan güýçli söýgüsine çydap bilmän özüni heläk edýär.

„**Rene**“ powestinde Rene Şaktasa öz durmuş taryhyny gürrüň berýar... Rene beýleki romantik gahrymanlar ýaly Ýewropa jemgyýetinde ýaşamak islemeýar. Ol bu dünýäde ruhy ýalňyzlykda ýaşaýar. Durmuş oňa manysyz görünýar. Hatda tebigatyň gозelligi-de ony bolandygy barada eseriň soňunda aýdylýar. Ýöne bu powestiň käbir aýratynlyklary barada aýdylanda, onda gahrymanyň içki duýulary, onuň aňynda bolup geçýän tolgunmalar, onuň durmuş baradaky oikrleri örän täsirli beýan edilýär.

Netijede Şatobrian durmuşdan nägile, jemgyýetiň kanunlaryny ret edip, çete çykyp, gam çekip ýaşayan adamyň keşbini döredýär. Bu powestlerde şahsyýetiň tragediýasy görkezilýär. Şeýle-de şol gowgaly, gazaply ýyllarda ýaşan adamlaryň ruhy dünýäsi açylyp görkezilýär. Şatobrianyň Rene atly gahrymanynyň keşbi Ýewropa ýazyjylarynyň eserlerinde köp gam çekýän gahrymanlaryň keşpleriniň döredilmegine itergi beripdir. Ýaş Balzak, Gýugo Şatobriany öz mugallymy hasaplapdyrlar, oňa meňzejek bolupdyrlar. Gýugo ýaşlygynda “Men Şatobrian bolasym gelýär” diýipdir.

Žermena de Stal 1766-1817)

Žermena de Stal fransuz romantizminiň nazaryýetiniň düýbünü tutujdyr. Ýaşlygynda ol Ž.Ž. Russonyň eserlerini köp okapdyr we Russonyň eserleri we döredijilik aýratynlyklary hakynda „**Hatlar**“(1788) atly eser ýazypdyr. Onuň „**Edebiýat hakynda**“(1800) atly kitaby romantizmiň teoriýasyny esaslandyrmakda uly rol oýnapdyr. Bu eserde taryhylyk düşüňjesi öňe sürülýär. Bu pikir bolsa klassisizmiň gозellige bir üýtgeşsiz, hemişelik zat hökmünde nygtaýan kadalaryna zarba urýar. Žermena de Stal iki sany şöhrat gazanan romanlaryň awtorydyr.

Žermena de Stalyň „**Delfina**“(1802) atly romanynda ýazyjy XIX-njy asyrdaky ilkinji bolup, aýallaryň azat edilmegi, olaryň jemgyýetde hukuklarynyň kemsidilmezligi hakyndaky temany beýan edýär. Bu eserde Delfina atly gyzyň Leons atly ýigide bolan söýgüsi barada gürrüň berilýär. Ýöne Leons Delfinany söýse-de ol öňki öýlenen aýalyny taşlap gidip bilmeýär. Ol nika bilen daňylany üçin bagtly bolup bilmeýär. Ahyrsoňy Delfina bu şertli kanunlary, jemgyýeti ret edip, ýazgaryp monastyrdaky ýaşamaga gidýär.

„**Korina, ýada Italiýa**“(1807) atly romanynda Žermena de Stal aýal hukuklary temasyňy çuňlapşdyrýar. Bu romanyň gahrymany zehinli şahyr, aýdymçy we aktýor Korinna durmuşda öz döredijiligi, sungaty bilen bütün halkyň söýgüsine mynasyp bolýar. Ýöne Korinna nähili zehinli bolsa-da onuň iň ýakyn adamlary oňa düşüňmeýärler. Onuň Angliýaly lord Nelwile bolan söýgüsi pajygaly gutarýar. Ol ruhy ýekelikden heläk bolýar.

Benžamen Konstan(1767-1830)

Benžamen Konstan Žermana de Stal bilen ýakyn aragatnaşykda bolupdyr.Ol ozüniň**“Adolf”(1816)** atly romany bilen meşhurdyr.Romanyň gahrymany,nemes ýigidi Adolf Ellenora atly bir aýaly söýýar, ýöne adamlaryň gepine gidip, namartlyk bilen ol aýaldan ýüz öwürýar.Netijede Ellenora Adolfyň ýalňyşandygyny öz ýazan hatynda aýdýar we aradan çykýar.Adolf hem ondan soň ruhy ezyet çekip, bir-näçe wagtydan soň ölýar.

Benžamen Konstan ilkinji bolup egoizmiň,özüni söýmekligiň hakyky söýgi bilen bir ýere sygyşmaýandygyny görkezýär.

Alfred de Winýi (1797-1863)

Alfred ýaşlygynda harby gullukda bolupdyr. Harby gullukdan soň ol ýazyjylyk bilen meşgullanýar. Alfred de Winýi Bibliýanyň sýužetlerine esaslanyp **„Moiseý“ (1826)**, **“Samson“**, **“Eloa“** ýaly poemalar, **„Sen-Mar“ (1827)** atly taryhy romanyny **„Çatterton“ (1835)** atly dramasy we **„Poemalar“ (1822)** atly goşular ýygındysyny ýazypdyr.

„Sen-Mar“(1827) atly taryhy romanymda ýazyjy XVII asyryň wakalaryny beýan edýär.Bu roman fransuz edebiýatynda taryhy roman janrynyň başlangyjydyr.Romanda dworýan Sen Maryň durmuş ýoly beýan edilýar.Sen Mar hökümediň alyp barýan syýasatyndan nägile bolup, Lýudowik XIII sag eli bolan

baş ministr kardinal Rişelýeniň garşysyna dildüwşük gurýar. Romanda patyşa Lýudowik XIII nalajaedeýin,döwlet işlerini başarmaýan keşp hökmünde görkezilýär,onuň tersine ýarawsyz,özüni hyzmatkärlere göterdip gezýän kardinal Rişelýe döwletiň jylawlaryny öz elinde berk saklaýar .Sen marylň pitnesi başa barmaýar.

Ýazyjynyň pikrine görä patyşa hökümetiniň ýykylmagyna kardinal Rişelýäniň dworýanlaryň azatlyklaryny çäklendirip,olaryň güýjüni gowşadandygyndan görýär.Alfred de Winýi bu eserde dworýanlaryň tarapynda çykyş edýär.Dworýanlar döwletiň esasydygyny nygtaýar.

Alfred de Winji şahyr hökmünde hem tanalypdyr.Onuň eserlerinde tebigat gözelligi,gadymy wakalar beýan edilýar.Jemgyýetde deňsizlik ,ýnsanperwerlik ideýalaryny beýan edýär.

Şahyryň „**Möjegiň ölümi**“ atly goşgusynda liriki gahryman ruhy gaýduwsyzlygy,mertligi wasp edýär we mojegiň hemişe ölümden gaçman öz ganhoryna garşy ýüzbe-ýüz durup göreşýändigini aýdýar.

Žorž Sand (1804 - 1876)

Yazyjyň öz ady Awrora Dýudewan (äriň ady) doly ady Lýusil Awrora Dýupen bir ofiseriň gyzy bolupdyr. Awrora üç ýaşyna ýetende kakasy aradan çykydyr. 17 ýaşyna ýetende ony özünden uly bolan baron Kazimir Dýudewan atly adama durmuşa çykarypdyrlar. Onuň bilen ýedi ýyl yaşansoň Awrora Dýudewan Pariže gaçyp gidipdir we ol ýerde edebiýat bilen meşgullanyp başlapdyr.Onuň ilkinji eseri "**Indiana**" (1832) romanydyr.

Ilkinji gezek öz eserlerini "Žýul Sand" ýagny öz dostunyň adyny edebi lakam hökmünde ulanyypdyr. Soňra ol "Žorž Sand" ady bilen dünýä edebiyatynda belli bolýar.

Žorž Sand ýüze golaý eserleriň awtorydyr. Ol aýratynam aýallaryň durmuşda tutýan orny, olaryň hukuklary barada "**Indiana**", "**Konsuelo**" (1842) "**Walentina**" (1832), "**Leliýa**" (1833), "**Žak**" (1834) "**Oras**" (1841), şeýle hem "**Konsuelo**" (1842-1843), we "**Grafinýa Rudolştadt**" (1843-1844) ýaly ýaly birnäçe romanlary ýazypdyr.

Zorž Sand öz eserlerinde adamkärçilik, gahrymançylyk, ulumsylyk, egoizm, peýdakeşlik ýaly häsiýetleri görkezip, adamlar diňe biri-birine hemaýat edenlerinde, bagtly ýaşap biljekdiklerini nygtaýar.

Romantik ýazyjy hökmünde Zorž Sand : "Men durmuşda adamyň nähili bolmalydygyny islesem, ony öz eserlerimde şeýle hem suratlandyrýaryn diýip aýdypdyr".

"Indiana" romany.

Žorž Sand 100-den gowrak eser ýazypdyr. Onuň eserlerinde aýal-gyzlaryň jemgyýetdäki orny, olaryň deň hukukly we azat bolmagy esasy tema hökmünde beýan edilýär. Ýazyjy söýgi esasynda däl-de diňe maddy baýlyk esasynda gurlan nika garşy çykýar we beýle maşgalanyň berk bolmaýandygyny hem-de zenan maşgalany betbagtçylyga getirýändigini öz eserlerinde görkezýär. Şeýle eserleriň biri-de onuň "**Indiana**" (1832) romanydyr. Romanyň baş gahrymany fransuz koloniýalarynyň birinde doglup, gözel tebigatyň güjagynda erkin ösüp ulalan juwan gyz Indiana harby gullukdan otstawka¹ çykan, ýaşı bir

¹ **otstawka**- ýaşı boýunça gullugy gutaryp dynç alyşa, pensiýa çykmak,ýa-da başga bir sebäp bilen gullugy goýmak.

çene baran polkownik Dalmara durmuşa çykarylýar. Polkownik Dalmaryň öz mülki we fabrigi bar. Dalmary öz töwereginiň adamlary “erbet adam däl” diýip hasap edýärler, dogrudanam hasap-hesip, pul meselelerinde ol hiç kimi aldamaýar. Ýöne onuň ruhy dünýäsi çakli, garyp. Ol örän talap ediji adam. Öýünde onuň aýaly, hyzmatkärleri, hatda atlary we itleri-de titräp gorkýarlar. Indiana ol an alty ýaşly gyzka öýlenýär.

Romanyň başynda Indiana on dokuz ýaşynda. Indi üç ýyldan bäre polkownik ýaş aýalyny gabanyp, onuň her ädimini yzarlap gezýär. Polkownik töweregindäki adamlara-da, haýwanlara-da rehimsiz daraýar. Aw edip ýörkä iti atylan guşy getirjek bolup ylganda ony atyp öldürýär. Ol öz bagynda azajyk kömür ogurlamaga gelyän betbagt daýhanlary-da atyp öldürmäge taýýar.

Dalmar aýalyny özüniň gyrnagy, öz emlägi ýaly görýär. Ol “aýallar we atlar bilen gamçy bilen gepleşmeli” diýen kada eýerýär. Öýünde-de özüni harby durmuşdaky ýaly alyp barýar.

Ahyr bu durmuşa çydaman Indiana özüne söýgi bildiren Reýmon de Ramýer atly ýaş dworýan ýigide aşyk bolup, öýünden gaçyp, şol ýigidiň öýüne barýar. Emma aýal maşgalany aldamagy hiç zatça görmeýän, diňe özüni söýýän Reýmon: “Siz dälirediňizmi? O nähili söýgi barada arzuw edýärsiňiz? Ony hyzmatkärler üçin ýazylan haýsy romanda okadyňyz?”¹ diýip, oňa dönüklük edýär. Sebäbi ol polkownik Dalmar bilen arany bozmajak bolýar. Şeýle agyr ýagdaýa düşen, päk söýgüsi depelenen Indiana bu kemsitmä çydaman özüni öldürjek bolanda ony tüýs

¹ Жорж Санд.Индиана.Валентина.Махачкала,1988,стр.141

ýürekden söýýän Ralf Braun ony halas edýär we Indiana bilen fransuz kolonoýasynda Bernike jülgesine gidip bagtly ýaşaýarlar. Romanda söýgi, maşgala, nika meseleleri romantiki häsiýetde öz çözüdini tapýar.

Žerar de Nerwal (1808-1857)

Sahyryň öz ady Labrýuni bolupdyr. Nerwalyň şahyрана mirasyny **"Kiçijik odalar" (1852), "Yetilmejek arzuwlar", (1853)** atly uly bolmadyk iki sany goşgular ýygýndysy düzýär. Sahyr terjimeçilik bilen hem meşgullanypdyr. Ol Gýotäniň "Faust" tragediýasyny hem terjime edipdir. Nerwalyň **"Oduň gyzy"** atly powesti romantizmiň ajaýyp eserlerine girýär.

Nerwal nemes romantikleriniň muştagy bolupdyr: ol tebigatyň syrly hadysalaryny, mifleri, rowaýatlary öz eserlerinde beýan edipdir. Nerwal köp zatlary öz duýşinde görnligi barada hem yazypdyr.

Nerwal adam duýgularyny şatlygyny, gaýgy-gamyny, söýgüsini beýan etmegiň ussadydyr. Žerar de Nerwal 1857-nji ýylda keselläp Parižde aradan çykydyr.

Aleksandr Dýuma (1803-1870)

Aleksandr Dýuma 1802-nji ýylyň 24-nji iýulynda Parižden onçakly daş bolmadyk Wille-Kottre şäherinde Dýuma Dawi de lya Paýetri atly generalyň maşgalasynda eneden dogulýar. Aleksandr Dýumanyň kakasy Gaiti adasynda (öňki ady San-Domingo) 1762-nji ýylda markiz¹ Dawi de lya Paýetriniň garaýagyz aýalyndan eneden

¹ **Markiz**-dworýanlyk derejesi

doglupdyr. Gaiti şol döwürde Fransiýanyň koloniýasy eken. Harby gullukdan soň general Dýuma Gaitiden Fransiýa dolanyp gelýär we Wille-Kottre şäherinde maşgalasy bilen ýaşaýar. Aleksandr Dýuma ýaňy dört ýaşyna ýetende kakasy 1806-njy ýylda aradan çykýar.

Aleksandr Dýumany ejesi we gyz dogany okamagy we ýazmagy, arifmetikany öwredýär. Dýuma düşbüje oglan bolsa-da ol arifmetikada köpeltmekden aňry gidip bilmändir. Ýöne onuň haty owadan bolup, ol her hili öwrümlü keşdeler bilen ýazyp bilýän eken. Ýaşlygynda ol sport bilen meşgullanmagy gowy görükdir we gylyçlaşmak, tüpeň, sapança atmagy gowy görükdir. Ol tokaýda köp gezelenç edipdir, sebäbi Wille-Kottre şäheriniň töweregi tokaýlar bilen gurşalan eken.

Dýuma on ýaşyna girende onuň bir garyndaşy abbat Konsey ölmezinden öň ruhanyçylyk seminariýa mekdebinde okamaga bir talyp hakyny miras goýupdyr. Ýöne bu mekdebi gutaryp Aleksandr Dýuma ruhany bolmaly eken. Emma Dýuma ol mekdebe gitmändir. Soň ejesi Aleksandry şol ýaşaýan ýerindäki kolleje okuwa beripdir.

Dýuma on alty ýaşy dolanda notariusyň kömekçisi bolup işleýär.

1820-1821-nji ýyllarda Aleksandr Dýuma Adolf de Lewen bilen birnäçe pýesalar ýazýar. Şol pýesalaryň içinde "**Strasburgly maýor**" pýesany Dýuma halaýan eken.

1823-nji ýylda Dýuma Pariže gidýär. Ol ýerde Lamartin, Wiktor Gýugo, Alfred de Winýi ýaly ýazyjylar bilen tanyşýar we edebiýat bilen meşgullanmagy ýüregine düwür.

Parižde Lewen diýen dramaturg bilen bilelikde Dýuma **"Aw we söýgi"** diýen gülküli wodewil pýesasyny ýazýarlar. Şol wodewil oýny teatrda goýulypdyr we şol pýesa üçin Aleksandr Dýuma üç ýüz frank pul gazanypdyr. Şeýdip, Dýumanyň döredijilik ýoly teatrdan başlanypdyr.

Dýumanyň özbaşdak ýazan ilkinji şowly eseri **"Genrih III we onuň köşgi"** diýen (1829) dramasy oňa meşhurlyk getirýär. 1830-njy ýyllardan başlap ol birnäçe taryhy romanlar ýazýar. **"Üç muşketýor"(1844), "Ýigrimi ýyldan soň"(1845), "Korolewa Margo"(1845) , "Graf**

Monte Kristo"(1845-1846) ýaly romanlar Aleksandr Dýumanyň adyna dünýä derejesinde şöhrat getirýär. Dýuma taryhy romanlary halkyň arasynda meşhur etmegi gazanýar. Ol taryhy dokumentleri, maglumatlary tapyp, öwrenip, soňra olary öz garaýşyna görä beýan edipdir. Onuň bar maksady eseri gyzykly etmek

üçin wakalaryň okgunly, syrly bolmagyny gazanmak bolupdyr. Şonuň üçin ol taryhy döwrüň reňklerini, wakalaryny beýan edip görkezse-de ol gapma-garşylyklaryň düýp sebäplerini açyp görkezmeýär. Taryhy wakalar, uruşlar, syýasy öwrülişikler hökümdarlaryň şahsy isleglerinden, olaryň hilelerinden gelip çykyar.

Ýöne Dýuma hemişe progressiw güýçleriň tarapynda zuluma, zalymlara garşy çykyş edýär. Onuň romanlarynda

gahrymanlar hemişe adalat ugrunda, ejizlere howandarlyk etmek üçin göreşýärler.

Aleksandr Dýuma fransuz romantiziminiň iň meşhur ýazyjylarynyň biridir. Aleksandr Dýumanyň kakasy general bolypdyr. Yaşlygynda ol gullukçy bolup işläpdir. Dýuma birnäçe romantik dramalarynyň we taryhy romanlaryň awtorydyr. Onuň iň gowy romanlary 1840-njy ýyllarda ýazypdyr.

Olardan "Uç muşketýor" (1844), "Yigrimi ýyldan soň"(1845), "Patyşa aýal Margo" (1845), "Graf Monto Kristo" (1845-1846) бүтін dünýäde söýülip okalýan eserlerdir. Onuň romanlarynda batyrlyk, adamsöýümlilik, ugurtapyjylyk, tutanýerlilik, söýgi, döňüklik, jenaýat we jeza temalary teswirlenýär.

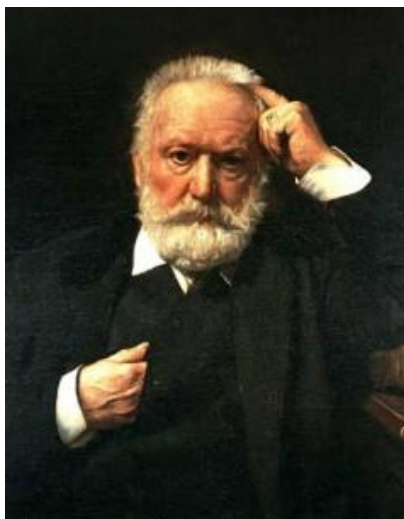
Alfons de Lamartin (1790-1869)

Alfons de Lamartin fransuz edebiyatynda şahyr, publisist we jemgyýetçilik işgäri hökmünde tanalypdyr. Ol garyp düşen dworýan maşgalasyndan gelip çykypdyr. Ýaşlygynda dini terbiýe alypdyr. Alfons de Lamartin köp waglap diplomatik işde işläpdir. 1820-nji ýylda çykan goşgular ýygındysy oň ameshurlyk getirýär. Lamartin fransuz edebiyatynda romantik poeziýanyň düýbini tutujdyr.

Lamartiniň ("**Sahyrana oý-pikirler, 1820**") we „**Sahyrana we dini sazlaşyklar**“(1830) atly goşgylary Lamartiniň sol döwrüň iň görnükli romantik şahyrlarynyň hatarynda gýýar. Lamartin şahyryň esasy maksady jemgyýete we geljege hyzmat etmekdir diýen pikiri öňe sürýär. Ol adamyň içki duýgularyny, oý-pikirlerini

,tebigatyň görnüşlerini ynsan duýgulary bilen baglanyşdyryp romantiki öwşgünde suratlandyrmagyň ussadydyr.

Wiktor Mari Gýugo (1802-1885)

W.M. Gýugo 26-njy fewralda Bezanson şäherinde eneden dogulupdyr. W. Gýugonyň kakasy Napoleonyň döwründe general derejesini alypdyr we ol Napoleonyň tarapdary bolupdyr. Yazyjynyň ejesi, tersine Napoleony ýigrenipdir we ol patyşa düzgüniniň tarapdary bolupdyr.

Geljekki ýazyjynyň doglan wagtyna çenli onuň hossarlary baş ýyl bile ýaşapdyrlar we olaryň Aben we Ežen atly iki sany ogullary bolupdyr. Wiktor Gýugonyň doglanyndan köp wagt geçmänkä, onuň ejesidir kakasynyň arasynda agzalalyk ýüze çykýar we netijede olaryň aýrylyşmagyna getirýär.

Gýugonyň çagalygy kä ejesiniň, käte kakasynyň ýanynda geçýär. Ol 1811-1814-nji ýyllar aralygynda pansionda okaýar. Gýugo poeziýadaky ilkinji ädimine pansionda okap ýörän wagty başlaýar. Gýugonyň kakasy Madridde häkim bolup işlän döwründe Gýugonyň ejesi Pariže dolanyp gelipdir. Gýugo ýaşlygyndan goşgy düzüp

başlapdyr. Sol döwürde ýazan goşgularynda ol Napoleony nälätläp, patyşa nesilleri, Burbonlary owüp ýazypdyr. 1817-nji ýylda 15 ýaşly Gýugonyň goşgylary Fransuz Akademiýasynyň baýragyny alypdyr. Onuň 1822-nji ýylda neşir edilen goşgylar ýygyndysy onuň adyny butin Fransiýa tanadypdyr.

1825-1828-nji ýyllarda ýazylan goşgular toplумы **"Gündogar äheňleri"** öz täzeligi bilen okyjylary haýran edipdir. Bu goşgular toplумы bilen Gýugo fransuz poeziýasynda uly meşhurlyk gazanýar.

Şondan soň şahyr dramaturgiýa geçýär. W. Gýugo teatrda, dramaturgiýada hem täzelikler girizýär. Ol özüniň **"Kromwel"** (1827) atly dramasynda ýazan sözbaşysynda romantizmiň tarapdary hökmünde çykyş edip, klassisizmiň kadalaryny ret edipdir.

Onuň **"Ernani"** (1829), **"Marion de Lorm"**, **"Mariýa Týudor"** (1834), **"Rýui Blaz"** (1838) atly dramalary teatrda goýulupdyr we meşhurlyk gazanypdyr. Bu dramalarynda Gýugo klassisizmiň köp kadalaryny berjaý etmändir. Olaryň mazmuny hem patyşa Lýudowik XIII-njini erksiz şahsyýet, onuň ministri Rişelýe zalym adam hökmünde suratlandyrypdyr.

Kem-kemden W. Gýugo romantiki proza eserlerini, romanlaryny ýazyp başlapdyr. Onuň ilkinji uly eseri **"Pariždäki Merýem enäniň buthanasy"** (1831) atly romanydyr. W. Gýugonyň döredijiliginde 30-njy we 40-njy ýyllarda syyasy mazmunly eserler köpelyär. 1851-nji ýylda Napoleon III Lui Banapartyň hökümet başyna geçmegi bilen, W. Gýugo Fransiýadan gaçyp gitmeli ýar. Ol 19 ýyllap daşary ýurtda ýaşaýar. Ol ilki Belgiýada, soňra Angliýanyň Jersi adasynda, we Lamanş adalar tarapynyň

biri bolan Gernseyde ýaşaýar. Sol döwürde häkimiýeti üç bilen öz eline alan Napoleon III -njiniň garşysyna tankydy häsiýetli **"Kiçi Napoleon" (1852)** atly eserini ýazýar. Bu döwürde Gýugo öndümlü işleýär. Ol özüniň uly meşhurlyk gazanan **"Gülýän adam" (1864)** atly romanyny ýazýar.

Wiktor Gýugo 1870-nji ýylda Ikinji Imperiýa diýip at alan fransuz düzgüniniň ýykylmagy bilen watanyna dolanyp gelýär. Fransiýanyň Prussiýadan ýeňilmegi, Parižiň basylyp alynmagy Gýugony örän gynandyrýar. Watançy yazyjy bu barada **"Yowuz ýyl" (1870-1871)** ýygındysyna girýän birnäçe goşgularynynda gynanç bilen ýazýar.

W. Gýugoniň ömrüniň soňky ýyllary ýazan **"Yowuz ýyl" (1870-1871), "93-nji ýyl" (1874)** Fransiýada bolup geçen fransuz buržuas rewolýutsiýasynyň we Pariž Kommunasynyň wakalarynyň esasynda ýazylandyr.

W. Gýugo ömrüniň soňuna çenli romantizm akymyna wepaly bolup galýar. Onuň ömüniň soňky ýyllary yazyjynyň şöhratlanmagy bilen geçýär.

1885-nji ýylyň 25-nji maýynda W. Gýugo aradan çykýar. Fransiýada şol gün ýas günü diýlip yglan edilipdir. Yazyjyny iň soňky ýoluna ugratmak üçin bir million töweregi adam gatnaşypdyr.

Gýugonyň lirikasy.

Wiktor Gýugo tä ömrüniň soňuna çenli goşgy düzmegini dowam edipdir. Ol öz goşgularynda Wergiliýiň, Ronsaryň, Andre Şenýäniň döplerinden ugur alyp, olaryň goşgularyndan alnan setirleri ,bentleri epigraf¹ edip

¹ **Epigraf**-edebi eseriň başynda eseriň temasyňy aýan etmek üçin getirilýän bir jumle,ýa-da bir bent goşgy

alýar. Bu eserlerde esasan söýgi, dostluk, wepalylyk, tebigatyň waspy ýaly temalar hem-de dürli filosofik oýlanmalar beýan edilýär:

Alina bägüleriň gülüp açýlýan wagty
Şeýle bir hoş sözleri gulagma pyşyrdapdy.
Eý, sen ýeňilkelle şemal, geçdiň şonda deňimden,
Bu syry sen paş edensiň her çykana öňünden.

Segre

Üşä duran bu şaha bak, gör, ol niçik gözgyny,
Üstünden guýan ýagyşa ýokdyr daýanuwdygy.
Ýöne sähel salymdan mundan gys geçip gider,
Şu görmeksiz şahada ýaşyl ýapraklar biter.
Sorarsyň: ejizje pyntyk bu gatan gabyklaryň
astyndan nädip çykdy üstüne çybyklaryň?

Sora menden, hesretden ýanyp-köýen kalbyma
Gam-gussadan ejir çekip, sowap galan zandyma,
Eý, ezizim, sen söýüp, gelip galtaşan wagtyň,
damarlamda aýlanyp gan gülleýşi dek daragtyň,
Meniň niçik gülleýänim, niçik ýaprak açýanym,
Goşgumy gül ýapragy deý çar tarapa seçýänim-

Sebäbi, bu dünýäde her zadyň öz wagty bar,
Tümlük gidýär, deregne Aýdan gelyän ýagty bar.
Gam-hasratyň soňundan şatlyk gelmeli hökman,
mylaýym ýeller öwser geçip giden soň tupan.
Maňa gam-gyssadan soň ýetdi welin ýylgyrşy,
ýene dolandy ýazym, sowuldy gara gysym.¹

¹ „Aşgabat“ gazet, 2010-njy ýylyň 30-njy ýanwary (Terjime eden Atamyrat Atabaýew)

Wiktor Gýugonyň goşgularynda ýene-de bir tema aýratyn güýçli ýaňlanýar. Ol hem jemgyýetde garyp maşgalalardan bolan çagalaryň ykbaly, garyplaryň durmuşy bilen gyzyklanyp, olaryň gözginny, hor-homsy durmuşyny görkezip, jemgyýetiň bu zatlary görmezlige salmaly daldigini aýdaýar. Bu temalar Gýugonyň romanlarynda has giňişleýin beýan edilýär.

"Pariždäki Meýrem enäniň buthanasy" (1831)

Romanyň wakalary söýgi temasynyň daşynda jemlenip görkezilýär. Romanda W. Gýugo XV asyryň soňunda bolup geçen taryhy wakalary görkezýär, ýöne Gýugo şol taryhy wakalary takyk, bolşy ýaly, jikme-jik görkezjek bolman, ol şol döwrüň ruhy keşbini, halkyň gözýetimini, adamlaryň duýgularyny görkezmek isläpdir. Seýle hem, romanda, diňe duýgy we söýgi, adamkärçilik, dostluk, rehimsizlik, nadanlyk ýaly temalar açylyp görkezilýär.

Romanyň esasy sýužeti, temasy buthananyň seredijisi ruhany Klod Frollonyň we jaň kakyjy küýki, betnyşan Kwazimodonyň Esmeralda atly sygan gyzyna bolan söýgisini beýan edýär.

Bu söýgi iki hili keşbiň häsiýetini açyp görkezýär. Klod Frollo terkidünýä-alym, durmuşyň ähli şatlyklaryndan özüni mahrum edip ýaşan adam Esmeralda aşyk bolup, onuň häsiýetiniň erbet taraplary ýäze çykýar. Ömürboýy adamlary ahlak päkligine çagyryan ruhany Klod Frollo indi ýaşajyk, görmegeý Esmeraldanyň gözəl görküne aşyk bolup, ol diňe öz şahsy arzuw-

isleglerini kanagatlandyrmak üçin hiç bir günäsiz gyzy jellatlaryň eline berýär.

Gýugo bu eserde Klod Frollonyň keşbiniň üsti bilen ruhany-dindarlaryň ikiýüzliligini, olaryň zalymlygyny paş edýär.

Esmeralda halk wekiliniň ruhy we fiziki simwolik keşbi bolup, özüniň tylla şahly Jali atly owlajygy bilen adamlaryň üýşen ýerinde dürli oýunlar görkezýär. Ol ynsanperwer, rehimdar gyz. Ýaş şahyr Pýer Grenduar ykmandalaryň, gedaýlaryň, ogry-jümrileriň gije ýygnaýan ýeri bolan Täsinlikler köşgi diýen ýerde howply ýagdaýa düşende, ýagny ogrular Grenguary asjak bolanlarynda syganlaryň däbini ulanyp, ony özüniň äri diýip yglan edip,

ölümünden halas edýär. Esmeraldanyň gозelligi, onuň jadylaýjy mähri adamlary özüne tabyn edýär. Hatda Täsinlikler Köşgüniň ykmandalary, ogrulary-da Esmeraldany görende „oňa ýol berýärler, olaryň haýwan ýaly wagşy ýüzleri onuň birje nazaryndan ýagtylyp

gidýärdi“¹ diýip ýazyjy Esmeraldanyň gözelligini wasp edýär.

Esmeraldanyň päkligi, onuň çyn ýürekden kapitan Febe bolan söýgüsi bu ulumsy dworýan tarapyndan kemsidilýär. Esmeralda oňa nikalaşmak barada öz islegini aýdanda: „Gör nähili beýle“ diýip, ol „biz näme nikalaşjak bolýarysmy?“² diýip onuň üstünden gülýär.

Ýazyjy feodal jemgyýetiniň ýokary gatlagynyň wekili bolan kapitan Febiň kalby arassa Esmeraldany özüniň bir wagtlaýyn hapa söýgi güýmenjesi hökmünde ulanjak bolşuny örän aýdyň görkezýär.

Romanda ajaýyp, gözel Esmeralda aşyk bolan gorkunç, betnyşan, küýki Kwazimodo özüniň daşky keşbiniň şeýle bolmagyna garamazdan öz ýüreginde Esmeraldany päk, ýokary duýgy bilen söýýär. Oňa daşyndan guwanyp gezyýär. Emma Klod Frollonyň buýrugy bilen Esmeraldany jellatlar dardan asanlarynda muňa seredip duran, özüni ekläp ulaldan ruhany Frollony Kwazimodo buthananyň üçeginden aşak taşlaýar, sebäbi Kwazimodo onuň doňýürek, rehimsiz adama öwrülendigine göz ýetirýär. Iň soňunda Kwazimodo Esmeraldanyň jansyz jesedini gujaklap onuň ýanynda jan berýär.

Ýazyjy Kwazimodonyň betnyşan göwresinde ajaýyp, ynsanperwer duýgylaryň bardygyny görkezýär. Söýgi Kwazimodonyň kalbyna päklik salýar. Onuň ýüreginde adamkärçilik duýgularyny oýarýar. Esmeraldanyň özüne teşne bolup masgaraçylyk sütüniniň ýanynda duranda-da

¹ Виктор Гюго. Собор Парижской богоматери. М. 1977 стр. 94

² Görkezilen eser, 304 sah

suw berşi Kwazimodonyň ýagşylyga bolan ynamyny berkidýär we bu zenana bolan mähri ony ynsanperwer adam edýär. Emma onuň jany-teni bilen söýýän, onuň üçin oňa janyny bermäge taýýar, kakasy ýaly görýän Klod Frollo Kwazimododan ýüz öwürýär, oňa rehimsiz daraýar. Bu bolsa Kwazimodonyň kalbynda kapykeçlik duýgularyny döredýär.

Bu romenda Gýugo orta asyrlaryň ruhuny, däp-dessurlaryny, ynsan duýgularyny örän gowy suratlandyrýar. Romanyň ýene-de bir täzeligi Gýugo romanyň ilkinji sahypalaryndan başlap, güwläp duran mähelläniň, halkyň keşbini görkezmegi başarýar. Bu bolsa şol döwürde fransuz edebiýatynda täzelik bolup durýar. Daş-töweregindäki bolýan wakalardan, jemgyýetçilik durmuşyndan nägile bolan Gýugo geçmişiň taryhy wakalaryny romantiki öwşgünde görkezýär.

Zýul Wern (1828-1905)

XIX asyrdaky ýaşap geçen meşhur fransuz ýazyjysy Žýul Wern „On bäs ýasly kapitan“, „Kapitan Grantyň çagalary“, „Syrly ada“ ýaly romanlary bilen giňden tanalýar. Onuň dünýä edebiýatynda iň meşhur eserleriniň biri hem „Kapitan Grantyň çagalary“ atly romanydyr. Ol 1936-njy

ýylda türkmen diline-de geçirilipdi. Köp okamaklygy, ylmy açyşlardyr ylmy-tehniki ösüşler bilen gyzyklanmagy Žýul Werne ylmy-fantastiki romanlary döretmeklige itergi berýär.

Zýul Wern 1828-nji ýylda Nant şäherinde eneden doglupdyr. Onuň kakasy Pýer Wern adwokat bolup işläpdir. Ol oglunyň hem öz kärini dowam etdirmegini isläpdir. Ene-atasynyň sözünü ýykmajak bolup, Zýul Wern Sorbonna uniwersitetiniň hukuk fakultetine okuwa giripdir. Ol uniwersiteti gutaryp hukuk boýunça alymlyk derejesini alypdyr. Emma ol hukuk ugrundan işläsi gelmändir, ol edebiýat bilen meşgullanmagy ýüregine düwüpdür. Zýul Werniň kakasy oglunyň saýlan işini halaman oňa pul, maddy kömek etmeýär.

Beýleki başlangyç, ýaş ýazyjylar ýaly ol birnäçe ýyllar garyplykda ýaşaýar. Zýul Wern edebiýatda öz ugruny birkada tapyp bilmändir. Ol ilki goşgular, pýesalar we hekaýalar ýazypdyr. Operattalar¹ üçin librettolar² ýazypdyr. Soň ol fransuz edebiýatynyň şol döwürdäki görnükli wekilleri bolan Wiktor Gýugo, Aleksandr Dýuma bilen tanşypdyr.

Wern nähili zehinli bolsa-da şol döwürde okujylaryň söýgüsini gazanyp bilmändir. Ýöne ol wagtyny boş geçirmändir. Gazanç etmek üçin dürli edebi ýumuşlary ýerine ýetirip, dürli eserler ýazypdyr. Şol bir halatda ol „ylym barada roman“ ýazasy gelipdir.

Žýul Werniň eserlerinde täze açyşlar eden alymlaryň, uly edermenlik bilen geografiki açyşlary amala aşyran syýahatçylaryň adamzat jemgyýeti üçin bitiren hyzmatlary öz çeper beýanyny tapypdyr.

Entek Aýa uçmak barada, ýa-da suwasty gämileri gurmak hakynda hiç hili taslamalaryň we edilen işleriň ýok döwründe Žýul Werniň gahrymanlary Aýa uçýarlar, suwasty gämilerde ýüzýärler, hatda Ýeriň özenine-merkezine barmaga dalaş edýärler. Žýul Werniň eserleriniň esasy aýratynlygy onuň ylma we tehnika bolan uly ynamydyr. Dünýäniň haýsy künjeginde bir uly ylmy-tehniki taslama amala aşyrylsa, ýazyjyny içgin gyzyklandyrypdyr. Afrikada Nil derýasynyň gözbaşyna barmak ýa-da dünýäniň entek gowy öwrenilmedik barmasy kyn bolan künjeklerine uçýan şaryň kömegi bilen baryp görmek ýaly ylmy suratlandyrmalar, pikirler alymlary täze açyşlara ruhlandyrypdyr. Kosmosa uçýan raketalary ilkinji gezek oýlap tapan meşhur alym K.E Siolkowskiý raketanyň uçuşyny temperaturanyň kömegi bilen dolandyrmak pikirini Žýul Werniň romanyndan alandygyny ylmy işlerinde beýan edýär.

Žýul Werniň öndengörijilik bilen aýdan köp pikirleri wagtyň geçmegi bilen ýazyjy entek dirikä amala aşyrylypdyr. Sebäbi, Žýul Werniň romanlarynda beýan edilýän wakalar ylmyň, teknikanyň ösüşleriniň in soňky gazanan netijelerine daýanypdyr. Şeýle eserleriň biri-de Žýul Werniň 1892-nji ýylda çap edilen „**Klodius Bombarnak**“ atly romanydyr.

XIX asyryň ahylarynda dünýäniň nazary Türkmenistana gönügýär. Sebäbi, 1880-njy ýylda Uzynadada demir ýoluň ilkinji relsleri goýlup başlanýar. Orsýetli inženerleriň gumuň içinden demir ýol gurmak taslamalary başa barmajak iş bolup görnүpdir. Demir ýoly gum basmak howpy bar eken.Rus inženerleriniň we türkmen işçileriniň ugurtapyjylygy bilen süýşýän gumuň

öňüne gamyş germewler goýlupdyr. Umuman, bu demir ýol gurmaklygyň esasy ýüki türkmen zähmetkeşleriniň, daýhanlarynyň gerdenine düşüpdür. Türkmenler düýe, at goşulan arabalar bilen bu demir ýoluň gumuny, daşlaryny daşapdyrlar. Köpetdagyň gerişlerinde bitýän arçalardan relsleriň aşagyna goýulýan agaçlary-şpallary taýýarlapdyrlar. Yssy diýmän, sowuk diýmän tutanýerli işlän türkmenleriň zähmeti öz miwelerini hem berýär.

Žýul Werniň „Klodius Bombarnak“ atly romanynda eseriň baş gahrymany fransuz Klogius Bombarnak „XIX asyr“ atly gazetiň habarçysy bolup işleýär. Ol Tiflis şäherinde 15-nji maýda Hazar deňziniň türkmen kenarýakasynda ýerleşen Uzynada ýarym adadan türkmen demir ýolundan ota münüp, Hytaýa barmaly diýlen görkezmäni alýar. Romantik ýazyjy bu demir ýoly gurusy adamlaryň tutanýerli zähmeti bilen ýowuz tebigatyň gazaply şertlerini ýeňip geçjekdigine berk ynanypdyr. Ýazyjy Garagum çölünden geçýän demir ýoluň duralgalarynda adamlaryň tagallasy bilen baglaryň ýetişdirilendigini, şol baglary suwarmak üçin çuň guýulary gazyp, suw alandyklaryny ýazýar. Jebel, Nebitdag, Gazanjyk, Merw ýaly duralgalarda otlynyň durýandygyny birin-birin beýan edýär.

Žýul Wern hiç haçan Türkmenistanda bolmadyk hem bolsa, ol türkmen topragyny öz gözi bilen gören ýaly beýan edýär. Ýazyjy şol döwürde Fransiýada neşir edilýän gazet-žurnallarda, kitaplarda Türkmenistan barada çap bolan maglumatlary birin-birin ýazyp alyp öwrenipdir. Özünüň şu eseri ýazanynda fransuz inženeri Edgar Bulanžýeniň „Merwe syýahat“, „Elize Reklýunyň „Umumy geografiýa“ atly kitaplardan peýdalanandygyny ýazýar.

Žýul Werniň arzuwçyl ýüregi bu demir ýoluň bir şahasynyň bölünip Gäwersden (häzirki ak bugdaý) Maşada barýandygyny beýan edýär. Elbetde, bu XIX asyryň soňunda, dogrudanam, arzuwlar düýäsine degişli bir hyýaly pikir bolup görnүpdir. Sebäbi, ol wagtlar beýle ýol barada hiç kim pikirem etmändir. Emma, şol ýazyjynyň adamzat genisine bolan ynamy, onuň arzuwy dogry ýüz ýyldan soň, Türkmenistan Garaşsyzlygyny alandan soň amala aşyrylyp başlandy. Günbatar bilen Gündogary birikdirýän Tejen-Saragt-Maşat demir ýoly 1996-njy ýylyň 12-nji maýynda doly gurlup gutaryldy.

Žýul Wern we Türkmenistan

XIX asyrda ýaşap geçen meşhur fransuz ýazyjysy Žýul Wern(1828-1905) dünýä edebiýatynda ylmy-fantastiki žanrda ýazylan meşhur romanlaryň awtory hökmünde giňden tanalýar. „**Howa şarynda baş hepde gezelenç**“, „**On baş ýaşly kapitan**“, „**Kapitan Grantyň çagalary**“, „**Syrly ada**“ ýaly romanlary bilen giňden tanalýar. Onuň dünýä edebiýatynda iň meşhur eserleriniň biri hem „Kapitan Grantyň çagalary“ atly romanydyr. Ol 1936-nji ýylda türkmen diline-de geçirilipdi.

Ýazyjynyň ýaşlykdan başlap köp okamaklygy, ylmy açyşlardyr ylmy-tehniki ösüşler bilen gyzyklanmagy, aýratynam XIX asyrda fizika, himiýa, biologiýa ylmlarynda uly üstünlikleriň gazanylmagy, tehniki ösüşiň güýçli depginde öňe gitmegi Žýul Werniň ylmy-fantastiki romanlary döretmekde itergi berýar. Žýul Werniň eserlerinde täze açyşlar eden alymlaryň, uly edermenlik bilen geografiki açyşlary amala

aşyran syýahatçylaryň adamzat jemgyýeti üçin bitiren hyzmatlary öz çeper beýanyny tapypdyr.

Entek Aýa uçmak barada, ýa-da suwasty gämileri gurmak hakynda hiç hili taslamalaryň we edilen işleriň ýok döwründe Žýul Werniň gahrymanlary Aýa uçýarlar, suwasty gämilerde ýüzýärler, hatda Ýeriň özenine-merkezine barmaga dalaş edýärler. Žýul Werniň eserleriniň esasy aýratynlygy onuň ylma we tehnika bolan uly ynamydyr. Dünýäniň haýsy künjeginde bir uly ylmy-tehniki taslama amala aşyrylsa, ýazyjyny içgin gyzyklandyrypdyr. Afrikada Nil derýasynyň gözbaşyna barmak ýa-da dünýäniň entek gowy öwrenilmedik barmasy kyn bolan künjeklerine uçýan şaryň kömegi bilen baryp görmek ýaly ylmy suratlandyrmalar, pikirler alymlary täze açýşlara ruhlandyrypdyr. Kosmosa uçýan raketalary ilkinji gezek oýlap tapan meşhur alym K.E. Siolkowskiý raketanyň uçuşyny temperaturanyň kömegi bilen dolandyrmak pikirini Žýul Werniň romanyndan alandygyny ylmy işlerinde beýan edýär.

Žýul Werniň öňdengörüjilik bilen aýdan köp pikirleri wagtyň geçmegi bilen ýazyjy entek dirikä amala aşyrylypdyr. Sebäbi, Žýul Werniň romanlarynda beýan edilýan wakalar ylmyň, tehnikanyň ösüşleriniň in soňky gazanan netijelerine daýanypdyr.

Şeýle eserleriň biri-de Žýul Werniň 1892-nji ýylda çap edilen „**Klodius Bombarnak**“ atly romanydyr. XIX asyryň ahyrlarynda dünýäniň nazary Türkmenistana gönügýär. Sebäbi, 1880-nji ýylda Uzynadada demir ýoluň ilkinji relsleri goýlup başlanýar. Orsýetli inženerleriň gumuň içinden demir ýol gurmak baradaky taslamalary şol döwürde käbir adamlara başa barmajak iş bolup

görnüpdür. Sebäbi entek şeýle agirt uly suwsuz çölün içinden demir ýol ýol gurmak tejribesi bolmandyr we demir ýoly çäge, gum basmak howpy bar eken. Rus inženerleriniň we türkmen işçileriniň ugurtapyjylygy bilen süýşýän gumuň önüne gamyş germewler goýlupdyr. Umuman, bu demir ýoly gurmaklygyň esasy ýüki türkmen zähmetkeşleriniň, daýhanlarynyň gerdenine düşüpdür. Türkmenler düýe, at goşulan arabalar bilen bu demir ýoluň gumuny, daşlaryny daşapdyrlar. Köpetdagyň gerişlerine bitýan arçalardan relsleriň aşagyna goýulýan agaçlary-şpallary taýýarlapdyrlar. Yssy diýmän, sowuk diýmän tutanýerli işlän türkmenleriň zähmeti öz miwelerini hem berýär.

Žýul Werniň „Klodius Bombarnak“ atly romanynda eseriň baş gahrymany fransuz Klodius Bombarnak „XX asyr“ atly gazetiň habarçysy bolup işleýär. Ol Tiflis şäherinde maý aýynyň 15-ne Hazar deňziniň türkmen kenarýakasynda ýerleşen Uzynada ýarym adadan türkmen demir ýolundan ota münüp, Hytaýa barmaly diýlen görkezmäni alýar. Romantik ýazyjy bu demir ýoly gurusy adamlaryň tutanýerli zähmeti bilen ýowuz tebigatyň gazaply şertlerini ýeňip geçjekdigine berk ynanypdyr. Ýazyjy Garagum çölünden geçýan demir ýoluň duralgalarynda adamlaryň tagallasy bilen baglaryň ýetişdirilendigini, şol baglary suwarmak üçin çün guýulary gazyp, suw alandyklaryny ýazýar. Jebel, Nebitdag, Gazanjyk, Gyzylarbat, Merw ýaly duralgalarda otlynyň durýandygyny birin-birin beýan edýär.

Žýul Wern hiç haçan Türkmenistanda bolmadyk hem bolsa, ol türkmen topragyny öz gözi bilen gören ýaly beýan edýär. Ýazyjy şol döwürde Fransiýada neşir edilýän gazet-

žurnallarda, kitaplarda Türkmenistan barada çap bolan maglumatlary birin-birin ýazyp alyp öwrenipdir. Özüniň şu eseri ýazanynda fransuz inženeri Edgar Bulanžýeniň „Merwe syýahat“, Elize Reklýunyň „Umumy geografiya“ atly kitaplaryndan peýdalanandygyny ýazýar.

Žýul Werniň arzuwçyl ýüregi bu demir ýoluň bir şahasynyň bölünip Gäwersden (häzirki Ak Bugdaý) Maşada barýandygyny beýan edýar. Elbetde, bu XIX asyryň soňunda, dogrudanam, arzuwlar dünýäsine degişli bir hyýaly pikir bolup görnүpdir. Sebäbi, ol wagtlar beýle ýol barada hiç kim pikirem etmändir. Emma, ýazyjynyň adamzat genisine bolan ynamy, onuň arzuwy dogry ýüz ýyldan soň, Türkmenistanyň Garaşsyzlygyny alandan soň, Gүnbatar bilen Gүndogary birikdirýan Tejen-Saragt-Maşat demir ýoly 1996-njy ýyly maý aýynyň 12-sine doly gurlup gutarylýar.

Žýul Werniň „Klodius Bombarnak“romanynda diňe bir ylmy-fantastik pikirler beýan edilmän, eýsem türkmenleriň durmuşynda bolup geçen taryhy wakalar hem öz beýanyny tapypdyr.

XIX asyrda Gökdepe uruşynda Gökdepe galasyny goraýjylaryň şan-şöhraty dünýä yaň salypdyr. Ýazyjynyň „Klodius Bombarnak“atly ylmy-fantastik romanynda demir ýol bilen otlyda syýahat edýän fransuz gazet habarçysy Klodius Bombarnak Gyzył-Arwat demir ýol duralgasynda otly iki sagatlap duran wagtynda rus goşunynyň maýory Noltisiň türkmen topragynda bolup geçen wakalar baradaky gürrüňlerini diňleýär. Şol gürrüňlerde Gökdepe oazisini eýelemegiň rus goşunlaryna kyn düşendigini Noltis ýatlap: „Generallar Lomakin we Lazarew Gökdepe oazisini almak üçin ýöriş guradylar, ýöne

tekeler olary ýeňdiler. Soňra bu oazisi basyp almak general Skobelewe tabşyryldy“¹, (Жюль Верн. Школа Робинзонов. Клодиус Бомбарнак. Москва, 1989, 201 sah.) diýip, fransuz žurnalistine gürrüň berýär. Žýul Wern bu galany goraýjylaryň gahrymanlarça söweşendigini ýatlap: “Bu şäher diňe onuň berkitmeleri ýykylyp, onuň ýigrimi mün goraýjylary öldürileninden soň boýun egdi“, diýip ýazýar.

Ýolda Gökdepe galasy baradaky gürrüňleri diňläp, bu ýerleriň taryhy bilen tanyş bolan Klodius Bombarnak: “Men pikire batyp gelýärkäm otly Gökdepä geldi. Şagat bir ýarygijedi. Men bu şäheri höwes bilen görerdim welin, ýöne garaňkyda hiç zady görüp bolmaýar. Maňa maýor Noltisiň aýdyşy ýaly, ol ýerde entegem harby söweşleriň yzlary galypdyr: general Skobelewiň esgerleriniň 1981-nji ýylyň 1-nji ýanwardaky (hakykatda 12-nji ýanwar bolmaly R.M.) hüjümlerinde galanyň berkitmelerini ýykypdyrlar...”² diýip, Gökdepäniň taryhyny ýatlaýar.

Görşümüz ýaly, Žýul Werniň bu eserinde Gyzylsuw adasyndan tä Çärjewe (häzirki Türkmenabat R.M.), Amyderýa çenli aralaykda ýerleşen türkmen topragyny, onuň adalaryny, gözəl, özboluşly tebigatyny jikme-jik suratlandyrýar we bu ýurduň uly geljeginiň bardygyny öňdengörüjilik bilen aýdýar we öz eserinde beýan edýär. Elbetde Klodius Bombarnagyň rus maýory Noltis bilen duşuşmagy ýazyjynyň çeper fantaziýasynyň önümi bolsa-da eserde beýan edilýän maglumatlatyň

¹ Жюль Верн. Школа Робинзонов. Клодиус Бомбарнак. Москва, 1989, 202 sah

² Görkezilen eser, 209 sah

düýbünde taryhy hakykat ýatyr. Ol maglumatlary ýazyjy şol döwürde Fransiýada Türkmenistan, türkmenler barada çap edilen kitaplardan we metbugat habarlaryndan alypdyr. Ýazyjyny Türkmenistanyň tebigaty, adamlary bilen baglanyşykly her bir maglumat, şol sanda bu ýurtda bolup geçen taryhy wakalar bilen içgin gyzyklanypdyr şol sebäpli ol oz eserinde Gökdepe galasynyň taryhyna degişli maglumatlary jikme-jik beýan edýär. Sebäbi XIX asyrdan bolup gecen Gökdepe söweşlerinden soň Gökdepe galasynyň ady mertligiň, gahrymançylygyň simwoly bolup dünýä meşhur bolupdyr we şol sebäpli onuň keşbi adamlaryň aňyna, çeper eserlere, taryhy kitaplara ebedi giripdir.

Nemes edebiýatynda romantizm.

XVIII-nji asyryň, ikinji ýarymynda Fransuz buržuaz rewolýutsiýasy döwründe Germaniýa Ýewropada iň bir yzagalak we dagynyk döwlet bolupdyr. Germaniýa 296 sany kiçijik özbaşdak döwletlere bölünip “German milletiniň keramatly Rim imperiýasy”¹ diýilip atlandyrylypdyr. Kapitalistik ösüş Germaniýada haýal geçýar. Fransuz rewolýutsiýasynyň täsiri astynda bolup geçen birnäçe daýhan gozgalaňlary Germaniýada dowam edip gelyän Feodal patysa duzgünini ýykyp bilmeýar.

Fransiýanyň gosunlarynyň Germaniýany basyp almagy, salgytlaryň köpelmegi, nemesleriň fransuz goşunynyň hataryna çagyrylmagy nemes halkynyň ýagdaýyny

¹ **Imperiýa**-latyn sözi, häkmiýet diýmekligi aňladýar, birnäçe döwletleri öz içine alýan uly döwlete imperiýa diýilýär.

oňküden hem agyrlaşdyryar. Awstriýanyň we Prussiýanyň Fransiýanyň garşysyna göreşi ýeňlis bilen gutarýar we Tilzit şertnamasy(1807) Germaniýa ucin örän amatsyz bolup, Germaniýa Fransiýanyň bakna, golasty ýurduna öwrülýär.

Bu agyr ýagday kem-kemden nemes halkynyň milli duýgylaryny oýarýar we nemes halky Fransiýa garşy göreşe aýaga galýar.

Fransiýanyň 1812-nji ýylda Russiýada ýeňilmegi nemes halkynyn azatlygy üçin uly mümkinçilik açýar. Emma Germaniýa fransuz agalygyndan azat bolsa-da bütewi bir dowlete öwrülip bilmeýär. Feodal dagynyklyk, köne düzgünler ýurdun ösmegine päsgel berýär. Muňa garamaazdan nemes halkynyň bir millet, bir bütewi döwlet bolmak meýilleri nemes edebi diliniň we edebiýatyň ösüşine güýçli täsir edýär. Nemes edebiýatynda romantizmiň ösüp kemala gelmeginde bu akyma degişli bolmadyk Ý.W. Gýote, F. Şiller ýaly ýazyjylaryň hem eserleri belli bir derýede täsir edipdir.

Nemes edebiýatynda romantizmiň ösüş döwürleri.

Romantizm akymynyň nemes edebiýatynda ösüşini şertli halda üç döwre bölmek mümkin: Onuň **birinji döwri 1795-1805-nji ýyllary** öz içine alýar. Oňa “Ýena romantizmi” diýlip hem aýdylýar. Bu döwürde romantizmiň nazaryýeti kemala gelýär we F.Şlegel, Nowalis we L.Tik ýaly ýazyjylaryň eserleri meşhurlyk gazanypdyr.

Romantizmiň **ikinji döwri ýa-da “Geýdelberg döwri” 1806-nji ýyldan tä 1815-nji ýyla** çenli wagty öz içine

alýar. Geýdelber uniwersitetinde döräpdir. Ol ýerde Klemens Brentano we Lýudwig Ahim arnim wajyp rol oýnapdyr.

Romantizmiň **üçünji döwri 1815-1848-nji ýyllary** öz içine alýar. Bu döwürde Napoleonyň ýeňilmegi bilen Berlin şäheri romantizmiň merkezine öwrülýär. Berlinde Arnim, Brentano, Gofman, Şamisso ýaly ýazyjylar öz eserlerini ýazypdyrlar. Ýöne kem-kemden romantizmiň tutuş Germaniýa ýaýramagy bilen Berlin öňki ähmiýetini ýitirýär.

Iýena romantizmi (1795-1805)

Iýena romantizmi Iýena şäherinde 1798-nji ýylda döredilen edebi kruzogyň esasynda döreýär. Bu edebi topara doganlar Fridrih Şlegel (1772-1829), Awgust Wilgelm Şlegel (1767-1845), Lýudwig Tik (1773-1853), Nowalis (1772-1801) ýaly ýazyjylar girýär.

Doganlar Awgust we Fridrih Şlegel edebiýaty öwreniş ylymynyň düýbini tutujylardyr. Olar gadym döwrüň, orta asyrlaryň we Renesans döwrüniň edebiýatyny gowy öwrenip, öz döwrüniň edebiýatynyň nähili bolmalydygy baradaky teoretik pikirleri öz işlerinde ýazyp beýan edipdirler.

Ilkibada Iýena toparynyň ýazyjylary Gýotäniň “Faust”, “Wilgelm Meýsteriň okuwçylyk ýyllary” atly eserlerini nusga edinselerem soňra olar XIX asyrdaky täze tipli edebiýatyň gerekdigiňi duýmak bilen “Şahyr özuni gurşap alan dünýäni däl-de, öz kalbyndaky içki dünýäsini öwrenmeli” diýen şygary öňe surýärler.

Gadymy antik döwrüň grek we Rim edebiýaty barada söz açyp, F.Şlegel sungatyň wagtyň geçmegi bilen üýtgäp

durýandygyny hem-de adamzat jemgyýetiniň her bir ösüş döwründe özüne mahsus bolan, öz wajyp meselelerine laýyk bolan çeper döredijiligi talap edýändigini nygtaýar. Romantikler ýazyjy, şahyr ýa-da sungat, döredijilik işgärleriniň halkyň arasynda, adamlaryň içinde ýokary orny eýeleýandiklerini aýdýarlar.

F.Şlegel bu pikiri nygtaý, “Adamyň beýleki jandarlardan ýokarda duruşy ýaly, hudožnik hem adamlardan şeýle derejede ýokarda durýandyr”¹ diýip aýdýar.

F.Şlegel “romantik ironiýa” ýa-da “romantik kinaýa” diýlen düşüňjäni öňe sürýär. Romantik kinaýa iki tüýsli bolupdyr. Romantizmiň birinji ösüş döwründe romantik kinaýa real durmuşy inkär edýar. Ýazyjy real durmuşdan gaça durýar, ony görmejek bolýar. Emma romantizmiň ikinji ösüş döwründe romantik kinaýa real durmuşy tankyt etmeklige geçýär.

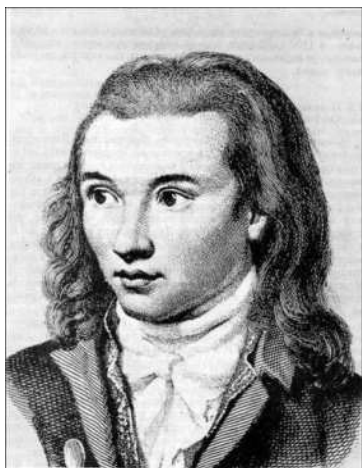
Özüniň teoretiki pikirlerini F.Şlegel **“Lýusinda” (1799)** atly romanda hudožnik Ýuliý we Lýusindanyň söýgi gatnaşyrlarynyň beýany bilen görkezýär. Romanyň sýužeti yzygiderli ösmeýär we onuň mazmuny hem roman žanrynyň kadalaryna laýyk gelmeýär. Roman şol döwrüň “maşgala baradaky romanlaryna” garşy gönükdirilendir. Ýuliý we Lýusinda öz söýgilerinde erkin hereket edýärler. Olar hiç hili kanun bilen baglanyşykly däl. Olar buržuaz, peýdakeşlik bilen baglanyşykly maşgala durmuşyny ret edýärler. Durmuşda bikär ýaşamaklygy, söýgiden lezzet almaklygy ündeýärler.

¹ История зарубежной литературы XIX века. Москва, 1991, стр. 108.

Bir tarapdan bu romanda çäkli arzuw-işlegler bilen ýaşayan buržuaz maşgala durmuşy ret edilip ýazgarylsa-da, ikinji tarapdan eseriň gahrymanlary indiividualizme, egoizme ýykgyň edýärler.

Nowalis (1772-1802)

Fridrih fon Gardenbergiň edebi lakamy “Nowalis” (ýagny “tarp ýeri özgerdýän”) bolupdyr. Nowalis hukuk, filosofiýa, himiýa, ylymlaryny, magdançylyk hünärini öwrenipdir. Iýena şäheriniň golaýynda duz alynýan ýerde inžener bolup işläpdir. Ýöne işden boş wagtlary Nowalis edebiýat bilen çyn gyzyklanypdyr. Iýena kružogynda ol iň zehinli şahyr we ýazyjy hökmünde tanalypdyr. Gyote ony “Romantizmiň hökümdary” (ýa-da imperatory) diýip atlandyrypdyr.

Nowalis özune çekiji baý ruhy dünýäni real dunýäden ýokarda goýýar. Gije onuň üçin gündizden gowy, çünki ol gije arzuwlara batyp, poeziýa, döredijilik dilen, meşgullanyp bilýär.

Nowalisiň käbir goşgulary gam-gussa, ölüm baradaky pikirler, ýugrulandyr, sebäbi onuň ähli erkek we gyzy doganlary ýaşlykda aradan çykýarlar. Hatda onuň söýýän Sofiýa fon Kýun atly gyzy hem on baş ýaşynda aradan çykypdyr. Şonuň üçin öz söýgüli bilen şahyr o dünýäde duşuşjakdygy barada goşgular

ýazypdyr. Bu goşgylar toplumy “**Gije aýdymlyry**” (1800) ady bilen “Ateneum” žurnalynda nesir edilipdir

Real durmuşda Sofiýa beýleki gyzlardan kân bir tapawutlanmasa-da, Nowalisiň goşgylarynda ol gyz päkligiň, gözelligiň we akylllylygyň nyşany, simwoly hökmünde wasp edilýär. Bu goşgylarda Nowalis hemişe täzelenip duran adamzat durmuşynyň alamatlaryny dürli nyşanlaryň, simwollaryň üsti bilen bermäge synanyşýar.

Nowalis “Erteki şygyr düzmekligiň kanunydyr” diýip nygtamak bilen, Ceper döredijilik üçin hergünki hysyrdyly durmuşdan biraz ýokarda gezmekligiň, ýokary göterilmegiň gerekligini aýdýar.

Özüniň dini mazmunly eserlerinde Nowalis garyplara, ejizlere, kömege mätäç adamlara ýardam bermek baradaky pikirleri nygtalýac. Nowalisiň pikrine görä, başa adamyň gaýgy-gamyny paýlaşmak, özgelere kömek etmek liriki gahrymana mertlik we güýç berýär.

Nowalisiň 1802-nji ýylda “**Genrih fon Ofterdingen**” atly gutarylylman galan romany cap edilipdir. Bu kitap nemes romantizminiň ruhy sütünine öwrülen eserdir. Eseriň baş gahrymany Genrih fon Ofterdingen XIII asyrdaky ýaşap geçen şahyr-minnezinger. Bir gezek düýşünde Genrih özüne çekiji, jadyly ajaýyp mawy güli görüpdir. Bu şahyr şol gülüň gözlegine çykydyr. Şol mawy gül soňabara nemes romantikleriniň nyşany, simwolyna öwrülipdir. Genrih öz ejesi bilen Eýzenahdan babasynyň ýanynda Augsburga gidýar. Ol öz ýolunda söwdagärlere, haçly ýörişe gatnaşan esgerlere, ykmanda we magdan gazyp alyjy işçä duş gelýär. Oňa duş gelen söwdagärler we esgerler alys Gündogar ýurtlaryny söwda edip, uruşlara gatnaşyp Gündogary öwrenen keşpler hökmünde görkezilýär.

Magdan gazyjy Ýeriň, tebigatyň syrlaryny bilmegiň ruhyny özünde jemleýär. Ykmanda, terkidünýä ýaşayan adam geçmisiň we geljegiň syrlaryny bilýär, şahyr Klingsor bolsa şahyrçylyk senediniň ussady. Ine şondan Genrih ak pata almaly...

Roman goşgy we kyssa görnüşinde ýazylypdyr. Real durmuş wakalary düýşler bilen utgaşýär. Romanyň birinji bölegi “Garaşmak”, ikinji bölegi “Amala aşmak” diýlip atlandyrylýar.

Genrih Ausburg şäherinde babasynyňkyda bolan bir baýramçylykda şahyr Klingsor we onuň gyzy Matilda bilen tanyşýär. Matildany ol söýär. Klingsor Genrihe bir erteki aýdyp berýär. Şol erteki bilen romanyň birinji bölümi gutarýar.

Bu romanda Nowalis diňe arzuwlar, poeziýa, gzellik adamy bu durmuşda halas etjekdigini görkezmek isläpdir. Romanyň gutarylmadyk ikinji böleginde ol Altyn asyryň, ruhy gzelligiň geljekdigini görkezmek isläpdir. Romanda gurrüňi edilýän mawy guljagaz bolsa Genrihiň nämälim bir zada garaşmagyny, onuň soýgulişi Matildany, geljekde boljak nämälim ajaýyp durmuşy, altyn asyry aňladýan bir simwol, nyşan hökmünde teswirlenýär.

Roman Genrihiň şol mawy guljagaz baradaky düýşi bilen başlanyp, ahyrsoňy Genrihiň şol güli tapyp almagy bilen gutarýär.

Nowalis bu romanda adamyň ruhy işjeňligini, onuň öz arzuw-islegleri, söýgüsi bilen gzellige we ruhy päklige, kämillige ymtlylyşyny wasp edýär.

Romanda Genrih fon Ofterdingeniň kalbynda döreyän ajaýyp arzuwlarda, dünýäde garyplyk, ýamanlyk, ölüm ýaly zatlar ýok edilýär. Emma eserde Nowalisiň erkeler

dünýasine batmagy ony real durmuşdan daşlaşdyrýär. Durmuşyn hakyky alamatlary öçüp gidýar.

Lýudwig Tik (1773-1853)

“Egerde men ýalňyşmaýän bolsam, biz gözellige bolan söýginiň dürli görmüşlerde ýene-de täzedan oýanan asyrynda ýasaýarys. Bu şeýle bolsa, onda her bir adam bu islegiň barlygyny inkär etmän, onuň ösüşini goldamalydyr”,¹ diýip, ajaýyp ertekileriň we dürli žanrda meşhur eserleri döretmegiň hötdesinden gelen romantik ýazyjy Lýudwig Tik 1803-nji ýylda ýazypdy.

Lýudwig Tik Berlinde hünärment maşgalasynda eneden doglupdyr. Ýaşlygyndan ol bilime uly isleg bildiripdir. Edebi kitaplary köp okapdyr. Gall, Erlangen, Gettingen uniwersitetlerinde filologiýa ylmlaryny öwrenipdir (1792-1795).

Entek talyplyk ýyllary Lýudwig Tik edebi eserler ýazyp başlapdyr. Onuň şol döwürde ýazan **“Wilýam Lowel” (1795-1796)** atly romany bir ýaş iňlis ýigidiniň bilim almak üçin Ýewropa syýahat edişini we onyň başdan geçirenlerini gurrüň berýär. Bu roman magaryfçylyk döwrüniň terbiýe beriji romanlarynyň äheninde yazylypdyr. Durmuşy bilmezligi, özüniň egoistik isleglerine çenden aşa köp üns bermegi gahrymany helakçilige iterýar. L. Tik bu esrde esasan gahrymanyň harasatdan doly içki pikirlerini, oniň yalnyzlygyny we durmusyn çylşyrymly wakalaryndan onuň başynyň cykmaýandyny açyp gorkezýar.

¹ Зарубежная литература XIX века. Москва, 1990, стр. 73

Lýudwig Tik 1797-nji ýylda özüniň “**Peter Leberehtin neşir eden halk ertekileri**” atly üç tomluk ertekileri bilen özbolusly ýazyjy hökmünde meşhurlyk gazanýär. Bu eserleriň bir bölegini ýazyjynyň ozi ýazypdyr, emma käbirini ol halk döredijiliginden alypdyr.

L.Tik yönekeý, adaty wakalarda syrly, we adatdan daşary hadysalary görmegi başaýar hem-de ol bolup geçýän wakalara edep we ahlak kadalarynyň nukdaý nazaryndan seredýär.

L.Tikiň “**Akýagyz Ekbert**” (1797) atly edebi ertekisi ýazyjynyň romantik garaýyşlaryny aýdyň gorkezýan eseridir.

...Bir wagtlar Garts diýen daglyk ýerde adatça akýagyz Ekbert diýip atlandyrylýan bir rysar ýasapdyr. Onun ýaşayan galasyna Filip Walter atly dosty geler eken. Günlerde bir gün Ekbert dosty bilen agşamlyk naharyny iýip bolansoň oňa öz aýalynyň ýaşlygynda başdan geciren wakalary barada berjek gürrünini diňlemekligi haýys edipdir. Onuň aýaly öz ýaşlygy barada şeýle gürrüň berýär: Ol kiçijik gyzjagaz wagty öz garyp ýaşayan ene –atasynyň öýuni taşlap gildyar. Ol gidip barşyna bir tokaýlykda garry aýala duş gelýar. Ol garry aýal oňa howandarlyk adýär we öz tokaýdaky öýune akidyar. Berta atly ol gyzjagaz şol garrynyň öýünde ýaşap başlaýar.

Ol garry aýal gezelenje gideňde Berta ol öýiň doly hojaýnyna öwrülýär. Garrynyň iti ony gowy görýär. Garrynyň aýdym aýdyan guşy Bertanyň sözlerine şatlykly saýrap jogap beripdir. Birnäçe wagtlap Berta özüni örän bagtly duýupdyr. Ol garry aýal hem Bertany öwürdir, hem-de oňa eger geljekde-de ol özüni şeýle gowy alyp barsa bagtly boljakdygyny, emma nädogry ýola düşse betbagt

boljakdygyny aýdypdyr. Emma ol garrynyň diýenlerine Berta onçakly bir düşünmändir.

Emma günlerde bir gün Berta, on dört ýaşdan geçensoň, ol garrynyň her gün uçi dür ýa-da başda gymmatbaha daşly bir ýumurtga guzlaýan guşyny we gymmatbaha daşlaryny alyp gaçyp gitmekligi ýüregine düwür.

Bir gün garry aýal gezelenje gidenine birnäçe gün geçenden soň Berta iti berk daňyp , içi gymmatbaha daşly gaplaryň birini alyp, içi guşly gözenekli kapasany alyp garrynyň öýüni taşlap gidyär.

Bir gözəl şäherde Berta özüne daşy bagly öý alyp, hyzmatkär gyz tutunýar. Kem- kemden garryny yatdan çykaryp, Berta öz durmuşyndan hoşal bolup ýaşayarka onuň kapasadaky guşy jenayat edeniň puşman etjekdigi barada aýdym aydyar. Berta guşuň aýdymyny diňläp rahatlygyny yitirýär. Guş bolsa şol bir aýdymy gaytalap-gaýtalap aydyar. Berta ol guşa seretdigiçe guşuň nazary ony gorkuzyar. Ahyrsoňy Berta guşy kapasadan alyp, ony bogup öldürýar we guşy bagda gömyär. Soňra Berta Ekbert diýen rysara durmuşa çykyar.

Bir gije bu bolup geçen zatlary Berta Ekbertiňka myhmançylyga gelen onuň Walter atly dostuna gürrüň beryar. Şonda Walter Bertanyň elini ogşap hoşlaşyarka şol tokaydaky garry ayalyň Ştromiana atly itini yatlayer. Şol itiň adyny Bertanyň özü-de yatdan çykaran eken. Bu zatlara geň galyp Berta näsaglayar. Ekbert Walteriň bu syrlary açmagyndan gorkup, ony atyp öldürýar, soň Ekbert Gugo diýen yaş rysar bilen dostlaşýar. Ekbert ony yakyndan synlasa ol hem Waltere meňzeyar. Bu pikirler Ekbertiň ruhy ýagdaýyny gozgalaňa salaýar. Ine şonda baýyryň

arkasynda bili бүkülen garry çykyp : „Sen meniň guşumy, dürümi ,meniň itimi getirdiňmi „ diyip, ony garşylap gygyryar. „Seret , jenatyň yzy jezadyr: Seniň Walter , Gugo diyen dostlaryňam mendim. Berta bolsa seniň gyz doganyňdy. Seniň kakaň ayalyna yaranjak bolup ilkinji aalyndan bolan gyzyny, öyünde saklamajak bolup, bir çopana terbiýelemäge beripdi“¹ diyende Ekbertiň akly azaşyar . "Yerde yatan , akly azaşan Ekbert ölüp baryardy ;onuň gulagyna garrynyň gepleşyan gürrüňleri, itiň üýrüsi ,guşuň aydymy eşidilyardi“²,diýip bu erteki tamamlanýar.

Lýudwig Tik bu ertekide öz döwrüniň örän wajyp meselesi bolan “gyzyl, baýlyk we ahlak” temasyny açyp görkezýär. Ol pulyň baýlygyň adamyň aňyna täsir edip, onuň gysgançlygyny, nebsewürligini, açgözlüginu artdyryşyny we ahyrsoňy ony jenaýata iterýändigini aýdyň görkezýär.

“Akýagyz Ekbert” ertekisinde öz eden ýaman, erbet işi üçin her bir adamyň jeza çekjekdigini L.Tik Ekbertiň we onuň aýalynyň keşpleriniň üsti bilen görkezýär.

“Geýdelberg romantizmi”

Nemes edebiýatynyň ikinji ösüş döwrüne (1806-1815) “Geýdelberg Romantizmi” diýlip atlandyrylýär, 1802-nji ýylda Geýdelberg uniwersitetiniň talyplary **Klemens Brentano (1772-1842)** we **Lýudwig Ahim fon Arnim (1781-1831)**, doganlar **Wilgelm Grimm (1786-1859)**, **Ýakob Grimm (1785-1863)** 1808-nji ýylda Geýdelberg romantikleriniň toparyny döredýärler.Bu topara soňra Şamisso we Gofman hem goşulýarlar.

¹ Зарубежная литература. XIX века. Романтизм. Москва, 1976, стр. 39-40

² Görkezilen eser, 40 sah.

Romantizmiň ikinji döwri nemes edebiýatynda Iýena romantizminden tapawutlydyr. Halkyň taryhy, onuň milli medeniýeti, ruhy baýlygy, onuň özbaşdaklyk üçin göreşi, jemgyýet we şahsyýet temalary Geýdelberg romantikleriniň üns merkezinde durýar. Geýdelberg romantikleri nemes halk döredijiligini öwrenmeklige aýratyn üns berýärler.

1802-nji ýylda Geýdelberg talypalary Klemens Brentano we Lýudwig Ahim fon Arnim Main derýasynda gämide syýahat edýärler. Olar bu syýahat döwründe köp ýerlere baryp bazarlarda, köçelerde gezip aýdym aýdýan aýdymçylary, aktýorlary diňläp, onlarça halk aýdymlaryny ýazyp alýarlar we ol halk aýdymlaryny timarlap, täzedan işläp neşir etdiripdirler. Bu ýygyny «**Oglanyň jadyly tüýdügi**» (1806-1808) diýip atlandyrylypdyr. Bu üç tomdan durýan halk aýdymlarynyň ýygyny halk döredijiliginiň ajaýyp nusgalaryny özüde jemleýär. Ol aýdymlar watany söýmek, milli dāp-dessurlar, söýgi, dini temalara bölünýärler.

«Oglanyň jadyly tüýdügi» atly ýygyny girýän aýdymlary neşir etmeklige doganlar Ýakob Grimm (1785-1863), we Wilgelm Grimm (1786-1859) hem kömekleşýärler. Emma soňra Grimm doganlary özbaşdak nemes halk ertekilerini ýygnamaklyga girişýärler. Grimm doganlary Gessen şäherinde gullukçy maşgalasynda eneden dogylypdyr. Bu doganlar Marburg Uniwersitetinde okapdyrlar we hukuk öwrenipdirler. Halk döredijiligi bilen gyzyklanmak olary Arnim we Brentano bilen dostlaşdyrypdyr. Olar Germaniýanyň gülläp ösjekdigine ynanydylar.

Olaryň ylmy-filologik, edebi işleri Grimm doganlaryny tanyml alymlaryň hatarynda goýupdyr. 1841-

nji ýylda Grimm doganlary Berlin uniwersitetiniň professory we ylymlar akademiýasynyň agzasy diýen atlary alýarlar.

Ýöne olara dünýä derejesinde şöhrat getiren zat hem, olaryň ýygnap neşir etdiren üç tomluk ertekiler ýygyndysydyr. Bu ertekiler ýygyndysy «**Çagalar we öý ertekileri**» (1812-1822) diýlip atlandyrylýar. Oňa 200 erteki girýär. Bu ertekileri şertli halda jadyly ertekiler, haýwanlar barada ertekiler we durmuşy ertekiler diýen üç topara bölmek mümkin. Grimm doganlarynyň ertekileriniň terbiýeçilik ähmiýeti örän uludyr. Olar dorgruçylygy, zähmetsöýerligi, sabyrlylygy we ahlak taýdan, arassa päk bolmaklygy öwredýär.

Genrih Fon Kleist (1777-1811)

Genrih fon Kleist harby gullukçynyň maşgalasynda eneden bolýar. Onuň kakasy maýor çinli ofiser bulopdyr. Şonuň üçin ýaşlykdan Kleist harby tälim alýar we goşun gullugynda bolýar. Emmna 1799-njy ýylda ol gullukdan meýletin boşap, Frankfurt uniwersitetine okuwa girýär. Soňra ol uniwersiteti taşlap Pariže, Şweýsariýa ýurtlaryna syýahata gidýär.

1804-nji ýylda Kleist Berline dolanyp gelýär. Ömrüniň soňky ýyllary Kleist Berlinde (1808-1811) örän netijeli işleýär.

Genrih fon Kleistiň eserlerinde romantizm bilen bir hatarda realizmiň we klassisizmiň alamatlaryny görmek mümkin.

Kleist metbugatda makalalar bilen hem çykyş edipdir. Ol öz makalalarynda Napoleonyň garşysyna azatlyk üçin halky göreşe çagyrypdyr.

Kleist birnäçe kämil, çeper tragediýalary, hekaýalary ýazypdyr. Onuň «**Döwlen küýze**» (1804) atly bir gülküli komediýasy Gyote tarapyndan Weýmarda sahnada goýlupdyr. Komegiýanyň baş gahrymany Adam özi küüzäni döwüp, günäkäri başga ýerden gözleýär. Ýöne ahyrsoňy paş edilýär. Bu realistik häsiýetli eserdir.

«**Gamburgly şazada Fridrih**» (1809-1810) atly dramasynda şazada Fridrihe ir daňdan duşmanyň eýelän yerini synlap, ýöne onuň üstüne çozmazlygy tabşyrýarlar. Emma ýaş şazada ganygyzmalyk edip, batyrlyk görkezjek bolup, irden duşmanyň üstüne öz esgerleri bilen çozýar we olary gaçmaga mejbur edýär. Yzyna dolanyp gelensoň buýrugy ýerine ýetirmänligi üçin şazadany ölüm jezasyna höküm edýärler. Şazada öz göýberen ýalňysyna doly düşüneninden onuň günäsini geçýärler.

Kleistiň iň bir ähmiýetli eserleriniň biri-de «**Mihael Kolhaas**» atly hekaýasydyr. Bu hekaýada XVI asyrda ýaşap geçen Mihael Kolhaasyň ykbaly barada gürrüň berilýär. Päk ýürekli, at satmak bilen meşgullanýan Mihael Kolhaasa bir dworýan günä ýönkeýär. Ine şeýle töhmet zerarly ol garakçylyga ýüz urýar. Adamyň durmuş şertleri erbet bolup, ol nähak töhmete galanda özüniň hem kanunsyz işlere baş goşýandygyny ýazyjy aýdyň görkezýär.

Nemes edebiýatynda romantizmiň üçünji döwri (1815-1848)

1814-1815-nji ýyllardan soň ýagny Napoleonyň agalyk süren düwrüniň gutarmagy bilen Germaniýanyň durmuşynda täze döwür başlanýar. Indi täzeden dagynyk patyşa-feodal düzgünleri güýjeýär. Ýurtda 34 patyşa

döwleti we 4 sany özbaşdak şäher German birleşigini düzýär.

Şu döwürde E.T.A. Gofman, A. Şamisso, G. Geýne ýaly ýazyjylar şol döwrüniň durmuşynyň gapma-garşylyklary barada öz eserlerinde göçme manyly keşpleriň üsti bilen beýan edýärler.

Geýdelberg romantizminiň wekilleri halk döredijiligine, milletiň ruhy medeniýetine, onuň azatlyk üçin göreşine üns beren bolsalar, romantizmiň üçünji döwrüniň ýazyjylary durmuşuň wajyp meselelerini, jemgyýetiň çüýrük kanunlaryny, pul, baýlygyň adama, adamkärçilige duşmançylykly durýan halatlaryny inçe kinaýa bilen erteki görnüşinde teswirleýärler.

Bu döwürde ýazylan erteki-hekaýalarda Germaniýanyň şol döwürdäki durmuşyň kemçilikleri ýaňsylanyp tankyt edilýär. Real durmuşyň alamatlary, keşpleri, bu eserlerde gahrymanlaryň arzuwlaryna päsgel beriji duşmançylykly güýçler hökmünde suratlandyrylýar. Peýdakeşlik, pula kowalaşmaklyk we ahlak kadalarynyň arasyndaky gapma-garşylyklar, başga adamlaryň zähmetiniň netijelerini öz bähbidine ulanýan adamyň keşbi, bir adamyň iki dünýäde ýaşamagy, ýa-da adamyň ruhunyň aýry ýaşamagy ýaly täze çeper açyşlar ýüze çykýar. Gofmanyň, Şamissonyň erteklerinde şeýle keşpler umumylaşdyrylyp, umumyadamzat, uniwersal hadysalar derejesine ýetirilýär.

Romantizmiň üçünji döwri durmuşa barha içgin aralaşmak we erbet hadysalara tankydy göz bilen garamak bilen geljekde edebiýatda realizm akymynyň döremegine şertler döredýär.

Ernst Teodor Amadeý Gofman (1776-1822)

“Saz adama göze görümmeýän ajaýyp dünýäni açýar”¹ diýip ýazan Gofman durmuş ýoluna girenden saz sungaty bilen içgin gyzyklanyp başlapdyr. Hatda ol eýýam birnäçe meşgur hekaýalaryny çap etdirensoň hem sazanda-kompozitor bolmak arzuwyny ýüregine besläp gezipdir.

Gofman 1776-njy ýylyň 24-nji ýanwarynda Kýonińsberg (häzirki Russiýanyň territoriýasyndaky Kaliningrad) şäherinde aklawçy-adwokat maşgalasynda eneden dogulypdyr. Gofman uniwersitetde okap hukuk fakultetini gutarypdyr. Ol birnäçe wagtlap Warşawa şäher sudunda gullukçy bolup işläpdir, emma boş wagtlyary teatrdä dirişýor² bolup işläpdir. Opera, balet oýunlaryny ýazypdyr. Ol surat çekmekligi hem gowy görüpdür. Ýöne saz sungatyny ol örän halapdyr. Şonuň üçin ol öz eserlerinde sazanda-kompozitorlaryň keşplerini söýgi bilen suratlandyrypdyr. Ol edebiýatda ilkinji gezek özüniň «**Kawaler Glýuk**»³ (1809) atly hekaýasy bilen belli bolupdyr. Şu hekaýanyň yzyndan ol başga-da birnäçe hekaýalry «**Kallonyň⁴ ruhundaky fantaziýalar**» (1814-1815) ady bilen çap edilen soň Gofman Germaniýada ady belli ýazyjy hökmünde tanalyp başlaýar.

¹ Зарубежная литература. XIX век. Романтизм. М.: Просвещение, 1976, стр.82

² **Dirişýor**-orkestriň sazandalar toparynyň ýolbaşçysy

³ **Kristof Willibald Glýuk**, XVIII-nji asyrdä ýaşan şöhrat gazanan kompozitor, ol “Altyn depgi” ordenini bilen sylaglanypdyr, ýagny şol ordeniň kawaleri (eýesi) bolupdyr.

⁴ **Žak Kallo** - XVII-nji asyrdä ýaşan, Gofmanyň gowy gören fransuz hudožnigi (suratçysy)

Bu ýygynnda girýän hekaýalarda peýdakeşlik bilen ýaşayan şäher buržuaz jemgyýetiniň durmuşynda zehinli kompozitor Ýogann Kreýsleryň öz ornuny tapyp bilmeýşi, adamlaryň saz sungatyna

sarpa goýmaýandygy beýan edilýär. Şonuň üçin baý öýlerde zehini bolmadyk, saza höwesi bolmadyk çagalara saz öwredip pul gazanmaly bolýan Ýogann Kreýsler durmuşdan lapykeç bolýar.

Bu hekaýalaryň arasynda «**Altyn küýze**»

atly nowella aýratyn orun eýeleýär. Bu hekaýa-ertekiniň baş gahrymany talyp Anselm. Ol gün-güzeran görmek üçin bir arhiwariýusyň¹ golýazmalaryny göçüriji bolup işleýär. Ol öz tebigaty boýunça arzuwçyl ýaş ýigit, ol köplenç arzuwlar kölüna batýar. Emma real durmuşda onuň eden işi şowuna bolmaýar.

Gofmanyň «Altyn küýze» atly powestinde arzuw we hakyky durmuşyň arasyndaky gapma-garşylyk görkezilýär.

Ýazyjy Anselmiň durmuşyny görkezende gahryman göýä iki hili dünýäde ýaşayan ýaly edip suratlandyrýar. Durmuşyň real, hakyky alamatlary, adaty gullukçylary, alma satýan garry aýal, Weronikanyň enekesi, ýöne şäher ýaşayyjylary arzuwçyl Anselmiň edýän hereketlerine geň galyp seredýärler. Ony käte däliräpdir diýip pikir edýärler.

¹ Arhiwariýus-arhiwe serediji

Anselmiň görýän zatlaryny olar görüp bilmeýärler. Emma Anselme ynanyan, onuň arzuwlarynyň amala aşmagyna ýardam edýän adatdan daşary güýçler hökmünde arhiwarius Lindhorst we onuň altynsow-ýaşyl reňkli ýylan görnüşli gyzy Serpentina çykyş edýärler. Erteki-hekaýa Anselmiň altynsow-ýaşyl reňkli ýylan görnüşli gyz Serpentina öýlenmegi bilen gutarýar.

Gofman bu eserde Anselmiň arzuwlarynyň diňe hyýaly ertekiler dünýäsinde amala aşýandygyny görkezýär. Ýagny ýönekeý, adaty şäher ýaşaýjylary adatdan daşary ajaýyp arzuwlary görüp bilmeýärler, olar diňe öz her günki hysydly-aladalary bilen ýaşaýarlar.

Adamyň diňe arzuw kölüne batanda bagtly ýaşaýandygyny aýtmak bilen Gofman eseri soňlaýar.

«Kiçijik Sahes»(1819)

«Sinnober lakamly Kiçijik Sahes» atly powest- erteki Gofmanyň iň bir çeper ajaýyp eseridir.

... Bir obada garyp maşgalada bir çagajyk dogulypdyr. Ol dogabitdi betnyşan bolup üç ýaşyna ýetende-de gowy ýöräp, gepläp bilmeýär. Aýaklary hem inçejik möýüň aýagyna meňzeýär. Iýende ol sekiz ýaşly çaganyň iýjegini iýýär.

Bir gün ol çaganyň ejesi daýhan aýal tokaýdan ýygan odunyny göterip gelýärkä ýadap dynç almakçy bolup oturýar we uka gidýär. Onuň sebedindäki çaga hem oňa gysylp ýatýar. Şol wagt gezelençden gelýän jadygöý aýal freýleýn fon Rozenşýen şol garyp aýala nebsi agrap unuň oglunyň kellesini öz jadyly eli bilen sypalaýar. Şondan soň onuň kellesinde kiçijik Sahesi gowy gepleýän hem-de ejesinden başga adamlara gelşikli,birkemsiz edip görkezýän, üç sany altyn saç peýda bolýar. Ol saçlaryň

jadyly güýji oňa beýleki adamlaryň eden gowý işleriniň hem öz adyna geçmegine kömek edýär...

Bir gün Baltazar atly talyp Moş Terpin diýen professoryň öýünde myhmançylykda bolanda özüniň düzen çeper goşgularyny okap berýär. Emma ol okap bolansoň hemmeler el çarpyp, şol ýerdäki kiçijik Sahesiň, ýagny Sinnoberiň ajaýyp şahyrdygyny gutlaýarlar. Şeýlelik bilen hemme ýerde kim näme etse ol Sinnoberiň adyna gidýär we onuň at-abraýy barha artyp ol hökümetde ministr wezipesine bellynýär. Küýki, betnyşan Sahesiň jadygöýüň beren üç sany altyn saçynyň kömegi bilen beýleki adamlaryň eden işlerini öz adyna geçirip, ahyrsoňky ministr derejesine ýetmegi şol döwürde durmuşda bolýan kemçilikleriň tankydy aýnasydyr. Adamlar Sahesiň betnyşanlygyny, onuň emelsiz hiç zat elinden gelmeýändigini bilmeýärler. Çünki Sahesiň altyn saçlary olaryň gözünü daňýar. Ýöne Sahesiň bet niýetine, pygyllaryna garşy Baltazar atly talyp göreşýär. Baltazar şahyr, şonuň üçin ol hakyky dünýäni bolşy ýaly görüp bilýär. Hiç hili jadyly güýç onuň gözünü daňyp bilmeýär.

Sinnobere garşy göreşde jadygöý aýal feýa¹ Rozabelwerde, jadygöý Alpamus Baltazara kömek edýärler. Baltazar ahyrsoňy Sinnoberiň jadyly altyn saçlaryny ýolup alýar we adamlar Sinneberiň elhenç, betnyşan sypatyny görüp, onuň üstünden gülüp, masgaralaýarlar. Ol tötänleýiň stolyň üstünden ýykylyp aradan çykýar.

¹ Feýa-adamyň ykbalyna täsir edip biljek jadyly güýjji bolan zenan görnüşli jadygöý

Jadygöý aýal Rozabelwerde Sahesiň öz güýjüni ýagşylyk üçin ulanmandygy üçin heläk bolandygyny aýdýar...

Gofman öz eserinde Germaniýanyň dagynyk feodal düzgünli kiçijik döwletlerinde bolup geçýän durmuş wakalaryny, çişirilen, grotesk we kinaýaly ähende beýan edýär.

Gofmanyň ömrüniň soňky döwründe ýazan in uly eseri «**Pişik murrtyň durmuşa bolan garaýyşlary**» (1819-1821) atly gutarylmadyk romandyr.

Ýazyjy bu romanda ýene-de sazanda-kompozitor Kreýsleriň keşbine dolanyp gelýär. Pişik Murr öz durmuş taryhyny ýazýar, Kreýsleriň terjimehaly ýazylan kagyzlary bolsa öz ýazýan kitabyňyň sahypalarynyň arasynda goýýar. Şonuň üçin Kreýsleriň ykbaly doly bolmadyk, bölek-büçek maglumatlaryň üsti bilen berilýär.

Pişik Murr öz-özünden, öz durmuşyndan göwni hoş, çünki ol durmuşa öz ornuny tapypdyr. Nirede hem bolsa, isle saraýda, ýa-da üçekde, ýa-da bir amatly güneşli ýerde pişik Murr özüne ýakymly ýakymly ýer tapyp ýaşap bilýär, ýatýar, dynç alýar. Ol boş hyýallara, arzuwlara kowalaşmaýar. Ol özüniň häsiýetiniň gowy taraplary barada köp gürrüň berýär, emma kemçiliklerini unudýar...

Şeýle dok, özünden göwni hoş adamlaryň ýanynda durmuşa gynanyp, horluk görýän adamlar hem bar, ýöne dok adamalr olary görkezmeklige salýarlar. Şeýle agyr,garyp durmuşa ýaşaýan,emma ruhy tarapdan baý Kreýslere daş töweregindäki adamlar düşünmeýärler. Ol muzykant, sazanda, ol Ýuliýa diýen gyzy söýýär, emma gözeli Ýuliýany ejesi akly kem şazada Ignatiýa durmuşa çykarjak bolýar.

Pişik Murr özünü akylyly saýýar. Onuň baş ýörelgesi durmuşda akylsyz zat etmezlik. Ol öz peýdasy üçin edýän işleri owadan sözler bilen örtüp pikir ýöredýär. Öz ejesine duzlanan balygyň kellesini hödürleýär, emma soň durup bilmän özi ony iýip: «Wah näme üçin durmuş bizi şeýle ejiz, inçejik gamyş ýaly döredipdir» diýip zeýrenýär...

Gofmanyň bu romany hem Germaniýanyň XIX-njy asyryň başlaryndaky durmuşynda bolan kemçilikleri, erbet hadysalary, adamlaryň ýöntem gylyk-häsiýetlerini şertli,göçme manyly keşpleriň üsti bilen, grotesk, çişirilen, kinaýaly görnüşde suratlandyrýar.

Pişikler buržuaz, şäher ýaşajýylarynyň keşpleri bolup, olara ulumsylyk bilen seredýän itler köşke degişli adamlaryň toparyny aňladýar.

Gofmanyň başga-da «**Hanym Skýuderi**», «**Şelkunçik we syçanlaryň patyşasy**», «**Şeýtanyň içgisi**»,**(1815)** «**Büreleriň hökümdary**»**(1822)** ýaly giňden meşhurlyk gazanan gyzykly, çeper ýazylan eserleri bardyr.

Gofman öz ýaşan döwrüniň durmuşynyň kemçiliklerini örän gowy bilipdir,ýöne olary açyk gönümel aýtman,ol durmuşy erteki görnüşinde görkezýär,sebäbi bir tarapdan şeýle tär özüne çekiji täsirli bolsa, ikinji tarapdan ol Gofmanyň özi üçin howpsyz bolupdyr,Emma hatda şeýle erteki görnüşinde ýazylan eserler üçinem häkmiýet wekilleri Gofmana köp hupbatlar ýuwtdyrypdyrlar.

Gofman özüniň soňky ýazan “Büreleriň hökümdary”diýen ertekisi üçin yzarlanyp,köp azar berilp,ahyrsoňy şol erteki ýazylan 1822-nji ýylda ýüregi paraliç,ýagny ysmaz bolup ölýär.

Öz eserlerinde Gofman durmuşdaky erbet hadysalary tankyt edip, söýgi, päk ýüreklilik, dostluk, rehimdarlyk, adalatlylyk ýaly adamlaryň gowy häsiýetlerini wasp edýär.

Adelbert Fon Şamisso (1781-1838)

Gelip çykyşy boýunça fransuz bolan Şamisso nemes edebiýatynda ajaýyp eserleri döreden ýazyjydyr.

Ol entek ýetginjek wagty onuň Fransiýanyň Şampan welaýatyndan, Bonkur diýen galasyny taşalap ene-atasy rewolýusiýa döwründe Germaniýa gidýärler. 1798-nji

ýylda Berlinde Şamissony harby gulluga çagyrylýar. Şamissonyň fransuz ady Lui Şarl Adelaid de Şamisso bolupdyr, ýöne soň ony nemesçe Adelbert fon Şamisso diýip tutýarlar. Ol hatda öz watandaşlary fransuzlara garşy söweşlere gatnaşmaly hem bolupdyr. 1808-nji ýylda Şamisso harby gullukdan boşayar. Birnäçe wagt Parižde bolup soň ýene-de

Germaniýa gaýdyp gelýär we hemişelik Germaniýada galýar. Şamisso nemes edebiýaty we filosofiýasyny

öwrenmäge uly üns berýär. Ol Fihtäniň, Şlegeliň, Nowalisiň we başga-da birnäçe nemes ýazyjylarynyň eserlerini okaýar. Edebiýat bilen gyzyklanyp, Şamissonyň özi hem goşgy ýazyp başlaýar. Onuň ilkinji goşgylary 1804-1808-nji ýyllarda çykýar.

Şeýle hem Şamisso tebigaty öwreniş ylymlary bilen gyzyklanypdyr we Berlin uniwersitetinde botanika, geografoýa ýaly ylymlary çuň öwrenipdir.

1815-nji ýylda Şamisso Russiýanyň «Rýurik» atly gämisinde alym hökmünde gulluga alnyp, üç ýyllap ýeriň daşyna syýahat edipdir. Gaýdyp gelensoň ol Berlin uniwersitetinde doktorlyk derejesini goraýar.

Şamisso ylmy işler bilen bur hatarda poeziýa we proza eserlerini ýazypdyr. Onuň goşgylary nemes edebiýatynda ilkinji gezek durmuşy we syýasy temaly liriki goşgylary ýazýar.

Öz goşgylarynda 1830-njy ýyldan soň Şamisso rewolýusion, demokratik göreşiň güýjemegi bilen romantizmden daşlaşýar we realistik mazmunly goşgylar ýazýar. Onuň goşgylarynda pukara, ýönekeý zähmetkeş adamlaryň keşpleri söýgi bilen suratlandyrýar. Şeýle goşgylaryň biri-de «**Kir ýuwujy garry aýal**» atly eseridir. Bu goşgyda janyny, saglygyny, güýjüni gaýgyrman бүтін ömrüni çagalaryny maşgalasyny eklemeك üçin ötüren aýalyň, onuň ýetmiş alty ýaşynda aradan çykanynda, tutuş ömründe özi üçin ýygnan pulunyň diňe onuň kepenine ýetendigini aýdyp, ýazyjy bu aýal özi üçin däl-de başgalara hyzmat edip, olar üçin alada edip ýaşanlygy üçin uly hormata laýykdygyny nygtaýar.

«**Gedaý we onuň iti**» atly goşgyda polisiýa bir gedaýa iti üçin üç taler¹ jerime salýar. Ony töläp bilmejekdigine gözi ýeten gedaý ilki itini derýada gark etjek bolýar, ýöne onuň iti elini ýalap, çyňsap aýagyna gysylanda garry özüne

¹ taler – fransuz pul birligi

bütün ömri,kyngünlerinde wepaly wepaly bolan itini gark etmäge dözmän özüni suwa taşlap gark bolýar...

Şamissonyň iň görnükli, oňa şöhrat getiren eseri hem «**Peter Şlemiliň täsin taryhy**» (1813) atly powestidir. Bu uly bolmadyk kitapça ilkinji neşirinden soňky 100 ýylyň (ýagny 1919-ny ýyla çenli) 189 gezek nemes we daşary ýurt dillerinde neşir edilipdir.

Garyp ýaş ýigit Peter Şlemil uzak syýahatdan gaýdyp gelip, bir baý jenap Tomas Jonyň öýüne baryp oňa doganynyň iberen hatyny berýär. Jenap Tomas Jon Petere öz öýüniň önündäki otluk meýdançada bolup geçýän şadyhorramlyga, meýlise goşulmagyny teklipe edýär. Şol ýerde her pursatda işlendik gerek zady öz jübisinden çykaryp adamlara berýän hortaň, uzyn boýly, çal penjekli adam Peter Şlemili örän geň galdyrýar. Ol şol çal penjekli adam bilen tanşandan soň çal penjekli adam Petere öz kölegesini içiniň puly gutarmaýan gapçyga çalşyp satmagyny teklipe edýär. Peter Şlemel begenip öz kölegesini satýar we tuçar baý bolýar. Emma soňra hiç kim kölegesiz adam bilen iş salyşmak islemeýär. Şlemil adamlara gyzyl, pul paýlaýar, emma şonda-da olar onuň kölegesiniň ýoklugyny bilenden soň ondan gaça durýarlar, ony doly hukukly adam saýmaýarlar...

Erteki görnüşinde ýazylan bu powestde bolup geçýän wakalar adamyň jemgyýetde orun almagy üçin, şol jemgyýetiň kanunlary, däp-dessurlary bilen ylalaşykda ýaşamalydygy aýdylýar. Göräýmäge bir ähmiýetsiz, hiç kime gerekmejek kölege hem adamyň şahsyýetiniň wajyp bölegine öwrülýär. Peter Şlemil öz kölegesini satansoň özüniň iň bir gymmatly zadyny ýetirendigine düşünýär, çünki adamlar jemgyýetde ony kölegesiz kabul etmeýärler.

Hemmeler ondan ýüz öwürýär. Hatda onuň söýýän gyzy başga adama durmuşa çykýar...

Şamissonyň bu eserinde örän köp manyly häsiýetde suratlandyrylýan Şlemeliň kölegesi romantik edebiýatda bir adamyň ruhy taýdan ikä bölünmegini görkezýär. Gofmanyň eserlerinde jemgyýet, adam durmuşy iki ünyäde bolup geçýän bolsa, Şamissonyň bu eserinde adamyň kölegesi özbaşdak gezyň, özbaşdak bir ähmiýetli nyşana, simwola öwrülýär. Eserde melgunyň, «çal penjekli adamyň' keşbinde, örän işewür sypatly, hile bilen Peter Şlemiliň janyny almak üçin söwda edişi söwda-satyk, buržuaz jemgyýetiniň wekillerini ýada salýar.

Iňlis edebiýatynda romantizm

Köp Ýewropa ýurtlarynda romantizm Fransiýada bolup geçen buržuaz rewolýutsiýanyň täsiri astynda döreýär. Angliýada iňlis buržuaz rewolýutsiýasy 1640-1660-njy ýyllarda bolup geçýär. XVIII asyrdan bolsa “senagat rewolýusiýasy” ýa-da öwrülişigi bolup geçýär. Iňlis romantizmi köp şäherleriň uly senagat merkezlerine öwürülmegi, obalaryň tozap, garyp daýhanlaryň köpçülikleýin şäherlere iş, eklenç gözlemäge gidýän şertlerinde kemala gelýär.

Angliýa öňdebaryjy ösüp barýan kapitalistik döwlet täze ýerleri basyp alýar, imperiýa öwrülýär. Täze fabrik, zawod eýeleri, Jeýms Wattyň oýlap tapan bug bilen işleýän maşyny diňe bir durmuş şertlerini üýtgetmän, ol adamlaryň aňyny hem täzeleýär.

Bir tarapdan adamlaryň belli bir böleginiň baýamagy beýleki böleginiň garyplaşmagy, obalaryň boşap galmagy,

yýkmandalaryň, gedaýlaryň köpelmegi şäherlerde jenaýatçylaryň artmagyna getirýär.

Ikinjiden köne patriarhal-feodal jemgyýetiniň dargamagy, uly senagat şäherleriniň döremegi, işçileriň agyr zähmet bilen surnukdyrylmagy jemgyýetde täze durmuş meselelerini döredýär. Çaga zähmetiniň ulanylmagy, şäherlerde sanitar-gigiýena, arassaçylyk kadalarynyň bozulmagy, keselçiligiň, ýokanç keselleriň köpelmegine getirýär.

Ine şeýle durmuş şertlerinde öňki feodal ahlak norma, kadalary döwürlip, täze ahlak, kada-ýörelgeleriniň döredilmedik ýgdaýynda ýazyjylaryň, şahyrlaryň eserlerinde şol döwrüň dürli durmuşyň wajyp, gaýragoýulmasyz meseleleri beýan edilipdir. Bir söz bilen aýdylanda, ýurdyň durmuşyndaky ykdysady we syýasy wakalary edebiýata güýçli täsir edipdir.

Romantizm Angliýada şertli halda üç döwre bölünýär: Iňlis edebiýatynda **romantizimiň birinji döwri XVIII-nji asyryň 90-njy ýyllaryny** öz içine alýar. Bu döwürde W. Bleýk we “köl mekdebiniň” şahyrlary W. Wordsword, S.T. Kolrij Robert Sauti meşhur bolupdyr. Şu döwürde Iňlis romantizminiň esasy alamatlary, kadalary kemala gelipdir.

Romantizmiň ikinji ösüş döwri Iňlis edebiýatynda 1800-nji ýyldan tä 1815-nji ýyla çenli wagty öz içine alýar. Bu döwrüň aýratynlygy hökmünde romantizmiň talaplaryny beýan edýän eserler çap edilipdir. Edebiýatyň milliligi, onuň halkyň taryhy bilen baglanyşygy hem-de durmuşdaky ýüze çykýan erbet hadysalary T. Mur, W. Skott, J.G.N. Baýron ýaly ýazyjy, şahyrlaryň eserlerinde suratlandyrylypdyr.

Romantizmiň üçünji döwri Iňlis edebiýatynda 1816-njy 1832-nji ýyllary öz içine alýar. Bu döwür romantizmiň iň güýçli ösen döwrüdür. Bu döwürde Baýron, W. Skott ýaly ýazyjy, şahyrlaryň hatarynda P.B. Şelli, we Jon Kits ýaly ýaş zehinli şahyrlar goşulýar. Romantik ýazyjylaryň eserleri mazmun we forma taýdan baýlaşýar. 1830-njy ýyllardan başlap romantiki eserler azalyp, romantizmiň güýçli wekilleri aradan çykansoň romantizm edebiýatda esasy ugur bolmagyny bes edýär.

Wilýam Bleýk(1757-1827)

W. Bleýk ilkinji görnükli iňlis romantik şahyrydyr. W. Bleýk Londonda söwdəgär maşgalasynda eneden doglupdyr.

W. Bleýk ýaşlygynda arzuwçyl çaga bolupdyr. Ol ejesine düýşünde, huşunda ak egin-eşikli perişdeler bilen bir jennete meňzeş ýurda baranlygyny şeýle bir aýdyň, duýarlykly gürrüň beripdir welin, ejesi oglynyň sungata, suratkeşlige örän ukyplydygyny aňypdyr. Soňa görä-de on ýaşyndan başlap W. Bleýk grawýura¹ çekýan suratçynyň okuwçysy bolupdyr. Ilki ol klassisizm eserlerini öwrenip, şolardan ugur alypdyr. Soňra 1777-nji ýylda ol “Pul hasaby ýöredilýän ýerde sungat bolmaz”² diýip ol klassisizmden ýüz öwürýär. Täze formaly we mazmunly eserleri döretmäge çalyşýar.

¹ **Grawýura**-agaç tagtaň ýa-da metal böleginiň ýüzüne gazyp surat çekip kitaba geçirmek sungaty

² История зарубежной литературы XIX века. Москва, 1972, стр. 72

Wilýam Bleýkiň
ilkinji goşgylar ýygındysy
“**Päklik aýdymlary**”
(1789) iňlisleriň
“metodizm”atly dini
ugurynyň wagyzlaryna
meňzeş ýazylypdyr.
“Metodistler” adamy
terbiýelemekde täze
ussullary tapmagyň
tarapdarlary bolup, olar
adamyň päkligini, onuň
sada, kiçigöwünlilik, ak
ýüreklilik ýaly

häsiýetlerini wasp edýärler.

“Päklik aýdymlarynda” W. Bleik adamlaryň çaga ýaly päkligini, rehimdarlygyny, olaryň söýgüsini wasp edýär.

W.Bleýkiň pikrine görä, her bir adamyň,şol sanda jemgyýetiň durmuşy üç basgançagy geçýär:birinji päklik ,ikinci tejribe we üçünji parasatlylyk basgançagyny geçýär.

Päklik aýdymlaryndaçaga ynsan kalbynyň päkliginiň simwoly hökmünde suratlandyrylýar.Şeýle goşgularda ýaşajyk çagalaryň,täze doglan guzuýyklaryň,päkligi,olaryň goragsyzdygy,açylan gülleriň gözelligi ýamanlykdan zaýalanmadyk ajaýyp keşpler hökmünde wasp edilýär.

W. Bleýkiň ikinji kitaby “**Tejribe aýdymlary**” (1794) diýlip atlandyrylýar. Bu ýygynnda girýän eserlerde uly kapitalistik şäheriň meseleleri, durmuşda rehimsizligiň zulумыň barlygy, adamlaryň ejir çekýändigini beýan edilýär.

Bleýk bu gazaply güýçlere diňe adamkärçiligiň, ruhy beýikligiň garşy durup biljekdigini aýdýar.

1789-njy ýyldan soň Bleýk **“Öňdengörújilik kitaplary”** atly poemalaryň üstünde işleýär. Bu poemalarda wakalar mifologik keşpleriň üsti bilen kosmik möçberinde beýan edilýär. Durmuşyň real wakalary bu ýerde göçme manyly mifologik hudaýlaryň üsti bilen suratlandyrylýar.

Bleýk ilkinji bolup iňlis romantizminde “bir gysym çägede tükeniksizligiň, bir gülde-asmanyň görünýändigini” aýdyp, dünýäniň romantiki garaýyş bilen ikä bolûnişini esaslandyryar.

“Köl mekdebiniň şahyrlary”

Iňlis edebiýatynda romantizmiň başyny başlan W. Bleýkden soň üç şahyr **W. Wordsworth, S.T. Kolrij, we R. Sauti “Köl mekdebiniň şahyrlary”** ýa-da **“leýkistler”** diýip at alypdyrlar. Iňlisçe “lake” “köl” diýmekligi aňladýar. Bu şahyrlaryň ýaşan ýerlerinde Angliýanyň demirgazygynda Kemberlend diýen gözəl ýerde köller köp bolany üçin olara “köl mekdebiniň şahyrlary” diýip at beripdirler.

Wilýam Wordsworth (1770-1850)

W. Wordsworth Angliýanyň demirgazyk – günbatarynda dogulypdyr. Ol ýaşlygynda ýetim galyp, özüniň Doroti atly gyz dogany bilen garyndaşlary tarapyndan terbiýe alypdyr.

17 ýaşynda Wordsworth Kembrij uniwersitetine okuwa giripdir. Ýaşlygyndan ol goşgy düzmekligi gowy görüpdür.

W. Wordsworth 1800 – nji ýylda S.T.Kolrij bilen bilelikde neşir eden “**Liriki balladalar**” atly kitapda ýazan sözbaşysynda romantizmiň esasy aýratynlyklaryny beýan etmek bilen iňlis edebiýatynyň romantizm ugry bilen ösmegine täsir edýär.

Wordsworth iňlis edebiýatyna täze temalary we meseleleri girizýär. Ol öz goşgularynyň esasy temasy hökmünde daýhanlaryň oý-pikirlerini, duýgularyny saýlap alýar. Ol daýhanlary durmuşyň diregi hasaplaýar.

Wordsworth iňlis obasynyň düşen agyr günine nebsi agyrýar. Ol indi täze ösen tehniki progressiň, uly şäherleriň obany öz demine ýuwtjakdygyna howp edýär.gynanýar. Ol öňki ýekebara, obama-oba bolup ýaşan daýhanlaryň medeniýetini, olaryň patriarhal durmuşyny wasp edýär, indi şol durmuşy gaýtaryp getirip bolmajakdygyna şahyr gynanaýar.

Wordsworthyň eserlerinde lirizm, içki oý-pikirler, duýgylar inçeden suratlandyrylýar. Ýönekeý zatlarda Wordsworth syrly, tebigatyň ajaýyp gözelligini,syrly hadysalaryny görüp wasp edýär. Onuň “**Ikatýok**”, “**Biz ýedi**”, “**Sary güller**” ýaly goşgylarynda liriki gahrymanyň we tebigatyň arasyndaky arabaglanyşyk ajaýyp, çeper beýan edilýär.

Wordswordyň lirikasynda onuň söýgi baradaky goşgulary , balladalary örän wajyp orun tutyar. Wordsworth goşgulary iň köp okalyan liriki şahyr hökmünde bellidir. Şahyryň „**Lyusi**’ atly balladasynda liriki gahryman Lyusi atly bir gyzy söýşüni, onuň bilen

bolan duşuşyklaryny,soň ol gyzyň aradan çykanyny Aýyň keşbi bilen baglanyşykda suratlandyrýar:

Söýginiň syrlaryny ,
Söýgiň odyňa yanyp,
Hak aşyk bolanlara,
Aydyp berjek men muny.

Bahar bägüli deyin
Meň söýgim gül açanda
Howlугyardym yanyňa ,
Ay yüzyärdi asmanda ¹.

Guşlaryň sayraşyşy , gülleriniň gözel görki , kebelekleriň uçuşy liriki gahrymana onuň çagalygyna ,ýaşlyk döwrüniň gözel pursatlaryny yatladýar.

„Sary güller“ atly goşguda kölüň gyrasynda ösüp otyran bir topbak sary narsis gülleri „yüzlerini çygly howa tutyp, altyn öwsüp tans edýärler“. Şahyr bu görnüşden „ men name ,nähili baylyk aldym? „ diyip, öz özünden sorayar we özüne şeýle jogap beryar:

Käte men dynç alyarkam düşekde yatyp,
Yöne şeýle ya-da pikir kölüne batyp ,
Şol guller gözümiň önüne gelyar ,
Yalňyzlygyň bolup ajap bezegi.
Ine şonda kalbym lezzetden dolyar
Güllere şatlanyp heyjana gelyar.²

¹ Зарубежная литература XIX века.Романтизм.Хрестоматия.Москва,1976,стр.143

² Anthology of Verse,Old and New..Moscow,1947,p.58(terjime özümiňki-R.M.)

Wordsworth özüniň liriki goşgularynda Jon Miltonyň , Robert Berns yaly özüniň söygüli şahyrlaryny yatlap, „London ,1802,Milton“, „Robert Bernsiň mazarynyň yanynda“ diýen goşgularyny yazypdyr . Bu goşgularda Miltonyň azatlyk , adalat üçin göreşen gahrymançylykly keşbiniň , goşgyny nädip yazmalydygyny öwreden „özüne dogan yaly“ bolan Robert Bernsiň ruhynyň ebedi diridigini nygtayar.

Semýuel Teýlor Kolrij (1772-1834)

“Köl mekdebiniň ýene-
de bir zehinli wekili S.T.
Kolrij bolupdyr. Ol
Oksford uniwersitetinde
okan döwründe şahyr R.
Sauti bilen tanşypdyr. Olar
fransuz rewolýusiýasynyň
we Godwiniň
ideýalaryndan ruhlanyp
hatda geljekde täze bir
jemgyýet, döwlet
döretmek barada
taslamalar çyzypdyrlar.
Emma ol maksatlar amala

aşmandyr.

Kolrijniň pikirine görä çeper döredijilikde şahyryň göz
öňüne getirijiligi, fantaziýasy uly rol oýnaýar.

Ol öz eserlerinde şeýle fantaziýany ulanyp, alys
ýurtlary, taryhy wakalary, şahslary beýan edýär.

Onuň “**Garry deňizçi**” (1798) atly balladasynda bir garry deňizçi toýa gidip barýan üç sany ýigidiň birini ýolda saklap, şoňa öz başyndan geçiren wakalaryny gúrruň berýär. Ol deňizçi bir wagt deňizde ýüzende deňizçilere bagt, şowlylyk getirýän bir albatros atly deňiz duşyny öldüripdir. Onuň üçin hudaý olara jeza beripdir. Ýüzüşde birnäçe hepdeläp şemal bolman, olaryň gämisi deňiziň ortarasynda durup galýar. Onuň ýoldaşlary suwsuzlykdan ölýärler. Ol deňizçiniň ýeke özi diri galýar. Ol dyzyna çöküp hudaýa çokunanda hudaýyň rehimdarlygy bilen ugurdaş ýel onuň gämisini deňiziň gyrasyna eltýär...

Bu eserde her bir adam jenaýat etse onuň hökman jeza çekjekdigi barada we adam eden günäsi üçin toba etse günäden sap boljakdygy barada aýdylýar, şeýle-de wakalar syrly, adatdan daşary, ýokary güýçleriň gatyşmagy bilen beýan edilýär. Eserde deňizçileriň durmuşy anyk, janly keşpleriň üsti bilen beýan edilýär:

Märeke de gowur, şatyrdaýar ýüp,
Maçtanyň üstünde parlaýar baýdak,
Gämi barýar öýmüziň duşundan geçip,
Görünýär buthana, ynha-da maýak.¹

Kolrijiň “**Kristabel**” (1816), “**Kublaý Khan**” (1816) orta asyrlarda we Gündogarda bolup geçen wakalary beýan edýär.

¹ История зарубежной литературы XIX века. Москва, 1972, стр. 107; (Terjime özümiňki-R.M.) **maýak**-deňiziň gyrasynda beýik diňiň üstünde deňizçilere ýol görkezýän kenar çyrazy.

Kolrijiň bu eserleri XIX asyr inlis ýazyjylarynyň köpüsiniň döredijiligine täsir edipdir.

Robert Sauti
(1774-1843)

Robert Sauti Bristol şäherinde söwdagäriň maşgalasynda 1774-nji ýylda eneden doglupdyr. Mekdebi gutarandan soň ol ata-enesiniň maslahat bermegi bilen Oksford uniwersitetine okuwa giripdir. Uniwersitetde okan ýyllary ol inlis filosofy we edebiýatçysy Wilýam Godwiniň(1756-1836) we fransuz rewolýusiýasynyň ideýalary bilen gyzyklanypdyr. Ýaşlygynda sygyr ýazmagy gowy gören Robert Sauti birnäçe ajaýyp liriki goşgular ýazypdyr.

Robert Sauti Oksford uniwersitetinde okan döwründe „Köl mekdebiniň“ tanymal şahyry Semýuel Teýlor Kolrij (1772-1834) bilen dostlaşypdyr. Olar täze syýasy ideýalar bilen gyzyklanyp, jemgyýetiň erbet hadysalaryny, betbagtçylyklaryny ýok etmek niýeti bilen öz dostlary, tarapdarlary bilen Amerika gidip, Suskwehanna derýasynyň kenarynda „Pantisokratiýa“ („Ahliumumy deňlik“-grekçe, R.M.) diýen azat, adam adama zulum etmeýän, adalatly jemgyýet gurmakçy bolupdyrlar. Emma maddy serişde tapman olaryň ol niýetleri amala aşyrylmadyr.

Robert Sauti döredijiliginiň irki döwründe erkinligi, azatlygy wasp edýän, zulумы ýazgarýan birnäçe eserler döredipdir.

Şeýle eserleriň biri-de **“Wot Taýler”** poemasydyr. Bu poemada Sauti 1381-ni ýylda Wot Taýleriň ýolbaşçylygynda bolup geçen daýhanlaryň gozgalaňy

barada gürrüň berýär.Wot Taýler ähli haňlka deňlik bermekligi patyşadan talap edipdir.Emma ol Londonda gepleşikler wagty öldürilipdir.Poemada Wot Taýler gozgalaň turuzan daýhanlara ýüzlenip,gozgalaňçylaryň wagyz-nesihatçysy ruhany Jon Bolluň:

„ Adam ata ýer sürende,Howa ene ik egrende

Mugthor jentlmenler niredidi?...“

diýen sözlerini ýatladýar hem-de „garyp külbelerde doglanlaryň ykbalynyň keçdigini,olaryň gedaýlyk bilen dogan okaşandygyny“ we zulum edýän hojaýýnlardan hasap soramaga wagtyň ýetendigini nygtaýar.Şahyryň döredijiliginiň birinji ýarymynda doreden **“Zanna d’Ark”** pýesasy, **“Ruhany Gatton”** balladasy we başga-da birnäçe eserleri adamkärçilik, mertlik, azatlyk üçin göreş ýaly temalary beýan edýär.

Robert Sautiniň orta asyrlarda bolup geçen wakalary dini – misitki häsiýetde beýan edýän eserleri hem bardyr.Onuň ekzotik,ýagny wakalary alys ýurtlarda bolup geçýän,Gündogar rowaýatlaryna,hindi miflerine esaslanyp ýazylan eserleri Persi Bişi Şelli(1792-1822) we başga-da birnäçe şahyrlaryň döredijiligine täsir edipdir.

Robert Sautiniň **“Ruhany Gatton”**balladasynda tomusda we güýzde adamlaryň ekin meýdanlaryny ýyl ýagyşly gelip suw alýar.Adamlar hasyl alyp bilmän aç, çöreksiz galýarlar.Emma ruhany Gattonyň ambarlary bugdaýdan doly.Aç adamlar,gedaýlar ruhanynyň gapysyna gelip ondan çörek,iýmit dileýärler.Ruhany Gattonyň bu gedaý hor-homsy adamlar ýüregine düşýär we netijede Ruhany Gatton olary iýmit berjek diýip bir uly saraýa ýygnap soňra daşyndan gulplap saraýy içindäki adamlar bilen bile otlaýar.Ruhany indi adamlar mendenrazy

bolarlar,sebäbi men ýurdy aç adamlardan halas etdim diýýär.Soňra ol öz galasynda arkaýyn nahar iýip ,şatlanyp agşam uklaýar.Irden tursa ýurduny syçanlar alypdyr.Hemme ýerler syçanlardan doly.Olar ruhanynyň öýündäki suratlary,däneleri iýip ambarlary boşadýarlar.Ruhany Gatton syçanlardan gaçyp ýerasty ýol bilen Reýn derýasynyň boýundaky galanyň belent diňine çykyp gizlenýär.Ol örän berk gala.Hemme zat berk demirden edilen.Emma syçanlar derýany ýüzüp geçip gala girýärler we Ruhany Gattonyň etini,süňküni goýman iýýärler...

Bu balladada rehimsiz Ruhany Gattonyň adamlary aýlyganç heläkçilige,ölüme duçar eden jenaýaty üçin hudaý tarapyndan öz jezasyny alandygy nygtalýar.

1794-nji ýyldan başlap Robert Sauti ynsanperwerlik ideýalaryndan daşlaşýar we patyşa düzgünini,uruşlary ,zuluny goldaýan eserler ýazýar.Şahyryň şeýle garaýyşlaryny iňlis şahyry J.N.G.Baýron(1788-1824)özünüň meşhur“Don Žuan“poemasynda tankytlaýar.

Jorj Noel Gordon Baýron (1788-1824)

Jorj Noel Gordon Baýron 1788-nji ýylda Londonda, aristokrat maşgalasynda eneden dogulýar. Onuň kakasy Fransiýada näbelli ýagdaýda ir aradan çykypdyr. Şol sebäpli Baýrony

ýaşlygynda ejesi terbiýeläpdir. Baýron 10 ýaşyna girende onuň babasynyň mülkini miras alýar. Lord derejesi şol döwürde Baýrona kämillik ýaşyna ýetensoň Inlis parlamentiniň Lordlar palatasynda çykyş etmäge, oňa gatnaşmaga hukuk berýär eken. “Lord”¹ derejesi iň gowy ýapyk tölegli mekdepleriň birinde Baýrona hukuk berýän eken.

Baýron doglanda örän görmegeý,ýöne aýagy agsak doglupdyr,Ejesi ony her hili usullar,däri-dermanlar bilen bejerjek bolupdyr.Käte oňa igenipdir.Baýron käte hepdeläp,aýlap aýagyna agyr ýük asylgy ýagdaýda ýatmaly bolupdyr.Emma bu zatlar kän bir peýda bermändir.

Baýron 13 ýaşynda Harrow mekdebinde okuwa giripdir.Ol mekdepde Baýron öz deňi-duşlarynyň arasynda ,mekdepde uly abraýdan peýdalanyndyr.Ol diňe bir gowy okaman sportyň at çapmak,,boks,ýüzmek ýaly görnüşlerii boýunça örän ezber bolupdyr.Ol Ýewropada iň gowy ýüzüjileriň biri bolupdyr.

1805-nji ýylda ol Kembrij uniwersitetine okuwa giripdir we ony 1809-njy ýylda gutarypdyr. Baýronyň şol döwürlerde ýazan goşgylarynda göwniçökgünçilik, jemgyýetden nägilelik, lapykeçlik duýulýar.

Baýronyň döredijiligini şertli halda üç döwre bölmek mümkin. Onuň döredijiliginiň **birinji döwri 1807-1809-njy ýyllary** öz içine alýar. Bu döwürde Baýron inlis klassyky poeziýanyň täsiri bilen eserler döredýär.

¹ **Lord-** orta asyrlarda uly emläkli feodal, soňra köşke degişli adamlaryň derejesi. Lorduň parlamentiň agzasy bolmaga hukugy bolupdyr.

1809-1817-nji ýyllar Baýronyň döredijiliginiň **ikinci döwrüni** öz içine alýar. Bu döwürde Baýron zehinli romantik şahyr hökmünde eserler döredýär.

Baýronyň döredijiliginiň **üçinji döwri 1818-1824-nji ýyllary** öz içine alýar. Bu döwürde Baýron iňlis poeziýasynyň dilinde reformator, täzelikçi bolup çykyş edýär we XIX asyrdaky tankydy realizmi esaslandyryjylaryň biri bolup çykyş edýär.

Okuwly gutaranson Baýron öz biliminiň üstini ýetirmek üçin deňiz üsti bilen Ispaniýa, Albaniýa, Gresiýa we Turkiýe ýurtlaryna iki ýylyň dowamynda eden syýahatlarynyň netijesinde Baýron **“Çaýld¹ Garoldyň zyýaratlary” (1812)** atly uly poema ýazýar.

Bu eser dört bölekden, ýagny bapdan durýar we ol liro-epik poemadyr. Bu poemanyň görnüşi romantizm döwründe meşhur bolupdyr.

Şahyr bu poemada täze tipli romantik gahrymanyň keşbini döredýär. Çaýld Garold arzuwçyl, durmuşdan nägile ýaş ýigit. Çaýld Garold belli bir zatdan nägile bolman, ol umuman daş töweregindäki bolup geçýän zatlara tankydy göz bilen seredýär. Çaýld Garold öz durmuşyna-da tankydy nazar bilen seredýär. Eýýäm poemanyň başynda ol özüni “gülден-гүле uçан кебелек” bilen deňeýär. Ol durmuşda boljak bir nämälim ýakymсыз wakalara garaşýan ýaly, dünýäde bolup geçýän tragik wakalar barada pikir ýöredýär, düşünjek bolýar.

Poema uly graždanlyk meselelerini gozgaýar we şahyr Ispaniýa, Gresiýa halklarynyň azat edijilik göreşini

¹ **Çaýld**-orta asyrlarda tanymlaşgaladan bolan, entek rysarlyga kabul edilmedik ýaş oglanyň ady

goldaýar we olar gelejekde hókman zulumdan halas boljakdygyny aýdýar. Baýron halklaryň azatlyk üçin göreşini beýan edijilik häsiýetde däl-de Çaýld Garoldyň emotional duýgylarynyň, onuň aýdýan sözleriniň üsti bilen berýär.

Üçünji we dördünji aýdymlarynda Çaýld Garoldyň keşbi şahyryň öz keşbi bilen çalyşýar. Şahyr fransuz rewolýutsiýasy, beýik magaryfçylar barada pikir ýöredýär.

Dördünji bölümde Italiýa we onuň ykbaly barada pikir ýöredilip, Italiýanyň taryhy, onuň gadymy medeniýeti wasp edilýär. Şahyr Italiýanyň halkynyň azatlygy barada göreşmegiň gerekligini aýdýar.

Azatlyk üçin göreşýän halkyň keşbi äpet deňiz tolkunlary, onuň möwç urýan güýjüniň üsti bilen görkezilýär.

Baýronyň lirikasy.

Baýron köp sanly liriki goşgylarynda söýgini, tebigatyň gőzelligini wasp etmek bilen bir hatarda syýasy meseleler boýunça inlis işçileriniň hukuklaryny goraýjy hökmünde hem çykyş edýär.

Baýronyň ilkinji „**Dync alyş wagty**“ (1807) goşgular ýygyndysynda Baýronyň dőredijiligine inlis klassyk poeziýasynyň öwüt-nesihat äheňleri, çeper dőredijilik tärleri güýçli täsir edýär. Ýöne bu şygýrlarda eýýäm Baýronyň dőredijiliginiň özboluşly aýratynlyklary mese-mälim duýulýar. Bu goşgularda söýgi, aýralyk, söýgi hesretleri temalary örän täsirli beýan edilýär:

Aýrallyk

Ýadyňa sal gamlar basyp,
Öňünde çökenmi dyza.
Aýrallyk dagyny asyp,
Dolanman gidenimi yza.

Daglapdy meni sowuklyk,
Ony okapdym gözleňden.
Aldyrmady ol gowulyk,
Giçdr ýoly öwürerden.

Nurly günün ak aýazy
Hasratyň başy bolupdy.
Ykbalyň uran taýagy
Ýürek, bagry doňdurypdy.¹ (1808ý)

Şu goşgularda söýgülisinden jyda düşen liriki gahrymanyň söýgüsi gam çekmek temasy bilen utgaşdyrylyp beýan edilýär: (Ýatlama)

Ýatlama

Gutardy hemme zat öwrüldi düýşe,
Öçen nur dolanmaz, gidipdir süýşüp.
Golaýymda dälür, bagt uzakda,
Demir gözenekde, sypmaz duzakda.
Alyp bilmez ony ykbal gowşadyp,
Sowuk şemal alyp barýar gagsadyp,
Ak daň gizlenipdir gara tümlükde,

¹ „Edebiýat we sungat“ gazeti, 199-njy ýylyň 23-nji apreli (Terjime eden Gözel Şagulyýewa)

Söýgüden nyşan ýok bu ümürlükde.
Älhepus, beýle-de şumluk bor oguşya,
Arzuwlar ganata nazar salmady.
Ýatlamadan başga hiç zat galmady.¹ (1806ý)

Baýronyň bu goşgularynda on bäş ýaşly şahyryň goňşy mülkde ýaşayan, özünden iki ýaş uly Meri Çawort diýen gyza aşyk bolşy, soň bu söýgüniň şowsuz gutarşy baradaky äheňler güýçli ýaňlanýar. Meri Çawort ilki Baýron bilen dostlaşýar, ýöne soň başga birine durmuşa çykýar. Şol durmuşa çykan adamsy bilen Meri on ýyldan gowrak ýaşayar, olaryň çagalary bolmaýar, ol aýal bagtsyz bolýar. Baýron şöhratly şahyr bolup ýetişende Meriniň kalbynda onuň Baýrona bolan söýgüsi täzedden oýanyp, ol ruhy taýdan keselleýär, dälireýär.

Baýron 1816-njy ýylda özüniň „Düş“ diýen poemasynda bu söýgüsi barada gürrüň berýär. Baýron Meriniň näsaglandygyny bilip oňa we onuň bir garyndaşyna maddy taýdan kömek edýär.

Baýronyň lirikasynda azatlyk, adalat üçin zuluma garşy göreş temasy örän güýçli ýaňlanýar. „**Grek gozgalaňçylarynyň aýdymy**“, „**Ludditler üçin aýdym**“ (1816) diýen goşgularda Baýronyň syýasy garaýyşlary aýdyň görünýär. Şahyr adalat, azatlyk üçin göreşijileriň tarapynda çykyş edýär.

¹ „Edebiýat we sungat“ gazeti, 199-njy ýylyň 23-nji apreli (Terjime eden Gözel Şagulyýewa)

„Şilýon bendisi“ (1816)

Bu poemany Baýron Şweýsariýada Lozanna şäheriniň Uşi diýen obasynda ýazýar. Şol ýere Baýron we Şelli Şilýon galasyny görmäge barýarlar hem-de howanyň erbetligi sebäpli iki gün şol ýerde saklanýarlar.

Bu poemada hakyky ýaşap geçen şahsyýet Fransua (Simon) Bonniwaryň (1493-1570) durmuşy barada gürrüň berilýär.

Fransua (Simon) Bonniwar ýaşlygynda 1519-njy ýylda Ženewanyň azat bolmagy üçin gersog Sawoýskä we baş ruhany-ýepiskopa garşy çykyş edeni üçin iki ýyl türmede oturýar. Soňra 1530-njy ýylda Bonniwary garakçylar talap, gersog Sawoýskä eltip berýärler. Ol hem Bonniwary Şilýon galasyndaky zyndana salýar. Bonniwar sud edilmän, hiç hili sorag edilmän 1536-njy ýyla çenli alty ýyl türmede oturýar. Onu Ženewany azat ediji goşunlar türmeden çykarýarlar hem-de Bonniwara Ženewanyň raýaty diýen dereje, öý, pensiýa berýärler. Bonniwar alym bolupdyr, ol antik edebiýatyny, diniň taryhyny gowy bilipdir. Ol özüniň baý kitaphanasyny 1551-nji ýylda Ženewanyň kitaphanasyna sowgat beripdir. Bu poemada Baýron öz halkynyň azatlygy üçin göreşen bu watançy şahsyýetiň batyrlygyny, mertligini, ruhubelenligini wasp edýär.

Türmäniň agyr şertleri, açlyk, ýakyn adamlarynyň, kakasynyň, baş sany doganynyň ölümü Fransua (Simon) Bonniwary ruhdan düşürmeýär.

Baýronyň döredijiliginde Gündogar temasy hem aýratyn orun tutýar. Onuň **“Ýewreý mukamlary” (1815)** atly goşgylyr ýyggyndysy söýgi barada ýazylan ajaýyp eserlerdir.

Baýronyň **“Gündogar poemalary”** diýip at alan eserleri **“Gäwúr” (1813), “Abidos gelinligi” (1813), “Korsar(Deňiz galtamany)” (1814), “Lara” (1814), “Korinfiň gabawy” (1816), “Parizina” (1816)** atly alty sany poemany öz içine alýar. Bu poemalarda Hasan, Seýid, Gülnara, Leýla atly ýaly Gündogarda duş gelýän gahrymanlar hereket edýärler. Ol poemalarda belli bir Gündogar ýurdy barada gürrüň gitmese-de, bu eserleri ýazanda Baýron Türkiýe, Albaniýa ýaly ýurtlarda gören-eşiden zatlaryny, wakalaryny bu poemalaryň mazmunynda ulanypdyr.

Bu poemalaryň gahrymanlary köplenç jemgyýetden nägile, çete çykyp ýaşýan adamlar. Meselem **“Korsar ”** poemasynyň baş gahrymany Konrad deňiz galtamanlarynyň baştutany. Ol öz geçmişi barada hiç kime gürrüň bermeyär. Ol ruhy ýekelikde ýaşaýar. Diňe onuň käbir aýdýan sözlerinden, jümlelerinde, onuň beýleki **“Gündogar poemalarynda”** bolşy ýaly, geçmişde onuň adalatly iş üçin göreşendigini, Medora atly bir gyzy söýendigini bilip bolýar. Ýöne Medoranyň ölmegi bilen Konrad hem syrly ýagdaýda ýitýär. Onuň nirä gidenini hiç kim bilmeýär.

Umuman bu poemalarda adatdan daşary ykbally gahrymanlar hereket edýärler we olaryň ýeke çete çykyp ýaşaýşy, indiividualizmi güýçli duýulýar. Olar jemgyýetde bolup geçýän adalatsyz işlere garşy durýarlar. Kyn ýagdaýa düşen, ejiz adamlara, aýallara kömek edýärler.

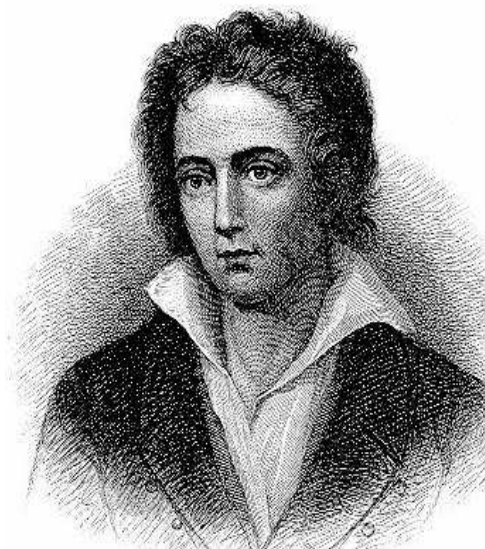
Baýronyň döredijiliginde jemgyýetden nägile adamlaryň ykbaly, olaryň döreýşi, ruhy olaryň ýeňilmezek wasp edilýän eserler tutuş bir toplumu döredýär. **“Şilýon bendisi” (1816), “Manfred” (1817), “Kain” (1821),**

“Búrúnc asyry” (1823) atly eserleri, hem-de goşgy bilen ýazylan, gutarylmadyk romany **“Don Juan” (1817-1824)** bir tarapdan Baýronyň özboluşly zehinli şahyr bolanlygyny görkezse, ikinjiden Baýronyň döredijiliginde adalat, azatlyk üçin göreşýän gahrymanyň keşbi esasy orunda durýar. Baýronyň özi hem Italiýa, Gresiýa halkynyň azatedijilik göreşine aktiw gatnaşypdyr we olara pul kömegini beripdir.

Baýron 1824-nji ýylyň, 19-njy aprelinde Gresiýada keselläp, aradan çykýar. Onuň ýüregi Gresiýada, jesedi Angliýada jaýlanypdyr. Baýronyň ölen güni Gresiýada ýas tutulypdyr.

Persi Bişi Şelli (1792-1822)

Persi Bişi Şelli Sasseks velayatynda 1792-nji ýylyň 4-nji awgustynda eneden doglupdyr. Onuň kakasy baý köşk gatlagyna degişli aristokrat bolupdyr. Şoňa görä-de Persi 12 ýaşynda baý adamlaryň çagalary okaýan Iton kolejinde okap bilim alypdyr. Onuň kakasynyň we babasynyň islegine görä Persi Bişi Şelli syýasy işgär bolmaly eken. Bu kolejde Şelli köp wagtyny ylymlary öwrenmäge, boş wagtlaryny bolsa edebiyata sarp edipdir. Şol döwürde Şelli Lind atly professor bilen tanyşypdyr. Lind Şellä fransuz rewolýutsiýasy barada, iňlis halkynyň ol rewolýutsiýa bolan garaýyşlary, Tomas Peniň çykyşlary barada giňden, jikme-jik gürrüň beripdir. Okuwçylyk ýyllary Şelli W. Godwin, Žan Žak Russo, Gelwesiý, Golbah, Didro, Wolter ýaly ýazyjylaryň, filosoflaryň işlerini okapdyr we durmuşy üýtgetmek, ýamanlygy ýok etmek ideýalary bilen çuňňur gyzyklanypdyr.

1810-nji ýylda Şelli Oksford uniwersitetine okuwa giripdir. Talyplyk ýyllary Şelli syýasy işler bilen hem meşgullanýar. Ol **“Patyşaň janyna kast eden aýalyň ýazgylary” (1810)**, atly goşgylar ýygyndysyny hem-de **“Ateizmiň zerurlygy”** atly tankydy häsiýetli makalasyny ýazýar. Bu syýasy eserleri üçin Şellini uniwersitetden

çykarýarlar.

Şelliniň kakasy mister Timoti oglynyň azatlygy söýüjilik hem-de gozgalançylyk ideýalary goldap ýazýan eserlerine, patyşanyň, hökümetiň syýasatyna garşy gidýändigine gaharlanyp, ogluna öýlerine barmaklygy gadagan edýär we maddy kömekden mahrum edýär. Şeýlelikde 19 ýaşly Şelli özbaşdak gün-güzeran görmeli bolýar. Şondan soň Şelli Londonda ýaşaýar we syýasy ykdysadiýeti, utopik sotsializm ideýalaryny öwrenip başlaýar. Ol Londonda Garriýet Westburk atly bir gyza öýlenýär. Ol gyzyň kakasy bir traktiriň eýesi bolup, gyzyny urup, sögüp horlaýan eken. Şelli hem şol gyzy kakasynyň zulumyndan halas etjek bolup, oňa nebsi agrap öýlenipdir we ony Şotlandiýa Edinburg şäherine äkidipdir. Şelliniň ene-atasy oglynyň aristokrat maşgalasyndan bolmadyk ýagny öz toparyna degişli däl gyza öýleneni üçin Şellini ägirt uly mülk mirasdan mahrum edipdirler. Olar hatda her ýyl oňa berýän

200 funt sterling pulyny-da kesipdirler. Ýaş çatynjalara Şelliniň daýysy hemaýat edipdir. Bir-iki ýyl geçensoň 1812-1813-nji ýyllarda Şelliniň şahsy durmuşy iňlis buržuaz jemgyýetiniň üns merkezinde bolýar. Ol aýaly Garriýet Westbruk bilen aýrylyşyp, Meri Godwine öýlenýär. Şellini ahlaksyzlykda aýyplap, onuň birinji aýaly aradan çykansoň “hudaýa ynanmaýan adamy öz çagalaryny terbiýelemekden mahrum etmeli” diýip hökümet karar kabul edýär. Şelli ikinji aýalyndan bolan ogluny hem terbiýelemekden mahrum edilmeginden gorkup 1816-njy ýylda Angliýany hemişelik taşlap gidýär. Şelli ömrüniň soňky ýyllaryny Italiýada ýaşaýar we özüniň ajaýyp eserlerini ýazýar.

Şelli Italiýada, 30 ýaşynda, pajygaly ýagdaýda heläk bolýar. Ol Liworno şäherinden Loriçi şäherine gaýykda dolanyp gelýärkä tupan turup, onuň gaýygy düňderilýär. Bu waka 1822-nji ýylyň 8-nji iýulynda bolup geçýär. Onuň jesedi diňe on günden soň kenardan tapylypdyr. Baýronyň we žurnalist Li Hantýň şaýatlyk etmeginde onuň jesedi ýakylp, küli Rimde protestanlaryň öwlüýäsinde jaýlanypdyr we onuň mazaryna: “Şelli ýürekleriň ýüregidir” diýlen ýazgyny ýäzypdyrlar.

Şelliniň terjimehaly hem onuň öz şahsy durmuşynda-da , romantik şahyr hökmünde, ýagny jemgyýetiň kadakanunlaryna boýun bolmandygyny görkezýär.

Şelliniň eserleri iki topara bölünýär: birinji topara onuň liriki goşgylary girýär, ikinji topara onuň birnäçe iri eserleri poemalary we drama eserleri girýär.

Şelliniň ilkinji ýazan iri eserleriniň biri **“Korolewa Mab” (1813)** Şelliniň döredijiliginde mahsus bolan romantik häsiýetleri özünde jemleýär.

Poemanyň baş gahrymany ýaş gyz lante uklap ýatyrka onuň ýänyna feýalaryň patyşasy Mab diýen aýal gelýär. Patyşa aýal Mab lanta atly gyza bagt ýoluny görkezmek isleýär we ony älemgoşar reňklerinden dokalan jadyly araba mündürip ýokary güne tarap uçýarlar. Mab şol ýokarda göýä jadyly ekranda ýaly adamzat durmuşynyň geçmiş, häzirki we geljek döwürlerini görkezýär.

Şelli poemanyň birinji böleginde geçmişde patyşalaryň, köşk adamlarynyň mugthor durmuşda ýaşap, adamlaryň sünküniň üstünde köşkler we jaýlar gurandyklaryny aýtmak bilen, öňki feodal jemgyýetinde hiç hili bagtly durmuşyň bolmandygyny nygtaýar.

Poemada durmuşda zorlugyň, ýamanlygyň höküm sürýändiginiň sebäbini Şelli adamlaryň özleriniň ýagdaýlaryna gowy düşünmeýändiginden hem-de olaryň öz durmuşlary barada hiç hili pikir etmän, ennik boýunça hemme zat bilen ylalaşyp ýaşaýandyklaryndan gelip çykýandygyny nygtaýar.

Poemanyň iň soňky dokuzynjy aýdymynda adamzat durmuşynyň ýagty geljegi suratlandyrylýar. Adamlar güýçli maşynlaryň kömegi bilen çölleri baglyga, gülzarlyga öwürýärler. Indi adamlar gysgançlyk, peýdakeşlik, ýigrenç, gahar ikiýüzlülük we ş.m. häsiýetleri we jenaýatlary bilmeýärler.

Şelli bir poemada beýik gumanist hökmünde çykyş edip, adamzat durmuşyndan erbet hadysalaly, zulумы, zorlugy, garyplygy, dürli jenaýatlary ýok etjek bolýar. Onuň pikirine görä bu zatlar diňe adam aňynyň ösüp ol bilimli we azat bolan wagty amala aşar.

Şelliniň iň gowy, çeper ýazylan eserleriniň biri-de onuň **“Azat edilen Prometeý” (1818)** atly poemasydyr. Bu

poemany Şelli Italiýada ýaşan döwründe ýazypdyr. Ol Grek halkynyň azat edijilik göreşinden ruhlanyp bu poemany ýazypdyr.

Poemanyň sýužeti gadymy antik döwürde hudaýlardan ot ogurlap, adamlara getirip beren Prometeý baradaky grek mifini täzeçe beýan edýär.

Bu sýužet boýunça gadymy grek edebiýatynda Eshil tragediýa ýazypdyr. Onuň tragediýasynda Prometeý adamlara ot ogurlap bereni üçin daga çüýlenen zynjyr bilen daňylýp goýulýar. Ony bir bürgüt çokup azar beripdir, ýöne oňa seretmezden ol Zewsiň sözlerine gaýduwsyzlyk, mertlik bilen, müzzermän jogap gaýtarypdyr. Ol edebiýatda adamyň ruhdan düşmezligini görkezýär. Şelli Prometeýiň tutuşlaýyn gahrymançylyk häsiýetini güýçlendirýär we onuň döreden keşbi adamzady syýasy we ruhy zulumdan azat etjek güýç, keşp hökmünde şöhlelenýär.

Şelliniň bu poemasynda hudaýlara garşy giden titan Prometeýi Zews köp azaplara duçar edýär. Onuň tenini ýyldyrym urýar, wagşy bürgüt etini çokýär. Ondan başga-da wagşy furiýalar¹ oňa görülmedik ezyetleri berip, öz demir ganatlary bilen gynaýarlar. Şonda-da Prometeý asmandaky zulumdara boýun egmeýär. Çünki ol öz göreşiniň mysalynda halk güýç toplaý, Zewsiň agalygyna, zulumyna garşy göreşip ýeňjekdigine bolan ynam oňa güýç berýär. Prometeýiň ýeňilmezlik erki, ruhy zalym Zewsiň durmuşyny gorka batyrýar. Netijede Prometeýiň aýdyşy ýaly Zewsiň deňiz hudaýy Fetidadan bolan Demogorgon atly ogly Zewsi tagtdan düşürýär.

¹ **Furiýa** – ar almaklygyň we jeza bermekligiň bir hudaýy

Demogorgon Şelliniň öz oýlap tapan keşbidir. Ol geljekde bolup geçjek “halk rewolýusiýasynyň” simwoliki keşbi bolup durýar. Şoňa görä-de onuň adynyň birinji bölegi “halk” diýen sözden başlanýar. Şol sebäpli ol Zewsi tagtdan düşürip, Şelliniň döwründe adamlaryň syýasy isleg-arzuwlaryny beýan edýän: “Asmanda seniň mirasdaryň bolmaz” diýen sozleri aýdýar.

Poemada Prometeýiň daňylan zynjyrlaryny gyryp Gerkules ony halas edýär. Gerkules bolsa zalym patyşa Zewse garşy gozgalaň turuzan halkyň keşbini görkezýär.

Şelliniň liriki goşgylary tebigat gözelligini, mawy deňiz tolkunlaryny, limon agaçlaryny, güýziň altyn ýapraklaryny seslenip akýan çaýlary, çeşmeleri wasp edýär. Şeýle hem söýgi, adamsöýüçilik, dostluk temalary onuň goşgularynda güýçli ýaňlanýar. Onuň **“Üýtgemeklik” (1818), “Bulut” (1818), “Günbatar şemalyňa öwgi” (1819), “Adajyk” (1821)** ýaly goşgylary ýokary çeperçiligi bilen tapawutlanýar.

Şelliniň syýasy mazmunly goşgularynda adam hukuklary azatlyk üçin zuluma garşy göreş temasy esasy orun tutýar. Bu goşgular gönümel halka ýüzlenme, olaryň agyr ýagdaýyny düşündirmek, göreşe çagyryş ruhunda görnüşinde ýazylypdyr: Onuň **“Angliýanyň ärlerine”** atly goşgysy şeýle başlanýar:

Näme boýuntyryk alyp gerdende,
Hyzmatynda zalym lordlaryň ýene?
Näme üçin siz dokap, tiken zatlary
Geýýärler zalymlar, baý halatlary.¹

¹ Anthology of verse. Old and New. Moscow, 1947, p

Şelli “Çençi”(1820),”Karl I“ (1822) ýaly taryhy dramalar hem ýazypdyr.Ol dramalarda Şelli Şekspiriň däplerinden ugur alýar.Şeýle-de Şelli edebiýatyň jemgyýetdäki orny barada öz pikirlerini beýan edip,”Poeziýany goramak” diýen işini ýazypdyr.

Jon Kits(1795-1821)

Bary ýogy 26 ýaş ýaşan,durmuşdan ir giden Jon kits iňlis romantizminiň görnükli wekilleriniň biridir.

Jon Kits 1795- nji ýylyň 31- nji oktyabrynda Londonda eneden dogulypdyr.Onuň kakasy atbakar bolup,ol Londonda öz atlaryny hakynatutma berýan hojaýnynyň gyzyna öýlenipdir hemde baýapdyr.Jon kits ir ýetim galypdyr.Onuň özünden başga Jorj we Tom atly erkek doganlary we Fanni atly gyz dogany bar eken.Jony onuň mekdep mugallymy öz maşgalasynda, Enfild şäheride terbiýe beripdir.Şol mugallymyň ady Çarlz Klark bolup ,ol Kitse şahyrana eserleri öwredipdir.Soňra Enfild şäherinden Kits Londona gidýar we harby-deniz gospitalynda medisinary öwrenýar.Ýöne onuň edebiýata bolan söýgüsi güýçli bolup,ol soňra medisina bilen meşgullanandyr.Kits öz dosty Çrlz Braun bilen 1818- nji ýylda Şotlandiýa we Irlandiýa gezelenje gidýarler. Kits paýtagdan daş bolan yerlerde, adamlaryň daglarda, oba ýerlerinde ýaşaýsyny öwrenipdir we gündelik ýazypdyr onuň şol döwürde ol öz doganlaryna ýazyp iberen hatlary Kitsiň edebi mirasynyň örän gymmatly bölegidir.Kitsiň eserleri , onuň liriki goşgulary we poemalary iňlis romantiki edebiýatynda aýratyn orun tutýar.Adamyň içki

oy-pikirlerini, onuň duygaryny, söygisini, begenjini, şatlygyny, gaýgy-gamyny açyp görkezmekde bu ugurda ussat bolup at gazanan Wordsworthdan hem birjikde kem oturmaýar.

Ilkinji gezek LI-hant atly Londonda ady belli jurnalist Kitsiň „**Çekirtge we çyrlak**“ atly goşgusyny gowy görüp, Kitsiň goşgularyny öz jurnalynda 1816-njy ýylda çap edipdir.Şonuň yzysüre Kitsiň ilkinji goşgulary ýygındysy çykypdyr.1818-nji ýylda Kitsiň „**Endimion**“, „**Robin Gud**“, „**Giperion**“, „**Izabella**“ ýaly poemalary ýazypdyr.Kitsiň şol döwürde has öndümlü işläpdir.1819-njy ýylda „**Beýik Otton**“ tragediýasyny we „**Patyşa Stefan**“ atly poemany ýazypdyr.Jon Kitsiň döredijiliginde adam we onuň durmuşy esasy orun tutýar.Ol öz eserlerinde tebigat gözelligini wasp etmek bilen bir hatarda durmuşyň kynçylyklaryň önünde gam çekmeli daldigini,“hökman gyzyly bagüllerini açyljagdygyny“(Guşuň aýdymy) aýdýar.

Jon Kits köplenç geçmişiň taryhy wakalarynyň gahrymanlaryny wasp edýar.Ol „**Robin Gud**“ atly poemasynda halk rowaýatlarynda ejizlerini howandary bolan “adalatly garakçy“ Robin Gudy wasp edýar.Onuň pikirine görä, eger-de Robin Gud birden şu wagtda direlip göründen çykaýsa ol özüniň gezen tokaýlaryň wagşylyk bilen çapylandygyny,öňki gözəl çemenliklerde indi bal arylarynyň gülden-güle uçmaýandygyny, bir söz bilen aýdylanda „bu dünýäniň sowanlygyny“ nygtaýar.Ýöne poema göwniçökgünlikli aheňde gutarmaýar.Şahyr Robin Gudyň batyrlygyny, onuň egindeşleriniň şöhratly işlerini ýene-de dowam etdirjek adamlaryň bardygyny aýdýar.

Jon Kits sonet žanrynyň usadydyr.Onuň „**Bernsiň öýünde ýazylyan sonet**“(1818),„**Çekirtge we çyrlak**“(1816)

ýaly eserleri bu janryň ajaýyp nusgalarydyr. Umuman, şahyryň döredijilik çagi giň: ol sonetler bilen bir hatarda oda ,ballada, taryhy tragediýa, romantiki poema ýaly görnüşlerde eserler döredipdir.

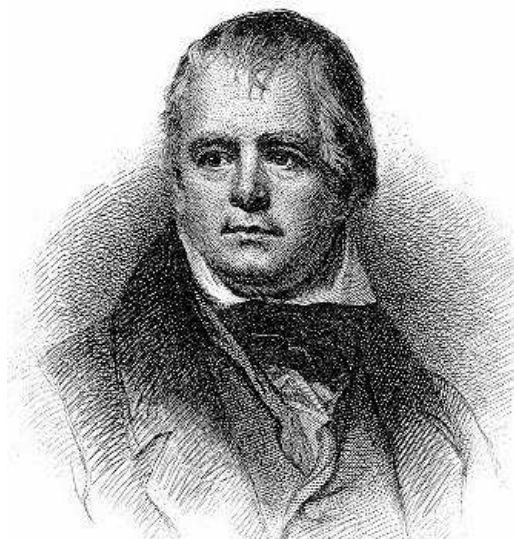
Kitsiň poemalarynyň içinde „**Endimion**“(1817) atly poemasy filosofik mazmunly bolup, ol gahrymanyň durmuşda hakykaty, gözelligi gözleýişi barada ýazylypdyr. Bu poemada Kits eger-de adam bagytly bojak bolsa ol özüni söýmekden, egoizmden daşlaşmalydygyny we başga adamlara hemaýat etmelidigini aýdýar. Zehinli şahyryň durmuşy agyr şertlerde, garyplykda geçipdir. Ol çendenaşa köp işläp saglygyny ýitirýar. Ol inçekeseliň agyr görnüşi bilen kesseläp, 1820-nji ýylyň güýzünde Italiýa gidýar we üç dört aýdan soň 1821-nji ýylyň fewralynda Rimde aradan çykýar.

Walter Skott (1771-1832)

Inlis edebiýatynyň taryhynda Skottyň döredijiligi, onuň eserleri edebiýatyň kem-kemden romantizmden realizme geçiş döwrüni aňladýar.

Özüniň ilkinji „**Uewerli , ýada 60 ýyl ozal**“(1814) atly romanyny öz adyny goýman çap edip çykarypdyr. Çünki eýýäm bu döwürde çenli şahyr hökmünde at-abraýy gazanan W. Skott bu proza bilen ýazylan eseri şowsuz bolup çyksa abraýynyň pese gaçmazlygy üçün şeýle ýola ýüz urupdyr. W. Skott Şotlandiýanyň Edinburg şäherinde doglupdyr. Gelip çykyşy boýunça ol köşk gatlagyna degişli ,dworýan bolupdyr, şoňa görä-de onuň adyny „ser“ W. Skott diýip kitaplarda ýazýarlar. W. Skott öz ýaşlyk döwrüni babasynyň oba öýünde ,daglyk ýerlerde ýönekeý

halkyň , fermerleriň,çopanlaryň ýaşaýan ýerlerinde geçiripdir.Ol halkyň durmuşy,geçmişi,däp-dessurlary bilen gyzyklanypdyr.

1792-nji ýylda
W.Skott Edinburg
uniwersitetini gutaryp,
aklawçy adwokat
bolýar.Ol bir näçe ýyllap
Edinburg sudynda hem-
de bir okrugda şerif¹
bolup işläpdir.Ýöne
edebiýata bolan hõwesini
Walter Skotty öz işini
taşlap,düýpgöter
edebiýat bilen
meşgullanmaga
iterýar.Skott entek

mekdepde okan ýyllary öz ýurdunyň taryhy bilen gyzyklanyp başlaýar.

Ilki bilen ol halk aýdymalaryny, rowaýatlaryny, taryh barada gürrüňleri ýazga geçirip, ýygnap başlaýar.1802-nji ýylda ol 2 tomdan ybarat “**Şotland araçäginiň aýdymlary**” atly halk aýdymalarynyň ýygnyndysyny toplap neşir edýar.Soňra halk aýdymlaryna öýkünip, Skottyň özi hem geçmişte ýaşan taryhy şahslar,bolup geçen wakalar,rytsarlaryň söweşleri,gadymy galalar barada“**Marmion**“, „**Köl gyzy**“,“**Iň soňky menstreliň² aýdymy**“,“**Lohinwar**“ ýaly poemalar we balladalar

¹ **Şerif**- Angliýada ýokary hukukly sudýa (kazy)

² **Menstrel**-bagsy,sazanda,şahyr

ýazypdyr. Bu eserleri ýazmak onuň üçin taryhy roman ýazmaga taýýarlyk döwri bolupdyr. W. Skott Angliýanyň we Şotlandiýanyň taryhyny beýan edip, iňlis milletiniň başdan geçiren taryhy wakalary barada 28 roman we birnäçe hekaýalar hem-de powestler ýazypdyr. Şoňa görä-de W. Skott diňe bir iňlis edebiýatynda däl eýsem tutuş Ýewropa edebiýatynda-da özüniň taryhy romanlary bilen meşhur bolupdyr. Skottyň romanlary öz temasy boýunça esasan iki topara bölünýarler.

Birinji topara Skottyň öz dogdyk mekany Şotlandiýanyň taryhyna bagyşlanyp ýazylan romanlar girýar. Bulara „Uwerli, ýa-da Altmys ýyl ozal“(1814), „Gaý Minneriň“(1815), „Antikwariý“(1816), „Puritanlar“(1816), „Rob Roý“(1817) we birnäçe beýleki romanlary girýar. W. Skottuň „Aýwengo“(1819), „Monastyr“(1820), „Abbat“(1820), „Kenilwort“(1820), „Wudstok“(1826) atly romanlary Angliýanyň taryhyny beýan edýär. Skottyň Fransiýanyň taryhyny görkezýan „Kwentin Dorward“(1823) atly romany hem bardyr. Skott öz romanlarynda Şotlandiýanyň we Angliýanyň köp asyrylyk taryhyny açyp görkezýar.

„Aýwengo“ romany.

W. Skott özüniň onunjy taryhy romany bolan „Aýwengony“ 1819-njy ýylyň ýazynda ýazýan wagty agyr kesseläpdir we ony özi ýazyp bilman, sekretaryna aýdyp ýazdyrypdyr. Şol döwürde ol „Monastyr“(Ybadathana) diýen romanynyň hem üstünde işleýän eken. Ýöne güýzde ol sagalansoň „Aýwengony“ täzeden işläp, 1819-njy ýylyň dekabrynda ony çap etdiripdir.

Romanyň ady Jon Hampdeniň üç sany mülki dawalaşyp alşy baradaky gadymy aýdymdan alnypdyr. Walter Skott iki sebäbe görä, ýagny, birinjiden, „Aýwengo“ sözünde gadymy inlis sesiniň barlygy we ikinjiden, bu sözüň romanyň mazmuny barada hiç zat habar bermän okyjyny özüne çekip gyzykdyrýandygy üçin ony romanyň ady hökmünde saýlapdyr.

Romanyň esasy gahrymanlarynyň biri Şir ýürekli Riçard I keşbi ideal, arzuw edilýän „adyl patyşan“ keşbine örän laýyk gelipdir. Bu keşp Walter Skott üçin wajyp bolupdyr. Sebäbi ýazyjy ýurtda şeýle patyşanyň bolmagyny isläpdir. Riçard I, Gara Rysar, syrly gahryman, batyr, adalatly keşp hökmünde görkezilýar. Elbetde hakyky Şir ýürekli Riçard I (1157-1199) taryhda bu keşbe doly laýyk gelmeýar. Ol 1189-njy ýyldan 1199-njy ýyla çenli höküm sürüpdir. Ýöne şol döwürde ol Angliýada bary ýogy alty aý bolupdyr. Ol döwürde-de Angliýa üçin uly bir iş etmändir. Hökümeti öz ministrine ynanyp, özi Fransiýanyň Koroly Filip Awgust bilen söweşmäge gidipdir. Fransiýanyň bir galasyna bolan hüjümde ol wepat bolupdyr. Onsoň onuň deregine onuň dogany Jon patyşa bolýar.

Riçard I durmuşda örän batyr, sahawatly, käte rehimsiz adam bolupdyr. Ol trubadur, şahyr bolup, onuň käbir aýdymlary-da sakalanyp galypdyr.

Romanda Aýwengo korola wepaly gulluk edýän rysar, täze döwrüň gahrymany, ýaş zenanyň wepaly söýgülisi hökmünde suratlandyrylýar. Romanyň mazmuny üç sany esasy wakanyň üsti bilen açylyp görkezilýär:

1. Rysarlaryň başa-baş söweşleri
2. Fron de Býofýň galasyna hüjüm

3.Ýewreý gyzy Rebekkany jadygöylükde aýyplanyp sud edilişi

Bu wakalar orta asyrlarda häli- şindi bolup geçýän hadysalar bolany üçin romanyň ynandyryjylykly bolmagyna kömek edýär.

Romanda korol Riçard I ýurdy agzalaçylyga iterýän feodallara garşy göreşde ýönekeý halk wekillerine daýanýar.“Aýwengo“romanynda korolyň we halkyň bilelikde hereket etmegi bu Walter Skottyň toslamasy däl,çünki orta asyrlarda korollar ýönekeý halkdan,şäherleriň ilatyndan goşun ýygnap, iri feodallaryň garşysyna göreşip, olaryň garşylygyny basyp ýatyrypdyrlar.

Halkyň serdary hökmünde romanda Lokсли ady bilen ejizleriň howandary,garaçyklaryň „patyşasy“ Robin Gud hem çykyş edýär. Robin Gud hiç kimden çekinmeýär. Tokaýda ol özüni ýeke-täk hökümdar hökmünde alyp barýar. Ol hatda Gara Rysary-da özüniň sag eliniň ýanynda oturdýar.

Romanyň baş gahrymany Aýwengo diýilse-de,romanda ol esasy orun tutmaýar,Ledi Rowenna,rebekka,Ýewreý Isak,masgarabaz Wamba,çopan gurt,adalatly garakçy Robin Gud ýaly keşpler birigip romanda halkyň keşbini döredýär.

Halk bilen ýakyn aragatnaşykda bolmak iňlis-sakson feodaly,tanymal adam bolan Sedrik Saksyň hem ýüregini ýumşadýar. Ol Wamba atly wäşisiniň haýyşy bilen doňuzbakar çopany Gurty gulçylykdan boşadýar we oňa hasasyny uzadyp:“Sen indi gul hem däl, bendi-de däl,indi sen azat adam, şäherlerde,şäherleriň daşynda,tokaýda we arassa meýdanda ýaşap bilersiň. Özümiň Wolbrugem

mülkümden saňa bir bölek ýer berýarin,ony sen meniň we maşgalamyň adyndan seniň maşgalaň peýdasyna kabul et, kim muňa garşy çyksa, ony hudaý ursun“¹ ,-diýip Sedrik Saks Gurta ynsanperwerlik edýär.

Romanda görkezilýän wakalar on günün içinde bolup geçýär. Ýöne şol on günün içinde romanyň köp sanly gahrymanlary öz bähbitleri üçin çaknyşmaly bolýarlar. Şol sebäpli romanyň wakalary dynuwsyz okgunly hereketde bolup geçýär. Şir ýürekli Riçard I garşysyna ýurdy dagynyklyga iterýän iri feodallaryň tarapdary Riçardyň dogany Şazada Jon, zorluk etmäni gowy görýän Buagilber, gazaply Fron de Bef, azgyn abbat Eýmor ýaly adamlar göreşýärler.

Ýazyjynyň söýgüsi bir bitewi döwlet we millet döretmek üçin halk köpçüligine daýanyp göreşýän Riçard I tarapynda. Şol sebäpli Riçardyň garşysyna göreşýän gara güýçler ýeňilýärler.Walter Skott adalatly korol,patyşa hökümetiniň tarapdary bolupdyr.

Ýazyjynyň romanlarynda taryhyň esasy hereketlendiriji güýji bolup, halk çykyş edýär.

Walter Skott taryhy romanlaryny ýazanda taryhy wakalary, şol döwrüň döp-dessurlaryny,egin-eşiklerini,ýaraglaryny gowy öwrenip, soň ol barada eser ýazmaga girişipdir. Şonuň üçin Walter Skottuň romanlary şol gadymy döwürleriň durmuşy barada gyzykly we giňişleýin maglumatlar berýär.

Walter Skottuň romanlarynda sýužet bir hereketiň,bir wakanyň ugry bilen gidýär,şonuň üçin romanyň gurluşy,kompozisiýasy aýdyň we düşnükli bolýar.

¹ Вальтер Скотт.Айвенго.Ленинград,1978,стр.322

Şahsyýetiň durmuşynyň üsti bilen jemgyýetiň durmuşy giňişleýin suratlandyrylýar.

Walter Skottyň romanlarynyň baş gahrymanlarynyň keşpleri romantiki usulda suratlandyrylýar, ýagny olar käte ýazyjynyň islegine görä hereket edýärler.

XIX asyr Amerikan edebiýatynda romantizm (irki döwri)

XVIII asyrdan amerikan edebiýaty entek dünýä edebiýatyna onçakly bir täsir etmese-de XIX asyryň başlarynda amerikan edebiýatynyň wekilleri dünýä edebiýatynyň birnäçe ugurlaryndan, žanrlaryndan nusga alarlyk eserler döredtiler. Demirgazyk kolonial ştatlaryň garaşsyzlyk ugrunda göreşi (1775-1783) täze bir garaşsyz döwletiň we Amerikan milletiniň döremegine getirýär.

Amerikan halky diňe bir syýasy, ykdysady garaşsyzlyk ugrunda göreşmän, eýsem olar ruhy garaşsyzlyk ugrunda filosoflar, ýazyjylar jan edip işleýärler.

Täze ýurt, täze watan, täze millet, täze položitel ideýal, nusga alarlyk gahrymanlary döretmegi talap edýärdi. Seýle maksatlar üçin öňki edebiýatameňzemeýän edebi usul talap edýärdi. Seýle edebi usul hem romantizm ugry bolup, köp ýazyjylar öz döredijiliginde şu usul boýunça çeper eserler döredtiler. Seýle ýazyjylaryň içinde amerikan edebiýatynda romantizmiň irki döwrine degişli W. Irwingi we F. Kuperi görkezmek bolar. Bu ýazyjylaryň şöhraty entek olar dirikä Amerika we Yewropa ýurtlaryna ýaýrapdyr.

Washington Irving (1783-1859)

Washington Irving
amerikan edebiyatynda
nowella zanrynyň düybüni
tutujdyr, Ol Ýewropada
ilkinji gezek ykrar edilen
belli amerikan klassyk
yazyjysydyr. Puşkin ,Gogol
,Bayron, Walter
,Skott, Geyne, Dikens yaly
yazyjylar oňa uly hormat
goýupdyrlar. W. Irwinging
döredijiliginde esasy orun
nowella žanry tutsa-da
yazyjy dürli žanrlara degişli
.Ol“

Kolumbyň
durmuşy“, **“Washingtonyň** **durmuşy“** **„Oliwer**
Goldsmittiň **durmuşy“**, **„Muhammet pygamberiň**
durmuşy“ yaly eserler , Şekspir ,Bayron ,Walter Skott
barada makalalar yazypdyr.

Washington Irving Nýu Yorkda dogulyar . Onuň
kakasy gelip çykyşy boyunça Şotlandiýadan bolupdyr. Ol
Manhetteniň bay söwdagarleriniň biri bolupdyr .Ol Plimut
şäherinde çakyr we gant söwdasyny alyp barypdyr.

Irwing doglanda general Washington ABŞ-ny in
soňky inlis goşunlaryndan azat edipdir, şonuň üçin onuň
kakasy oglunyň adyna „Washington“ dakypdyr.

Washington Irving yaşlygyndan inlis yazyjylarynyň
eserlerini höwes bilen okapdyr, kakasy ony hukuk öwreniji,

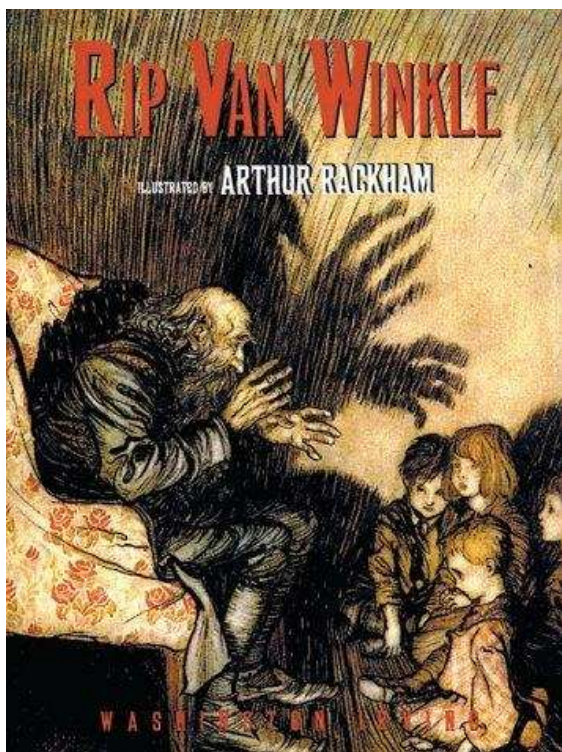
yurist etjek bolup üç sany adwokat edarasyn­da okadypdyr, yöne yaş Irwing deňizde sy­yahat etmegi arzuw edipdir.

1804-nji yylda Irwing Yewropa sy­yahat etmäge gidipdir. Ol Italiyada, Şweýsariyada, Angliyada, Golladiyada, we Fransiyada bolupdyr. Ol iki ýyl Yewropada bolup, Yewropanyň bay medeniyeti bilen tanşypdyr.

Watany­na gaydyp gelip, dostlary bilen „Salmagundi“¹ atly žurnal çykarypdyr. 1807-1808 –nji yyllarda ol jurnalyň 12 sany neşir edilipdir. Bu žurnaly çykarmak W. Irwinge edebiýatda, döredijilik işinde baý tejribe toplamaga kömek edipdir.

XIX- nji asyryň başynda ABS-da ykdysady ösüş güýçlenýär. ABS-da dünýäde ilkinji suwda ýüzýän bug maşyny, polat ýer süsüji abzal, orak we döw­ek maşyny ýas­lýar. Emma ruhy medeniyet entek Yewropadan yza galýardy. Seýle döwürde W. Irwing öz döredijiligine başlaýar. Onuň ilkinji uly eseri **“Nýu-Yorkyň taryhy” (1809)** atly kitabydyr. Bu kitapda özdogduk mekany Nýu-York şäheriniň ge­çmiş durmuşyny beýan edip, bir wagtlar onçakly uly bolmadyk bu şäherde ajaýyp adamlaryň bolandygyny, Nýu-York şäheriniň häkimleriniň gülkünç häsiýetlerini ýumoristik äheňde beýan edýär. 1819-njy ýylda W. Irwingiň **“Suratlar kitaby”** atly hekaýalar ýyg­yndysy neşir edilýär. Bu eserler W. Irwingi nowella žanrynyň ussady hökmünde dünýä tanadýar.

¹Salmagundi - saladyň ady, onuň bir görnüşi)

“Suratlar
kitaby” atly
hekaýalar
ýygındysyndan soň
W. Irwingiň
“Breisbrij Holl”
(1822) atly
hekaýalar toplумы
çykýar. Onsoň
ýazyjy Yewropa
ýurtlaryna syýahata
gidýär. Ol
Germaniýada,
Parižde, Londonda,
Ispaniýada bolup
gelenden soň onuň
“Syýahatçynyň
hekaýalary” (1824)

atly täze kitaby çykýar.

1826-njy ýylda Waşington Irving Ispaniýada diplomatik işde işleýär. Ol bu ýerde 1829-njy ýyla çenli bolup, soň Angliýada diplomat bolup işleýär. Ýewropada on ýedi ýyl bolup Irving ABŞ-na gaýdyp gelýär. Ispaniýada bolan döwründe Irving köp galalary, araplaryň ýaşaýan ýerlerini görüp **“Algambra”** (1832) atly ýene-de bir hekaýalar ýygındysyny ýazýar.

W. Irwingiň hekaýalary ertekilerdäki ýaly, bolup geçýän adatdan daşary güýçler bilen baglanyşykly beýan edilýär.

Waşington Irving öz nowellalaryny ýazanda ol Amerikanyň geçmişini içgin öwrenipdir. Ol öňki durmuşyň

rahatlygyny, gözelligini, adamlaryň pula kowalaşman sada durmuşda ýaşayşyny, Amerikanyň gözel tebigatyny öz nowellalarynda wasp edýär. Şol durmuşyň özüne çekiji, gülküli taraplaryny açyp görkezýär. Onuň nowellalarynda Amerikanyň gözel tebigaty, onuň summe tokaýlary, dumanly daglary, syrly batgalyklary onuň eserleriniň aýrylmaz bölegi bolup durýar.

„Rip Wan Wiñkl“ nowellasynda wakalar Kaatskil daglarynyň jülgesinde ýerleşen, Gollandiýadan gelen adamlar tarapyndan düýbi tutulan bir obada bolup geçýär. Şol obada bir Rip Wan Wiñkl atly bir adam ýaşapdyr. Rip Wan Wiñkliň ata-babalary at abraýly esgerler, batyr rysarlar bolandygyna garamazdan, ol örän sada, hoşgylaw adam bolupdyr. Ýöne ol ýalta eken. Öýi üçin işlemäni gowy görmändir eli sypynsa obanyň özi ýaly işsiz ýalatalary bilen uzak günläp dükanyň önünde gybat edip, gürrüňleşip, bir aý öň biriniň taşlap giden gazediniň wakalaryny ara-aýp maslahatlaşyp oturypdyrlar. Şol sebäpli onuň aýaly bolsa örän iňirdegen we igenjeň häsiýetli bolupdyr. Öz gezeginde Rip we onuň iti Wulf hem ol aýaladan diýseň çekinipdirler. Emma obasynda Rip Wan Winkl uly abraýa eýe bolupdyr. Hat-da çagalar hem ony hemişe şadyýan galmagal bilen garşylapdyrlar. Ol hem öz gezeginde olaryň oýunlaryna gatnaşyp, olara barbörek ýasp berip, ýa-da olaryň oýnaýan oýunlaryna gatnaşyp olaryň göwnüni awlapdyr. Şonuň üçin-de onyň daş-töweregini hemişe çagalar gurşapdyrlar. Ondan başga-da obada Rip Wan Winkle hyňranyp biljek it hem bolmandyr. Ripiň iň uly ýetmezçiligi bu onuň zähmete bolan ýigrenji bolupdyr. Onuň hojalygy garyp görnüşinde, çagalary bolsa ýyrtyk

geýimli, ene-atasyz ýaly bolupdyrlar. Onuň oglunyň ady Rip bolup, ol häsiýeti boýunça örän kakasyna meňzäpdir. Rip Wan Winkl muňa garamazdan özüni örän bagtly adam saýýan adamlara degişli bolupdyr.

Rip özi üçin peýdakeşlik edip, öndürijilikli zähmet çekmegi halamandyr. Ýöne goňşylaryna kömek edipdir. İn kyn işem bolsa, mekgejöwen arassalamak bolsun, kerpiçden haýat örmek bolsun, obaň aýallary kömek soranda Rip olara elinden gelenini kömek edipdir. Emma maşgalabaşy hökmünde öz ekinlerine, mallaryna seredip işlemäni halamandyr. Aýaly oňa igeniberse ol aw tüpeňini alyp we Wulf (möjek diýmek) diýen itini yzyna düşürüp tokaýa gidipdir. Tokaýda-da onuň eden awy bolmandyr. Ol ýöne tebigaty synlap agaçlaryň astynda dynç alyp oturypdyr.

Ine şeýle günleriň birinde rip tokaýa gidýär. Rip Kaatskil dagynyň in ýokary depesine çykypdyr. Ol ýerde ol Gudzon derýasyna seredip uklap galypdyr. Haçan-da ol dagdan düşjek bolanynda eýýäm garaňky bolup başlapdyr. Rip birden “Rip Wan Winkl” diýen sesi eşidipdir. Ol ilki, gulagyna bu ses eşidilýändir öýdüp, oňa üns bermändir. Ýöne bu ses ýene iki gezek “Rip Wan Winkl” diýip gygyrypdyr. Rip gorkup başlapdyr. Soňra ol bir adamy görüpdür. Ol adamy ýakyndan gören wagtynda bolsa, haýran galypdyr. Bu kiçijik, döşlek, ak sakgally we öňki gadymy golland egin-eşikli garry adam bolupdyr. Ol adamyň arkasynda çakyr salnan çelegi bolupdyr. Nätanyş adam Ripiň ol çelegi göterişmäge kömek etmegini sorap, eli bilen ony çagyryan ýaly yşarat edipdir. Rip ilki ol adamdan çekinse-de soň oňa kömek edip, oňa çelegi göterişýär.

Dagdan düşýärkäler Rip we onuň ýoldaşy-da biribirine hiç zat diýmändirler. Şeýdip olar bir meýdança gelýärler, ol ýerde olar kegli¹ oýnaýan adamlary görýärler. Olar Ripi we onuň ýoldaşyny görenlerinde oýnuny bes edýärler. Şu aralykda Ripiň ýoldaşy ýany bilen getiren çakyryny uly bulgurlara guýup başlaýar. Soňra ol Ripden olary kegli oýnaýan adamlaryň ýanyna alyp gitmegi talap edipdir. Rip gorkudan ýaňy buýruga boýun egmeli bolupdyr. Ýuwaş-yuwaşdan onuň gorkusy aýrylyp, ol ýerde özüni gowy duýup başlapdyr. Ol hat-da oňa hiç kim seretmedik wagtynda çakyrdan bir owurt içip hem görüpdür. Soňra ol ýene içip görüpdür, görse bu tagamy boýunça hakyky golland çakyry eken. Soňra ýene-de içip, ahyrsoňy Rip serhoş bolup, uka gidipdir.

Rip ukydan oýanyp daş töweregine göz aýlap, hiç bir zady tanap bilmändir. Iti-de bir ýere gidipdir. Ol indi aýalyna näme diýjegini pikirlenipdir. Emma ol özüniň ol daglyk ýerde ýigrimi ýyllap uklap ýatandygyny bilmeýär. Rip obasyna barsa hemme zat üýtgäpdir. Ähli adamlar okgunly, aljyraňňy we işjeň hereket edýärler.

Nowellada diňe Rip öňküsi ýaly ýalta, gepleşmegi, gybat etmegi gowy görýän adam hökmünde üýtgemän galýar.

Bu eserde Rip Wan Wiňkl bu nebisjeň işewir adamlaryň tersine goýlan keşp bolup durýar. Ýagny Waşington Irwing dünýäde pula kowalaşmaýan adamlaryňam bardygyny, bolandygyny, olaryň ýönekeý adaty ynsan durmuşynda ýaşaýandyklaryny nygtaýar.

¹ **kegli**-tertipli goýlan agaç taýaklary şar bilen urup ýykylyan oýun

Ripiň dostlary hem ýalta, arzuwçyl adamlar. Olar ýöne gürrüňleşip, pikir alyşyp, işsiz oturmany gowy görýärler.

Bu keşplerr şol döwürde pula kowalaşyp, her edip, hesip edip baýamak işleýän adamlaryň keşplerine ters gelýär. Umuman W. Irwing peýdakeşlik jemgyýetinde adamkärçiligiň ýitip barýandygyna, ahlak kadalarynyň bozulýandygyna gynanyp şeýle erbet hadysalary öz eserlerinde tankyt edipdir.

„**Melgun we Tom Woker**“nowellasy. Waşington Irwing öz döwrüniň pula kowalaşýan, her edip, hesip edip baý boljak bolýan adamlaryň nebsewürligini, açgözlüginini ýazyjy ýazgarýar. Adamlaryň öz nebsi üçin aldawçylyga, kezzaplyga ýüz uruşlaryny öz nowellalarynda ýazgarýar. „**Melgun we Tom Woker**“ atly nowellada Bostondan onçakly daş bolmadyk ýerde deňiz kenarynda, bir baýyrda ösüp oturan äpet dubuň (çynaryň bir görnüşi) aşagynda deňiz garakçysy Kiddiň hazynasy gömülipdir diýen rowaýat barada gürrüň berilýär. Ol hazynany rowaýata görä melgun goraýarmyş.

Şol ýeriň golaýynda Tom Woker diýen bir husyt adam ýaşaýdyr. Onuň aýaly-da gysganç bolupdyr. Şonuň üçin olar biri-birini hemişe aldajak bolýar ekenler. Zatlaryny biri-birinden gizläpdirler. Howluda birden towuk guzlap ses etse olar biri-birinden öňürti onuň guzlan ýumurtgasyny aljak bolup ylgar ekenler.

Tom Wokeri we aýalyny hiç kim gowy görmändir. Ýolagçylaram bu öýden sowlup geçýän ekenler.

Bir gün Tom batgalygyň içi bilen öýüne ýakyn ýoldan gaýdypdyr. Batgalygyň ýoly gowy däl eken. Tom jork batga batyp, zordan ýöräp, ahyr bir gury ýere ýetipdir.

Şol ýerde ýykylan agajyň üstünde dynç alyp otyrka bir gara adamy görýär. Ol adam hindi ýa-da negr hem bolmandyr. Ol melgun eken. Ol gara adam (ýagny melgun) Tomy gowy görýänligi üçin oňa garakçy Kiddiň hazynasyny berjekdigini aýdýar. Tom biraz oýlanjakdygyny hem-de onuň sözünüň çyndygyny ýa-da ýalandygyny biljek bolanda melgun onuň maňlaýyna süýem barmagyny degirýär we özi batgalyga çümüp gidýär. Tom öýüne gelip görse maňlaýynda Melgunyň barmagynyň gap-gara yzy galypdyr. Ony süpürip aýryp hem bolmandyr.

Melgunyň şerti barada Tom aýalyna aýdanda aýaly oňa melguna janyny satyp baý bolmagyny teklipe edýär. Emma Tom aýalyna gulak asmajak bolup, onuň diýenini etmeýär. Soň onuň aýaly ýeke özi Kiddiň baýlygyna eýe boljak bolup, gara melgunyň ýanyna gidýär ýöne işi paşman, ýene-de batgalyga çemçe, çäýnek-käselerini etegine salyp gaýtadan gidýär. Şondan soň gaýdyp gelmeýär.

Tom aýalynyň gelmedigine biynjalyk bolup ony gözlemäge gidýär. Ol bir agajyň şahasynda aýalynyň öý goşlary dolanan öňlüginiň sallanyp duranyny görüp begenýär we „zatlary bir alaýyn,aý aýalsyzam oňaryn-da“¹ diýip, ol düwünçegi şahadan alyp açyp görse içinde adamyň ýüregi we bagry bar eken.

Tom agajyň astynda aýalynyň ütülen saçlaryny, şeýtanyň toýnak yzlaryny görüp, aýalynyň melgun bilen batyrlarça urşup wepat bolandygyna göz ýetirýär. „Aý bu iş melguna ýeňil duşmändir“² diýip pikir edýär.

¹ Вашингтон Ирвинг. Новеллы. Москва, 1954, стр. 177

² Görkezilen eser, 182 sah.

Emlägini tapmadyk Tom aýalyndan dynandygyna kanagatlanyp öýüne gaýdýär. Ýöne hazyna barada köp pikir edip, durup bilmän ahyrsoňy ol melgun bilen duşuşýar we melgunyň puluny alyp süýthor bolmaklyga razylaşýar.

Tom Boston şäheriniň uly baý süýthorlarynyň birine öwrülýär. Tom öz karzdarlaryny tozdurýar, biržada oýnaýar tüçjar baý bolýar. Ýöne bellenen gün gelip, tomus günü irden erbet ýagyş ýagyp gök gürleýärkä melgun ýaňy ukudan oýanyp karzdarlary bilen dawalaşyp,şeýtanyň adyny ýatlan Tomy ata-kese basyp alyp gidýär.

„Tomuň gije geýýän başgaby iki ýana çaykanyp, egnindäki dony şemala parlap atyň üstünde köçeden barýardy, atyň toýnaklary ýere degende her gezek uçgun syçraýardy. Gullukçylar gara adamy görjek bolup seretdiler, emma ol eýýäm ýok, ýitipdir,“diýip,nowellada melgunyň ýesiri bolup gidişi beýan edilýär.

W. Irwingiň nowellalarynda pula kowalaşmak, nebisjeňlik hemişe ýazgarylýar. Şonuň üçin „Melgun we Tom Woker“ atly nowellada Tom ýitensoň onuň öýündäki gyzyldan, baýlykdan doludyr diýip,adamlar onuň sandyklaryny açyp görseler olaryň içinde hemme zat küle öwrülipdir. At ýatakda iki sany atyň deregine olaryň skledini, diňe süňklerini tapýarlar. Tomuň ýiten gününüň ertesi onuň daşdan gurlan uly öýi ýanyp kül bolýar.

Jeýms Fenimor Kuper (1789-1851).

Jeýms Fenimor Kuper Nýu-York şatatynda Berlington şäherinde eneden dogulýar. Onuň kakasy baý adam bolupdyr. Onuň Nýu-York şäheriniň golaýynda köp ýeri

bolupdyr. Ol hatda bir kiçijik şähere “Kuperstaun” diýip öz adyny dakypdyr. Yazyjynyň kakasy Wilýam Kuper görnükli syýasatçy bolupdyr. Jeýms F. Kuper başlangyç bilimi Kuperstaun şäherinde, soňra Olbany şäherinde alypdyr. 13 ýaşynda Kuper Yel kolejine okuwa gidipdir. Yöne okuwda ýaltaçylyk edeni üçin kakasy ony “Stirling” atly söwda gämisine gullukçy matros-deňizçi hökmünde işe iberipdir. Bir ýyldan soň Kuper harby deňiz flotynda gulluk edip, ofiser derejesini alypdyr. 1810-njy ýylda kakasy aradan çykyp, Kuper kakasynyň uly mülküne eýelik etmek üçin harby gullugy taşlamaly bolupdyr. Ol soňra öýlenip, birnäçe ýyldan soň edebiýat bilen meşgullanyp başlapdyr.

Fenimor Kuper otuz ýaşyndan geçensoň çeper eser ýazyp başlapdyr. XIX asyryň başynda 10-20-nji ýyllarda ABŞ-nyň edebiýaty entekgowşak ösüpdir. Amerikanlar köplenç Angliýadan getirilen eserleri, romanlary okapdyrlar.

Kuperiň gyzy Sýuzannanyň ýatlamagyna görä, ol ilkinji romanyny aýaly bilen jedel edip ýazypdyr. Bir gezek aýaly näsaglanda onuň içi gysmaz ýaly Kuper oňa bir roman okap berýän eken. Ol okaýan romany oňa ýaramandyr soň ol romany Kuper gapdala goýup, oňa göwni yetmän: „Men bolsam mundan gowy ýýazardym“ diýipdir. Aýaly Kuperiň hatda salam haty ýazmagy-da gowy görmeýändigini bilensoň, onuň bu sözlerine gülüpdir. Soň Kuper özüniň „Ätiýaçlyk“ (1820) diýen romanyny ýazypdyr. Ol bu romanyny bir inlis romanyna öýkünip, Angliýanyň gadymy döwrüniň durmuşyny, adamlarynyň gylyk-häsiýetlerini suratlandyrypdyr. Bu roman diňe aýalyny jedelde utmaga kömek etmän, eýsem Kuperiň özünde-de yazyjylyk ukybynyň bardygyna ynam döredipdir.

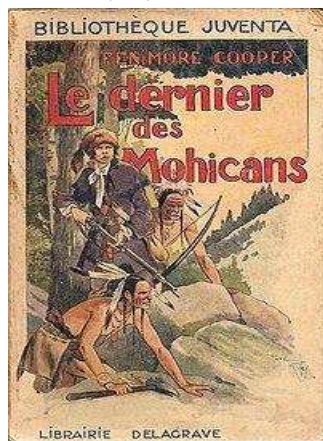
Kuper öz döredijiliginde ABS-nyň taryhy barada eserleri ýazmaklygy maksat edinyär. Elbetde ol döwürde entek Amerikada taryhy romanlar ýazylmandyr. J. F. Kuperiň ilkinji taryhy romany **“Içaly, ýa-da bitarap ýer barada powest”** (1821) atly uly eseridir. Ol bu eserde Amerikan halkynyň durmuşyny, onuň

watansöýüjiligini görkezmek isläpdir.

ABS-nyň taryhy barada roman ýazmak ol döwürde ýeňil bolmandyr, sebäbi „Içaly ýa-da bitarap ýer barada powest“ romanynda wakalar 1780-nji ýylda, ABS-nyň garaşsyzlygy üçin göreşiň gyzgalaňly gidýän döwründe bolup geçýär. Roman ýazylan wagty ol urşa gatnaşyjylaryň köpüsi, ýa-da olaryň garyndaşlary entek diri ýaşap ýörän eken. Eger-de

ýazyjy bir şahsyýet ýa-da waka barada nädogry bir zat ýazsa, ol tankyt edilmegi gaty mümkin bolupdyr. Meselem, deňeşdirmek üçin aýtsak Walter Skottuň romanlarynda Angliýanyň gadym geçmişi beýan edilipdir. Ol döwürleri bilýän adamlaram ol döwürde az bolupdyr.

Şonuň üçin F. Kuperiň ilkinji tryhy romany şowsuzluga uçran bolsa, ol erbet mysal bolup, ABS-nyň edebiýatynda bu žanr köp wagtlap ösmän galyp biljek eken. Megerm, şeýle jogapkärçilikli işe ýapyşanlygyny duýýan

ýazyjy öz Watanyňyň täze taryhyny beýan edýän romana watandaşlarynyň hem garaşýandygyna düşüniپ, bu işe örän jogapkärçilikli ýapyşypdyr. Netijede Kuper bu romany üstünlikli tamamlap, diňe bir ABŞ-da däl, eýsem Ýewropada-da meşhur bolupdyr.

„Içaly“ romanyna ABŞ-nyň garaşsyzlyk üçin göreşýän goşunyňyň serkerdebaşysy, ABŞ-nyň ilkinji prezidenti Jorj Waşington hem görkezilýär. Ýöne general Waşington ýa-da onuň ofiserleri romanyň baş gahrymanlary däl. Kuper garaşsyzlygy üçin göreşen ýönekeý adamlaryň biri bolan Garwi Birçi suratlandyrýar. Satygçy-sowdegär Garwi Birç meýletinlik bilen ABŞ-nyň goşunyň agenti, içalysy bolmaga razyçylyk berýär. General Waşingtonyň tabşyrygy bilen inlisleriň syrlaryny bilmek üçin ol gezip söwda edýär satygçy hökmünde olaryň goşununyň bolýan ýerine aralaşlýar we inlis generaly Klintonyň ynamyna girýär. Onuň inlisler bilen gatnaşyklary amerikan esgerlerinde we ofiserlerinde şübhe döredýär, ony dönükdir dýip pikir edýärler. Ahyrsoňy ony yzarlap tutýarlar we harby sud ony ölüm jezasyna höküm edýär, emma Garwi Birç özüni aklamak üçin syrny açmaly, şol sebäpli ol özüni aklap bilmeýär, çünki ol generalyň beren tabşyrygyny hiç kime açmaly däl. Ol özüni aklap biljek generalyň eli bilen ýazylan haty-da çeynäp ýuwdýar we özüniň inlis içalysydygyny aýdýar.

Garwi Birç watanyňyň bähbidini hemme zatdan ýokary goýýar we ol şöhrata ýa-da pula kowalaşmaýar. Onuň häsiýeti romantik öwüşgünde suratlandyrylar. Bolup geçýän wakalar syrly, garaşylmadyk öwrümlü, taryhy şahslar bolsa ideallaşdyryp görkezilýär.

Garwi Birç romanda janyny gaýgyrman öz Watanyňa gulluk edýär. Ol iň soňunda-d hödürlenen pul sylagyndan hem ýüz öwürýär... Cünki ol watanyňa, halkyňa pul üçin hyzmat etmeýär.” Meniň şu iki elim sag bolsa men günümi görerin”diýip jogap berýär. Kuper Amerikan edebiýatynda roman žanryny beýik derejä göteren ýazyjydyr. Ol taryhy romanlar bilen bir hatarda deňiz wakalary, dürli başdan geçirmeleri beýan edýän romanlary hem ýazypdyr.

Kuperiň dünýä edebiýatynda örän meşhurlyk gazanan romanlar toplumy “Deri ädikli adam” baradaky romanlardyr. Bu romanlar toplumuna baş sany eser girýär: **“Pionerler”(1833), “Mogikanlaryň iň soňkysy” (18826), “Sähra” (1827), “Yzçy” (1840), “Awçy” (1841).**

Bu romanlarda Natti Bampo atly gahrymanyň dürli wagtlardaky durmuşy

Amerikanyň taryhy bilen baglanyşykly görkezilýär. Wakalar Amerikanyň gür tokaýlarynda bolup geçýär. Yazyjy Amerikanyň gözel tebigatyny, hindileriň öz garaşsyzlygy üçin alyp baran göreşini görkezmek bilen, batyrlyk, söýgi, özdostuna wepalylyk, adamkärçilik temalaryny beýan edýär, rehimsizlik bilen hindileriň gurýan tebigata zyýan ýetirýän adamlary ýazgarýar. **Fenimor Kuperiň “Magikanlaryň soňkusy” romany. (“The Last of the Mohicans; A narrative of 1757”)**

Bu roman 1826-njy ýylda çap edilipdir. Roman Fenimor Kuperiň amerikan hindileri barada gürrüň berýän pentalogiýasynyň(ýagny baş romanynyň) ikinji romanydyr.”Mogikanlaryň in soňkusy”romany Kuperiň in güýçli,çeper ýazylan romanlarynyň biridir.

Romanyň wakalary 1757-nji ýylyň tomsunda bolup geçýar. Bu döwürde Demirgazyk Amerikada fransuzlaryň we inlisleriň arasynda bu yurduň yerlerine eye bolmak ýagny koloniya ,üstündaki uruşlar gidýar.

Romanda uly bolmadyk otrýadyň Edward fortundan¹ Wilyam Genri galasyna tokaylaryň içi bilen barşy barada gürrüň berilyar. Şol waka bilen baglylykda Duncan Heyword atly maýor general Munronyň Alisa we Kora atly gyzlaryny Wilyam Genri fortuna eltmek üçin tokayyň içi bilen „Mekir tilki“ lakamly Magua atly guon taypasyndan bolan hindi yolbelediň yzyna düşüp gidyärler. Romanda ýolda yolagçylaryň dürli howply yagdaylara düşmegi, kowgy,gaçmak, atyşyk,hile, aldaw,we ş.m. bolup geçyan wakalar „başdan geçirmeler „romanlaryna mahsus bolan çalt,okgunly, okujy özüne

¹ **Fort**-wagtläýyn gurlan berkitme-gala

çekiji stilde , häsiyetde bolup geçyär. Sümme tokaylaryň içinde hindileriň her bir yoda ,her bir haywanyň hereketine beletligini we olaryň tebigat bilen sazlaşykda yaşaýşyny Fenimor Kuper romanda yzygiderli nygtayar.

„Mogikanlaryň iň soňkusy „ Kuperiň amerikan hindileriň durmuşyny görkezýan iň gowy romalarynyň biri bolup durýar. Bu romanda rehimsiz kolonizatorlar tarapyndan „wagşy“ diýlip hasap edilyan hindiler bu romanda Yewropa halklary bilen deň derejede erbet we gowy häsiyetleri bilen dogruçyl suratlandyrylyar.

Romanda Natti Bampo we onuň hindi dosty Çingaçguk iňlisleriň yolbeledi bolup çykyş edýarler.Bu eserde Çingaçgugyň we onuň ogly Unkasyň keşplerinde hindi halkynyň iň gowy sypatlary görkezilýär. Hindiler akyagyz Yewropalylardan hiç bir zatda kem otyrmayarlar, galyberse-de tebigata düşünmekde, onuň syrlaryny bilmekde olardan has ökde.

Kuper bu romanda Yewropalylaryň we hindileriň özara duşmançylygynyň, hindileriň öz oturymly yerlerinden gysylyp çykarylyp rehimsiz gurulmagynyň garşysyna çykyş edýär. Şol sebäpli romanda Natti Bamponyň Çingaçguk bilen dostlugy, Çingaçgugyň ogly Unkasyň iňlis generalynyň gyzy Kora bolan söýgüsi, ony halas etjek bolup gahrymanlarça wepat bolşy, romanyň diňe bir iň gowy ,gyzykly bölekleriniň biri bolman, bu keşpler iki halkyň dostlugynyň simwoly hökmünde suratlandyrylýar.

Kuperiň romanlarynda hindileriň aydymlary ,däp-dessurlary, olaryň fiziki we ruhy ajaýyp sypatlary Amerikanyň tokaylary ,deryalarynyň kölleriniň gözeli tebigatynyň sypatlandyrmalary bilen birlikde görkezilýär.

II bölüm. XIX asyr Günbatar Ýewropa edebiyatynda tankydy realizm. (1830-1871ý)

XIX asyryň 30-njy ýyllarynda birnäçe Ýewropa ýurtlarynda tankydy realizm usulynyň esasy ýörelgeleri ýüze çykyp kemala gelýär.

Edebiýatda romantizme garşy jedeller ýüze çykýar. Netijede durmuşy bolşy ýaly görkezmek meýilleri dokumental häsiýetli „fiziologik“ oçerkleriň döremegine getirýär. Bu oçerklerde adamlaryň hakyky durmuşy bolşy ýaly, daş-töwerek gurşawy, ýaşayş şertleri bilen suratlandyrylýar. Paýtunçularyň, gullukçylaryň, ownuk söwdagärleriň, dükançylaryň we şu meňzeş adamlaryň durmuşy barada ýazylan makalalar-oçerkler Günbatar Ýewropa ýurtlarynda iňlis ýazyjysy Onore Balzagyň döredijiliginde tankydy realizm usuly bilen ýazylan birnäçe romanlaryň döremegine getirýär. Sebäbi öňki romantizm usuly bilen ýazylan eserler jemgyýetiň häzirki zaman durmuşyny real, bolşy ýaly görkezmeýär. Onuň tersine, ýazyjy öz eserlerinde özüniň arzuw-hyýallaryna laýyklykda wakalary, gahrymanlary suratlandyrýar. Romantiki eserler köplenç gowy wakalar, gowy çözgüt bilen gutarýarlar. Galyberse-de wakalar köplenç uzak geçmişde, taryhda ýa-da nätanyş uzak ýurtlarda Gündogarda, ýa-da Amerikanyň tokaýlarynda bolup geçýär. Şoňa görä-de XIX asyryň 30-njy ýyllarynda önümçiligiň, ylymyň, filosofíýanyň ösmegi jemgyýetde

edebiýatdanam takyklygy talap edýär. Sebäbi buržuaz, söwda-satyk jemgyýetiniň durnukly ösmegi, adamlaryň durmuşy takyk öwrenmek meýilleri edebiýatda tankydy realizm usulynyň döremegine getirýär. Realizm usuly romantizmiň, sentimentalizmiň durmuşy gowylaşdyryp, arzuwa laýyklykda ideallaşypdyryp görkezmegine garşy çyrkýar.

Tankydy realizm usuly birinji hatarda daş-töwerekdäki durmuşy bolşy ýaly **gowy we erbet hadysalary bilen bilelikde görkezmegi maksat edip goýýar**. Şoňa görä bu usul tankydy realizm diýilip atlandyrylýar. **Ikinjiden**, bir gahrymanyň keşbiniň üsti bilen realist ýazyjy şol suratlandyrylýan jemgyýetiniň adamlarynyň häsiýetli alamatlaryny görkezmek isleýär.

Üçünjiden gahryman özüniň daşgy gurşawy ýaşayş hem-de iş şertleri bilen jikme-jik, anyk, duýarlykly görkezilýär. Gahrymanlar we wakalar realistik eserlerde durmuşda häli-şindi duş gelip duran tipiki hadysalar höküminde suratlandyrylýar.

Fransuz edebiýatynda realizm

XIX asyrda tankydy realizmiň döremegine belli bir derejede takyk, tebigaty öwrenýän alymlar hem täsir edipdir. Meselem: Onore Balzak „Gorio kaka“ romanyny meşhur we tanymal alym Joffrua de Sent –Ilere (1772-1844) bagyşlap ýazypdyr.

XIX asyryň tanymal zoolog alymy de Sent Iler ilkinjileriň biri bolup haýwanat dünýäsiniň organizm gurluşynyň birmeňzeşligi baradaky şol döwür üçin

progressiw ideýany öňe sürükdir. 30 ýyl töwerek wagtdan soň inlis alymy Çarls Darwin özüniň meşhurlyk gazanan „**Tebigy seçiş boýunça jandarlaryň görnüşleriniň gelip çykyşy**“ (1859) atly ylmy eserini ýazýar. Hatda Balzak ilki-bada jemgyýeti tebigat bilen deň

eşdirip öwrenmegi maksat edipdir, ýöne adamzat jemgyýetiniň haýwanat dünýäsinden has çylşyrymlydygyny we onuň hemişe üýtgäp durýandygyny boýun alypdyr.

Tankydy realizmiň eserlerinde adamyň häsiýeti, keşbi ösüşde görkezilýär. Fransuz edebiýatynda, aýratynam Balzagyň eserlerinde şahsyýetiň maddy durmuşunyň, ýaşaýyş şertleriniň onuň häsiýetiniň kemala gelmegine güýçli täsir edýändigini görkezilýär. Balzak her bir hadysanyň, wakanyň düýp-teýkarynda maddy bähbitleriň bardygyny görkezýär.

Fransuz edebiýatynda realizmiň ösüşi iki tapgyry geçýär. Birinji tapgyrda Beranže, Stendal, Merime, Balzak dworýanlaryň, din gatlagynyň we söwdagär buržuazıýanyň wekilleriniň özüni alyp barşyny we olaryň arasyndaky gapma-garşylyklary görkezýär. Emma ikinji tapgyrda 1848-nji ýylyň rewolusiýasyndan soň döwlet başyna baý, pully buržuaziýa gatlagy geçýär. 1851-nji ýylda buržuaziýa Napoleon III döwlet başyna geçirýär. Indi ýurdy dolandyryan baý buržuaziýa gatlagy halk köpçüliginiň hukuklaryny kemsidýär we çäklendirýär. Ýurt tutuş pully işewür, peýdakeşlige kowalaşýan buržuazıýanyň eline geçýär. Şol sebäpli halkyň durmuşy agyrlaşýar. Feodalizm jemgyýetini

ýumurmakda progressiw rol oýlan buržuaziýa indi özi dolandyryjy gatлага öwrülip, öz bähbitlerini arayan, reaksion,eziji bir topara öwrülýär. Bu hadysalar Gýustaw Floberin, Şarl Bodlerin, Žoze-Mariýa de Erediyanyň we beýleki şahyrlaryň, ýazyjylaryň eserlerinde beýan edilýär.

Pýer-Žan Beranže (1780-1857)

Pýer-Žan Beranžaniň Döredijiligi romantizmiň fronsuz edebiýatında ösen döwründe başlansa-da şahyr halk döredijiliginiň däplerinde ugur alyp, poeziýada realizme tarap ýol açýar. Beranžäniň köp goşgulary halk aýdymlyryna öwrülip ol halkyň iň söýgüli şahyry hökmünde tanalypdyr. Onuň goşgularynda Pariziň ýonekeý ýaşaýjylary, ownuk gullukçylary, köçe ykmandalary, tikinçiler we garyp-pukaralar esasy gahrymanlar hökmünde wasp edilýär.

Beýik fransuz halk şahyryny Beranže 1780-nji ýylyň 19-njy awgustynda Perižde eneden dogulýar. Onuň kakasy ilki notariusyň kömekçisi, soň hasapçysy bolup işlýäpdir. Şahyryň ejesi biçimçiniň gyzy bolupdyr. Beranžäniň ene-atasy ýarym ýyl bile ýaşap aýrylyşypdyrlar. Beranžýe doglanda ony oba bir enekä terbiýelemäge berip, soň Beranžäni babasy terbiýeläpdir. Babasy Beranžäni gowy görýan eken, ýöne Beranže ýaşlykdan özüniň ene-atasy tarapyndan taşlanandygyny yiti duýupdyr. Şonuň üçin “Hudaý Aýal“ diýen goşgusynda:

Çagalykdan bildim ýetimligiň hupbatyn,
Azatlygyň hudaýy ,“Maňa eje bol“

diýip çagyrdym,
diýdim men ýetim,

diýip ýazýar. Babasy paraliç ysamz bolup kesellände Beranžýäni ony babasynyň aýal doganynyňka, daýzasynyňka iberipdirler. Daýzasy Perron şaherinde ýaşayan eken. Beranže tä 15 ýaşyna çenli şol daýzasynyňkyda ýaşayar. Daýzasy oňa okamagy öwredýdir, köp öwüt nesihatlar beripdir. Soň ony bir rewolusioneriň kömegi bilen mugt okalýan mekdebe salypdyrlar. Ýöne ol mekedep soň ýapylyp, Beranže başlangyç bilimini doly alyp bilmändir. Soň ol dürli işlerde işläpdir. Çaphanada işlände Rasiniň bir tragediýasyny ,göçürüp ýazyp goşgy duzmegi öwrenipdir.

1795-nji ýyda Perron şäherine kakasy gelip, ogluny Pariže äkidipdir. Iki ýyl töweregi Beranže kakasynyň bank edarasynnda işläpdir. Birnäçe wagdan kakasy bankrot bolup tozup, Beranže kitaphanada işläpdir we poeziýa bilen meşgullanyp başlapdyr.

Beranžäniň köp sygyrlary halkyň agyr durmusyny beýan edipdir. Ol adyl patyşa barada arzuw adip **“Korol Iweto“ (1813)** atly aýdym ýazypdyr. Bu eserde köp goşun saklamaýan, öz raýatlaryna zulum etmeýän, uruşlar alyp barmaýan, şadyýan patyşany wasp edipdir.

Beranžäniň 1821-nji ýylda ikinji goşgular ýygýndysy çykanda ony dini tankyt edeni hem-de rewolusiýanyň üç reňkli baýdagyny wasp edeni üçin jerime tölemäge we üç aý türmede oturmaga höküm edipdirler.

Beranže Şol döwürde Fransiýada bolup geçýan ähli syýasy wakalarBeranžäniň goşgularynda öz beýanyyny tapypdyr.1815-nji ýylda Napoleonyň häkmiýeti

agdarylansoň Burbon patyşalarynyň neslinden bolan korol tagta çykarylýar. Bu barada Beranže „**Gyzyl adamjyk, ýada Fransiýanyň geljegi**“ (1828) diýen goşguda şahyr öňden görüjilik bilen Burbonlaryň häkmiýetiniň ýykyljakdygyny öňünden aýdýar. Bu goşguda şahyr bir uly waka boljak bolsa köşguň öňüne gyzyl adamjyk gelermiş, ine öňki patuýşa Lýudowik XVI ölüm jezasyna höküm edilmezden öňem köşk meýdançasyna gyzyl adamjyk gelipdir diýen rowaýaty bu goşguda beýan edýär. Dogrudanam birnäçe wagt geçip-geçmänkä Burbonlaryň soňky koroly tagtdan düşürilipdir. Bu goşgusy üçin Beranže ikinji gezek türmä düşüpdur. Ol türmede ýene-de rewolýusiýany wasp edip birnäçe goşgular ýazypdyr. Öz goşgularynda azatlyk, adalat, ynsanperwerlek ideýalary öňe sürýar. Beranžyň goşgularynda ynsana bolan söýgi güýçli ýaňlanýar. Ony her bir betbagtçylyga uçran adamyň ykbaly gyzyklandyrýar. Onuň „**Aýal**“ diýen goşgusynda бүтін ömrüni sungata, teatra bagş edip şöhrat gazanyp soň horluga duçar bolan bir zenanyň keşbi täsirli beýan edilýar:

Aýal

Gyş güni, ýagyp dur petde-petde gar,
Ýüz-gözüňi ýalap öwüsýär şemal.
Buthanaň öňünde ýalňyz geplemän
Oýa çümüp otyr bir garry aýal.

Aýdaýynmy size, bu garry zenan
Ne gözeldi ýigrimi ýyl mundan öň.
Şahyrlaryň ýetip bilmeýänidi,
Güller görklenerdi şohratyndanoň.
Sahna çykyp aýdym aýdan mahaly
Pariž oňa bolarlydy pidaýa.

Oňa bäsdeş ýokdy bäsleşer ýaly.

Köplenç şeýle bordy: oýun gutarsa ,
Mähelle oňmazdy ýoluna kesmän.
Ýaşlaryň begenji göwnüň göterse,
„Brawo!“ sözünden titrärdi asman¹.

Onuň eserlerinde Fransiýanyň şöhratly taryhyna
guwanmak, watany söýmek pikirleri güýçli
ýaňlanýar.Şahyryň „Pariže gaýdyp gelmek“ diýen
goşgusynda Fransiýanyň paýtagty Pariž fransuz
medeniýetini merkezi hökmünde wasp edilýar:

Ýaşa, Pariž,-göwnümüziziň soltany,
Galkyp baryañ-öz ykbalyň eýesi.
Parahatlyk-beýik şöhratyň-şanyň,
Her ädimiň-baky dynçlyk söýesi.
Ykbal gaýygynda geldim men saňa,
Örkledim kenarňa gönül barymy.
Men senden ýaşlygmy taparyn diňe
Hem taparyn iň wepaly dostlarmy!

II

Ine,meň alnymda-köşgi-binalar,
Ybadathanalar, port-seret çar ýana,
Teatrlar hem küňleri sütünler.-
Bakýan Halk eçilen sungat çarbaga.
Pariž-döretmegiň beýik ganaty:
Watana bagyşdyr zehiniň bary.

¹ „Aşgabat“ gazetiniň 2010-njy ýylyň 30-njy ýanwary(Terjime eden Ahmet Mämmedow)

Gat-gat hemem ötlem-ötlem zynatly
Bu jaýlardan taparmykam dostlarmy?!

III

Şugla saçýar Fransiýaň taryhy,
Her bir daş gürleýar kalby nagyşlap.
Şohratly geçmişň beýik tarypy
Yaňlanýar geljege soýgi bagyşlap.
Men şu ýerden guýçli ylham taparyn!
Taparyn günlerden güllen yslarny.
Ýuregime melhem aýläp ýaparyn,
Iň uly rahatlyk-eziz dostlarmy!¹

Pýer-Žan Beranžaniň döredijiliginde Watan
topragynyň mukaddesligi,Fransiýanyň gözel
obalary,çaýlary,derýalary ekin meýdanlary şahyryň
goşgularynda örän janly, halk aýdymalaryna mahsus
äheňlerde çeper suratlandyrylýar:

Meýdan

I

Söýgi joş urýar obada
Bagt onda daň atyrmak.
Giçlik ajap aşhanada
Il bilen dolup oturmak.
Her bir günü täsin,geňdir,
Bu ýer joşgun, bu ýer heňdir.
Ýör, meýdana! Eliň ber!
Biziň bilen söýýär bu ýer!

II

Tomusda uçýar her ýana

¹ „Edebiýat we sungat“ gazeti,2010-njy ýylyň 5-nji fewraly

Şatlyk sesi-göwher-baýlyk.
Bize şol şatlyk ýaraşýar,
Aýdymly gije garaşýar.
Ýör, meýdana! Eliňi ber!
Biziň bilen söýýär bu ýer!

III

Güýzde güberler sebetler,
Ýalkym saçar üzüm düri.
Gül müşgünden heser ýeter,
Gözellik bar dürli-dürli.
Garrylar bar-dünýa açmyş
Nur saçar owadan geçmiş.
Ýör, meýdana! Eliňi ber!
Biziň bilen söýýär bu ýer!

Bernže fransuz halk aýdymlarynyň däplerini öz poeziýasyna siňdirip baýlaşdyryp öz sygyrlarynyň aýdymlara öwürlmegini gazanypdyr we fransuz halkynyň beýik halk şahyry diýen ada eýe bolupdir.

F.M.Dostoýewskiý.L.N.Tolstoý ýaly görnükli rus ýazyjylary Beranžäniň eserleriniň ynsanperwerlik,gumanistik we geljekde ähli halklaryň dostlaşjakdygy baradaky ideýalaryna uly sarpa goýupdyrlar.

Stendal (Mari-Anri Beýl) (1783-1842)

Görnükli fransuz ýazyjysy Stendal, öz hakyky ady Anri Beýl Fransiýanyň Grenobl şäherinde baý aklawçynyň

maşgalasynda eneden bolýar. (Stendal nemes şäheriniň ady. Ol ýerde Winkelman atly belli sungat öwreniji bir alym ýaşapdyr. Dostlarynyň aýtmaklaryna görä Stendalyň ençeme edebi lakamlary bolupdyr, emma ahyrsoňy „Stendal“ lakamy ýörgünli bolupdyr.) Onuň ejesi ir aradan çykypdyr. Kakasy ogluny bir katolik ruhanysyna terbiýelemäge beripdir. Megerem, şonuň üçin bolsa gerek, Stendal ömüiboýy buthanany we dini halamandyr. Ol öz terbiýeçisinden ogrynça Kabanis, Didro, Golbah ýaly aň-bilim ýaýradyjylary ürç edip okapdyr. Şol okan kitaplary, fransuz rewolýusiýasynyň ideýalary onuň aňyna güýçli täsir edipdir.

1799-njy ýylda Stendal Pariže baryp politehniki institutyna okuwa girýär, emma şol ýylda hem okuwdan çykyp, Napoleonyň goşunyna gullaga durýar we demirgazyk Italiýada gulluk edýär. Soňra ol Napoleon Bonapartyň syýasatyny halap, onuň Germaniýa we 1812-nji ýylda Russiýa tarap eden ýörişlerine gatnaşyp, uly intendant derejesini alyp,

belli bir wagtlar örän baý bolýar. Emma kem-kemden Stendal Napoleonyň uruşparazlyk syýasatyndan ýüz öwürýär. Waterloo söweşinden soň (1814), Stendal Italiýada ýaşaýar. Stendal 1821-nji ýylda Triýeste şäherinde konsul bolup işläp ýörkä, Italiýanyň şol waftky hökümdary ony Fransiýa yzyna ugradýar. Sebäbi olarda Stendalyň

karbonariler (italýan dilinde „karbonariler“ „kömürçiler“ diýmekligi aňladýar. Olar gizlin gurama düzüp Italiýanyň azatlygy üçin göreşýärler. 1821-nji ýylda Italiýanyň birnäçe şäherlerinde karbonarileriň gozgalaňlary bolup geçýär.) hereketine kömek berýänligi barada şübhe döreýär. Stendalyň özi Italýan rewolýusionerleriniň arasynda bolmasa-da ol öz pikirleri bilen olara örän ýakyndy. Soň ýene 1820-nji ýyllaryň ahyrynda Ol Italiýa gaýdyp gelýär. Sebäbi Stendal Italiýany, onuň halkyny, sungatyny örän gowy görýär. Ol Italiýa barada „**Italian ýazgylary**“, onuň sungatyna degişli „**Rim, Florensiýa, Neapol**“ diýen eserlerini ýazýar. Onuň uly romanlarynyň biri „**Parm buthanasy**“, „**Wanina Wanini**“ atly powesti hem Italiýa bilen baglanyşyklydyr. Stendalyň Italiýany söýmeginiň ýene bir sebäbi onuň bütün ýaşlygynyň Italiýada geçmegidir.

1815-nji ýyldan soň Fransiýada patyşa-monarhiýa düzgüniniň dikeldilmegi 1830-njy ýyldan soň Stendalyň durmuşyny kynlaşdyrýar. Sebäbi ony Bonapartyň tarapdary hasaplaýarlar. Şol sebäpli ol köplenç Italiýada ýaşap öz kitaplaryny ýazýar. Aram-aram ol Pariže gelýär, daşary işler ministrliginde öz resmi işlerini edýär we ýene-de Italiýa gaýdyp gidýär. 1842-nji ýylda bir gün ol Pariže gelende, kellesine gan inip, insult bolup, köçede ýykylýar we şeýdip aradan çykyar.

Beýik ýazyjy Onore de Balzak Stendalyň eserlerine uly baha beripdir. Onuň eserleriniň uzak ýaşajakdygyny aýdypdyr. Soňra bu sözler dogry bolup çykyar.

„Wanina Wanini“nowellasy

Italiýada 1821-nji ýylda karbonariýleriň¹ gozgalaňy bolup geçýär. Stendal Italiýada bolanda şol gozgalaňçylara duýgudaşlyk bildirendigine günä ýöňkelip oňa Italiýadan gitmeklik buýrulýar. Ýazyjynyň Italiýada bolmagy onuň döredijiliginde çuňňur yz galdyrýar. Onuň „Wanina Wanini“ nowellasynda karbonariýleriň rewolýusion hereketi bilen baglanyşykly wakalar suratlandyrylýar.

Nowellanyň baş gahrymany ýaş ýigit Pýetro Missirilli bir tanymal baý aristokratyň öýünde gizlenýär. Şol ýerde ol Wanina Wanini bilen tanyşýar.

Petro Missirilli aristokrat Azdrubale diýen baý adamyň öýünde ýaralanyp gizlenýär. Knýaz Azdrubale ol karbonariýe özi iýmit, derman berip kömek edýär we kösgüniň dördünji gatynda bir otagda saklaýar. Onuň gyzy Wanina bir gün görme-görüşe gidip gaýdyp gelende tötäbleýin atasynyň şeýle alada bilen gulplan otagalrynyň biriniň äpişgesiniň açykdygyny görüp haýran galýar.

Ertesi gün Waninä şol otagyň kiçijik gapysynyň açaryny ele salmak başardýar. Soň şol otaga girip, şol ýerde bir ýaraly aýalyň ýatandygyny görýär. Onuň bilen tanyşýar. Ol aýal özüni Klimentina diýip atlandyrýar, ýöne soň adynyň Petro Missirillidigini, özüniň rewolýusioner-karbonariýdigini boýun alýar we bir ýoldaşynyň kömegi bilen aýal eşiğine girip, türmeden gaçandygyny, soň Waninanyň kakasynyň dosty grafina Witelleskiniň bagyna baryp ýykylýandygyny we ol aýalyň Petrony Knýaz Azdrubalenin paýtunyna mündürip iberendigini we

¹ Karbonariý-kömür gazyp alýan işçi

žandarmlardan halas edendigini birin-birin Wanina gürrün berýär. Şeýdip, Petronyň we Waninanyň arasynda tanyşlyk we mähirli gatnaşyklar başlanýar. Petro dört aý Waninaň öýünde gizlenip ýaşaýar biri-birini tüýs ýürekden söýýärler. Emma soň Petro öz göreşini dowam etdirmäge Romanýe şaherine gitmekçi bolýar.

Wanina ony söýändigini aýdyp, Petro Missirillä bile durmuş gurnagy teklip edýär. Emma Petro onuň teklibbini ret edýär we watanyň azatlygy üçin göreşjekgigini aýdýar.

Bu nowellada Wanina öz söýgüsi üçin Petronyň gizlin toparynyň belli ýerde ýygnaýşyandygyny žandarmlara habar berýär. Dokuz adamy žandarmlar tutup türmýä salýärlar we dokuz adama gaçmak başradýar. Wanina Petrony öýünde gulplap goýup, onuň adyny sanawda görkezmeýär. Bir ýoldaşyndan Petro öz toparyndan dokuz adamyň tutulandygyny eşidip, özüni ýoldaşlary dönük hasaplar öýdüp, žandarmlara özüni tabşyrýär.

Wanina Liwio Sawelli dýen ýigide dumaşa çykмага razyçylyk berýär, ýöne soň ol teklipden boýun gaçyrýär.

Wanina Petrony türmeden çykaryp onuň bilen durmuş gurjak bolýar. Ýöne Petro onuň öz ýoldaşlaryny žandarmalara satandygyny bilip, ondan bütinleý yüz öwürýär.

Wanina Rime gaýdyp baryp, knýaz Liwio Sawellä durmuşa çykýär.

Petro Missirilliniň keşbini üsti bilen ýazyjy öz watany, halkyny, aztlygy söýýan batyr şahsyýeti görkezýär. Ol watany, ýoldaşlary üçin söýgülisinden yüz öwürýär, Wanina bolsa diňe şahsy durmuşy barada pikir edip, Petronyň on dokuz adamdan durýan toparyny öz bähbidi üçin gurban edýär.

“Gyzyl we gara” romany

Stendalyň iň uly we meşhur eserleriniň biri onuň **“Gyzyl we gara”** romany 1830-njy ýylda çykýar. Ýazyjynyň bu romananyň adynyň yzyndan „XIX asyryň taryhy ýazgylary“ diýip, ýene bir at bermeginiň sebäbi bu eserde Restawrasiýa¹ döwri (1815-1830) durmuşy görkezilýär. Täze jemgyýetiň rewolýusion güýçleri gyzyl, köne gurluşyň feodalizmiň güýçleri gara reňk bilen romanyň adynda simwoliki aňladylýar.

Stendal bu romany bir 1827-nji ýylda bir gazet makalasyny okap şonuň esasynda ýazypdyr.

Romanyň baş gahrymany Žulýen Sorel durmuşda bagtly bolmak isleýär. Onuň durmuşy ilki agaç ussasy, tagta çykaryjy kärhanasynyň eýesi, puly gowy görýän kakasynyň öýünde bolup geçýär. Žulýeniň okuwa uly höwes bar. Onuň kakasy özüniň iki sany daýaw, tagta kesmekde gowy işleýän ogullaryny gowy görýär, emma inçemik hor Žulýeniň agyr işe ýarawsyz göwresine gözi düşende gahary gelýär. Onuň üstesine-de Žulýen iş wagty pürsüň üstünde kitap okap oturanyny görse jyny atlanýar. Žulýeniň kakasynyň özi sowatsyz bolupdyr. Ol ogluny eli kitaply görse urýar.

Žulýeniň ýaşlykdan okamak yhlasyny görüp, ony kakasy okamaga mekdebe iberýär. Emma okuwy

¹ **Restawrasiýa dowri**-Fransiýada 1815-nji ýylda Napoleonyň häkmiýeti ýykylansoň patyşa düzgüni, monarhiýa dikeldilýär. Ýagny täzedan feodal jemgyýetiniň gurluşy dikeldilýär. Bu döwre Restawrasiýa dowri diýip at berlipdir. Ol döwür 1815-nji ýyldan tä 1830-njy ýyllary öz içine alýar.

gutarandan soň, Žulýen özi okuwyny dowam edýär. Şeýlelik bilen ol 17 ýaşynda öý mugallymy bolup işläř ýaly gerek bilimleri özi okap öwrenýär.

Žulýeniň özbaşdak durmuş ýoly Werýer şäherinde şäher häkiminiň öýünde öý mugallymy wezipesinden başlanýar. Bu kiçijik şäheriň birnäçe baý adamlary ony öz öýlerine mugallaym edip aljak bolýarlar. Mysal üçin jenap Walno, jenap de Renalyň, şäher häkiminiň garşydaşy örän baý adam Žulýeni öz öýüne çagalary üçin terbiýeçi edip almakçy bolýar. Emma Žulýen häkimiň öýünde galyp, onuň çagalaryny okadyp başlaýar. Häkimiň çagalary hem ony gowy görýärler.

Ýöne bu öýde Žulýen kem-kemden şäher häkiminiň aýaly hanym Luiza de Renala aşyk bolýar. Hanym de Renalam bu görmegeý ýigidi çyn ýürekden söýýär. Olaryň ýaş tapawutlary 10 ýaş bolsa-da, Žulýen hanym de Renaly söýýär. Şäherde we häkimiň öýündäki adamlar muny aňyp başlaýarlar. Şonuň üçin Žulýen Werýer şäherini taşalap Bezanson şaherine okuwa gidýär.

Žulýen Bezansonda ýerleşýän ruhanyçylyk seminariýasyna okuwa girip, ony üstünlikli gutarýar. Gutarandan soň Žulýen Pariža gidip, ol ýerde markiz de la Moluň köşgünde işläp başlaýär. Ol bu ýerde örän oňat işläp, özüniň ukyply we akylyly ýigitdigini görkezýär.

Žulýene markiz de la Moluň gyzy Matilda aşyk bolýar. Žulýen hem onuň söýgüsine jogap berýär, sebäbi ol hanym de Renaly çyn ýürekden söýýän hem bolsa, onuň bilen durmuş gurmajakdgyna gözi ýetýär. Hanym de Renalyň çagalary, maşgalasy bar. Matilda öýlenip, ol özüniň baş arzuwyna ýetjek. Çünki Žulýen ýöne bir baý

ýaşasy gelmeýär ol Napoleon ýaly bir uly işler edip, ýokary jemgyýetiň wekili bolup ýaşamagyň arzuwynda ýaşaýar.

Şol sebäpli ol Matilda öýlenjek bolýar. Emma hanym de Renal bularyň toyy barda eşidende Žulýeni gabanyp, Matilda hat ugradýar. Şol hatda ol Žulýeni ýamanlap, ony masgaralaýar. Emma Matilda ýokary gatlaklaryň wekili bolup, bu zatlardan gorkmaýar. Olrazy. Ol Žulýeniň nähilidigini bilse-de ol ony söýýär. Žulýen bolsa bu zatlara çydamaz. Ol Werýere gidip, hanym de Renaly öldürjek bolýar, emma diňe çala ýaralaýar. Mundan soň Žulýeni tutup, sud edip, ony ölüm jezasyna hokum edýärler. Şeýlelikde roman örän pajygaly waka bilen gutarýar.

Stendal bu romanda Žulýen Sorel ýaly ýönekeý, üçünji, pes gatлага degişli adamlaryň öz güýji bilen feodalizmi dikelden jemgyýetde bagtly bolup bilmeýändigini görkezýär. Sebäbi feodal jemgyýetde dworýan gatlagy höküm sürýär. Olar eýýäm doglanda atababalaryndan galan derejeler bilen dogulýarlar. Şol sebäpli Žulýen ölümniň ön ýanynda “dünýäde adalatly hudaý ýok, eger-de şeýle hudaý bolsady men onuň aýagyna ýykylyp, maňa şol söýýänimi ber diýerdim” diýýär. Ol in soňunda adamyň şöhrata kowalaşyp, hakyky söýgüsinden dänmeli dældigine düşünýär. Ol hakykatda hanym Luiza de Renaly söýýär. Hanym de Renal hem Žulýen ölüm jezasyna höküm edilenden soň üç geçende çagalaryny güjaklap aradan çykýar.

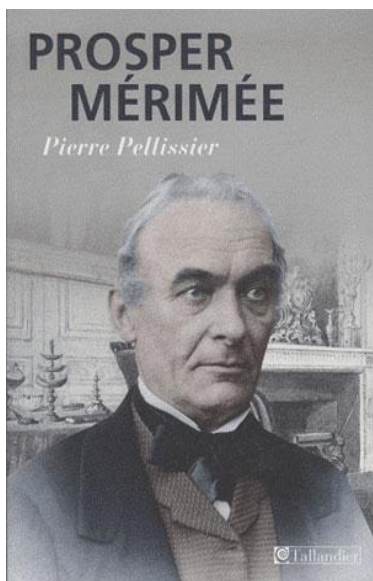
Stendal jemgyýetiň adalatsyz kanunlarynyň, deňsizligiň pidasy bolan ýaş ýigidiň ykbalyny beýan edip, şol döwruň jemgyýetini tankyt edýär.

Ýazyjynyň “**Parm buthanasy**”(1839) romanynda hem Žulýen Sorele meňzeş Fabrissio del Dongonyň

ykbaly görkezilýär. Fabrissio Napoleony ideallaşdyrýar we netijede ol Waterloo söweşinden soň Napoleonyň kimdigine gowy düşünýär. Bu romanda-da ýazyjy jemgyýetiň ýalan ideýalarynyň ýaş zehinli ýigidiň öz ýoluny ýitirişini görkezýär.

Stendalyň döredijiligi fransuz edebiýatynyň ösüşinde täze döwri açýar. Ol gutarnykly realizm usulyň fransuz edebiýatynda berkarar bolmagyna itergi berýär. Roman žanrynyň kämilleşmegine öz goşandyny goşýar, onuň uzyn suratlandyrmalardan halas bolmagyna hemaýat edýär. Şeýle-de romanda gahrymanyň içki monolog tärini girizýär.

Prosper Merime (1803-1870)

Görnükli fransuz ýazyjysy Prosper Merime 1803-nji ýylda Parižde intelligent, hudožnikler maşgalasynda eneden dogulýar, ýagny ejesi hem kakasy suratkeş-hudožnik bolupdyr. Onuň ene-atasy ony Sorbonna uniwersitetinde okadyp, ony ynsanperwerlik ruhunda terbiýeleýärler. Ýaşlykdan başlap Merime sungata, ýazyjylyga hňwes bildirýär. Ol eýýäm Sorbannaň talyby wagtynda romantiklere öýkünip, birnäçe eserleri döredýär. Merime hukuk

fakultetini gutarýar.Ýöne ony edebiýat,sungat,taryh,dil öwreniş bilimleri çuňňur gyzyklandyrypdyr.Ol sungat barada birnäçe eserlerem ýazypdyr.1830-njy ýyllardan başlap, Mertime Fransiýanyň taryhy ýadygärliklerini goramak boýunça inspektory bolup ýigrimi ýyl töweregi işläpdir.

Merimäniň ilkinji eserleri ýygyndysy”**Klara Gazulyň teatry**”ady bilen ýazyjynyň ady goýulman ispan aktrisasy Klara Gazulyň eserler ýygyndysy hökmünde 1825-nji ýylda çap edilýär. Bu eserler ýygyndysy baş sany pýesadan durýar.”**Asman we dowzah**,” “**Melgun aýal ýa-da keramatly Antoniýň azmagy**,”**“Ispanlar Daniýada**,”**“Ines Mendo**”,we”**Afrikan söýgüsi**”atly pýesalar bu ýygnynda girizilýär.Uly bolmadyk sözbaşyda ýazyjy bu eserleri hamana ispan aktrisasy Clara Gazulyň ýazandygy nygtalýar,ýöne kitapda Merimäniň suraty hem ýerleşdirilipdir. Bu pýesalarda Merime ispan monahlarynyň we inkwizitsiýasynyň,ýagny dini jeza beriji guramasynyň wekilleriniň üstünden gülýär.Olarda içaly ruhanylaryň biri-birini şugullap türmä iberişlerini,olaryň owadan aýallaryň üstünde biri-birine bäsdeşlik edişlerini tankytlaýar.

1827-nji ýylda P.Merime ýene-de bir täze eserler ýygyndysyny slawýan halk aýdymlyary hökmünde çap edýär.Onuň bu goşgular ýygyndysy “**Gusli**” ady bilen çykýar.Merime bu goşgulary özi düzse-de olary halkyň dilinden,ýagny Balkan slawýanlarynyň arasynda Ioakinf Maglanowiç atly bir serb aýdyjysynyň dilinden ýazyp alandygyny tekrarlaýar.Onuň bu goşgulary Yugoslaw slawanlaryň goşgy äheňlerine öýkünip ýazypdyr.Bu eserler şeýle bir hakyky slowýanlaryň goşgularyna golaý düzülipdir şol sebäpli rus şahyry A.S.Puşkin,polýak şahyry

Adam Mitsikeýewiç we başgalar bulara hakyky slowýan folklory diýip ynanypdylar we fransuz dilinden rus we polýak dillerine terjime edipdirler. 1822- nji ýylda P. Merime Stendal bilen tanyşýar. Bu tanyşlyk muňa örän köp peýda berýär, onuň eserleriniň realistik usulda ýazylmagyna,ussatlygyna, psihologizmine,, sýužet gurluşyna örän güýçli täsir edýär.

Stendaldanam köp zatlary öwrenen hem bolsa, Merime öz ýoly bilen gidip, fransuz edebiýatynda, romantizm güýçli wagtynda özüniň özboluşly realistiki usulyny döredýär.

Merime öz güýjüni başdan nowellistikada görkezýär. Onuň nowellalary gurluşy boýunça örän gyzykly, çalt ösýän sýužetli ýazylypdyr. Olaryň ideýalary, pikirleri hemişe öňe gidijilik,ösyän,dartgynly wakalar bilen baglansyklydyr.Onuň nowellalary temasy boýunça şertli halda “häzirki zaman” we”ekzotik nowellalar” diýen iki topara bölünýärler.”Hazirki zaman”nowellalarynda Merimäniň ýaşan döwrüniň fransuz jemgyýetiniň durmuşy görkezilýär.”Ekzotik nowellalarda” wakalar Fransiýada däl-de alys ýurtlarda bolup geçýär

Merimäniň “**Tamango**”(1829) nowellasynda wakalar Afrikada bolup geçýär. Gul söwdasyny edýän fransuz kapitany Ledu özüniň”Umyt”diýen ýeňil ýelkenli gämisi bilen Afrikanyň kenaryna Joal derýasynyň golaýyna baryp saklanýar.Ol kenara gaýykly baryp Tamango atly negrleriň serdarynyň ýanyna barýar.

Tamango örän daýaw adam bolýar ol taýpadaşlaryny,umuman şol töwerekde ýaşayan negrleri tutup Ýewropalylara satýar..Ledu Tamango bilen bile oturyp arak içýärler we Tamango bilen bir ýüz altmyş sany

negri almak barada söwdalaşýarlar. Soň Tamangonyň aýdan nyrhy bilen oňuşman kapitan Tamango bilen ýene oturyp arak içýärler. Arzan matalary, däri, çakmak daşlaryny, üç çelek arak, elli sany bolar-bolgusyz tüpeňleri berip Ledu doly serhoş bolan Tamango bilen elleşip söwdany berkidýärler.

Ýöne Tamangonyň ýene-de otuza golaý ýesiri satylan galýar. Tamango ol gullaryny näme etjegini bilmän her adamy bir çüýşe araga çalyşmagy teklipe edýär. Ledu ol gullardan iň horlaryny saýlap alýar. Ýene-de on sany gul galaýar. Tamango olary-da satjak bolup olaryň her haýsyny bir stakan araga çalyşmagy teklipe edýär. Ahyrsoňy şeýdip söwdalaşyp alty sany ýesir-gul alynman galýar. Tamango olaryň boýuntyryklaryny aýryp boşadyp goýberýär. Olar şol bada gaçyp gidýärler, ýöne olar iki ýüz milden¹gowrak kenardan uzakda ýerleşen ýurtlaryna nädip barjaklaryny bilmeýärler.

Şol gul söwdasy gyzan wagty Tamango bir garryny atyp öldürjek bolanda Tamangonyň aýallarynyň biri onuň tüpeňini garrydan sowýar. Muňa gahar edip Tamango aýalyny-da Kapitana sowgat berýär. Ol aýalyň ady Aýşa bolýar.

Tamango irden turup aýaly Aýşany çagyýar, emma oňa soň agşam onuň kapitana berlendigini aýdaýarlar. Tamango derrew gidip Kapitan Ledunyň gämisini gaýykda ýetip, aýalyny yzyna soratýar, emma onuň aýalyny berman Ledunyň adamlary Tamangonyň özüni-de daňyp gullaryň ýanyna salýarlar.

¹ Mil-uzynlyk ölçegi, 1609 metre barabar

Merime Tamagonyň nadanlygyny, onuň öz taýpadaşlaryny, rehimsizlik bilen satyşyny bolşy ýaly, owadanlaman, ýuwmarmaman görkezýär. Ýöne şol gödekligiň, nadanlygyň içinde Tomangonyň azatlyga bolan söýgüsi üstün çykyp, Tamango guramaçylykly pitne turuzyp, Leduny we onuň ýaranlaryny öldürýär. Merime "medenýetli" jemgyýetden gelen Kapitan Ledunyň rehimsizligini, ynsan durmuşyna bolan garaýşy Afrikanyň jeňnellerinde wagşyýana ýaşayan adamlaryňkydanam beterdiginionuň pul üçin ähli görnüşli jenaýatlara ýüz urýandygyny görkezýär. Ol bilgeşleýin Tamangony içirip bir adamy ýarym stakan araga satyn alýar.

Merime Afrikaly negr Tamangonyň öz taýpadaşlaryny gulçulyga satyp, soňra özüniň hem gulçulyga düşüp, jebir-jepalara duçar bolşuny jikme-lik beýan edýär. Fransuzlaryň ellerine düşenden soň Tamango özüni mert alyp baryp, beýleki gulçulyga satylan negrlar bilen dilleşip, pitne turuzyp gäminiň komandasyny, adamlaryny gyrýarlar we azat bolýarlar, emma gämini nädip ýöretmelidigini bilmän heläkçilige uçraýarlar. Ýöne diňe Tamango diri galýar. Ony "Bellona" atly inlis gämisi halas edýär. Tamango inlisleriň goşunynda gulluk edip, köp arak içip, öýkenini sowuk urduryp keselhanada ölýär.

Bu nowellada Merime pul üçin gul söwdasyny edýän peýdakeşleri ýazgarýar. Tamangonyň keşbiniň üsti bilen ýamanlyk eden adamyň öz gazan çukuryna özüniň hem düşýändigini görkezýär.

"Karmen" nowellasy (1845)

Prosper Merimäniň "Karmen" nowellasy onuň adyna uly şöhrat getirýär. Bu nowellanyň esasynda Jorj Bize

(1875) "Karmen" atly opera ýazýar we bu bolsa nowellanyň dünýä derejesinde has hem meşhur bolmagyna getirýär. Ýazyjynyň bu nowellany ýazmak pikri ol 1830-njy ýylda Ispaniýa ilkinji gezek gidende döreýär. Merime şu nowellada beýan edilýän sýužete meňzeş gürrüňi öz dosty grafıny de Montihodan eşidipdir. Bu eseriň üstünde işlände ýazyjy syganlaryň durmuşy, dāp-dessurlary bilen gyzyklanyp, köp ylmy çeşmeleri öwrenipdir.

Nowellany ýazanda Merime romantizm dāplerine eýermāndir, tersine, durmuşyň adaty hadysalary, Karmeniň temmäki fabriginde bir aýalyň ýüzüni pyçak bilen pers-ala edişi, onuň deşik, ýyrtyk köwşi, ogurlyk edişi, garakçylaryň açgözlügi, puly ýoldaşyndan gowy görşi ýaly häsiýetler nowellanyň keşplerini adaty romantik gahrymanlardan göz-görtele tapawutlandyrýar.

Bu nowellada oň daýhan,soň esger,ahyrsoňy ady belli garakçy, Hose Mariýanyň we sygan aýal Karmeniň keşpleri esasy orun tutýar. Hose Mariýanyň dogry durmuş ýolundan çykmagyna-da onuň Karmene bolan söýgüsi sebāp bolýar. Ol harby gullukda temmäki fabriginde Karmene duş gelip, soňra onuň gaçmagyna kömek edip, özi türmä düşýär.Hosāniň Karmen bilen söýgi gatnaşyklary örän özboluşly dowam edýär. Ýöne birnäçe wagt geçenden soň Karmen Hosāni indi söýmeýändigini aýdýar. Emma Hose özüniň söýgisini wajyp hasaplaýar, Karmeni zor aýakdan " bile Amerika gidip, şol ýerde rahat ýaşamagy "¹ teklipl edýär. Emma azat, erkin durmuşy halaýan Karmen biriniň golasty emlägi ýaly bolup ýaşamakdan ýüz öwürýär, azatlyk üçin ol ölmäge-de taýýar. Şonuň üçin

¹ Проспер Мериме.Новеллы.Москва,1982,стр.190

Hose Mariýanyň özünü öldirjekdigini bilse-de: "Ýene-de seni söýüp biljek däl. Seniň bilen ýaşamak islemeýärim."¹diýip jogap berýär.

Karmen Garsiya kör atly garaýagyz, betnyşan ärini söýmese-de ony Hose öldürendigini aýdanda:"Garsiya megerem seni öldürerdi... Ol senden beterleri o dünýä iberipdi. Emma görýän welin, onuň kazasy dolandyr, seniňem wagtyň geler,"²diýip Hosäniň eden işini oňlamaýar. Karmen aldawçy, rehimsiz, şol bir halatda özüne çekiji batyrlygy, hilegärligi, jadylaýjy häsiýeti bilen dürli başdan geçirmeleri gowy görýän aýal.Ýöne hiç haçan onuň bir ýere daňlyp, erkinligini ýitirip ýaşasy gelmeýär.Şol sebäpli Karmeniň keşbi dünýä edebiýatyna ynsanyň erkinliginiň,azatlygynyň simwoly hökmünde girýär.

Merime öz nowellalarynda durmuşy bolşy ýaly, doguçyl, ähli betnyşan taraplary bilen görkezip, öz arzuw hyýalyndaky ajaýyp gahrymany görkezjek bolman, adamlaryň hakyky keşbini suratlandyrýar.Her bir keşbiň häsiýetlerini kiçijik,göräýmäge ujypsyz detallaryň,hereketleri ýa-da göräýmäge tötänleýin aýdylan jümläniň usti bilen, gysga we täsirli,çün manyly serişdeleriň üsti bilen açyp görkezýär.Meselem, Tamango“nowellasynda “Kapitan Ledu dogumly deňizçidi,”³ diýen sözlem Kapitan Ledu barada şonuň yz ýanyndaky berilýän maglumatlary özünde jemleýär.ledu köp hupbatlary başdan egçiren,deňizde çep elini maýyp

¹ Görkezilen eser,193 sah.

² Görkezilen eser,187 sah

³ Görkezilen eser,,21 sah.

etse-de ýene-de öz ykbalyny deňiz bilen baglaşdyran,başdan geçirmeleri gowy görýän adam.

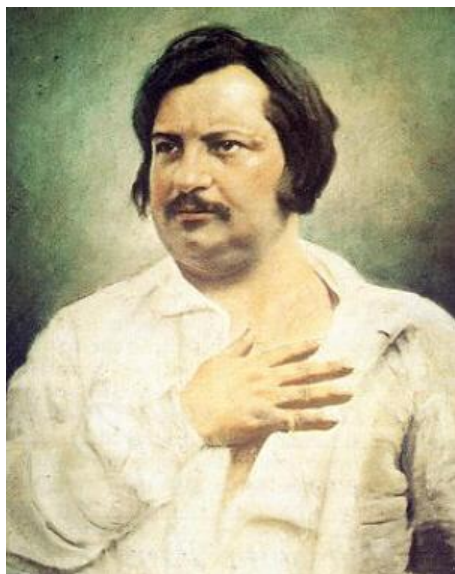
Merimäniň nowellarynyň ýene-de bir aýratynlygy bu eserlerde gahrymanlar ar-namys,wyždan päkligi,azatlyk üçin özünü gurban edýärler.

Prosper Merime “**Karl IX döwrüniň taryhy**”(1829) romanynda XVI asyrdan 25-nji 1572-nji ýylda keramatly Warfolomeý gijesi dini gapma-garşylyklar sebäpli katolik dini toparyna degişli dindarlaryň bir gijede müňlerçe protestant-gugenotlary gyryşlary görkezýär.Ýazyjy dürli dini ideýalara gulluk edýän adamlaryň özara uruşynyň tragiki sahnalaryny görkezýär.Bu waka Fransiýanyň koroly Karl IX hem gatnaşýar. P. Merime bu wakany şekillendirende hiç kimiň tarapyny tutman, dindarlary we hökumdarlary günäläp, arada ýönekeý halkyň jebir çekýändigini nygtaýar.

Merimäniň döredijiligi fransuz we dünýä edebiýatynyň ösüşinde-de örän ahmiýetli bolupdyr.Onuň eserleri dünýä edebiýatynyň altyn hazynasyna girýär. Häzirki döwürde-de Merimäniň ahlak päkligine çagyryş,ynsanperwer ideýalara ýugrulan eserleri uly söýgi bilen okalýar we ençeme ýazyjylar uýn görelda alarlyk nusga bolup durýarlar.

Onore de Balzak (1799-1850)

Onore de Balzak we Stendal fransuz edebiýatynda tankydy realizmiň düýbünü tutujylar bolup, fransuz jemgyýetiniň durmuşynyň dürli meselelerini görkezýän romanlaryň ajaýyp nusgalaryny döreden ýazyjylardyr.

Onore de Balzak
1799-njy ýylyň 20-nji
maýynda Tur şäherinde
eneden dogulýar.
Ýazyjynyň kakasy Bernar
Fransua Balsa(Balzak)
daýhan maşgaladan
bolupdyr, soň ol Tur şäher
häkimliginde gullukçy
bolup işläpdir. Rewolýusiýa
döwründe ol goşuny azyk
we geýim bilen üpjün
etmek bilen
meşgullanypdyr, ýöne

baýamandyr. Balzagyň ata-babalary Balzak d'Antrag diýen
dworýan maşgala bilen baglanşykly bolupdyrlar. Şonuň
üçin Onore öz adyna „de“ (ýagny dworýan derejeli
diýmek-R.M.) diýen sözi goşupdyr.

Balzagyň ejesi mata satyjynyň gyzy bolupdyr. Ol
çagalaryny berk düzgünde saklaýan aýal bolupdyr. Onore
maşgalada çagalaryň iň ulusy eken. Ol sekiz ýaşyna
ýetende ony Wandom kollejine okuwa beripdirler.
Mekdepde ol romanlary, tragediýalary, filosofiki eserleri
okamagy gowy görüpdür. Kähallatlarda gadagan edilen
kitaplary okaýandygy üçin mugallymlar tarapyndan jeza
berlipdir. mekdepde okan ýyllary Balzagyň özi-de goşgy
ýazmaga synanyşypdyr.

Balzak 14 ýaşyna girende agyr kesseläpdir. Orta bilimi ol pansion mekdeplerinde okap alypdyr. Soň ol Parižde hukuk hünärini öwrenipdir we şol bir halatda ol notariusyň kömekçisi bolup işläpdir. Balzagyň hukukçy bolmaga höwesli bolmandyr. Balzagyň ene-atasy-da onuň ýazyjy

bolmagyny islemändirler. Balzak hukuk mekdebini gutaranda ol ene-atasyna ýazyjy bolmak isleýändigini aýdanda ilkişada bu pikiri oňlaman,soň oňa iki ýyl synag möhleti berilýär.Emma Balzagyň ene-atasy öz”bikär” oglunyň saýlan işini öz tanyşlarynda gizlemek üçin, oňa gatnaşýan tanyşlaryndan Balzagyň ýazyjy bolmak islegini gizlinlikde saklamaly diýen şert goýupdyrlar.

Şol döwürde Balzagyň kakasy gullugyny goýup, otstawka çykýar we olar Parižni etegindäki Wilparizi diýen ýere göçýärler.Onore ýeter -ýetmez maddy ýagdaýda Parižde ýeke galýar. Balzak Parižde öz gününü özi görmeli bolupdyr. Balzagyň kakasy ogluna örän az pul kömegini beripdir.Şol sebäpli ol peç ýakylmadyk otagda ýarym-aç ýarym dok ýaşapdyr.Şol döwürde Balzak ýazyja örän möhüm bolan synçylygy öwrenýär: “Diňe ykrar edilmedikler,diňe garyplar synlamagy başaryarlar,sebäbi ählizat olaryň göwnüne degýär,synçylyk jebir-jepanyň üsti

bilen gelyär,¹ diýip,Balzak polýak Grafinýasy Ewelina Ganskaýa² ýazan bir hatynda aýdýar.

Parižde bir garyp külbede Balzak gije-gündiz edebiýat bilen meşgullanypdyr.Köp okapdyr. Angliýanyň taryhy bilen baglanşykly,iňlis buržuaz rewolýusiýasynyň lideri Oliwer Kromwel barada „**Kromwel**“ atly tragediýanyň üstünde işläpdir.

“Kromweli” ýazyp bolandan soň Balzak ony maşgala agzalaryna okap beripdir.Olaryň arasynda Dablaen daýy,doktor Nakkar, ýaş inžener jenap Sýurwil ýaly Balzaklaryň maşgalasy bilen gatnaşykda bolan adamlar bolupdyr.Olar Balzagyň ýazan tragediýasyny halamandyrlar.Ýöne Balzagyň özi örän ähmiýetli eser ýazanduguna ynanyndyr.Onsoň Balzagyň ene-atasy Politehniki uçilişsede edebiýat mugallym bolup işleýän ýörite hünärmene, akademik Andriýä ýüz tutmagy makul bilipdirler.Ol Balzagyň eserini okap görüp:”Muny ýazan awtor näme iş etse-de edebiýat bilen meşgullanmaly däl”³ diýip çurt-kesik karar çykarypdyr.şeydip,kakasynyň Balzaga beren synag möhleti şowsuz gutarypdyr.şondan soň Balzak edebiýaty taşlamak beýlede dursun,tersine indi özüniň ýazyjy bolup biljekdigine Balzak berk ynanyndyr we tä ömrüniň soňuna çenli diňe ene-atasyna däl,eýsem tutuş jemgyýete özüniň zehinli ýazyjydygyny subut etmek üçin göreşipdir.

¹ Ионкис Г.Э.Оноре Бальзак.Москва,1988,стр.13

² Ewelina Ganskaýany Balzak söýüpdür,ýöne onuň bilen diňe1850-nji ýylyň mart aýynda, ömrüniň soňky ýylynda nikalaşypdyrawgust aýynda Balzak aradan çykypdyr.

³ Ионкис Г.Э.Оноре Бальзак.Москва,1988,стр.16

Pariždäki mansardada¹ ýerleşen garyp otagyna gelip, Balzak ruhdan düşmän täze güýç bilen. Ol özi ýaly ady entek näbelli, meşhur bolmadyk ýazyjylar bilen syrly, elhenç wakalardan doly, şol döwürde köpçülik tarapyndan gowy görülen „gara romanlary“ ýazypdyr. Bu romanlarda gorkunç wakalar, galtamanlar we zäherläp adam öldürýänler, „syrly nätanyş adamlar“, gan sorujy wampirler, ruhlar, jynlar görkezilipdir. Balzak şeýle eserleri köp ýazypdyr, ýöne olary halamandyr. Ýöne kem-kemden Balzak täze görnüşli eserler döretmegiň ýoluna düşýär. Ol realistik oçerkler ýazyp başlaýar. Bu oçerklerde Pariž şäheriniň ýaşaýjylarynyň anyk durmuşy görkezilýär. Bulara „fiziologik“² oçerkler diýip at beripdirler.

Eýýäm 1830-njy ýyllaryň başynda Balzak professional ýazyjy bolup ýetişýär. Ol şol döwürde baýajak bolup çaphana satyn alýar, ýöne ol peýda getirmeýär. Soň ol çaphanany ýapmaly bolýar. Şonda Balzagyň 45 müň frank pul karzy bolýar. Ýöne ol ruhdan düşmän ýene-de roman ýazmaga girişýär. Ol örän çalt ýazypdyr we köp işläpdir. Ýöne käte algydarlardan gizlenip köçä çykmadyk wagtlyry-da bolupdyr.

Ýazyjynyň ilkinji şowly eseri „Şuanlar“ (1829) diýen romanynda ol Bretan welaýatynyň daýhanlarynyň (şuanlaryň) gozgalaňyny görkezýär. Bu roman Balzagyň „Adamzat komediýasy“ eserler toplumyna goşulan ilkinji romandyr. Bu romanda Balzak rewolýusiýanyň ideýalarynyň onuň garşysyna göreşýän güýçleri ýeňýändigini görkezýär.

¹ **Mansarda**-iň ýokary gatda, üçeğiň aşagynda ýerleşen ýaşaýyş jaýy.

² **Fiziologiýa**-haýwanlaryň we adamlaryň tebigatyny, olaryň organizminde bolup geçýän hadysalary öwrenýän ylym.

„Adamzat komediasy“ eserler toplumy

„Şuanlar“romanyndan soň Balzak örän öndümlü işleýar.1830-njy yyllarda ol „Gobsek“(1830) „Sagren derisi „(1831) „Görülmedik ajayyp iş“(1831), „Polkownik Saber“, „Ýewgeniya Grande“(1833), „Gorio kaka“(1834) we başga-da birnäçe eserler yazyar.

1834-nji yylda Balzak rewalyusiyadan soňky Fransiýanyň tutuş taryhyny suratlandyrmagy maksat edip goýýar. Beyle uly döwri bir ya-da iki eserde görkezip bolmajagyna yazyjynyň gözi yetip, ol 140 sany roman yazmagy göz önünde tutýar.

1841-nji ýylda bu ýazmagy meýilleşdirilen ägirt uly epopesiýanyň adyny tapýar.Ol Dante Aligeriniň „Ylahy komediya“ poemasyň adyna meňzedip öz eserler toplumyny „Adamzat komediasy“ diýip atlandyrýar. Bu romanlar we powestler toplumynda Balzak fransuz jemgiýetiniň realistik taryhyny görkezmegi maksat edip goýýar.

„Adamzat komediasy“ üç toplum eserlerden düzülýär. „Gylyk-häsiýetler baradaky etýudlar“¹ diýlip atlandyrylan birinji topluma girýän eserlerde ynsan we jemgiýetň ruhy dünýasy ,kalby görkezilýär.

„Filosofiki etýudlar“ diýlip atlandyrylýan ikinji topluma girýän romanlarda Balzak bolup geçyan hadysalaryň sebäplerini görkezmekçi bolýar.

¹ Etýud-suratyň ilkinji çekilen sudury,umuman surat diýen many berýär.

„Analitik¹ etýudlar“ atly üçünji topluma girýän eserlerde adamyň ýaşayşynyň esaslary derňelmeli eken. Balzagyň ýazan eserleriniň aglabasy „Gylyk-häsiyetler baradaky etýudlar“ atly birinji toplumyna degişlidir. Olar hem öz aralarynda „Şahsy durmuşyň sahnalary“, „Pariž durmuşynyň sahnalary“, „Welayat durmuşynyň sahnalary“ we ş.m. temalara bölünýärler.

Balzak öz eserlerinde durmuşy hereketde we ösüşde suratlandyrýar. Şonuň üçin „Adamzat komediýasyna“ girýän romanlarda sýužet jemgyýet durmuşynyň bir bölegini görkezýär, ýöne wakalar çürt-kesik gutarmaýar. Bir eser beýleki eser bilen baglanyşyp gidýär. Her bir powest ýa-da roman fransuz jemgyýetiň durmuşynyň bir tarapyny görkezýar. Bu romanlaryň gahrymany ol romandan bu romana geçýärler. Bu hem Balzagyň roman žanryna girizen täzeligidir.

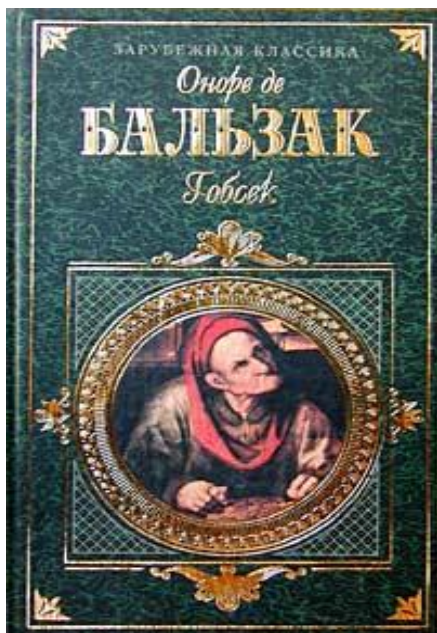
„Adamzat komediýasy“ romanlar toplumynyň esasy gahrymany fransuz jemgyýeti bolup durýar. Balzagyň eserlerinde esasy we ikinji derejeli gahryman ýok. Bir eserde Gorio kaka, Gobsek, ýa-da Rastinyak agzalyp geçilse, gytaklaýyn görkezilse, başga bir eserde olar merkezi keşpler hökmünde görkezilýär. Bir eseriň gutarmagy, başga bir eseriň başlanmagyna itergi beryar.

„Gobsek“ powesti (1830)

„Gobsek“ powesti Balzagyň „Adamzat komediýasy“ eserler toplumynyň iň bir gowy eserleriniň biridir. Bu eserde ýazyjy biri-birine meňzemeýän dürli-dürli adamlar

¹ **Analitik**-pikir eleginden geçirilýän, derňelýän etýudlar.

barada gürrüň berýär. Eserde wikontessa¹ de Granlýeniň öýünde bir gys gijesi onuň gyzy Kamillanyň graf de Restonyň ogly Ernest de Restonyň arasyndaky söýgi duýgulary barada gürrüň edilýär. Bu gürrüňde adwokat Derwil gyzyň ejesine oglanyň kakasynyň Gorio kaka diýen adamyň Anastazi diýen gyzyna öýlenip, onuň köp baýlygyny küle sowrandygyny, ony garyp hala ýetirendigini gürrüň berýär, sebäbi Anastazi äriň pullaryny özüniň söýgüli aldawçy we ýeňilkele Maksim de Traý diýen ýigidiň karzlaryny üzmäge harç edipdir. Şol taryhy gürrüň berende Derwil Anastaziniň we Maksim de Traýyň Gobsek diýen bir süýthordan hemişe bir gymmat baha zat goýup, pul karz alandyklaryny gürrüň berip, Gobsegiň durmuşyny we häsiýetini jikme-jik beýan edýär.

Gobsek, bir garry adam, süýthor, adamlara göterimine pul berip köp girdeji gazanýar. Onuň maşgalasy, çagalary ýok. Parižde bir garyp otagda ýaşaýar. Adamlar bilen gapyda ýörite goýlan kiçijik äpişgeden gürleşýär. Ol köne, köp geýlen egin-eşikde gezýär. Bar iýýäni süýtli kofe bilen çörek. Puluny bermedik bergidarlaryndan pulyny almaga gidende ol hemişe, islendik howada paýtun

¹ **Wikontessa**- köşk gatlagyna degişiligi aňladýan dworýanlyk derejesi

tutman pyýada gidýär.

Iň baý öýlere baranda-da ol köwşüniň palçygyny süpürmän, olaryň halylaryny depeläp töre geçip oturýar. Gobsek „adamyň ähli güýji gyzylda jemlenendir“ diýip aýdýar.

Powestde Gobsegiň geçmişi barada gysgaça maglumatlarda onuň galtamanlar bilen gatnaşykda bolşy, wagşy taýpalaryň gyzyllaryny gözleýşi barada aýdylýp, Gobsegiň öz başlangyç baýlygyny nädip gazanandygy barada aýdylýar.

Gobsek adamlaryň ahlaklylygyna we olaaryň päk ýürekli bolup biljekdigine ynanmaýar. Ol diňe gymmat baha zatlara, gyzyla, pula ynanýar. Ol hiç kime pula gezek gelende eglişik etmeýär.

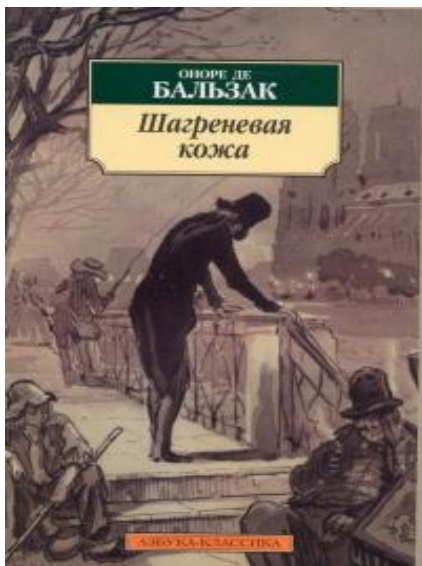
Açgöz adamlaryň pul üçin her hili hilä, aldawçylyga ýüz urýandyklaryny, olaryň rehimsiz hereketlerini adwokat Derwil Anastazi de Restonyň, Maksim de Traýyň we Gobsegiň gatnaşyklarynda aýdyň görýär. Anastazi de Resto äri ölýänçe ony peýläp, gözegçilik edip oturýr, ol ölüp – ölmänkä onuň jesedini agdaryp, onuň goýup giden miras hatyny gözleýär...

Iň soňunda Gobsek tüçjar baý bolsa-da dälilik hetdine ýetip ölýär. Onuň öýi çüýreýän azyklaryň, zaýаланan harytlaryň ýygňalan ýerine öwrülýär.

Balzak bu eserde säýthorlugyň, pul ýygnamaklygynyň ynsan durmuşynyň esasy maksady bolup bilmejekdigini görkezýär.

"Şagren derisi"¹ (1831) romany

Bu romany Balzak "Meniň ähli işimiň başlangyjy" diýip atlandyrýar. Romanyň baş gahrymany Rafael de Walanten iň soňky puluny kart oýnap utdyryp, Sena derýasynyň üstündäki köpriniň ortasyna ýetende ol gamgyn halda derýanyň suwuna seredýär. Kellesine özüni derýa taşlap gark bolmak pikiri döreýär. Şonda şalha geýnen bir garry aýal oňa:" Howa gark bolmaga amatly däl. Sena hapa we sowuk."² diýýär. Soň Rafael gündiziň güni ölmek betgelsik, gowusy gije ölmeli diýip pikir edýär. Soň ýoluny dowam edip ýöräp barýarka ýoluň gyrasynda goýlan kitaplary görüp, olary bahaladyp görmek üçin jübüsine elini sokanda jübüsünde birnäçe teňňe pulunyň barlygy onuň ýüreginde umyt uçgunyny döredýär.

Ol puly çykaryp görse hersi iki su gymmatly üç teňňesi bar eken. Olary bir gedaý oglana berip, bu dünýäni ýatdan çykarmak üçin gadym zatlar satylýan dükana girýär. Dükançy garry oňa bir Gündogardan getirilen tumar, şagren derisini berýär. Ol deriniň ýüzünde arapça:" Men seniň eliňdekäň sen ähli

¹ Şagren derisi-geçiniň,goýnuň,atyň ýörite eýlenen бүдүр-сүдүр ýumşak derisi

² Оноре де Бальзак.Шагреневая кожа.Москва,1982,стр.26

zada eýe bolup bilersiň, ýöne seniň ömrüň maňa degişlidir, Hudaýyň emri şeýledir. Isle, seniň islegleriň ýerine ýeter.Ýöne islegleriňi ömrüň bilen ölçe." ¹ diýlip ýazylypdyr.

Ol deriniň ýüzünde ýazylan soňky sözler şoňa eýe bolan adam näçe köp arzuw-isleg aýtsa şol arzuw-islegler ýerine ýetýär,ýöne şonça-da deri kiçelýär we adamyň ömri gysgalýar. Emma bar pullaryny sowup,kart oýnap utduryp, özünü öldürmek halyna ýeten Rafael indi bu derä begenýär we öň ýetip bilmedik arzuwlaryna ýetmek isleýär. Onuň arzuwy toý,meýlisler, owadan aýýallar bilen keýp çekmek we umuman lezzetde ýaşamak. Şonuň üçin ol: „ Şeýlelik blen men bu ýowuz, tukat güýje meniň üçin ähli şatlyklary birikdirmegi buýurýaryn. Hawa men ýerdäki we asmandaky lezzetleriň baryny gujagyma gysyp, soň ölesim gelýär“ ², diýip, şatlyk bilen bu derini garrydan alyp köçä çykýar.

Köçede ol Emil, Taýfer atly dostlaryna duşýar,we olar täze gazet çykarmagy ýüregine düwen bir bankiriň öýünde boljak meýlise gidýärler. Rafael, Emil, Taýfer ol ýerde keýp çekýärler. Akilina we Ýewfrasiýa atly iki zenan bilen tanyşýarlar, dürli temalardan gürrüň edýärler. Ol gürrüňler belli bir oňat iş, ýa-da gowy maksat barada däl. Bu ýaş ýigitler we zenanlar durmuşdan lapykeç bolupdyrlar. Şol sebäpli olaryň bar maksady şu günki pursat bilen ýaşamak. Şol gürrüňleriň arasynda olaryň her haýsysynyň öz geçmiş durmuşy

¹ Görkezilen eser,45 sah.

² Görkezilen eser,46 sah

barada gürrüň berilýär. Yewfrasiýa atly owadan zenan: „Meni miras goýlan baýlygym bolmany üçin söýgülim taşlady. Emma men öz söýgülimi eklejek bolup gije-gündiz işleýärdim. Indi meni hiç kim ýylgyrmak,ýa-da wadalar bilen aldap bilmez, men öz durmuşymyň tutuş, dynuwsyz baýramçylyk bolmagyny isleýärim“¹, diýip, öz durmuşy barada gürrüň berýär.

Beýleki Akilianadan Emil „Sen geljek barada näme pikir edýärsiň?“, diýip soranda ol: „Geljek? Siz nämäni geljek diýip aýdýarsyňyz? Men entek ýok zat barada pikir edip näme edýin? Aý, ýok, bilýärim, biziň geljegimiz hassahana“², diýip aýdýar.

Şeýle gürrüňleriň arasynda Rafael Emile özüniň durmuş taryhyny, ýagny kakasynyň ony hukukçy-ýurist edip taýýarlajak bolup, ony 20 ýaşyna çenli berk düzgünde saklap okadyşyny gürrüň berýär. Ol hatda kakasynyň öýünden gaçjak hem bolupdyr, emma ony gorky saklapdyr. Ol dürli arzuwlar bilen ýaşaýar.

Bir gezek Rafaeli kakasynyň dosty gersog de Nawarranyň öýüne meýlise, bala barýar. Rafaeliň kakasy bir näbelli sebäplere görä Rafaele öz pully gapjygyny we açaryny berýär. Bir perdäniň aňyrsyna geçip, gapjygy açyp, Rafael pullary sanap görýär. Ýüz ekýu pul, uly pul. Ol ýüzlerçe planlary kellesinde aýlaýar. Soňra 2 sany 20 franklyk puly alyp, jübüsünde gizleýär we gapjygy jübüsine salýar. Soňra ruletka³ oýnalýan ýere baryp puluny oýna goýýar. Şol wagt hem kakasy duşundan geçýär. Rafael ak-tam bolýar. Sebäbi

¹ Онопере де Бальзак. Шагреневая кожа. Москва, 1982, стр. 78

² Görkezilen eser, 76 sah.

³ **Ruletka**-pul goýlup oýnalýan humar oýny.

şol goýlan puly ol kakasynyň gapjygyndan alýar. Şol wagt özüniň pul utandygyny eşidýär. Şonda Rafael özüni ölüm jezasyna höküm edileniň günäsiniň geçileni bilen deň görýär.

Netijede Rafael 160 frank utýar we olary assyrynlyk bilen elýalygyna dolaýar we jübüsine salýar. Kakasy „ol ruletkä oýnaýanlaryň ýanynda näme etdiň?“ diýip soranda, „Hiç zat, ýöne seretdim“ diýip, Rafael jogap berýär. „Eger-de sen bir az pul goýup oýnanyňda-da seniň ýaşyňda bolup biläýjek zat. Indi men saňa her aýda ýüz frank bererin. Sen 20 ýaşyňda, ol puly nämä sowasyň gelse sowarsyň diýýär“.(Rafaeliň ejesi Rafael on ýaşyndaka aradan çykypdyr).

Birnäçe wagtdan soň kakasynyň emlägi, mülki täze häkimýetiň düzgüni boýunça elinden alynýar we kakasy bu ýagdaýa ýüregi çydaman ölýär. Şeýdip 1826-njy ýylda Rafael ýakyn dosty, kakasyny ýitirýär. Üç aýdan soň Rafael 1100 frank pul bilen galýar. Onuň indi hiç kimi ýok. Baý garyndaşlary bar bolsa-da ol pulсыз, garyp ýagdaýda olardan kömek soramaklygy özüne kiçilik bilýär. Kakasynyň berk düzgün bilen beren terbiýesi onuň özüne bolan ynamyny, özbaşdaklygyny gowşadýar. Indi ol özbaşdak hereket edip,özi jemgyýetde orun almaly.

Ol indi söýgi barada, bir ajaýyp gözele duşmagy arzuw edýär. Ol näçe jan etse-de ony hiç kim söýmeýär. Onsoň ol aglaýar. Soňra ähli aýallaryň özüni söýmegini gazanjakdygyna kasam edýär. Şeýle ajaýyp zenan oňa duş gelýär. Onuň ady Fedora, emma birnäçe duşuşyklardan soň ol Rafaeli söýmeýär, ol başga adamlar bilen duşuşýar. Fedora baý, ýeke, lezzetde

ýaşamagy gowy görýär. Oňa nika, maşgala, çaga gerek däl. Rafael ýaly garyp ýigidi söýmeýär oňa ulumsylyk bilen seredýär. Şeýle ýagdaý Rafaeli köp işlemäge, ýazýan eserleriniň ählisini gutarmaga mejbur edýär. Ýazan eserleri üçin dört ýüz elli frank pul gonorar, galam haky alyp, karzlary bilen üzlüşýär. Soňky galan ýigrimi frank pulyny hem utdurýar we şondan soň özüni öldürmek kül-küline düşýär.

Şeýle başdan geçirmelerden soň ähli islegleri kanagatlandyryýan şagren derä eýe bolan Rafael indi men baý, gowy ýaşaryn diýip pikir edýär. Dogrudanam şol meýlisiň ertesi ol ejesiniň dogany maýor O'Flaýertiniň aýaly hanym Warwara-Mariýa O' Flaýerti diýen baý aýalyň Kalkutta şäherinde goýup giden mirasyny alýar. Uly baýlyga eýe bolan Rafaeli indi baýlyk gyzyklandyrman derrew şagren derisini öňkisi gün salfetskada ölçäp çyzan ölçegine deňäp görýär we tisginip gidýär. Görse deri kiçelipdir. Indi Rafael öňünde hiç zady görmeýär: „Dünýäň baýlygy oňa degişli, ol hemme zady edip bilýär, emma ol indi hiç zat islemeýär“. Sebäbi indi onuň öňünde „Ölüm“ diýen söz görünýär. Şol sebäpli „men isleýärim“ diýen sözleri aýtmagy Rafael öz töweregindäki adamlara gadagan edýär. Yöne şagren derisi gitdigiçe kiçelýär.

Ahyrsoňy ýarawsyz Rafael özüni görmäge gelen ajaýyp Polina atly gyzy görüp, oňa ilki gitmekligi buýurýar, sebäbi ol gyzy söýýär, şony „men seniň gyjagyňda bolmak isleýärim“ diýip hem bilmän, Polinanyň tenini dişläp ölýär.

Balzak bu eserde her bir adamyň isleg-arzuwlaryny çäklendirmese heläk bolup biljekdigini aýdýar. Sebäbi

mümkinçilikden daşary arzuwlar, islegler adamy jenaýat ýoluna, heläkçilige iterýär. Şeýle-de bu romanda Balzak fransuz jemgyýetiniň içki ruhy durmuşyny görkezýär. Parižiň baý öýlerinde ýaş ýigitleriň, gyzlaryň, zenanlaryň diňe pul, baýlyk, lezzete kowalaşmak ýaly pikirler bilen ýaşaýandygyny görkezýär. Bu ýaşlar esasan dworýan, köşk gatlagynyň adamlary. Rafaeliň hem „de Walanten“ ady tohmy-tijiniň imperator Walantenden gaýdýandygy nygtalýar. Şol sebäpli olaryň gürrüňleri önümçilik, maldarçylyk, ekerançylyk ýa-da söwda satyk barada bolman diňe toý, meýlisler, baýlyk, pul sowmak, aýal-gyzlar bilen wagty hoş geçirmek barada bolup geýär.

Bu roman Balzagyň beýleki eserlerine girelge, gapy bolup durýar, sebäbi eýýam Rafaeliň ýanynda Taýfer, Rastinýak we başga-da birnäçe ady agzalýan gahrymanlar Balzagyň beýleki romanlarynda soň giňişleýin görkezilýär.

„Gorio kaka „ romany (1834)

1834-nji ýylda ýazylan „Gorio kaka“ romany Balzagyň döredijiliginde wajyp orun tutýar . Bu onuň „Adamzat komediyasyna“ girýän ilkinji romanydyr. Bu romana gatnaşýan köp gahrymanlar Balzagyň soňky ýazan eserlerinde-de görkezilýär. Bu eserde Balzak realizmiň esasy talaplaryny kemala getirýär we öňki fransuz edebiýatynyň realistik döplerini dowam etdirip kämilleşdirýar.

Romanda esasan iki adamyň ykbaly görkezilýär. Olaryň birinjisi Fransiýanyň günorta welayatyndan Pariže

okamaga, ýokary jemgyýete aralaşmaga gelen ýaş ýigit talyp Ežen de Rastinyak hanym Wokäniň pansionynda¹, ýagny „Wökäniň öyi“ diýlip atlandyrylýan myhmanhanasynda ýaşaýar. Ežen gelip çykyşy boyunca garyplaşan dworýan maşgaladan bolup, ol, onuň kakasy,ejesi ,iki erkek dogany ,iki sany uýasy we daýzasy .Rastinýaklaryň mülkünde kakasynyň pensiýasyna hem-de üzümden gelýän hasylyň hasabyna ýaşaýarlar .Şol girdejileriň bir mün iki ýüz frankyny her ýyl Eženi okatmak üçin sarp edýärler. Ežen özünden gizlenýän bu hemişelik ýetmezçiligi, garyplygy görýär,ýiti duýýar. Öz maşgalasynyň iň arzan azyklary-da ine gana iýmän tagşytlaýandyklaryny köp gezek synlan Rastinýak bu maşgalanyň geljeginiň diňe özüne baglylygyna düşünýär we her edip hesip edip Parižde baý adamlaryň hataryna goşuljak bolýar.

Ežen birbada köp işlemegi ýüregine düwýär, ýöne soň özune gerek tanyşlary tapmagyň ugruna çykýar.Pariž jemgyýetinde ayallaryň güýçli täsiriniň bardygyna görüp Rastinýak bir wagytlar köşgde bolan daýzasy hanym de Marsiýyak öňden tanyş bolan Wikontessa de Bosean diýen tanymal ayala Rastinyagy tanyşdyryjy hat iberýär. Daýzasynyň hatyny iberen gününüň ertesi Wikontessa Rastinýagy bala çagyryýar,şol yerde Rastinýak yokary jemguyýete degişli baý ýigitleri, gelin- gyzlary görýar.Anastazi de Resto diýen hanym bilen tanyşýar . (Soň Rastinýak görüp otyrsa Anastazi ,Görio kakanyň gyzy bolup çykyar).

¹ **Pansion**-ýaşayjylara nahar berýän myhmanhana

Rastinýak hanym Wokäniň öýünde iki ýyl töweregi ýaşanda altmyş dokuz ýaşly, öň baý bolan,un, wermişel¹, söwdasyny eden Gorio kaka diýen adam bilen tanyşýar. Has takygy hanym Wökanyň pansionynda ýaşayan on sekiz ýaşajylaryň biri bolan Gorio kaka diýen adamyň üstünden olaryň hemmesi gülüp ýöreyärler. Rastinýak bu garrynyň geçmişi bilen gyzyklanyp, rewolýusiýadan öň Žan-Žaoşen Gorionyň ýönekeý wermişelçi işçi bolandygyny,soň gozgalaň döwründe wepat bolan wermişel çykarýan kärhanasynyň hojaýynynyň bu emlägini satyn alandygyny bilýär. Rewolýusiýa döwründe un, çörek, bugdaý, wermişel satyp baý bolan Gorio şol söwda ugrundan deňi- taýy bolmaýar. Emma garransoň bar baýlygyny Anastazi we Delfina atly iki gyzyna bölüp berip.olary baý ýere durmuşa çykarýar.

Ol gyzlaryny Gorio janynydan eý görýär. Olar näme diýse Gorio olara alyp berýär. Ol öz baýlygynyň kömegi bilen Anastaziniň baý adamlaryň biri bolan de Resto atly grafa , Delfina atly gyzyny bolsa puly örän gowy göreni üçin bankir Nusingine durmuşa çykarýar. Özüniň ömür boýy gazanan baýlygynyň diňe ujypsyzja bölegini özüne goýýar. Onuň üstesine-de gyzlary indi tanymlaşgalalara durmuşa çykansoň, kakalarynyň wermişel söwdasyny edýändigine utanýarlar. Oňa indi söwdasyny goýmagy tekliپ edýärler. Şol sebäpli Gorio kaka hanym Wokäniň arzan pansionynda ýaşaýar. Gyzlarynyň hiç biri kakasyny ýanynda saklamak islemeýär. Onuň üstesine-de olar kart oýnap bergä batýan ýaş söýgülilerini halas etjek bolup, kakalarynyň ýüregi ýukadygyny bilip, Gorio kakanyň

¹ **Wermişel**-unaşyň guradylan görnüşi

galanja pullaryny-da ondan alýarlar. Gorio kakanyň puly gutaranson ol hor garyp ýaşaýar. Iň beteri-de onuň gowy görýän, daşyndan guwanyp ýöreýän gyzlary indi kakalarynyň puly gutaranson gelmeýärler. Olaryň kakalaryna bolan söýgüsi Gorionyň pulunuň gutarmagy bilen tamamlanýar.

Gorio kaka keselläp gyzlaryna köp garaşýar we ahyrysoňy: „Olar meniň iň soňkymy alyp öwrenipdirler,sebäbi meniň bar eden zatlarym olar üçin bir köpük boldy. olar maňa gözüňi oý diýseler şonam ederdim. Men olara „alyň,oýuň diýerdim!“ Olaryň çagalary olardan meniň arymy alarlar. Olar özi üçin gelmeli, Nazi, Fifina,geliň...,maňa olaryň köýnegini beriň elimi degireýin,olaryň saçy...“ diýip Gorio kaka jan berýär.

Rastınyak we Býanşon, iki sany talyp Gorio kakany öz hasabyna iň soňky ýoluna ugradyp,jaýlaýarlar. Ony ugratmaga graf de Restonyň we baron de Nusingeniň boş paýtunlary gelýär.

Gýustaw Flober (1821-1880)

Beýik fransuz realist ýazyjysy Gýustaw Flober 1821-ýylda Fransiýanyň Ruan şäherinde eneden bolýar. Onuň kakasy ady belli, hirurg,ökde lukman eken. Kolleji gutarandan soň Flober Pariže hukuk öwrenmäge gidýär.Ýöne

hukuk öwrenmegi ol gyzyksyz, içgysgyç görüpdür.1845-nji ýylda aýal dogany we kakasy aradan çykandan soň ol Parižden Ruan şäheriniň golaýyndaky Kruassede ýerleşýän mülküne dolanyp gelipdir.Şol ýerde-de ol tä ömrüniň ahyryna çenli ýaşapdyr we edebiýat bilen meşgullanypdyr.Ol ýaşlykdan edebiýaty söýýän eken.Ol entek on ýaşlarynda tragediýalar ýazyp ,öz ýoldaşlary bilen öýlerinde oýnap görkemgi gowy görüpdür.Ol kä wagytlar Pariže öz işleri boýunça barypdyr. Ol ömrüni öýlenmän ýekelikde geçirýär. Sebäbi epilepsiýa,tutgaý keseli zerarly agyr ýagdaýlara düşýär eken.

Flober iki gezek Alžire syýahat edipdir we ol ýerde Karfagen barada maglumatlar ýygnapdyr.Kruassede ýaşan döwründe Flober Emil Zolýa,Gonkur doganlary,Teofil Gotýe,Mopassan ýaly fransuz ýazyjylary bilen duşuşyp durýan eken.Onuň ýanyna hatda rus ýazyjysy Turgenew hem gelipdir.

Flober Stendalyň we Balzagyň edebi däplerini dowam etdirip,öz döwrüniň keşbini örän takyk,ähli kemçilikleri bilen görkezipdir.Floberiniň ilkinji eserleri 1830-njy ýyllarda çap edilipdir.Şol döwürde ol“**Däliniň ýatlamalary**“, „**Ölileriň tansy**“,“**Noýabr**“ýaly eserlerini ýazypdyr.

Flober öz eserleriniň üstünde köp işläpdir we olary sünnäläp ,öz ýazyjylyk ussatlygyny, stilini kämilleşdiripdir. Floberiniň „**Hemmelere mälim hakykatlaryňsözlügi(1853)**, “**Hanym Bowari**“(1856),“**Salambo**“(1862), “**Duýgylaryň terbiýelenişi**“ (1869), “**Keramatly Antoniýiň azmagy**“ (1874), “**Üç hekaýa**“ (1876-1877)ýaly eserleri dünýä derejesinde meşhurlyk gazanýar.

„**Hanym Bowari**“romany Floberiniň iň gowy eseri hasaplanylýar.Flober bu eseri bir tanyşynyň bir lukmanyň

maşgalasynda bolup geçen gynançly waka barada beren gürrüňine esaslanyp ýazypdyr.Ýazyjy bu romany birnäçe gezek täzeden göçürip,ony kāmilleşdiripdir.Flober bu romanda ýöne bir söýgi taryhyny gürrüň berjek bolman şol döwrüň buržuaz durmuşyny,şol jemgyýetiň adamlarynyň ruhy dünýäsini suratlandyrýar we adamlaryň ruhy göýdükliginiň ahyrsoňy iň ajaýyp ynsan duýgularyny hem görüp bilmeýändigini görkezýär.

Romanyň baş gahrymany Emma Bowari monastyrdaky terbiýe alyp,söýgi baradaky ajaýyp romanlary okap daş-töweregindäki durmuşdan hem şeýle ajaýyp söýgini,ajaýyp gahrymanlary gözleýär. romantiki arzuwlar bilen ýaşaýar.Ol daş töweregindäki adamlary şol romanlaryň gahrymanlaryna meňzedip aldanýar.

Emmanyň özi-de şol romantiki eserleriň gahrymanlaryna meňzeýär.Ol owadan,görmegeý zenan.Ol okan kitaplaryndaky ýaly ajaýyp söýgini isleýär.Ol Şarl Bowari diýen bir mylaýym,emma örän kütäk zehinli we çäkli garaýyşly,durmuşda hiç bir gowy maksada ýetjek bolman ýaşaýan, medisina okuwyny gutaryp bilmän gaýtadan synag tabşyryp okuwy gutaran adama durmuşa çykýar.

Göräýmäge Şarl erbet adam däl,ýöne ony hiç zat gyzyklandyрмаýar,öz hünärini-de gowy bilmeýär,geýýän egin-eşikleri-de döwrebap däl.Hiç zat ony begendirmeýär,ýöne bir ennik boýunça durmuşyň akymynda ýaşaýar.

Emma Bowari şeýle ýagdaýda äriň kütékligini,bir emelsiz adamdygyny görüp, Rodolf atly,otuz dört ýaşly bir dworyan bilen söýüşýär ,emma soň Rodolf Emmany taşlaýar.Emmanyň Leon atly ýaş ýigit bilen söýgi

gatnaşyklary-da şowsuz gutarýar.Onuň söýgülileri adaty aldawçylar bolup çykýar.

Emma hiç hili ajaýyp,wepaly söýgini tapmaýar we dünýäden göwni geçýär.Şol sebäpli onuň arzuwlary puç bolansoň ol daş-töweregindäki adamlaryň täsiri bilen özi-de aldawçy,ikiýüzli aýala öwrülip,lezzete kowalaşýar we ahyrsoňy hemme zatdan göwni geçip,durmuşda öz gözlän ajaýyp arzuwlaryny amala aşyryp bilmän özüni heläkleýär.

Emmanyň ölümüne süýthor Lere,aptekar Ome,Leon,Rodolf ýaly adamlaryň sebäp bolandygyny Flober ussatlyk bilen görkezýär,sebäbi ol adamlary diňe pul,baýlyk gyzyklandyrýar.Şol sebäpli ýazyjy beýle jemgyýetde gözellige,ajaýyp duýgulara orun ýokdugyny görkezýär.

Emmanyň ýaşayan şäherjiginde adamlaryň ruhy söýgedi bolmaly ruhany-kýure sygyrlary bejermekligi gowy görýär.Emma Bowari örän lapykeç ýagdaýda ondan hemaýat isläp baranda „Hanym Bowari,siz özüňizi erbet duýýarsyňyzmy?Siziň aşgazanyňyza bir zat bolandyr.Siz öýe gidip bir stakan süýjüli çay içseňiz gowlaşar“diýip oňa „ruhy“teselli berýär.

Emmany söýýän diýip ant içip awy ýalan Rodolf gizlinlikde paýtuna münüp gaçyp gidýär we oňa „aglap“ ýazan hatyna suwa barmagyny batyryp hata suw damjalaryny sepýär.

Netijede töweregindäki bu galplyk.ikiýüzlülük,aldawçylyk bilen Emma durnukly göreşip bilmeýär.Ony hemme kişi aldaýar,onsoň Emmanyň özi-de aldawçylyga ýüz urýar,Ol durmuşda ajaýyp arzuw edýän söýgini,şeýle ajaýyp adamy tapyp bilmeýär.Onuň durmuşa çykansoň bir markiziň toýuna baranda gören

ajaýyp zatlary hemişe ýadyna ajaýyp düşý ýaly düşüp durýar.Emma durmuşyň yzagalaklygy,adamlaryň çäkliligi,hiç bir ajaýyp ideýalara,durmuşa ymtylman ýaşawyşlary Emmanyň päk arzuwlarynyň amala aşmagyna ýer goýmaýar.Şol sebäpli romanyň ahyrynda Emma derman içip,gynalyp ölýär.

Ýazyjy Emmanyň aradan çykyşyny-da,görýän görgilerini-de birnäçe sahypalarda jikme-jik beýan edip hiç hili romantiki äheňlere ýer goýmaýar.Emmanyň adamsy Şarl Bowari hem aýaly aradan çykansoň bu manysyz durmuşdan ýadap bagda oturan ýerde aradan çykýar.

Kiçijik welaýat şäherjiginde,yzagalak dyrmuşda ýaşayan,nadan garaýyşly adamlaryň arasynda ajaýyp gül dek solup giden Emma Bowari durmuşda öz ajaýyp arzuwlaryna ýetip bilmedik zenanyň keşbi hökmünde suratlandyrylýar.Sebäbi şol jemgyýet ýöntem,egoistik isleg-arzuwlar bilen ýaşaýar we ajayp arzuwlaryň amala aşmagyna ýol bermeyär,gözellige sarpa goýulmaýar. Bir gezek Flober“Emma Bowari-bu meniň özüm“¹diýip aýdypdyr.

XIX asyr iňlis edebiýatynda tankydy realizm. (1830-1871-nji ý.).

Iňlis edebeyatynda tankydy realizm öňdebaryjy akym,ugur hökmünde 1830-1840-njy ýyllarda ykrar edilýar.1840-njy ýyllarda iňlis edebiýatynda tankydy realizm usulynda birnäçe ajaýyp eserler döredilýär.

¹ История зарубежной литературы XIX века.Москва,1972,стр.510

Şu döwürde Çarlz Dikens, Wilyam Meykpiş Tekkerey, Şarlotta Bronte, Emiliya Bronte, Elizabet Gaskel, Jorj Eliot yaly ýazyjylaryň eserleri meşhurlyk gazanýarlar.

Poeziýada Robert Brauniň, Alfred Tennison, Aljernon Çarlz Swinbern öz eserlerinde entek romantizmiň däplerine eýerýärler. Bu şahyrlar öz eserlerinde ylyma, bilime ymtylmak, halka gullyk etmek, oba durmuşy, ýönekey halkyň gün-güzerany, olaryň ahlak päkligi, azatlyk üçin göreş ýaly temalary beýan edýärler.

Bu şahyrlaryň döredijiligine Dikensiň, Balzagyň eserleri täsir edipdir. Şoňa görä-de bu şahyrlaryň döredijiliginde romantizmden realizme geçiş alamatlary görünýär.

XIX asyrda Angliya dünýä möçberinde nusgawy kapitalistik döwlete öwrülýär. 1830-njy ýyllarda Angliya üçin täze taryhy döwür başlanýar. Halkyň kömegi bilen aristokratlardan, feodallardan üstün çykyp, häkmiýeti pugta eline alan buržuaziýa indi özi höküm sürüji we eziji gatлага öwrülýar. Netijede giň zähmetkeş halk köpçüligi çartizm¹ hereketine goşulýar we öz hukuklary üçin buržuaziýa garşy göreşýärler.

Çartizm hereketi, işçileriň öz hukuklary üçin göreşi inlis ýazyjylarynyň döredijiligine-de öz täsirini ýetirýär. XIX asyr inlis realist ýazyjylary öz döwrüniň jemgyýetiniň durmuşyny dogruçyl suratlandyryp, şol döwürde jemgyýetde höküm süren kemçilikleri, adalatsyz

¹ **Çartizm**-1800-nji ýyllarda dörän işçiler hereketiniň ady. Olar özleriniň saýlaw hukuklary üçin göreşipdirler. 6 sany bölekden durýan talaplaryny ýazyp, ýagny çarte-talap (charter-(inlisçe) yazylan talap, resminama) dokumentini öňe sürüpdirler. Şonuň üçin, şol işçiler toparyna çartistler diýip at beripdirler.

düzgünleri açyp görkezýärler we adalatly,adamkärçilikli jemgyýeti gurmak üçin öz goşantlaryny goşýarlar.**Çarlz Dikkensiň “Agyr döwür”,Şarlotta Brontäniň “Şerli”,Elizabet Gaskelliň “Meri Barton”** atly romanlarynda zähmetkeşleriň,işçileriň buržuaziýa bilen çaknyşyklary görkezilýär.

Realist ýazyjylar öz eserlerinde ýönekey adamlaryň zähmetsöýerligini,adamkärçilikli sypatlaryny,ahlak arassalygyny wasp edip,peydakeşlige kowalyşýan adamlaryň adawçylyga,galplyga ýüz uruşlaryny,öz adamkärçilik sypatlaryny ýetirişlerini görkezýärler.Şol birhalatda XIX asyr iňlis realistleri XVIII asyryň mugarytçylyk realizminiň,XIX asyryň romantizm akymynyň baý tejribesini,gumanistik ideýalaryny,öňdebarjy temalaryny,çeperçilik serişdelerini,däplerini döredijilikli özleşdirip,iňlis edebiýatyny baýlaşdyrýarlar.

Roman žanry şu döwürde güýçli ösýär,ol jemgyýetiň ähli gatlaklarynyň durmuşyny giňişleýin açyp görkezýär. Romanlaryň wakalarynyň geografiýasy hem giňäp,gahrymanlar Londondan Kanada,Fransiýa,Amerika,Hindistan ýaly ýurtlarda çenli baryp ýetýärler. Iňlis realistik romnlary XIX asyryň ikinji ýarymynda täze temalara ýüzlenýärler.Gahrymanlaryň içki ruhy dünýäsine we psihologiýasyna has köpräk üns berýärler.

Çarlz Dikkins (1812 –1870)

Çarlz Dikkinsiň döredijiligi iňlis edebiýatynda täze bir ajaýyp döwri açýar,sebäbi ýazyjynyň täze,tankydy realism usulynda ýazan romanlary beýleki iňlis ýazyjylary üçin täze mümkinçilikleri açýar. Dikkinsiň eserleri dünýä möçberinde uly şöhrata eýe bolýar.

Çarlz Dikkins 1812-nji ýylyň 7-nji fewralynda Portsmut şäheriniň eteginde ýerleşen Lendport diýen ýerde eneden dogulýar.Çarlz Dikkinsiň kakasy deňiz admiralteýstwsynda gullukçy bolup işläpdir.Çarlzyň çagalygy uly bolmadyk Çattem atly şäherde diýseň bagtly geçipdir.Olaryň maşgalasy gowy ýaşayan eken ,Kakasy çagalaryny ýygy-ýygydan teatra äkidipdir.Ýöne soň Çarlzyň kakasy bergä

batyp,olaryň maşgalasynyň maddy ýagdaýy agyrlaşydyr.Algydarlaryndan gaçyp,şeýle-de iş gözläp,Çarlz Dikkinsiň kakasy Londona göçüp gidipdir.Ýöne algydarlary ony Londonda tapyp,Marşalsi atly bergidarlaryň türmesine salypdyrlar.Dikkinsiň ejesi-de ýaşara ýeri bolman çagalaryny alyp äri bilen türmede ýaşamaly bolupdyr,sebäbi hakyna jaý tutup ýaşamaga puly bolmandyr.

On bir ýaşly Çarlz Dikkins ene-atasyna kömek etjek bolup, köwuş fabriginde köwüş gutylaryna etiketka

ýelemeýji bolup işläpdir.Türmede ýaşan şol döwri ýaş Çarlzyň aňynda agyr duýgulary galdyrypdyr.Birnaçe wagtdan soň Çarlz Dikkensiň mamasy aradan çykypdyr we şol mamasynyň emlägi Dikkensiň maşgalasyna bergilerini töläp türmeden çymaga mümkinçilik beripdir.Dikkensiň maşgalasy türmeden çykandan soň Çarlz mekdepde okuwyny dowam etdiripdir.Mekdebi gutaryp, Çarlz aklawçy edearasynda gullukçy bolup işläpdir.

Şol döwürde Dikkens Mariýa Bidnel atly bir gyza aşyk bolupdyr we oňa özüne durmuşa çymagy teklip edipdir. Emma ol gyz bankiriň gyzy eken.Dikkensi garyp görüp onuň teklibini ret edipdir hem-de başga bir baý adama durmuşa çykypdyr.Bu ýagdaýy örän ýokuş görüp, Dikkens durmuşda garyplykdan çymak we üstünlik ,meşhurlyk gazanmak üçin göreşip başlapdyr.Ol ýigrimi ýyldan soň meşhur ýazyjy bolup ýetişende Mariýa oňa täzeden şol ilkinji söýgini ýatlap hat ýazypdyr.Dikkens onuň bilen hat alşyp, bir gezek Mariýanyň çakylygy boýunça onuňka myhmançylyga barypdyr,emma ol Mariýa bilen duşuşanda öňki gözəl gyzy görmän,indi dolmuş,bir ýöntem garaýyşly görk-görmeksiz bir aýaly görüp, çaltrak onuň bilen hoşlaşanyň kem görmändir.

Dikkens öz döredijilik ýoluny žurnalistikadan başlapdyr.Ol parlament meseleleri boýunça “Morniň kronikl”gazetine habarlar ýazydyr.Onuň ýazan makalalary örän meşhur bolup, ýazyjy köp pul gazanypdyr.

Ol örän zehinli žurnalist bolup,özüniň takyk we çeper makalalary bilen şöhrat gazanypdyr.Iki ýyl işläp “Daily news” gazetiniň redaktory bolupdyr. Şol ýyllarda hem ol özüniň Londonyň dürmüşyny suratlandyrýan meşhur oçerklerini ýazýar.Ol oçerkler 1836-njy ýylda,Dikkensiň

“Boz” atly edebi lakamy bilen baglanyşdyrylyp, **“Bozyň öçerkleri”** ady bilen neşir edilýär. 1837-nji ýylda Dikkensiň adyna şöhrat getiren we dünýä belli **“Pikwik klubynyň ýazgylary”** atly romany çykýar. 1838-nji ýylda **“Oliwer Twistiň başdan geçirenleri”**, 1812-nji ýylda ABŞ-a gidenden soň **“Dewid Koperfildiniň başdan geçirenleri”** atly romanlary çap edilýär. Şol döwürden başlap Dikkins diňe Angliýada däl, eýsem bütün dünýäde meşhurlygy gazanýar.

Dikkensiň dört sany döredijilik döwri bar. Onuň döredijiliginiň birinji döwri 1836-1841-nji ýyllary öz içine alýar. Ikinji döwri 1842-1848-nji ýyllary, üçünji döwri 1849-1859-njy ýyllary, dördünji döwri 1860-1870-nji ýyllara çenli dowam edýär.

Dikkensiň döredijiliginiň birinji döwründe ol **“Bozuň öçerkleri”**, **“Pikwik klubynyň ýazgylary”**, **“Oliwer Twistiň başdan geçirenleri”**, **“Nikolas Niklbiniň başdan geçirenleri”** atly romanlaryny ýazýar. Dikkensiň bu romanlarynda inlis durmuşynyň dürli taraplary görkezilýär we ýönekeý adamlaryň her günki durmuşynda duş gelýän kynçylyklary, hysyrdy-aladalary çeperçilik bilen suratlandyrylýar.

“Pikwik klubyň ýazgylary” romanynda ýazyjy awçylyk klubynyň agzalarynyň dürli ,gülkünç, gynançly başdan geçirmelerini gürrüň berýär we eserde Angliýanyň oba we şäher durmuşy jikme-jik, duýarlykly görkezilýär.

Mister Pikwikiň we onuň hyzmatkärleriniň , Sem Welleriň keşpleri hem örän oňat inlisleriň milli häsiýetlerine laýyk görkezilipdir.

“Oliwer Twistiň başdan geçirenleri” romanynda Dikkins Genri Fildingiň däbine eýerip, terbiýeçilik

romanyň döredýär. Sada halkyň wekili, ýetimler öýünde dogulan Oliwer Twist Londonyň durmuşynyň girdabyna düşüp, her hili agyr durmuş ýagdaýlaryna düşýär. Horlukdan, kemsidilmekden, urulmakdan, açlykdan gaçyp, Oliwer tabytçynyň şägirdi bolup soň ol ýerde köp horluk görüp ýene-de gaçyp ogrularyň içine düşýär. Oliwer Saýks, Fejin ýaly ogry-kezzaplaryň eline düşýär. Fejin şäherde ogurlyk edýän çaga ogrularyň başlygy eken. Fejin Oliweri hem ogruçlyk etmäni öwredýär.

Dikkins çykgynsyz, agyr ýaşayyş şertlerinde ýaşayan çagalaryň ýaman ýola düşýändigini ynandyryjylykly görkezýär. Dikkins durmuşda gowy adamlaryň bardygyna ynanaýdyr. Şol sebäpli Oliwer hem tötänleýin özüniň baý garyndaşlaryna düşar bolup, köçe durmuşyndan halas bolýar we ogrularyň başlygy Fejin hem tutulýar we jezasyny alýar.

“Dombi we ogly”(1848) romanynda Dikkins şol döwrüň tipiki wekili an işewür adam bolan Dombiniň keşbini görkezýär. Mister Dombi pula, baýlyga uly sarpa goýýan adam. Onuň üçin onuň firmasy, oňa eýe boljak mirasdüşeri örän wajyp bolup durýar. Şol sebäpli ol gyzy Florense asla üns hem bermeýär, sebäbi ol gyz “Dombi we ogly” diýen söwda firmasyna eýe bolup biljek däl. Şonuň üçin onuň ogly doglanda kiçijik bäbegi derrew ýanyna getirmekligi buýurýar, sebäbi indi onuň mirasdüşeri bar. Emma şol bir halatda şol çagany dogran aýalynyň agyr halayndan habar aljak hem bolmaýar.

Mister Dombi ogluny geljekde gowy işewür adam bolup ýetişer ýaly okuwy kyn bir mekdebe berýär. Bir gün kiçijik Pol:

“Kaka,pul näme?diýip soraýar.Kakasy puluň gyzyldan,kümüşden,misden ýasalýandygyny düşündirýär hem-de „Pul ,Pol,hemme işleri bitirýär“,diýip jogap berende ogly:“Onda näme üçin pul meniň ejemi ölümden halas etmedi? Diýip kakasyna garşylyklaýyn sorag berende mister Dombi oglunyň soragyna kanagatlanarly jogap tapmaýar.

Dombi ilki oglunyň saglyk ýagdaýyna seretmeýär. Ýöne soň ony näçe bejerjek bolsa-da çaga horlanýart. Mister Dombi diňe aýaly ölendən soň durmuşyň kynçylygyna düşüniپ başlaýär. Pol uzak ýaşamaýar. Ol agyr okuwa,dymyk howa çydaman saglygy peselip aradan çykýar.Florens üçin bu ölüm örän agyr bolýar. Ol indi ejesiniň we kakasynyň söýgüsinden hem mahrum. Kakasy oňa asla seretmeýär.

Diňe öweý ejesi Edit Florense mährem bolýar Emma Editem Dombiniň bolşuna çydaman firmanyň işlerini dolandyryjy Karker bilen gaçyp, soň Karkerdenem aýrylyp ýeke özi ýaşamaga mejbur bolýar. Mister Dombi Karker gaçandan soň,firmasy tozýar we Dombi garyp galandan soň onuň hiç bir dosty galmaýar. Ol ýekelikde galyp örän agyr ýagdaýa düşýär. Oňa bu agyr ýagdaýda diňe Feorens gyzy kömek edýär. Florens kakasyny gowy görüp, ony taşlamaýar. Durmuşa çykса-da ol kakasyna örän gowy seredýär.

Ozüniň romanlarynda Dikkens Angliýanyň jemgyýetiniň XIX asyr durmuşyny örän çeper we täsirli beýan edip,dünýä belli ynsanperwer ideýaly eserler toplumyny,gyzykly romanlary döredýär.

Wilýam Meýkpiş Tekkereý. (1811-1863)

„Häzirki döwürde Ýewropa ýazyjylarynyň Dikkensden başga hiç biri Tekkereý ýaly zehinli däl“¹ diýip, rus ýazyjysy N.G. Çernyšewskiý 1857-nji ýylda ýazypdyr. Tekkereý öz eserlerinde Angliýanyň XIX asyrdaky durmuşyny halk köpçüliginiň gözi bilen seredip, jemgyýetiň kemçiliklerini tankyt edip, jemgyýetde bolup geçýän wakalary filosof, akyldar hökmünde baha beripdir.

Görnükli iňlis ýazyjysy Tekkereý Hindistanyň Kalkutta şäherinde, şol ýerde işleýän iňlis gullukçysynyň maşgalasynda eneden doglupdyr. Wilýam dört ýaşyna girende kakasy aradan çykypdyr. Ejesi birnäçe wagtan soň ikinji gezek durmuşa çykypdyr. Wilýam Tekkereý alty ýaşyna ýetende ony ejesi Angliýa atasynyň ýanyna okamaga iberipdir. Şondan soň dört ýyl geçenden soň Tekkereýiň ejesi adamsy bilen Angliýa göçüp barypdyrlar. Tekkereýiň öweý kakasy kiçijik Wilýamy gowy görüpdür we ony terbiýelemäge uly üns beripdir. Mkdabi gutaryp, Tekkereý Kembrij uniwersitetine okuwa giripdir, ýöne iki ýyl okap uniwertiteti taşlapdyr, çünki matematikany öwrenmegi halamandyr. Tekkereý suratçy – hudožnik bolmagy ýüregine düwüpdür.

Kem-kemden Tekkereý gazet-žurnallara satiriki makalar ýazyp edebiýat bilen gyzyklanypdyr. Ol tankydy häsiýetli hepdelik çykýan „Panç“ gazetine makalalar ýazypdyr.

¹ История зарубежной литературы XIX века. Часть 2, Москва, 1991, стр. 183.

Şeýle –de Tekkereý taryhy romanlar ýazypdyr. Ol XVIII asyryň taryhyny jikme-jik öwrenipdir we jemagatyň öňünde leksiýalar okapdyr.

Tekkereý şol döwürde „**Barri Lindonyň karýerasy**“ (1844) atly romanyny ýazypdyr. Bu roman XVIII asyrda ýaşap geçen bir jenaýatçy barada gürrüň berýär. Ýazyjynyň „**Genri Esmondyň taryhy**“ (1752) romany korolewa Annanyň höküm süren ýyllarynyň wakalaryny suratlandyrýar. Tekkereýiň „**Wirjiniýalylar**“ (1857) atly romany ABŞ-nyň garaşsyzlyk üçin göreşini beýan edýär. Ýazyjy öz döwrüniň durmuşy barada „**Şöhratparazlyk bazary**“ (1848), „**Pendennisiň taryhy**“ (1850), „**Nýukomlar**“ (1855) atly romanlary ýazypdyr. Tekkereýiň şahsy, maşgala durmuşy bagtly bolmandyr. Ol Irlandiýaly Izabella Şou atly gyzy söýüpdür we oňa öýlenipdir. Emma aýalynyň iki çagasy (iki gyzy) bolansoň Izabella psihiki kesele uçrap, akly araşypdyr we şondan soň ol aýňalmandyr. Ýöne şonda-da Tekkereý tä ömrüniň ahyryna çenli aýaly barada alada edip oňa seredipdir. Tekkereý maşgalasyny örän gowy görýän eken. Durmuşda Tekkereý şadyýan degişgen, wäşi adam bolupdyr. Şonuň üçin onuň eserlerinde ýumoristik äheňler köp duş gelýär. Tekkereý öz durmuşy barada hiç kime nalap gürrüň bermändir. Onuň däliren aýaly Tekkereý

aradan çykandan soňam ýene 35 ýyl ýaşap örän garrap ýogalypdyr.

Wilýam Meýkpiş Tekkereýiň gowý we kämil, „Şöhratparazlyk bazary“ romany iki sany jora, Rebekka Şarpyň we Emiliýa Sedliniň durmuşy jemgyýetiň durmuşynyň wajyp wakalarynyň beýän edilmegi bilen utgaşgyrylyp suratlandyrylýar.

Romanyň ady XVIII asyrda ýaşap geçen iňlis ýazyjysy Jon Benýanyň **“Zyýaratçynyň ýoly” (1678)** atly eseriniň bir sözbaşysynyndan alnypdyr. Tekkereý Jon Benýan ýaly Londony, Angliýany ägurt uly bazar bilen deňeýär, çünki ýazyjynyň pikirine görä bu şäherde hemme zat satylýar, adamlar söýüşýärler, iýip-içip, biri-birini aldap, uruşyp, sögüşip, aldawçylyk edip ýaşaýarlar. Köp kişiler teatr gurjaklaryna meňzeýärler. Soňa görä-de Tekkereý bu eseri „gahrymançylyksyz ýa-da gahrymansyz roman“ diýip atlandyryýar.

Bu romanda wakalar Londonyň töweriginde, şäheriň golaýyndaky mülklerde, Belgiýada, Fransiýada, Germaniýada, Italiýada bolup geçýär. Gahrymanlaryň gürrüňleri Hindistan we Afrika ýaly ýurtlar bilen hem baglanyşýar.

Eserde harby ofiserler, esgerler, baý buržuaz wekilleri, parlamentiň agzalary, hyzmatkärler, mugallymlar, birža işewürleri ýaly giň halk köpçüliginiň wekilleri suratlandyrylýar.

„Şöhratparazlyk bazary“ romanynyň wakalary Rebekka Şarpyň we Emiliýa Sedliniň pansion-mekdebini gutaryp, Emiliýa Sedliniň öýüne gaýtmagy bilen başlanýar. Emiliýa Sedi Londonly söwdagäriň gyzy. Ol rehimdar, terbiýeli gyz hökmünde suratlandyrylýar. Emiliýa ýetim galan Rebekka

Şarpy öýlerine myhmançylyga çagyryr. Rebekka indi öý mugallymy hökmünde Londonyň eteginde ýaşayan Ser Pit Krouli atly baý adamyň öýünde öý mugallymy bolup işlemeli. Ol jorasy Emiliýanyň öýünde birnäçe gün bolansoň Ser Pit Krouliniň öýüne gidýär.

Romanda 1812-nji ýylda Napoleonyň Russiýada ýeňlişi, 1815-nji ýylda bolup geçen Waterloo söweşi barada hem giňişleýin gürrüň berilýär. Ýazyjy uruşyň elhenç wakalaryny, onuň adamlara betbagtçylyk getirişini ýiti tankydy nazardan beýän edip, uruşy ýazgarýar.

Romanyň dowamynda Emiliýa we Rebekka barada giňişleýin gürrüň berilýär. Rebekka garyp maşgaladan bolup onuň hudožnik kakasy we tans etmek bilen meşgullanan ejesi aradan çykansoň ýetim galyp, pansion-mekdebi haýyr-sahwatýň hasabyna okap gutarýar. Şol sebäpli ol durmuşda köp kemsitmelere duçar bolup,soň doňýürek, aldawçy, ahlaksyz zenana öwrülýär. Ol durmuşda ikiýüzlülük, aldawçylyk bilen ýaşayar. Ol diňe özüni söýýär. Hatda ýekeje ogluna-da eje hökmünde mähirli bakmaýar. Özüne rehimdarlyk eden jorasy Emiliýany-da aldap, onuň söýgülisi Jorj Osborn bilen söýgi gatnaşyklaryny ýola goýjak bolýar. Emma Jorj söweşde wepat bolýar...

Emiliýa söýgüli äri uruşda wepat bolansoň 15 ýyllap özüni tüýs ýürekden söýýän maýor Dobbine durmuşa çykmaýar. Diňe Rebekka Jorjuň özüne ýazan söýgi hatyny görkezenden soň Emiliýa merhum ärinden göwni geçip, maýor Dobbine durmuşa çykýar.

Tekkereý bu romanda gahrymanlary diňe gowy ýa-da diňe erbet häsiýetler bilen suratlandyrmaýar. Ol adamlary tebigy, çylşyrymly häsiýetlerine laýyklykda görkezýär.

Şarlotta Bronte (1816-1855)

Şarlotta Bronte 1816-njy ýylda Beýik Britaniýanyň Ýorkşir şäherinde oba ruhanysynyň maşgalasynda eneden bolýar. Onuň kakasy Patrik Bronte ýaşlyk döwründe adaty senetçi bolupdyr. Patrik Brontede gaty seýrek duş gelýän ukyp we zähmetsöýerlik bolupdyr we ol mydama bilimli bolmagy arzuw edipdir. Şol döwür ýönekeý adamyň bilimli bolmagy üçin bir ýol bolupdyr – olam ruhany bolmak. Ol diniň taglymatlaryny öwrenýär. Onuň maşgalasy Hetwort diýen ýerde ýaşapdyr. Onuň baş gyzy we bir ogly bolýar.

Körpeje Anna doglandan soň olaryň ejesi ýogalýar. Çagalar garryja hyzmatkäriň elinde galýarlar. Çagajyklaryň biri-biriniň elinden tutuşyp, golaýdaky baýyrlyklarda on ýaşly doganlarynyň göz astynda aýlanypjyk ýörmelerine goňşular göz ýaşsyz seredip bilmeýär ekenler. Patrik Bronteniň maşgalasy örän garyp ýaşapdyr. ýöne şeýle-de bolsa ol hiç kimden kömek almandyr. Patrik sadaka meňzeş sowgatlary kabul etmegi-de özüne kiçilik bilipdir. Onuň rehimsizligi we hyýrsyzlygy gülküli ýagdaýlara hem eltýär eken. Olaryň goňşulary çagalaryň berk aýakgaplarynyň ýokdugyny görüp alty jübüt aýakgap alyp, kamin-ojagynyň ýanynda goýýarlar, köwüşleri gören Patrik şol bada pikirlenmän olary oda oklaýar.

1824-nji ýylda Patrik Bronte gyzlaryny ruhany gyzlarynyň ýetimler öýüne berýär. Bu ýerde gyzlary terbiýeçi kärine taýynlapdyrlar.

Iýmit
ýetmezçiligi, otaglardaky
doňaklyk we hapaçylyk,
ýüregedüşgünç ybadathana
gullugy, terbiýeçileriň kinaýaly
garaýyşlary çagalaryň saglygyny
gowşadýar eken

1825-nji ýylda garahassalyk
epidemiýasynyň tiz ýaýramagy
bilen gyzlaryň segsenisiniň kyrk başisi aradan çykýar. Şol
wagt Şarlottanyň iki uýasy Mariýa we Ýelizaweta hem
ýogalýar. Olar diýseň mylaýym we zehinli gyzlar
bolupdyrlar. Ýetimler öýünde köp çagalaryň ölmegi
köpçülikleýin ünsi özüne çekýär: onuň başlygy,
howandarlary we terbiýeçileri çalşylýar. Patrik Bronte
gyzlaryny jaýlamak üçin we diri galan gyzlary Şarlotta
bilen bilen Emiliýany öýüne alyp gitmek üçin gelýär. Ol
mundan beýläk çagalaryny mugt okuw jaýynda okatmaly
däl diýen netijä gelip, gyzlaryny tölegli pansion-mekdebine
iberýär.

Patrik Bronteniň hemme çagalary zehinli bolupdyrlar,
olar ir döwürlerinden goşgy we roman ýazmak bilen
meşgullanypdyrlar. Ogly Brenwell we gyzy Şarlotta surat
çekmek bilen hem gyzyklanypdyrlar. Olaryň ikisi hem
hakyky suratkeş bolupdyrlar.

Sungat bilen edebiýatyň professional sapaklary
hakynda garyp maşgaladan bolan üç gyz arzuw hem edip

bilmändirler. Olar ilin öýünde öý hojalygyny ýöredip ýaşaýyş üçin pul gazanypdyrlar. 1837-nji ýylda Şarlotta öz goşgularyny ýazyp, Robert Sauti diýen tanymal şahyra hat iberýär, emma ol hyýrsyzlyk bilen edebiýatyň aýal işi dældigini, onuň aýaly hojalyk işlerinden elini sowadyandygyny ýazýar.

1842-nji ýylda Şarlotta we Emiliýa fransuz dilini öwrenmek maksady bilen Belgiýanyň paýtagty Brýüssele gidip, pansionatda okuwa ýerleşýärler. Bu Şarlottanyň oýlap tapan zady bolupdyr. Olaryň okuwa töläř ýaly bir köpük pullary bolmandyr, ýöne gyzzlar pansion mekdebiniň okuwçy gyzzlaryna inlis dilini öwretmek bilen pul gazanyp başlaýarlar. Pansion mekdebiniň bilim bölümüne başlygyň adamsy Konstantin Eže jogap berýär eken. Ol örän bilimli we edebiýada düşünýän adam bolupdyr. Ýaş inlis gyzzlarynyň ýazan ilkinji fransuz düzmelerinden Eže gyzzlaryň zehinini görüp, olaryň ýazyjylyk şöhratyny gazanjakdyklaryny önünden kesgitleýär. Onuň Şarlotta beren maslahatlary we onuň zehinine bolan ynam geljekki ýazyja uly kömek we goldaw bolýar.

Bronte doganlary hususy pansion açmaga synanyşýarlar. Hut şonuň üçin olar Brýusselde bilim alypdylar. Olar Angliýanyň dürli künjeklerinde aýry ýaşap hyzmatkär bolman, bile ýaşap, bile zähmet çekmek işleýäpdirler. Önde goýlan maksady amala aşyrmak üçin olarda mugallymçylyk tejribesi, bilim we fransuz dilini bilmek ýaly ukypdar bar eken, Emma olarda pul serişdeleri ýetmezçilik edip, Bronte doganlaryň bu maksady amala aşmadyr. Şeýlelik bilen olar mekdep mugallymy bolup işläpdirler.

1846-njy ýylda Bronte doganlary öz goşgular ýygyndylaryny çap etdirýärler. Olar Bell doganlary lakamy bilen öz döredijilik işlerine başlaýarlar. 1847-nji ýylda olar London çaphanalaryna öz romanlaryny iberýärler. Emiliýanyň we Annanyň romanlary kabul edilýär, ýöne Şarlottanyň “**Mugallym**” diýen romany yzyna gaýtarylýar. Şol wagt ol ikinji kitabynyň üstünde işleýär eken we 1847-nji ýylyň ahyrynda “**Jen Eýr**” romany okyjylara gowuşýar we meşhurlyk gazanýar.

Gazanylan şöhrat üç sany solup barýan gyzlara bagt getirmeýär. Agyr zähmet we ýetmezçilikler olaryň güýjüni gutarýar. Olaryň söýgüli jigileri Brenwell inçekesel bilen keselläpdir we onuň günleri sanalgy diýen ýaly eken. Ilki bu kesel Brenwelle mähir bilen sereden uly dogany Emiliýa, soňra Anna ýokuşýar. Olaryň hemmesi 1849-njy ýylda aradan çykýar. Şarlotta gaharjaň, kör kakasy bilen ýeke galýar. Onuň ýanynda indi her bir pikirini paýlaşyp öwrenişen söýgüli uýalary bolmandyr.

Bu yzly-yzyna gelen heläkçiliklerden soňam Şarlotta güýç-kuwwatyny ýitirmän, täze kitaplarynyň üstünde işläpdir. 1849-njy ýylyň ahyrynda Şarlottanyň ludditleriň hereketi hakdaky “**Şerli**” romany, 1853-nji ýylda “**Wilýett**” romany çapdan çykýar. Bronteniň bu romany terjimehal görnüşinde bolup, Şarlotta munda Belgiýa pansionatynda bolup geçen pursatlary beýan edipdir.

Patrik Brontäniň öýünde täze ýaşajy ýaş Artur Bell Nikols peýda bolýar. Bu ýaş ýigidi Şarlottanyň kör kakasynyň kömekçisi edip işe alýarlar. Artur meşhurlyk gazanan Şarlotta aşyk bolýar we oňa öýlenmek isleýär. Ýöne Patrik Bronte bularyň nikasy barada hiç zat eşitmek islemändir.. Onuň kakasy gyzlaryna ýazmaga päsgel

bermändir, olaryň edebi meşhurlygyna guwanypdyr, emma gyzlarynyň durmuşa çykmagyny islemändir.

Ýöne şonda-da Şarlotta Artur bilen nikalaşypdyr, ýöne bir ýyldan soň ol wagtyndan öň bolan çaga zerarly aradan çykýar.

Patrik Bronte gyzyňyň jorasy meşhur roman ýazyjy Elizabet Gaskelle Şarlotta hakynda kitap ýazmagyny haýyş edýär. Ol bu işe yhlasly ýapyşýar: Şarlottanyň ýaşan we işlän ýerlerine, Brýussel şäherine baryp, Ežäniň maşgalasy bilen duşuşýar. 1857-nji ýylda onuň ýazyjy zenanyň hakyky durmuşyna ýugrulan “Şarlotta Bronteniň durmuşy” diýen kitaby çapdan çykýar.

Brontäniň “**Jeýn Eýr**” romany çykan badyna onuň baş gahrymany okyjylaryň göwnünden turýar we köpçüligiň ünsini özüne çekýär. Jen Eýr – batyr we arassa gyz, ol ýalňyzlykda adamkärçilik mertebesi üçin kyn göreş alyp barýar.

Bu roman öz döwründe aýallaryň deňhukuklylygy üçin göreşde uly bir goşant bolup hyzmat edipdir. Şarlottanyň döredijiligi fransuz ýazyjysy Žorž Sandýňka meňzeş bolupdyr. Onuň özi hem Žorž Sandýň “Konsuello” romanyny örän gowy görüpdir.

Jeýn Eýriň ene-atasy aýrylyp aradan çykansoň, ol ejesiniň doganynyň, ýagny daýysy mister Ridiň öýünde ýaşaýar. Mister Ridiň Jon Rid atly on dört ýaşly ogly hemişe Jeýni horlaýar, urýar, okaýan kitaplaryny elinden alyp, bu öýüň geljekde hojaýny özidigini nygtap, olary okamagy gadagan edýär. Şeýle çaknyşyklaryň birinde Jeýn oňa garşylyk görkezip onuň bilen uruşýar. Soň Jeýni mister Ridiň aradan çykan, gyzyly reňkli otagynda gulplap goýýarlar. Jeýn jyn, arwahlar gelyärmikä diýip gorkýar.

Emma missis Rid ony ýene-de bir-iki sagat şol otagda saklamaly diýip buýurýar. Şondan soň Jeýn keselleýär we sagalansoň on ýaşly Jeýni mister Broklherstiň Lowuddaky mekdebine iberýärler.

Bu ýetimleriň mekdebinde baý maşgalalarda terbiýeçi bolup işlejek öý mugallymlaryny taýarlaýarlar. Ol ýerde agyr şertlerde, çagalar açlykdan , keselçilikden ölýärler. Lowud mekdebiniň agyr şertlerinde Jeýniň häsiýeti taplanýar, berkeýär. Ol öz jorasy Elene: „Bizi sebäpsiz urýan wagtlary biz her bir urga urmak bilen jogap bermeli. Men muňa berk ynanýaryn. Bizi urýan adamlar hemişelik mundan el çeker ýaly biz olary örän güýçli urmaly“,¹ diýip zuluma garşylyk görkezmelidigini aýdýar. Sebäbi Jeýn pastor, ruhany Broklherstiň ikiýüzli wagyzlaryna gulak asyp, terbiýeçileriň kemsitmeleri we zorlugy bilen ylalaşyp ýaşamaýar. Ol öz erkinligi, şahsyýet mertebesi üçin göreşýär.

Jeýn mekdebi gutaransoň Skwaýr, mülk eýesi Roçestriň öýünde işlände-de özüniň akyllý, zehinli gyzydygyny, ahlak taýdan päkdigini görkezýär.

Jeýn Roçestre bolan söýgüsinde-de özüni garaşsyz ruhda alyp barýar. şol bir wagtda Jeýn şol döwür üçin örän batyrgaý hereket edip, özüniň söýgüsi barada Roçestre ilkinji bolup aýdýar, bu bolsa şol wagtky inlis jemgyýetiniň nika, söýgi meselesinde aýal-gyzlaryň orny baradaky pikirlerine ters gelýär.

Jeýn Roçestriň öň öýlenendigini, onuň aýalynyň bardygyny bilip, örän kyn ýagdaýlara düşýär, öýünden gidip, barara ýer tapmaýar. Jeýn hiç hili kynçylyklardan

¹ Шарлотта Бронте.Джен Эйр.Москва,1989,стр.59

gorkmaýar. Ol ýene-de öz halal zähmeti bilen ýaşaýar, hiç kime garaşly bolasy gelmeýär. Jeýn öz söýgüsine wepaly gyz. Roçester betbagtlyga uçranda-da ol oňa kömege gelýär. Romanyň soňunda Jeýn we Roçester nikalaşyp bagtly ýaşaýarlar.

Şarlotta Brinte bu romanda ýaş gyzyň öz bagty üçin göreşini görkezýär. Eser Çarlz Dikkensiň „Oliwer Twist“romanyňa meňzeş stilde,terbiýe romany häsiýetinde ýazylypdyr.

Bir söz bilen aýdylanda Şarlotta Bronte görnükli inlis ýazyjysy Çarlz Dikkensiň,fransuz ýazyjysy Žorž Sandýň döplerine eýerip, inlis edebiýatynda aýal-gyzlaryň ykbaly,hukuklary barada söz açýan ajaýyp eserlerini döredýär.

Nemes edebiýatynda realizm (1870-1871ý)

1830-1870-ýyllaryň arasynda nemes edebiýaty yzagalak ýurduň suratyny şekillendirýär, sebäbi Germaniýa dagynyk yurt bolup, kyrka golaý aýratyn kicijik döwletlere bölünýän eken. Şonuň üçin Germaniýada ony Angliýanyň ýa-da Fransiýanyň ösäşi bilen deňeşdireniňde onuň ykdysadyýeti yza galýar. Emma bu ýyllaryň içinde ýurduň progressiw,öňdebaryjy adamlary,şahyrlary,ýazyjylary filosoflary feodal düzgünlerine garşy işeňňir göreşýärler.

Fransiýada 1830-nji ýylyň iýulynda bolup geçen rewolýusiýanyň täsiri bilen Germaniýanyň birnäçe ýerlerinde, Bruanşweýgde,Gannowerde, Prussiýanyň özünde hem, we Germaniýanyň beýleki döwletlerinde örän

uly halk pitneleri, gozgalaňlary bolupdyr. Öz gezeginde bu wakalar ýazyjylara, şahyrlara-da öz täsirini ýetiripdir. Olaryň döredijiliginde-de uly öňe gidişlik peýda bolýar. Buržuaz demokratik hereketi Germaniýada rewolýusiýany amala aşyrjak bolup, güýçlerini toplan hem bolsa 1848-nji ýylda feodalizmi ýeňip bilmeýär. Bu bolsa Germaniýada buržuaziýanyň enteki gowşakdygyna şaýatlyk etdi.

1830-njy ýyllarda Gegeliň filosofiýasyna eýerýän birnäçe “ýaş Gegelçiler” topary döreýär. Olara E.Ştraus, B.Bauer, L.Feýerbah girýär. Döwrüň in wajyp meseleleri filosoflaryň ýazyjylaryň, şahyrlaryň üns merkezide durýar. Şu döwürde “Ýaş Germaniýa” atly hereket başlanyp, oňa Gutschow, Mundt, Laube, Winbarg ýazyjylar gatnaşýarlar.

Germaniýada rewolýusiýa temasyna bagyşlanan birnäçe eserler döredilýär. **Georg Býuhner (1813-1837), 1835-nji ýylda “Dantonyň ölümi”** atly dramasyňy çap edip sahnada goýýar. Bu drama rewolýusiýa döwründe Dantonyň ýalňyş hereketlerine, onuň halkyň ykbalyna biperwaý seredendigine dogry baha berýär. Entek rewolýusiýa öz önünde goýan wezipelerini doly amala aşyrmanka Danton, we onuň tarapdarlary rewolýusiýany togtatjak bolýarlar. Olar adamlaryň durmuşy üýtgedip biljekdigine ynanmaýarlar.

Ýazyjynyň **“Woýtsek” (1879)** atly dramasynda Buhner ýönekeý bir esgeriň her günki durmuşyny suratlandyrýar. Woýtsek bir Mariýa atly bir aýal bilen ýaşaýar. Ýöne soň ony gabanjaňlyk edip öldürýär. Ýazyjy dramada agyr durmuş şertleriniň, ruhy

göýdükligiň,garyplygyň,nadanlygyň adamy jenaýata iterýändigini görkezýär.

Býuhner öz dramalarynda Şekspiriň we “Tupan we zarba”hereketiniň ýazyjylarynyň döplerine eýerip drama köp görnüşleri ,wakalara halkyň gatnaşygyny görkezýan sahnalary girizýär we halka mahsus bolan dili ulanýar.Býuhner bu drama halkyň her günki durmuşyny görkezýär.Bu bolsa şol döwürde nemes edebiýatynda täzelik bolupdyr.

Şu ýyllaryň içinde Germaniýanyň edebiýatynda görnükli publisiti we žurnalisti hem Ludwig Berne(1786-1837) belli orun alypdyr.işleýär. Onuň Fransiýada, 1830-njy ýylda bolan rewolýusiýa bagyşlanan”pariž hatlary” atly eseri Germaniýada feodalizmi ýok etmek ideýalaryna ýugrulandyr.

Germaniýadaky 1848-nji ýylda bolan rewolýusion wakalar we beýleki özgerişler şahyrlar Georg Gerwegiň(1817-1876), Ferdinand Freýligratyň(1840-1876), Georg Weýertiň(1822-1856) eserlerinde suratlandyrylýar. **G.Gerwegiň “Diri adamyň goşgulary”(1841)** feodalizme garşy gönükdirlip, azatlygy wasp edýär we adalatsyzlygy paş edýärler. **F. Freýligratyň “Ça ira”(1846), “Oliwer – dirilere ”(1848)** rewolýusiýa name üçin bolmalydygyny sada halka düşündirýär. Georg Weýertiň “Dünýä belli Şnaphana rysar Şnapganskiniň durmuşy we edermenlikleri” atly tankydy romanynda ýöazyjy şol döwürde ýaşan Prussiýaly knýaz Lihnowskiniň etmişlerini paş edýär. Germaniýanyň feodal sudy Weýerti bu kitaby üçin türmä basypdyr. Weýertiň döredijiliginde onuň “Söýgi”(1842)”Çakyr”(1842-1843),”Şägirdiň aýdymly”(1845-1846) atly goşgular ýygnyndylarynda

ýönekeý halkyň durmuşy ,olaryň ruhy dünýäsini açyp görkezýär.

1830-1871-nji ýyllar aralygy ýaşan görnükli şahyrlaryň biri-de Genrih Geýnedir. Geýne bu döwürde ýaşan şahyrlaryň içinde öz döredijiliginiň baýlygy we eserleriniň ýokary çeperçiligi bilen gös-görtele tapawutlanýar. Ol romantiki şahyrlaryň arasynda iň soňky beýik romantiki şahyrdyr.

Genrih Geýne (1797-1856)

Germaniýanyň beýik şahyrlaryň biri bolan Genrih Geýnaniň eserleri nemes edebiýatynyň romantizimde realizme geçiş döwrüni aňladýar.

Geýne 1797-nji ýylyň dekabrynda Dýusseldorf şäherinde onçakly baý bolmadyk ýewreý maşgalasynda eneden dogulýar. Onuň kakasy Samson Geýne tekstil harytlaryny satmak bilen meşgullanypdyr. Ol

häsiýeti boýunça alçak, ýüregi ýuka adam bolupdyr we onuň söwdasy oňuna bolmandyr. Geýnaniň ejesi Betti wan Geldern örän tanymal maşgaladan bolupdyr.

Maddy ýetmezçilik sebäpi G. Geýne tä ömrüniň soňuna çenli Gamburgda ýaşayan baý bankir daýysy Solomon Geýnaniň pul kömegine mätäç bolupdyr. Genrih Geýnaniň özi sowda bilen meşgullanmak islemändir, ol edebiýaty gowy görüpdür.

1819-njy ýylda Geýne Bonn uniwersitetiniň hukuk fakultetine okuwa girýär. Uniwersitetde ol Awgust-Welgelm Şlegeliň leksiýalaryny diňläpdir. Soň Geýne Gettingen uniwersitetinde okapdyr we ony 1825-nji ýylda gutaryp hukuk ylymlarynyň doktory diýen derejäni alypdyr.

Uniwersitetde okan ýyllary Geýne “**Almansor**” “**Wilýam Ratklif**” ýaly tragediýalary ýazypdyr. Bu tragediýalarda ispan monahlary, Wilýam Ratklifiň durmuşdan nägile bolup, garakç bolşy we adalat üçin göreşi barada gürrüň berilýär.

1821-nji ýylda Geýnaniň „**Ýaşlyk hesretleri**“ atly ilkinji goşgular ýygındysy çykýar. Soň bu goşgular „**Liriki intermetso**“¹, „**Gaýdyp geliş**“, „**Demirgazyk deňzi**“ atly goşgular toplумы bilen Geýnaniň „**Aýdymlar kitabyny**“ düzýär. Söýgi „Aýdymlar kitabynyň“ esasy temasy bolup durýar. „Ýaşlyk hesretleri“ atly goşgular toplumynda gaýgy-gama ýugrulýan, şowsuz, jogapsyz söýgi baradaky şygrylar romantiki häsiýetde beýan edilýär. Liriki gahryman özüniň kalbynda aşyk bolan söýgülisine bolan duýgylarynyň „ýüregini ýakýandygyny“, indi ol gyzyň başga biri bilen nikalaşandygyny gürrüň berýär. Kābir alymlar Geýnaniň bu gamgyn goşgularyny onuň Solomon

¹ **Intermetso**-tragediýanyň perdeleriniň arasynda ýerine ýetirilýän uly bolmadyk saz eseri

atly daýysynyň Amaliýa atly ikinji gyzyna bolan jogapsyz söýgisi bilen düşündirýärler. Emma Geýne bu goşgularda romantik şahyr hökmünde romantizmiň gamgyn, durmuşdan nägile gahrymanynyň keşbini döredýär. Liriki gahryman kä huşunda, kä düýşünde dürli görnüşleri görýär we dürli duýgylary başdan geçirýär:

Düýşümde agladym men,
Meni unudupsyň sen.
Oýanyp kän eňredim
Men ajy gözyaş bilen.

Düýşümde agladym men,
Bize bagt bakyp dur,
Oýansam, göz ýaşlarym
Derýa ýaly akyp dur.¹

“Aýdymlar kitabynda” her täze goşgular toplumynda söýgi temasy gitdigiçe baýlaşýar. Olara adaty, real durmuşyň alamatlary, halkyň sada, janly gepleşik dili girýär:

Eger sen maňa gelseň
Gözi gider her kesin
Hem şat, hem bagtly bolarsyň,
Bar pulumy sowarsyň.²

Kem-kemden Geýnaniň goşgularynda diňe söýgi liriki gahrymanyň durmuşynyň merkezi bolman, bu goşgularda

¹ Gemrih Geýne. Goşgular we poemalar. Aşgabat, 1958, 15 sah. (Terjime eden A. Atajanow)

² История зарубежной литературы XIX века. Под ред. Я. Н. Засурского и С. В. Тураева. Москва, 1982, стр. 235 (Terjime özümiziňki-R.M.).

onuň daş-töweregindäki tebigatyň görnüşleri hem wasp edilýär we dürli filosofik pikirler aýdylýar:

Meniň arzuw edip, ýatan gämimiň
Burnuna pagşyldap tolkunlar urýar,
Pogşyldap haýbatly tolkunlar urýar.
Tolkunlar pagşyldap meniň gulagyma
Assyrynlyk bilen çawuş çakýarlar:
“Eý akylsyz adam.
Seniň eliň gysga, asman hem uzak,
Röwşen ýyldyzlar tylla çüý bilen
Asmana çüýlengi.
Biderek ah çekýäň, biderek arzuw,
Iň gowusy, ýat-da ukyňy al sen.”¹

Tebigatyň ajaýyp, syrly görnüşlerini synlamak liriki gahrymany agyr oý-pikirlerden daşlaşdyryp, ol adamyň durmuşdaky orny, durmuşyň manysy barada aýlanýar. **“Deňiz görnüşi”** diýen goşgusynda liriki gahrymanyň gözüne deňiz tolkunlarynda onuň ýeke-täk söýgülisi görünýär. Liriki gahryman suwa böküp, eziz söýgülisini bagryna basasy gelýär, emma gäminiň kapitany wagtynda onuň aýagyndan tutup halas edýär:

Ine şonda wagtynda
Kapitan aýagyndan tutdy,
Gäminiň gyrasyndan,
Çekip bir çete eltdi,

¹ Gemrih Geýne. Goşgular we poemalar. Aşgabat, 1958, 23 sah. (Terjime eden A. Atajanow)

Gaharly gülüp diýdi
Dälirediňmi doktor¹.

Geýne bu goşgusynda liriki gahrymanyň bolşuny suratlandyrmakda romantiki äheňlerden kinaýaly realistik usulda beýan etmeklige geçýär.

Geýnäniň 1824-1830-njy ýyllar aralygy ýazan “Ýol ýazgylary” diýen eserler toplumynda şahyr kyssa görnüşli eserler döredýär. Ýöne bu eserleriň arasynda goşgular hem bar. Bu eserler toplumu **“Garts daglaryna syýahat”**, **“Demirgazyk deňzi”**, **Ideýalar. Le Granyň kitaby”**, **“Inlisler baradaky eserler”**, **“Mýunhenden Ganyýa syýahat”**, **“Luuk suwlary”**, **“Lukkuň şäheri”** diýen ýedi bölümden durýar.

Geýnäniň prozasy liriki häsiýetli bolup, ol her bir görnüş, adamlar barada özüniň içki oý-pikirlerini beýan edýär. Çagalyk döwründe tanşan bir La Gran diýen fransuz deprekçisini Russiýadan ýesirlikden gaýdyp gelýän esgerleriň içinde görüp tanap, liriki gahrymanyň tutuş çagalyk döwri ýadyna düşýär. Hemişe azatlygyň depregini çalan La Granyň indi azatlygyň duşmanlaryna deprek çalyp beresi gelmeýär. Ol depregini deşýär.

Bu eserler toplumu syýahat ýazgylary žanrynda ýazylypdyr.

Genrih Geýnäniň **“Germaniýa. Gyş ertekisi” (1844)** atly poemasynda Germaniýanyň geçmişi, häzirki durmuşy we geljegi baradaky pikirler beýan edilýär. Poemanyň sýužeti “Ýol ýazgylary” eserine

¹ Генрих Гейне. Избранные сочинения. Москва, 1989, стр. 96-97 (Terjime özümižniňki-R.M.)

meñzeýär. Poemada belli bir wakany beýan etmek usuly saklanylman, şahyryň Germaniýada duş gelen dürli wakalary, hadysalary ýol ýazgylary, düýşler we arzuw+hyýallar görnüşinde beýan edýär. Poemada romantiki alamatlar hem bar, Şahyr Gamburg şäheriniň howandar hudaý aýaly Gammoniýa bilen janly ýaly gepleşýär. Poemada Beýik Karl (742-814), Pruss koroly Fridrih II (1712-1786) barada pikir ýöredip, Germaniýanyň yzagalak durmuşynyň sahnalaryny aýdyň görkezýär. Şahyr öz watanyň geljekde azat boljakdygyna, yzagalak feodal düzgünleriň ýykyljakdygyna ynam bildirip:

Ösüp barýar täze adamlar nesli,
Azat duýgulary besläp göwünde,
Hiç bir reňk çalman, hiç bir ýazyksyz.
Açaryň hemmesin olaň önünde.

Ösýär ýaşlar-düşünerler şahyryň,
Guwanjyna, sahylygna, mahlasy.
Ösdürýär ýaşlary eşret döredýän
Ýürek dünýäsiniň ýagty şöhesi,¹

Genrih Geýne Germaniýanyň taryhy wakalaryny-da köp eserlerinde beýan edýär. 1844-nji ýylda Sileziýada bolup geçen Sileziýanyň dokmaçylarynyň gozgalaňy barada özüniň “**Sileziýa dokmaçylary**” diýen goşgusyny ýazýar. Bu goşguda gedaylyk halyna ýetirilen işçileriň zuluma, feodal düzgünlere garşy gahar-gazaby beýan

¹ Henrih Geýne. Goşgular we poemalar. Aşgabat, 1958, 123 sah. (Terjime eden M. Seyidow.)

edilip, köne düzgüniň ýykylyp täze durmuşyň ýeňjekdigi barada aýdylýar.

Geýnāniň döredijiliginde Gündogar temasy hem güýçli ýaňlanýar. Olara “**Şahyr Firdōwsi**”, “**Mawryň aýdymy**” ýaly birnäçe eserleri girýär.

ABŞ-nyň edebiýaty (1830 – 1871ý)

1775-nji ýylda Demirgazyk Amerikanyň täze Angliýa diýlip atlandyrylan böleginde we onuň töwereginde birleşen on üç sany inlis koloniýasy Angliýadan garaşsyzlyk almak üçin göreşe başlayarlar. Bu göreş 1775-nji ýylda başlanyp, 1783-nji ýylda kolonistleriň ýeňşi bilen gutarýar we täze ABŞ döwleti döreýär. Bu uruş, rewolýusia antikolonial häsiýetli bolup, Amerikan halkyna bir topar demokratik azatlyklar getirýär. Ýöne jemgyýetde entek bir topar meseleler çözülmän galýar. Şolaryň in bir möhümi, çözgüdi talap edýäni gulçulyk düzgüni bolup durýar. ABŞ-da XIX asyryň 40-50-nji ýyllarynda gulçulygy ýatyrmak barada hereket başlanýar. Bu hereket “abolisionizm” diýlip atlandyrylýan. “Abolisionizm” inlisçe “to abolish”—ýatyrmak (gulçylygy ýatyrmak göz önüne tutulýar) sözünden alnypdyr. Halkyň syýasy göreşi edebiýata hem täsir edipdir. Şeýle mazmunly edebiýata “abolisionizm edebiýaty” diýip at beripdirler. Genri Loňfellou, Garriýet Biçer-Stou, Wolt Witmen, Riçard Hildret, Jeýms Rassel Lowell, Genri Toro ýaly zehinli ýazyjylar we şahyrlar öz eserlerinde gulçulyga garşy çykyş edipdirler. ABŞ-nyň edebiýatynda romantizmiň ikinji

kämil, gülläp – ösen döwri 1840-1850-nji ýyllary öz içine alýar. Bu döwürde Nataniýel Gotorn, Edgar Po, German Melwill, Genri Loňfellou, R.W. Emerson, G.D. Toro ýaly ýazyjylar amerikan jemgyýetiniň wajyp meselelerini öz eserlerinde beýan edipdirler.

1860-njy ýyllarda Amerikan edebiýatynda romantizmiň giçki, üçünji döwri başlanýar. Bu döwürde abolisionizm edebiýaty ösýär.

Transsendentalizm

1830-njy ýyllarda ABŞ-nyň ruhy durmuşynda transsendentalizm diýlip atlandyrylan edebi-filosofik akym, topar döreýär. 1836-njy ýylyň sentýabr aýynda Masaçuset ştatynyň Boston şäherinde “Transsendental klub” döredilýär. Bu topara R.W. Emerson, J. Ripli, M. Fuller, G.D. Toro ýaly ýazyjylar gatnaşýarlar.

Transsendentalistler özbaşdaklyk alan Amerikan halkynyň önünde täze mümkinçilikleriň dörandigini, indi şahsyýetiň erkin ösmegi üçin oňat şertleriň dörandigini aýdýarlar, sebäbi olaryň pikirine görä adam we hudaý bir bütewidir, adam doglanda eýýam onuň näme etmelidigi aňyna guýlandyr diýip nygtapdyrlar. Ýagny adam öz kalbyna, pikirine görä azat hereket etmäge haklydyr diýen ideýany transsendentalistler öňe sürýärler. Başgaça aýdylanda olar şahsyýetiň azatlygyny, şol bir hatarda olar birigip, umumy jemgyýetde, kommunada ýaşamak pikirlerini-de öňe sürýärler.

1841-nji ýylda Jorj Ripli we Teodor Parker başlyklaýyn Bruk Farm jemgyýetini gurýarlar. Ýazyjylar bir ýerde ýaşap ýer sürýärler, mallary idedýärler, boş wagtlary

edebiyat we filosofiýa bilen meşgullanýarlar. Bular harsydünýälige garşy göreşýärler. Bu kommuna jemgyýeti alty ýyl dowam edip, 1847 –nji ýylda dargaýar.

ABŞ-nun edebiyaty 1830-1871 ýyllaryň aralygynda örän güýçi öşýär. Onuň ösüşi bu ýyllarda romantiki edebiyat bilen baglanyşyklydyr, has hem 1830-1850-nji ýyllarda. Emma romantiki edebiyat güýçli bolsa-da bu ýerde eýýäm realistiki edebiyat hem öz ugruny belli edip başlaýar. Meselem, abolsionizm edebiyatynda indi diňe bir romantiki edebiyat bolman eýsem realistiki edebiyatyň alamatlaryny özünde jemleýän eserler hem döreýär. Bu edebiyat 40-njy ýyllaryň ahyrlarynda döräp, 50-60-njy ýyllarda pajarlap ösýär. Umuman bu döwrüň edebiyatyny alanymyzda, bu edebiyat giçki romantiki edebiyatdyr.

1830-50-nji ýyllarda ABŞ-nun edebiyatynda transsentalist giçki

romantizmiň realizm bilen baglanyşykly wekilleri oňe çykýarlar. Bular Amerikada kapitalimiň, buržuaz gatnaşyklaryň ösüşine öz eserlerinde ýiti tankydy häsiýetli baha berýärler. Pula-dollara kowalaşyp Amerikanyň baýlary adamkärçilik, ynsanperwerlik ýörelgeleri depeleýärler. Bu barada Genri Toro (1817-1862), Nataniýel Gotorn (1804-1864) we başgalar öz eserlerinde aýdýarlar. Mysal üçin, kapitalistiki durmuşa garşylyk görkezip, Genri Toro tokaýa gidip ýekelikde ýaşapdyr, (1845-1847), 1854-nji ýylda şol durmuşy barada ol ýörite kitap ýazyp, tokaý durmuşyny wasp edýär. “Tokaýdaky ýaşaýyş” (1854) atly kitaby çap edip çykarýar. Şu tema bagyşlanyp N. Gotorn hem “Al harp” (1850) atly kitaby çap edýär. Antikapalistiki pikirler bu döwrüň ýazyjylarynyň hemmesinde esasy bolup durýar. Has hem ABŞ-nyň beýik

şahyrlarynyň döredijiliginde – W. Witmeniň (1819-1882). Genri Longfelloň (1807-1882)döredijiliginde has aýdyň ýüze çykýar.

W. Witmen özüniň **“Otuň ýapraklary”** atly liriki-filosofik kitabynda ABŞ-nyň ýyrtyjy kapitalistleriniň hereketlerine garşy çykyp, tebigatyň, sada adamlaryň akyl-paýhaslaryny wasp edýär.Genri Longfello hem öz **“Gulçulyk baradaky aýdymlarynda”** ABŞ-nyň akýagyz adamlarynyň garaýagyz adamlary gulçulykda saklaýandygyny tankytlaýar. 1855-nji ýylda çykan **“Gaýawat baradaky aýdym”**poemasyny ol Demirgazyk hindileriniň halk döredijiligine esaslanyp ýazypdyr.Gaýawata poemada “Wenona dýen ýyldyzyň gyzynyň Mejekiwis atly günbatar şemalyndan bolan ogly” diýlip aýdylsa-da,ol hakykatda Amerikan hindileriniň 15 asyrdan ýaşan irokez taýpasynyň ýaşulysy, serdary bolupdyr.Poemada Gaýawat ertekileriň gahrymany ýaly suratlandyrylýar.Gaýawat öz halkynyň bagty üçin göreşýär.Ol zorlugy we adalatsyzlygy ýigrenýär.Poemada Gaýawata bar güýjüni,akyl-paýhasyny,ussatlygyny öz halkynyň bähbidi üçin ulanýar.Poemada Demirgazyk Amerikanyň ajaýyp tebigaty.tokaýlary,derýalary,jülgeleri gözəl keşplerde suratlandyrylýar.Hindi halkynyň bu tebigat bilen sazlaşykda ýaşaýandygy görkezilýär.Şol döwür üçin bu pikirler örän wajyp bolupdyr,sebäbi Demirgazyk Amerika Ýewropadan gelen adamlar bilen hindileriň arasynda köpsanly gandöküşikli çaknyşyklar bolupdyr,hindiler öz oturmly ýerlerinden kowlypdyr.

Şol döwürde ABŞ-nyň Günorta we beýleki ştatlarynda gulçulyk sistemasy,düzgüni hokum sürýär.Amerikanyň akýagyz adamlary ABŞ-nyň günorta

şatlarynda,esasan pagta,gant şugundyry we beýleki oba-hojalyk bilen meşgullanýan şatlarda Afrikadan getirilen gullaryň zähmeti ulanypdyr.Gulçylyk sistemasy demirgazyk şatlarynyň kapitalistik ösüşine uly päsgelçilik döredipdir.Demirgazyk şatlarda barha köpelyän senagat kärhanalaryna erkin işçi güýji gerek bolupdyr.Şol sebäpli günbatar we günorta şatlaryň arasynda syýasy gapma-garşylyk döreýär.şeýle sebäplere görä 1840-50-nji ýyllarda **abolisionizm hereketi** ýitileşýär.Abolisionizm hereketi edebiýata-da güýçli täsir edýär.Netijede **abolisionizm edebiýaty** döreýär.

Abolisionist ýazyjylar ,şahyrlar,syýasy işgaärler öz eserlerinde gulçulygy ýatyrmaq baradaky pikirleri öňe sürýärler.

Garriýet Elizabet Biçer – Stou (1811-1896)

Garriýet Elizabet Biçer-Stou amerikan edebýatynda hormatly orun eýeleýär,sebäbi onuň döredijiligi gulçulyga garşy göreşde örän ähmiýetli orun eýeleýär.Garriýet Biçer-Stou Taze Angliýanyň Konnektikut ştatynyň Liçfild diýen şäherinde eneden dogulýar.Onuň ene-atasy puritandininiň däplerine eýerip, Garriýete dini terbiýe beripdirler.Garriýetiň kakasy we erkek doganlary guhany bolupdyrlar,onuň äri din ylymlarynyň professory bolupdyr.

Garriýet Biçer-Stounyň maşgalasy onçakly baý bolmandyr. Garriýet on üç ýaşyndan başlap işläp başlapdyr, ol öz aýal doganynyň açan gyzlar mekdebinde mugallymçylyk edipdir.

1832-ni ýylda Biçer-Stounyň maşgalasy Ogaýo şatatyň Sinsiniati şäherine göçüpdir ol ýerde-de tä 1836-njy ýyla çenli, ýagny durmuşa çykýança Garriýet mugallym bolup işläpdir.

1830-njy ýylladan başlap ,Garriýet Biçer –Stou edebiýat bilen meşgullanyp başlaýar. Onuň oçerkleri, makalalary Täze Angliýanyň şol döwräki durmuşyny beýan edýär.

1843-nji ýylda G.Biçer-Stounyň “**Maý güli ýa-da pilgrimleriň¹ nesilleriniň gylyk-hasiýetleri barada oçerk**” diýen hekaýalary çykýar.

1850-nji ýylda gaçgak gullary demirgazyk şatatlaryň gaýdyp bermegi baradaky kanunyň çykmagy ,gulçulygyň masgaraçylykly düzgünleri G.Biçer-Stounyň “**Tom daýynyň külbesi**” (1852) diýen romanynyň ýazylamgyna itergi beripdir. Sebäbi ýazyjynyň özi-de gullary azat etmek ugrundaky göreşe işeňňir gatnaşypdyr. Abolisionistlere günorta şatlarda gullaryň ezilişini, olaryň çagalarynyň ene-atasyndan aýrylyp gul bazarynda satylyşyny, gullaryň

¹ **Pilgrimler-**,zyýaratçylar“diýmegi aňladýar, ýöne Amerika ilkinji gelen inlis puritan dindarlaryna pilgrimler diýip at beripdirler.

urulyp öldürilişini ,umuman Günortada gullaryň agyr ýagadaýyny görkezýän dogruçyl eserler gerek bolupdyr.

“Tom daýynyň külbesi” diýen romanyň esasy gymmaty.ideýasy ol gulçulygy doly ýazgarýar,onuň ynsan durmuşyna garşy durýandygyny açyp görkezýär.Roman gulçulyk düzgüniniň tarapdarlaryna bu düzgüni goramak üçin hiç hili tutaryk,esas goýmaýar,gulçulygyň ähli elhenç,rehimsiz düzgünleri,onuň masgaraçylykly hadysalary örän dogruçyl açylyp görkezilýär.

Prezident Awraam Linlaln bu kitap barada: „Kiçijik aýal uly uruş turuzan kitap ýazypdyr“.diýip aýdýar.

Täze göçüp baran Ogaýo ştaty gul eýeçilik düzgüni höküm sürýän günorta ştatlar bilen araçäkleşini üçin Biçer –Stou gul eýeleriniň gullary horlaýşyny, olary rehimsiz işledip, çagany ene-atasynda, ýa-da aýalyny ärinden aýryp mal ýaly satyp göýberişini öz gözi bilen görüpdir. Şonuň üçin bu kitap çap edilende onuň soňunda:“ Bu kitapda beýan edilen ähli wakalar hakykaty görlezyär. Olaryň belli bir bölegi awtoryň öz gözi bilen gören zatlarydyr“, diýip Garriýet Biçer-Stou ýazýar.

Bu kitabyň mazmuny barada ýazyjy köp oýlanyp gezipdir. Ol gul negrleriň ykbalyna örän gynanypdyr. Bir gün buthanada ybadat wagtynda bu kitapdaky wakalar, onuň baş gahrymanynyň ölümi birin-birin ýazyjynyň göz önünden geçipdir. Şonuň üçin soňra Biçer- Stou:“ Hudaýyň özi bu kitaby ýazdy, men onuň elindäki sadyk guly boldum“, diýip ýazýar.

Gulçulygyň ähli elhenç taraplaryny görlezmek üçin Biçer Stou romanda „Tom daýy“ diýip atlandyrylan gul negriň durmuşyny ilki „ oňat“, rehimdar gul eýesi Mister Şelbiniň öýünde, hojalygynda görkezýär. Hojaýyn Toma

hemme zatlary doly ynanýar. Hatda şol döwür üçin ummasyz pul bolan baş ýüz dollary Sinsinatti şäherinden getirmäge Tomy Mister Şelbi iberende –de Tom gaýdyp gelýär we puly hem köpügiene çenli getirip hojaýnyna berýär. Oňa töweregindäkiler:“Tom sen Kanada gaçmaly ekeniň!”¹, diýenlerinde Tom:“ Ýok, men gaçyp bilemok, hojaýyn maňa ynanýar”², diýip aýdýar. Mister Şelbi Tomy gowy görýär. Onuň aýaly Missis Şelbi hem äri ýaly rehimdar, gowy häsiýetli aýal. Ol özüniň öý hyzmatkäri gelip çykyşy boýunça kwarteron bolan Elizany gowy görýär. Oňa gowy terbiýe berýär. Oňa Jorj diýen mulata³ durmuşa çykmaga rugsat berýär. Jorj örän zehinli ýigit, ol kenep fabriginde işlände, ol kenep tüýtmek üçin maşyn ýasaýar. Ol fabrik işgärleriniň arasynda uly hormata eýe bolýar. Emma onuň hojaýyny mister Garris muny görüp, gaharlanyp, Jorjy öz mülküne äkidip iň hapa işleri etmegi tabşyrýar.

Romanda ýazyjy ädimme-ädim gullaryň „gowy“ hojaýynlardan rehimsiz hojaýynlara düşüşini, olaryň dürli jezalara duçar bolşuny görkezýär.

Mister Şelbi nähili oňat adam bolsa-da onuň gullary Tom, Eliza, Tomuň aýaly Hloýa, olaryň çagalary onuň üçin pula satyp bolaýjak janly haryt.Olaryň her haýsysynyň gul bazarynda geňäýjek nyryhy bar.Ýagny gulçulyk düzgüne salynan bir bölegi bolup,oňa jemgyýetiň ähli agzalary gatnaşýarlar. Şol sebäpli Mister Şelbi pul gerek bolanda

¹ Гарриет Бичер-Стоу.Хижина дяди Тома.Москва,1989,стр.7(Şol döwürde Kanadada gulçulyk düzgüni ýok eken,şol sebäpli gullar ABŞ-dan Kanada gaçypdyrlar.)

² Görkezilen eser, 7sah.

³ **Mulat**-akýagyz we garaýagyz ene-atadan bolan adam

Tomy öwüp, onuň ýanyna Elizanyň dört-bäş ýaşly oguljygyny-da goşup satýar. Oglanjyga aýdym aýtdyryp, tans etdirip görkezýär. Mister Şelbi nähili oňat adam bolsa-da, ol hem beýleki akýagyz gul eýeleri ýaly pikir edýär. Onuň aýaly ondan näme üçin Tomy we Elizanyň ogly Garrini satandygyny soranda Mister Şelbi aýalyňa:“ Men düşüniş bilemok, näme üçin siz meni bir salym hasaplaýarsyňyz! Beýlekiler her gün diýen ýaly şeýle işleri edýärler“¹, diýip jogap berýär.

Ýazyjy gulçulygyň hiç haçan gowy görnüşiniň bolup bolmejekdigini örän jikme-jik, ynandyryjykly görkezýär.

Edgar Allan Po (1809-1849)

Amerikan edebiýatynda iň görnükli romantik şahyry we nowellisti dünýä edebiýatynda öçmejek ýz galdyrýar. Edgar Po F.Kuper, N.Gotorn, G. Loňfellou ýaly ýazyjylara goldaw berip, amerikan edebiýatynyň ösmeginde uly rol oýnaýar. Edger Po Amerikada Şekspiriň, Miltonyň, Defonyň eserlerini ýaýradyjylaryň biri bolupdyr. Ol ýazyjylaryň eserlerine dogry baha berip berýän tankytçy hökmünde-de tanalypdyr.

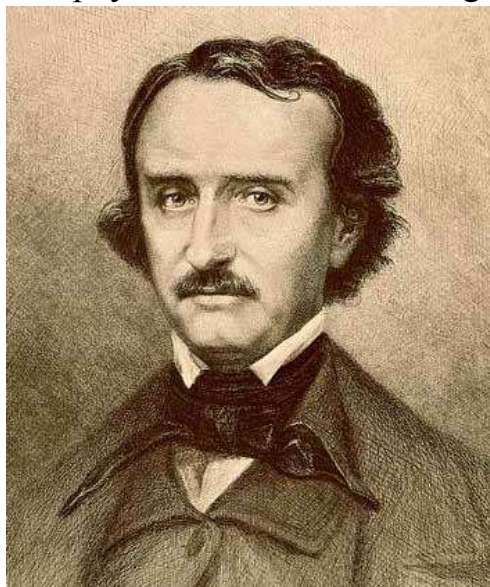
Edgar dünýä edebiýatynda detektiw, ylmy-fantastiki we“gorkunç“ edebiýat diýilýän üç žanyryň düýbünü tutujysy hasaplanylýar.

Edgar Po Bostonda gezip oýun görkezýän aktýorlaryň maşgalasynda eneden dogulýar. Iki ýaşyna ýetende onuň ene-atasy aradan çykyp, ony Wirjiniýaly

¹ Гарриет Бичер-Стоу.Хижина дяди Тома.Москва,1989,стр.39

söwdagär Allan ogullyga alýar. Edgar ýaşlygynda baý maşgalada lälük ösüpdür, onuň hatda poni aty-da bar eken. Riçmond mekdebinde okap bilim alypdyr. Ol gowy okapdyr. Bu görmegeý, güýçli, çakgan, gowy çapyksuwar, ýüzüji, sazanda ýigit daş-töweregindäki adamlary haýran edipdir. Ol latyn dilinde goşgy güzüpdür, gowy surat çekipdir, matematikany, himiýany, medesinany gowy bilipdir. Inlis we nemes romantikleriniň eserleri bilen gyzyklanypdyr.

Emma Edgar Ponuň beýle ukuplary ony ogullyga alan Allany köp bir gyzyklandyrmadyr. Ýöne käte ol hem Edgara guwanýan eken. Ol döwürde Allan eýýäm millioner bolupdyr. Ýöne ol entek Edgary resmi taýdan ogullyga

almaga, ony öz mirasdüşeri etmäge howlukmandyr. Edgar Ponuň ejeligi ony gowy görýän eken. Ol tä ömrüniň ahyryna çenli Edgary gowy görüpdür. Wirjiniýa uniwersitetinde okaýan döwründe Edgar Po kakasy Allan bilen tersleşip, öýünden gidýär. Şeýdip, 17 ýaşynda Edgar hiç hili serişdesiz, öýsüz galýar.

Wirjiniýa uniwersitetinde-de ol bary-ýogy bir ýyl okaýar. Soňra ol ilki Bostana gidýär we birnäçe wagtdan soň meýletinlik bilen esger bolup harby gulluga durýar. Bir ýyl gulluk edensoň harby gullugyň berk düzgüntertibine

çydaman Po ejeligi Frensis Allana ýüzlenip, kömek sorapdyr. Kakalygy Allan Edgary harby gullukdan satyn alypdyr. Soň Edgar Po ejeligini görjek bolup Riçmonda barypdyr, ýöne ol aradan çykan eken. Riçmondan Po Baltimor şaherine gidýär. Ol kakasynyň garyndaşlaryny tapýar, käbir edebiýatçylar şahyrlar bilen tanyşýar. 1829-njy ýylda **“Al Aaraaf, Tamerlan we beýleki goşgular”** diýen goşglar ýyggyndysyny çykarýar. Emma entek ady belli bolmadyk Ponuň goşgular ýyggyndysy okyjylaryň we tankytçylaryň ünsüni özüne çekip bilmändir.

Edgal Ponuň kakalygy Allan oňa öz diýenini etse kömek etjekdigini aýdypdyr we Pony West Poýntdaky in gowy harby mekdebe salypdyr we Ponuň adyndan onuň baş ýyl harby gullukda boljagyna golam çekipdir. Po ilkibada harby okuwlary gowy okapdyr, ýöne harby bolup galasy gelmändir. Şol sebäpli ol özüniň okuwdan çykarylmagyny gazanypdyr. Bir ýyldan soňam onuň kakalygy Allan aradan çykypdyr we Edgar Ponuň adyny öz miras wesýetinde agzamandyr.

1831-nji ýylda Edgar Po özüniň üçünji goşgular ýyggyndasyny çykarypdyr. Ýöne olar köp satyn alynmandyr. Bu döwürde işsiz, kömeksiz galan Edgar Po köp ýazypdyr. 1833-nji ýylda Baltimor şaherinde çykýan **“Saterdeý Wizitor”** diýen žurnal Ponuň **“Çüýşede tapylan golýazma”** diýen hekaýasy üçin yüz dollar baýrak beripdir. Bu baýrak pul Pony mätäçlikden, açlykdan halas edipdir hem-de baýragyn abraýy bilen oňa žurnalistika ýol açylýar. In sondan soň Edgar Po tä ömrüniň ahyryna çenli Riçmond, Baltimor, Nýu Ýork, Filadelfiýa şäherlerinde çykýan gazet-žurnallarda işleýär. Edgar Po Wirjiniýa Klemm atly daýzasynyň gyzysyna öýlenýär, ýöne ol gyz inçekesel bilen

keselläp ir aradan çykýar. Edgar P0 bu söýgülisine bagyşlap birnäçe gosgular ýazypdyr.

1845-nji ýylda çykan **“Garga we beýleki goşgular”** diýen ýygynydy Edgar Ponuň şahyr hökmünde abraýyny has hem berkidýär. Edgar Po ömrüniň sonky ýyllary **“Jaňlar” (1849) “Ulýalýum”(1847), “Annabel Li” (1849)** ýaly iň gowy goşgularyny we ajaýyp dünýa belli nowellaryny ýazypdyr.

Edgar Po Baltimor şäherinde syrly ýagdaýda (ony huşundan giden ýagdaýda skameýkada tapýarlar.) 1848-njy ýylda aradan çykýar.

Edgar Ponuň lirikasy.

Edgar Po amerikan edebiýatynda ilkinji bolup goşgy teoriýasyny (nazaryýetini) düzýär. Ol öz goşgularynda goşgularynda gahrymanyň içki oý-pikirlerini suratlandyrmagyň özboluşly, hiç bir şahyryňka meňzemeýan tärlerini tapýar. Onuň käbir goşgularynyň çeper özbouşlylygy bizi günlerimizde-de ýokary şahyryna ussatlygyň nusgalary bolup durýar. Onuň **“Garga” “Ulalýum” “Annabel Li” “Eldorado” “Jaňlar”** atly goşgulary iň köp şöhrat gazanan eserleridir.

Edgar Ponuň **“Garga”** diýen goşgusy rus diline on iki gezek dürli şahyrlar tarapyndan terjime edilip çykarylypdyr.

“Bir gije biwagt aradan çykan söýgülisi barada bir köne kitaby okap, gam çekip oturan liriki gahrymanyň otagyna ol penjiräni açanda tupandan gaçyp gelen bir garga girýär. Liriki gahryman öz kalbynda dörän dürli soragalra jogap agtaryp garga ýüzlenende garga oňa özüniň **“bar aklyny, paýhasyny jemleýän” “Ýene hiç zat”(nothing more) we „indi hiç haçan”(nevermore)** diýen sözler bilen jogap

berýär, emma şol bir söz näçe gaýtalansa-da her gezek sözlemde täze many döredýär.

Goşguda garga liriki gahrymanyň gam-gussasynyň simwoly, ol otaga (ýagny gahrymanyň kalbyna) aralaşyp oňa öz ýitgisini, gamyny ýatdan çykarmaga goýmaýar:

Gapynyň üstünde heýkele gonup,
Garga bolsa otyr hamana doňup,
Melgun deýin bakýar gargaň gözleri,
Çyra oň kölgesin ýazypdyr ýere.
Ýürek şol kölegä müdimi batan,
Çykyp bilmez indi ondan hiç haçan¹.

Edgar Ponuň ir aradan çykan aýaly Wirjiniýa Klemmiň keşbi şahyryň eserlerinde dürli atlar bilen romantizme mahsus bolan äheňlerde ideal söýgüli, ajaýyp zenan hökmünde wasp edilýär:

Köp ýyllar geçipdir, gör, ondan bäre,
Söýýärdim men şonda bir gözel ýary,
Deňiz kenarynda ýaşardy ol gyz,
Annabel Li diýip adyn tutsaňyz,
Ol gözel ýaşardy bir arzuw besläp,
Ol meni söýýärdi söýülmek isläp.²

Edgar Ponuň „**Jaňlar**“ diýen ajaýyp goşgusy dört bölekden durýar. Onuň her böleginde jaňlaryň sesi gelýär. Onuň birinji we ikinji böleklerinde jaň sesi şatlykly çykyp,

¹ .Edgar Allan Poe. The Raven and other Favorite Poems. New York, 1991, p.29 (Terjime özümiňki-R.M.)

² Görkezilen eser, 40 sah. (Terjime özümiňki-R.M.)

toý, söýgi mukamlaryny ýatladýan bolsa goşgynyň üçünji böleginde jaňlaryň sesi howsalaly, bir betbagtçylykdan habar berýän ýaly çykýar. Goşgynyň dördünji böleginde jaňlar gaýgyly, hesretli, nala, agy aýdymy ýaly çalynýar we ölümiň, gaýgy-gamyň mukamyna öwrülýär.

Bu goşguda jaňlaryň sesiniň üsti bilen adamyň tutuş durmuş ýoly görkezilýär.

Edgar Ponuň nowellalary

W. Irwing, N. Gotorn ýaly ýazyjylar bilen bir hatarda E.Po milli amerikan nowella žanryny döredijileriň biridir. E.Po ýetmiş sany nowella we powest ýazyp, amerikan we dünýä edebiyatyna güýçli täsir edýär. Edgar Ponuň ähli nowellalarynda, goşgularynda adamyň aňynda bolup geçýän oý-pikirler, şahsyýetiň psihologiýasy derňelýär.

Ponuň b görnüşli eserleriniň birinji toparyna „gorkunç“ hekaýalar girýär. Ýazyjy bu hekaýalarda okyjyny özüne çekip, ýesir edip, syrlar, fantastika dünýäsine alyp gidýär. Ýöne bolýan wakalar her günki durmuşda bolup geçýän ýaly görkezilýär.

„**Aşerleriň öýüniň ýykylmagy**“ diýen eserde boljak gamgyn, gorkunç wakalar eseriň ilkinji uzyn sözlemlerinden, ondaky gaýgy-gamy, tukatlygy aňladýan sözlerden keşplerden duýulyp başlanýar.

„**Gara pişik**“ (1843) diýen hekaýada gahrymanyň gara pişige bolan ýigrenji onuň öz eden jenaýaty bilen baglanşyklydygyny ýazyjy örän ynandyryjylykly görkezýär.

E.Po 1840-njy ýyllarynda özüniň in meşhur detektiw hekaýalaryny ýazýar. „**Morg köçesindäki ölüm**“ (1843), „**Mari Rožäniň syry**“ (1842), „**Altyn tomzak**“ (1843) we „**Ogurlanan hat**“ (1845) ýaly nowellalary ABŞ-nyň we

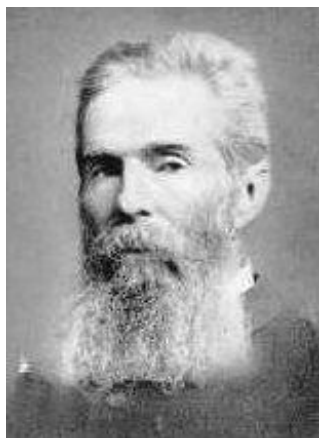
Ýewropa ýazyjylaryna detektiw eserlerini ýazmaga nusga bolupdyr. Bu nowellalarda ýazyjy adamyň oýlanyp, pikir edip, aklyň güýji bilen faktlary, wakalary seljerip jenaýatyň, ýa-da bir syryň üstüni açyşyny görkezýär.

„**Morg köçesindäki ölüm**“ diýen hekaýada Dýupen bolan wakany derňäp, adamlaryň aýdýan maglumatlaryny seljerip, bir maýmynyň adamy öldürendigini anyklaýar.

Bu keşp „**Altyn tomzak**“ nowellasynda has çuňlaşdyrylyp, akyly Legran we onuň sada hyzmatkäri Ýupiter görnüşli nusgawy keşplere öwürülýär. Sebäbi Legran ýönekeý adamlardan tapawutlydygyny bildirmek üçin onuň ýanynda ýöntem garaýyşly negr Ýupiter suratlandyrylýar. Şeýle täri soň A.Konan-Doýl öz eserlerinde ulanyp Şerlok Holmsyň we doktor Watsonyň keşplerini döredýär.

Ýazyjynyň detektiw hekaýalarynda adamyň psihologiýasy we onuň aklynyň çäksiz mümkinçilikleri görkezilýär.

German Melwill (1819-1891)

Beýik amerikan ýazyjysy German Melwilliň eserlerinde XIX asyryň 50-nji ýyllaryndaky Amerika Birleşen Ştatlarynyň jemgyýetiniň ykdysady, syýasy, ahlak, psihologik hadysalary, meseleleri filosofiki nukdaýnazardan derňelýär. Ýazyjynyň eserlerinde durmuşda ýamanlygyň köklerini açyp görkezmek, hakykaty aýtmak esasy

maksat hökmünde goýulýar. Ýazyjynyň eserleri romantizmiň döplerine eýerlip ýazylypdyr.

Melwill 1819-njy ýylda Nýu Ýorkda eneden dogulýar. Melwilliň kakasynyň söwda işi gitdigiçe erbetleşip, 1830-njy ýylda öz söwda edarasyny ýapmaly bolýar we Olbani diýen kiçijik şäherjige göçýär. Emma birnäçe wagtdan soň ol garyp düşýär, tozýar we akly azaşyp aradan çykýar.

Melwilliň çagalygy agyr geçýär. Ol on üç ýaşynda mekdebi taşlap, Nýu Ýorkda bank hat gatnajysy bolup işe girýär. Kämilik ýaşyna ýetmänkä Melwill ýüň kompaniýasynda gullukçy, soň mugallym bolup işleýär, gämilerde deňizçi bolup gazanç edýär. Ol iş tapman ahyr „Akuşnet“ atly kit awlaýjy gämide dört ýyllyk ýüzüşe gidýär. Melwill bu ýüzüşe gidende kit awlaýjy gämide işlemegiň kyndygyny öňünden bilýän eken. Kit awlaşjy gämide işlemek diňe bir kyn bolman, örän howply bolupdyr. Hemişe matroslaryň üstüne ölüm howpy abanypdyr. Onuň üstüne agyr zähmet, keselçilik, suw ýetmezçiligi matroslaryň saglygyna örän erbet täsir edipdir. Sähelçe zat üçin matroslary urup horlapdyrlar. Şol sebäpli „Akuşent“ gämisi Markiz adalarynyň kenarynda duranda üç ýarym ýyl gämide gullyk eden Melwill gämiden ada gaçypdyr.

Melwill Nukuhiwa adasyna gaçyp, ol ýerde adam iýiji taýpa ýesir düşýär. Bir aýdan soň Melwille adam iýijilerden Awstraliýaly „Lyusi Enn“ atly gämide gaçyp gutulmak başardypdyr.

Iki aýdan soň Taitiniň kenarynda duranda „Lýusi Enn“ gämisiniň matroslary gozgalaň turuzyp, Melwill türmä düşýär. Türmeden gaçyp Melwill ýene-de başga bir „Çarlz we Genri“ diýen Awstraliýaly kit awlaýjy gämä işe girýär.

Soň ony Gawaý adalaryna taşlap gidýärler. Ol ýerde birnäçe wagt sergezdançylyk edip, soň başga gämilerde matros bolup gulluk edýär. 1844-nji ýylda Nýu Ýorkda ony gullukdan boşadýarlar.

Öýüne bir köpük pulsuz gelen Melwilliň bu gören-eşiden zatlary, başdan geçirmeleri barada eser ýazmak pikir kellesine gelyär. Şeýlelik bilen onuň „**Taýpi**“ atly ilkinji romany çap edilýär.

Bu roman ýazyjynyň „Akusnet“ gämisinden gaçanda Nukuhiwa adasyna barşy barada gürrüň berýär. Şol ýerde Melwill adam iýiji taýpi diýen taýpa duş gelyär we bir aýlap olaryň ýesiri bolan ýazyjy şol taýpanyň dăp-dessurlaryny beýan edýär.

Bu kitabyň yzysüre ýazyjynyň „**Omu**“(1847) diýen ikinji kitaby çykýar. Bu romanda ýazyjy Taiti adasynyň ýerli ilatynyň durmuşyny beýan edýär

Taitiniň ýerli ilaty eýýäm Ýewropanyň, ABŞ-nyň medeniýetini, söwda –satyk, peýdakeşlik häsiýetlerini öwrenipdirler. Indi olar biri-birini aldaýarlar. Ada gelen gelmişekler her dürli keselleri-de getirýärler. Bu eserde Melwill kolonizatorlaryň „medeniýetleşdiriji“ roly baradaky mifi,aladawy ýalana çykaryp çym-pytrak edýär. Beýleki romantik ýazyjylar ýaly Melwill ösen ýurtlardan uzakda , ilkidurmuş obşına gurluşy bilen ýaşayan taýpalaryň durmuşyny ideallaşdyryp görkezýär we buržuaz medeniýetini tankyt edýär. Ýöne hakykatda Melwilliň özi şol wagşyýana durmuşdan gaçyp gaýdýar.

Melwilliň bu eserleri geň-taň dăp-dessurlar, ekzotika temasy bilen ol döwrüň okyjylarynyň ünsüni özüne çekipdir. Ýöne bu eserleriň filosofiki ideýalaryna okyjylar

düşünmändirler we Melwilliň soňky ýazan eserleri-de giň köpçülik tarapyndan goldanmandyr.

Ýazyjynyň „**Redbern**“(1849), „**Ak penjek**“(1850) atly romanlary Melwilliň terjimehalynyň deňiz syýahatlary, harby deňiz flotunda gulluk edişi baradaky wakalaryny beýan edýär. Bu roman amerikan romantizminiň durmuşy göni suratlandyrmak usulynda ýazylypdyr. Ýazyjy „Ak penjek“ romanynda ABŞ-nyň harby deňiz flotunda rehimsiz düzgünleriň höküm sürýändigini paş edýär.

Melwilliň „**Mardi**“(1849) atly romanynda fantastikany, ýazyjy allegoriýany we satirany garyşdyryp wakalary beýan edýär. Romanyň baş gahrymany öz ýoldaşlary bilen toslanyp tapytan Mardi atly adalar toplumyna barýar. Mardi ýer şaryny, onuň adalary dürli döwletleri aňladýar. Bu romanda ýazyjy Maltusyň¹ filosofiýasyny-da tankyt edýär. Adamlary azaltjak bolup halkyň uruşlar alyp barşy, Diranda (Germaniýa) diýen ýurtda harby oýunlar bilen adamlaryň biri-birini öldürişi görkezilýär.

Melwilliň „**Mobi Dik**“ ýa-da „**Ak kit**“ (läheň balyk) (1851) atly romanynda ýazyjy dünýäde höküm sürýän ýamanlygy nädip ýok edip boljakdygy baradaky meseläni goýýar. Bu roman amerikan edebiýatynyň iň görnükli eseridir.

XVII asyryň magaryfçylary adamyň tebigat tarapyndan ajaýyp ýaradylandygy barada pikiri öňe sürüpdirler. Olar adamlaryň ýamanlygy nadanlykdan, bilimsizlikden gelip çykýar diýip düşünişdirler. Emma

¹ **Maltus**-Tomas Robert Maltus((1766-1834),iňlis ykdysadyýetçisi

romantikler ýamanlygyň kökleriniň has çuňrakdygyna düşüňdirler, ýöne onuň nämededigine düşüňmändirler.

„Mobi Dik“ romanynda dünýädäki ýamanlyk Ak läheň balygyň keşbinde görkezilýär. Ol Ak balygyň lakamy- „Mobi Dik“. Kapitan Ahaw ony öldürip, Ak balygyň adamlara getiren betbagtçylyklary üçin ar aljak bolýar. Dünýäniň dürli milletlerine degişli adamlardan komanda düzüp Ahaw Ak balygy deňizlerde yzarlap başlaýar.

Romanda Ahaw adamzadyň simwolik keşbi hökmünde görkezilýär. Adamzat asyrlar boý köp kynçylyklary, azaplary ýeňip geçip, ýagşylyga, hakykata barýan ýoly gözleýär. Şonuň ýaly Ahaw hem „Pekod“ gämisinde öz komandasy bilen köp deňizlerde ýüzüp, köp kynçylyklary görüp, Ak balyk bilen göreşýär. Gäminiň ady bir wagtky hindi taýpasynyň ady bolupdyr. Eseriň soňunda Mobi Dik atly kit bilen göreşde gämi we onuň adamlary gark bolýarlar. Diňe şol wakany soň gürrüň berýän ýaş ýigit Izmail diri galýar.

Ahaw Ak balygy agyr ýaralasa-da kit gämini, adamlary heläk edýär, ýagny Ahaw ýamanlygy öldürjek, ýok etjek bolup özi-de adamlary bilen heläk bolýar.

Melwill ýamanlygyň kökleriniň adamyň aňyndadygyny, adamzat jemgyýetiniň bir bölegidigini nygtaýar. Ýöne nädip ony ýok edip bolýandygyny anyk görkezmeýär.

III bölüm. Günbatar Ýewropa edebiýatynyň taryhy (1871-1917-nji ýyllar)

Giriş.

XIX.asyryň soňy XX.nji asyryň başy Ýewropa ýurtlarynda birnäçe syýasy, ykdysady we durmuş, jemgyýetçilik özgerişler bolup geçýär.

Bu döwürde kapitalistik ugur bilen ösýän Ýewropa ýurtlarynda uly kompaniýalar birigip monopoliýa birleşmelerini döredýärler. Angliýa, Fransiýa, Germaniýa, ABŞ täze koloniýalary, ýurtlary basyp almaklygy güýçlendirýärler. Soňabaka bu ýurtlar dünýäni bölmekde öz aralarynda uruşup, 1914-nji ýylda 1-nji Jahan uruşy başlanýar.

Maliýe kapitalynyň täsiri güýçlenýär. Şeýle hem indi işçiler we iş berijileriň arasyndaky ösýän gapma-garşylyklar, çaknyşyklar hem edebiýata öz täsirini ýetiripdir.

Şu döwürde işçileriň, umuman gullukçylaryň öz hukuklaryny goramak üçin kärdeşler guramalarynyň, toparlaryň döremegi-de täze alamatlardyr. Durmuşda ýüze çykýan ýiti gapma-garşylyklar, çaknyşyklar edebiýatda, filosofiýada hem täze ugurlaýň taze garaýyşlaryň ýüze çykmagyna getiripdir.

Edebi akymlar

Ýewropa ýurtlarynyň köpüsinde XIX-nji asyryň ikinji ýarymynda **realizm** ugry ýa-da “**tankydy realizm**,, diýlibem aýdylýar, öz ösüşini dowam etdiripdir. R.Rollan, B.Şou, G.Mann, T.Draizer ýaly ýazyjylaryň eserlerinde

durmuşyň kemçilikleri, garyplyk, jenaýatçylaryň köpelmegi görkezilip, olaryň kökleri yzarlanylýar.

Realistik ugur durmuşda duş gelýän hadysalary umumylaşdyryp bir keşbiň üsti bilen, bir näçe tipleriň, adamlaryň mahsus häsiýetlerini görkezmäge ýykgyň edýär. Suratlandyrylýan wakalar häli-şindi bolyp durýan hadysalar hökmünde teswirlenýär.

Ýagny realizm ugry bolup geçýän hadysalaryň sebäplerini açyp görkezmegi maksat edinýär. Ýazyjylaryň esasy üns merkezinde “adam we onuň durmuş şertleri,, durýar. Şu döwürde Realizm bilen bir hatarda, täze akymlar, ugurlar döreýär.

XIX-nji asyryň ikinji ýarymynda Fransiýada **naturalism** akymy döreýär. Naturalizmiň esasy alamatlaryny E. Zolýa “**Tejribe romany**” (1880) atly eserinde beýan edýar. Naturalizmiň wekilleri filosofiýanyň pozitiwizm diýen akymyndan ugur alýarlar. Pozitiwist filosoflaryň pikrine görä tebigatyň kanunlary adamzat jemgyýetine hem degişli. Adamlar we beýleki haýwanat dünýasiniň jandarlarynyň arasynda uly bir tapawut ýok. Şoňa görä-de tebigatyň kanunlary adamlara hem degişli diýip hasap edýärler. Haýwanlar ýaşayyş üçin göreşýarlär, ejiz jandarlar ölýär, güýçlileri ýaşayar, ýagny tebigy saýlanyş,seçiş prosesi geçýär. Pozitiwistler edebiýat, filosofiýa, jemgiýetçilik ylymlary hem matematika, fizika, himiýa, biologiýa ýaly takyk bolmaly diýip hasap edýärler. Şonuň üçin E.Zolýa, J.Gonkur doganlar we beýleki naturalizm akymynyň wekilleri öz eserlerinde adam hasiýetiniň nesilden nesile geçişine, adamyň fiziologik, tebigy gurluşyna aýratyn üns berýärler. Ikinjiden naturalizmiň wekilleri adamzat durmuşynyň jikme-jik

detallaryny, onuň ýaşayyş şertlerini dokumental, takyk öwrenip, ön edebiýatyň üns merkezinde bolmadyk temalary, garyp ýaşayan adamlaryň, komür magdan gazyjylarynyň, demirýolçylarynyň, dokmaçylarynyň durmuşyny syratlandyrýarlar. Emma naturalizmiň wekilleri adamyň jemgyýetiň täsiri bilen kemala gelýändigini ýatdan çykarýarlar.

Dekadans.

XIX-nji asyryň ikinji ýarymynda edebiýatda dekadans akymy döreýär. Dekadans Fransuz sözi bolup- “pese düşmek, çüýremek,, diýen many berýär. Bu sözi ilkinji gezek Teofil Gotýe položitel manyda ulanypdyr. Ol giçki antik döwürde meşhur bolan ahlaksyzlyk, bulambujar pikirlere batmak, gama batyp durmuşdan gaça durmak ýaly edebiýatda meşhur bolan temalar bilen gyzygypdyr. Soňabaka bu söz medeniýetde düşnüksiz, kadadan çykýan edebi hadysalary aňlatmak üçin ulanypdyr.

Käbir alymlar ölüm temasyny, günä, keselçilik, azgynçylyk ýaly temalary beýan edýan eserleri dekadans akymyna goşýarlar.

XIX.nji asyryň 50-nji ýyllarynda Parižde “**Parnas**,, edebi toparý döreýär. Bu edebi topar “Sungat sungat uçindir,, diýen pikiri baýdak edinip, “sungatyň maksady ýokdyr,, diýen pelsepani öňe sürüpdirler. Bu topara Lekont de Lil, Teodor de Banwil, Şarl Bodler ýaly şahyrlar girýärler.

Neoromantizm.

Buržuaz jemgyýetiniň erbet hadysalaryny, adamalaryň pula kowalaşyp azgynçylyga, ahlaksyzlyga ýüz urmaklygy köp ýazyjylary durmuşdan lapykeç edip, jemgyýetiň

ösuşinden nărazybolmagyna getiripdir. Şeýle sebäplere görä köp ýazyjylar neoromantizm usulynda eserler döredipdirler. Neoromantizm “täze romantizm” diýmegi aňladýar. Bu ýazyjylar wakalary Afrikada, Aziýada, Günorta Amerikada bolup geçýän gyzykly, ajaýyp başdan geçirmelerden doly eserleri döredipdirler. Şeýle eserlerde päk ýürekli, dostuna wepaly, adamsöýümlü, güýçli gahrymanlar hereket edýär. Stiwenson, Konrad, Konan-Doýl, Çesterton ýaly ýazyjylar bu akyma degişlidir.

Simwolizm.

Simwolizm edebi akym hökmünde XIX-nji asyryň 70-80-nji ýyllarynda Fransiýada döräpdir, soňra Belgiýa, Germaniýada, Awstriýa, Russiýa ýaly ýurtlara ýaýrapdyr.

Simwolizm “simwol,-“nyşan,, diýen sözden gelip çykypdyr. Simwolistik eserlerde suratladýrylýan wakalar, ideýalar göçme manyly sözleriň, keşpleriň üsti bilen aňladylýar.

Fransiýada Werlen, Rembo, Mallarme ýaly ýazyjylar simwolizm akymyna degişlidir.

Modernizm.

XX.nji asyryň başynda “modernizm,, adyny alan täze-**futurizm, ekspressionizm** ýaly akymlar peýda bolýar. Modernizm “modern,, ýagny “hazirki, täze zamana degişli,, diýen inlis sözünden gelip çykýar. Modernizm sungatda täze tärleri, täze formalary gözlemekdir. Şonyň üçin oňa “formalistik akymlar,, ýagny täze sungaty, edebiýaty beýan ediji pikiri aňladyjy formalary tapmak üçin ymtylýan akymlar diýip hasap edilýär.

Futurizm.

(latynça “geljek,, diýen sözden alnandyr, ol Italiýada 1909-nji ýylda Marinetti tarapyndan

esaslandyrylýar. Sungatda edebiýatda öň gysga sözlemleri ulanyp “telegraf diline,, meňzeş täri tapmaga synanyşypdyrlar. Şeýle alamatlar E.Heminguýeň eserlerinde hem duşýar.

Ekspressionizm.

(expression) ýagny “aňlatmak” diýen Fransuz sözünden alnandyr. Beýle eserlerde ýazyjy öz şahsy garaýyşyna aýratyn üns berip durmuş hadysalaryny öz görüşi ýaly aňladýar. Şoňa görä-de suratlandyrylýan zat öz hakyky formasyndan üýtgeşik, çendenaşa çişirilen, bulaşyk ýa-da betgelşik görkezilýär.

Impressionizm.

(Impression ýagny “täsir etme,,täsir alma“ diýen many berýän sözden alnandyr) Bu akym XIX-nji asyryň soňunda sungatda (Mone, Renuar, Dega we başg.) Fransiýada döräpdir. Impressionizm durmuşyň her pursatda üýtgäp durýan hadysalaryň täsirini, ösüşini görkezýär. Impressionizm objektiw real hadysalary inkär etmeýär, ony ýöne durli, üýtgäp durýan görnüşlerde görkezýär hem-de şol pursatda hudožnigiň, ýa-da ýazyjynyň duýgulary bilen baglanyşdyryýar. Çeper eserlerde D.Konrad, K.Gamsun, O.Wayld ýaly ýazyjylaryň eserlerinde bu alamatlar görünýär.

Fransuz edebiýaty (1870-1917)

Giriş.

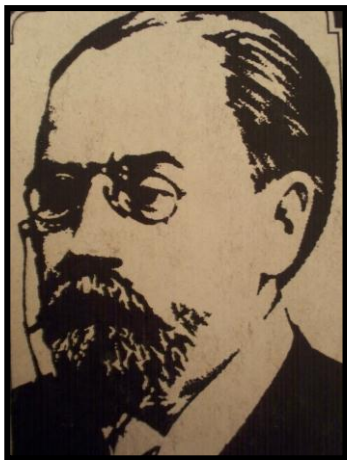
1830-nji ýyllardan başlap fransuz edebiýaty jemgiýetde taze gapma-garşylyklaryň ösýän şertlerinde, ýagny fabrik, zawod, kärhanalaryň eýeleri we işçileriň arasyndaky özara garşylyklaryň, göreşiň ýitileşen döwründe taze alamatlar bilen ösýär.

1850-1871-nji ýyllar aralaygynda “ikinji respublika,, diýip at alan döwürde Napoleon III höküm sürýär. Bu döwürde Napoleon III köp uruşlary alyp barypdyr. Emma 1870-1871-nji ýyllarda fransuzlaryň Prussiýa garşy uruşynda Napoleon III ýeňilip, ýesir düşýär. 1871-nji ýylyň 18-nji martynda Parižde işçiler ýaragly gozgalaň turuzyp häkmiýeti öz eline alýarlar we Pariž Kommunasyny yglan edilýär.

XIX-nji asyryň soňunda dünýäniň uly güýçli döwletleriniň täze ýurtlary basyp almak meýilleri güýçlenip, täze bir ýagdaý ýüze çykýar. Indi iri döwletleriň özara çaknyşyklary ýitileşýär. Şeýlelikle 1914-nji ýylda birinji jahan uruşy başlanýar.

Şu döwürde Balzak, Merime, Stendal, Gýugo ýaly zehinli ýazyjylaryň döplerini dowam etdirýän täze ýaş ýazyjylar fransuz edebiýatyna gelip goşulýar. Ol ýazyjylar öz eserlerinde şol döwrüň durmuşyny suratlandyrypdyrlar.

Emil Zolýa (1840-1902)

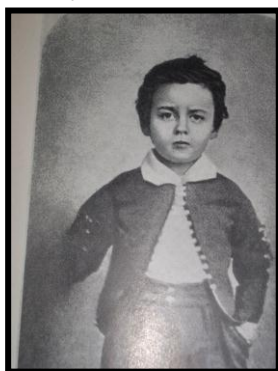

Emil Zolýa XIX asyryň ikinji ýarymynda Fransuz jemgiýetiniň durmuşyny in gowy görkezen ýazyjydyr. Ol fransuz edebiýatynda Stendal, Balzak, Flober ýaly görnikli realist ýazyjylaryň in gowy döplerini döwam etdiripdir. Ýöne ol edebiýat meýdanyna girende täze tärleri, ugurlary gözläp naturalizm

akymynyň teoriýasynyň düýbini tutupdyr we ýazyjylardan edebiýatda ylmy takyklygy talap edip, ýazyjylardan gahrymanlaryň nesilme-nesil gelip çykyşyny dernemek, nesil yzarlamak ýaly talaplary öňe sürýär. Zolýa gahrymanlaryň hasiýetiniň olaryň ene-atasyndan, ganyndan geçýänligini, şony derňemeklik, hem-de olaryň ýaşayş şertlerini bilmeklik edebiýatda takyklygy döredەر diýip pikir edipdir. Emma adamlaryň ýaşayş şertlerini Zolýa dar manyda alýar. Adamyň jemgiýetiň önümidigi, onuň tutuş jemgiýetiň ýaşayş

şertleri bilen berk baglanyşygyny ünsden düşürýär.

Emil Zolýa 1840-nji ýylyň 2-nji aprelinde Parižde dogulypdyr. Ýöne onuň çagalyk döwri Fransiýanyň günorta tarapynda ýerleşýän Ekse şäherinde geçipdir. Onuň kakasy gelip çykyş boýunça Italýaly bolupdyr.

1858-nji ýylda E.Zolýa Pariže göçüpdir. Ol uniwersitetde okap bakalawr derejesini almak isleýär, ýöne maddy ýetmezçilik zeraly okuwyny gutaryp bilmeýär. Güngüzeran görmek üçin dürli işlerde işlemeli bolýar. Şol döwürden başlap, E.Zolýa goşgy, döredijilik işi bilen meşgullanyp başlapdyr. 1862-nji ýylda E.Zolýa kitap neşirýatynda sklad işgäri, kitaplary gaplara salyjy bolup hemişelik işe girýär. Sklad işgäri bolup işlän döwründe E.Zolýa gazet, žurnallara habarlar, edebi oçerkler ýazyp başlapdyr. Birnaçe wagt geçensoň, E.Zolýa edebiýat bilen ymykly meşgullanyp, öňki işini taşlapdyr.

1864-nji ýylda E.Zolýa özüniň “**Ninonyň ertekleri**” atly ilkinji hekaýalar ýygyny çykarýar. E.Zolýanyň şol

döwürde ýazan romanlary gowşak bolup, olar onçakly bir belli bolmandyr.

E.Zolýanyň 1867-nji ýylda ýazan **“Tereza Raken,,** atly romany onuň ilkinji naturalistik hasiýetli romanydyr.

Bu romanda ýazyjy Tereza atly aýalyň öz söýgüli bilen äriňi öldurişi we onuň üçin puşman edip, ruhy ezyet çekişi jikme-jik beýan edilýär. E.Zolýa şu döwürde naturalizm hakynda birnäçe ylmy işler ýazypdyr. **“Tejribe romany,, (1880) “Naturalizm teatrda,, (1881)** atly eserlerinde E.Zolýa naturalizmiň häsiýetleri, onuň aýratynlygy barada ýazýar.

E.Zolýanyň döredijiligi köp taraply we baý. E.Zolýa dürli mazmunly hekaýalary, publisistik eserleri, teatr üçin pýesalary we birnäçe romanlary ýazypdyr. 1871-nji ýyldan başlap, E.Zolýa, Balzagyň “Adamzat komediýasy” ýaly romanlar toplumyny ýazmaklygy maksat edinýär. Ol bu romanlar toplumynynda bir maşgalanyň 20 ýyllyk taryhyny beýan etmegi ýuregine düwýär. Şeýlelik bilen E.Zolýa **“Rugon-Makkarlaryň maşgalasy” (1871-1893)** atly 20 sany romandan durýan ajaýyp eserini ýazýar. Bu romanlar toplumyna “Rugonlaryň ösüşi” (1871), “Olja” (1872), “Parižiň içi” (1873), “Plassanyň basylyp alynmagy” (1874), “Abbat Murenin etmişi” (1875), “Onuň alyhezreti Ežen Rugon” (1876), “Duzak” (1877), “Söýgün sergezdaný” (1878), “Nana” (1880), “Joş” (1883), “Zenan bagty” (1883), “Durmuşyň şatlygy” (1884), “Žerminal” (1885), “Döredijilik” (1886), “Ýer” (1887), “Arzuw” (1888), “Adam-haýwan” (1890), “Pul” (1891), “Derbi dagyn ” (1892), “Lukman Paskal” (1893) atly romanlar girýär.

Birinji

**“Rugonlaryň
özüşi,,(1871)** atly
romanda maşgalanyň
düýbünü tutujy nerw
keselli Adelaida Fuk,
onuň birinji Rugon
atly daýhan äriden
bolan çagalary we
agtyklary hem-de
ikinji ykmanda ,

arakhor we kontrabandist¹ Makhar atly äriden bolan
çagalary romanda görkezilýär.

Ýazyjy öz eserinde nesil yzarlaýjylygyny, ene-
atasynyň nerw keselleri, arakhorlygy olaryň çagalaryna
nähili täsir edendigini görkezmegi maksat edinýär.
Romanyň sözbaşysynda ýazyjy:“Men jemgyýetde bir
maşgalany,uly bolmadyk adamlar toparyny we jemgyýetde
onuň özüni alyp barşyny,soňra ösüp,ulalyp, onuň
göräýmäge dürli-dürli bolan,emma derňewiň görkezişi ýaly
özara baglanyşykly on ýigrimi adama jan berşini
görkezmek isleýärim....Men adamdan adama geçýän
baglanyşygy yzarlamağa synanyşmak isleýärim,“²diýip
ýazýar. Emma romanyň mazmuny Fransuýanyň şol
döwürdeki syýasy we ykdysady durmuşyny giň gerim bilen
görkezýär. Esasy çaknyşyk.gapma-garşylyk respublikanyň
tarapdarlary we Bonapartyň tarpdarlarynyň arasynda, bir

¹ **Kontrabandist**-gümrükhanadan gümrük tölemän araçäkden gizlin haryt geçirip
satýan adam

² Эмиль Золя.Карьера Ругонов.Москва,1955,стр.3

çetde ýerleşen Plassan atly uly bolmadyk şäherde bolup geçýär. Emma bu kiçijik şäher tutuş Fransiýanyň syýasy keşbini suratlandyrýar.

„Rugon-Makkarlaryň maşgalasy“ atly romanlar toplumynyň başlangyç eseri bolan bu romanda bir maşgalanyň taryhy Ikinji imperiýanyň taryhy bilen baglanyşykda görkezilýär.

Romandaky wakalar 1851-nji ýylyň dekabrynda on münlik ilaty bolan uly bolmadyk Plassan şäherinde bolup geçýär.

Rugon-Makkarlar maşgalasynyň düýbünü tutujy nerw keselli Adelaida Fuk ömrüniň soňky günlerini dälhanada geçiren, baý, uly emlägi bolan adamyň gyzy bolupdyr. Kakasynyň nerw keseli Adelaida hem geçipdir. Kakasy ölenden soň Adelaida Rugon atly öz mülkünde batrak bolup işleýän bir daýhana durmuşa çykýar. Olaryň Pýer atly ogly bolýar. Ýöne bir ýyl üç aý geçensoň, Adelaidanyň äri Rugon kellesinden gün geçip aradan çykýar. Soň Adelaida „sergezdan Makkar“ atly bir belli bir pişesiz, arakhor adam bilen söýüşýär we onuň bilen ýaşayar. Adelaidanyň Makkardan nikasyz iki sany çagasy, bir ogly we bir gyzy bolýar. Şeýlelikde Adelaidanyň Rugondan bolan Pýer atly ogly, Makkardan bolan Antuan atly ogly, Ursula atly gyzy bile ösüp ulalýarlar.

Pýer Rugon özüni ejesiniň kanuny mirasdüşeri hasaplap, kem-kemden öý hojalygyny, ekin meýdanyny, mülklerini öz eline alýar.

Makkardan bolan Antuan harby gulluga alynýar, ýöne ony pul bilen gullukdan alyp galmak mümkinçiligi bolsa-da Pýer onuň üçin bir köpük pul töläsi gelmeýär. Gyz dogany Ursula Mure atly bir şlýapa fabriginde işleýän bir

işçä durmuşa çykýar. Oňa-da Pýer hiç zat bermän , indi ondanam dynandygyna begenýar. Mülki doly ele almak üçin Pýere indi ejesi Adelaidadan dynmak galýar. Sebäbi ol Adelaida bilen bir öýde ýaşasy gelmeýar. Ol ejesiniň Makkar bilen nikasyz ýaşayandygyna namys edýar. Birnäçe wagtdan Makkaryň araçäkde öldürilmegi Pýere bu meseläni çözmegi aňsatlaşdyrýar. Adelaida Makkaryň miras goýup giden öýüni, emlägini alyp, şol ýerde, ogly Pýerden aýry ýaşayar. Şeýlelikde Pýer mülke doly hojaýyn bolýar.

Pýer ene-atasynyň mülküne doly hojaýyn bolup, ekerançylyk bilen meşgullanmak islemeýar, ol bu mülki satyp, bir söwdagäriň gyzyna öýlenip baýamak isleýär.

Pýer ahyrsoňy öz maksadyna ýetýär. Ol Felisita Puek diýen ýag satyjynyň gyzyna öýlenýär. Öz öýüni, mülküni satýar. Mülki satmaga Pýeriň hukugy bolmasa-da ejesine satuw resminamasyna gol çekdirip, bar puly özi alýar.

Pýer aýaly Felisita bilen otuz ýyl töweregi baýajak bolup jan etselerem olaryň ýagdaýy gowulaşmaýar. Pýeriň jany-teni bilen baý boljak bolmak islegi 1851-nji ýylda dekabır aýynda Respublikanyň güýçleriniň ýeňlip, imperator Napoleonyň III häkmiýet başyna geçmegi bilen amala aşýar.

Pýer özüniň köpden bäri arzuw edip gelýän salgyt ýygnaýjylyk wezipesini alýar. Onuň ogullary (Pýeriň üç ogly, iki gyzy bolýar) bolsa baý bolmak, wezipe almak niýeti bilen Pariže gidýärler.

Zolýanyň beýleki romanlarynda Pýeriň Ežen Rugon diýen ogly Ikinji imperiýanyň ýokary wezipeli adamlarynyň hataryna goşulýar. Onuň dogany Aristid, Sakkar familiýasyny alyp, iň bir baý pul bilen iş salyşýan

işewür adamlarynyň birine öwrülýar. Respublikanyň tarapynda çykyş edýän Adelaidanyň agtygy ýaş ýigit Silwer Mýetta atly söýgülisi bilen bu göreşde azatlyk, deňlik üçin wepat bolýarlar. Zolýa romanda Respublikanyň tarapynda çykyş edýär we bonapartçylary ýigrenç bilen suratlandyrýar, olaryň ölen adamlaryň ganyny depeläp arak, meý içişlerini suratlandyrýar. Halkyň öz azatlygy, bagtly durmuşy üçin göreşmäge barýan ýörişini romantiki öwşgünde suratlandyrýar, olaryň joşan derýa ýaly möwç urýan äpet güýjüni görkezýär. Silweriň we Mýettanyň ölümi halkyň arzuwlarynyň puç bolşuny aňladýar.

Azatlygy, halk hukuklaryny depeläp, öz bähbitleri üçin gandöküşklik bilen häkmiýet başyna geçen Plassanyň buržuaziýa wekilleri Pýer başlyklaýyn imperator Lui Bonapart III saglygyna meýli bulgur göterip, özleriniň ýeňşini belleýärler.

Şeýdip, Rugonlaryň ýokary häkmiýete tarap açylan ýoly, ösüşi başlanýar. Şol sebäpli roman „Rugonlaryň karýerasy (ösüşi)“ diýlip atlandyrylýar.

“Rugon Makkarlaryň maşgalasy,, atly romanlar toplumyna girýan eserleri bir näçe temalaryň daşynda jemlemek mümkin.

Buržuaziýanyň durmuşy “Rugonlaryň baý boluşy”, “**Baýlyk**”, “**Parižin içi**”, “**Pul**,, ýaly romanlarda görkezilýär. “**Duzak**”, “**Žerminal**”, “**Ýer**,, atly romanlar halkyň durmuşyny görkezýär. Şeýle hem bu romanlarda din, sungat, döredijilik temalary beýan edilýär. Bu romanlaryň içinde ýazyjynyň “**Žerminal**,,(1885) atly romany onuň döredijilik usulyny, ideýa çeperçilik aýratyňlyklaryny öwrenmek üçin wajypdyr.

E.Zolýanyň “Žerminal,, atly romany ähmiýetli durmuşy romanlaryň biridir.

Bu romanyň wakalary Monsu atly kiçijik şäherçede bolup geçýär. Romanda kömür magdanlarynda işleýän işçileriň durmuşy kömür gazyp almaklygyň pese düşen krizis wagty görkezilýär. Şonuň üçin Mae atly işçiniň maşgalasy we beýleki işçiler näçe işleseler-de garyplykdan çykyp bilmeýärler. Olar bu ýagdaýdan çykmak üçin göreşýärler.

E.Zolýa öz romanynda surnukdyryjy, agyr zähmetiň adamlary haýwan derejesine ýetirýändigini ussatlyk bilen görkezýär. Ýazyjy işçileriň zähmet we ýaşaýyş şertlerini jikme-jik suratlandyrýar.

Romanyň ady hem simwolik häsiýetlidir. “Žerminal,, bu rewolýusion kalendarýnda ýaz aýynyň adydyr. Şoňa görä-de işçileriň öz hukuklary, bagty üçin göreşi ýaz aýynda ekilen tohum ýaly öz hasylyny berjekdigini beýan edýän sözler bilen ýazyjy romany gutarýar.

E.Zolýa öz romanlarynda Fransuz jemgiýetiniň hemme gatlaklaryny görkezýär. Onuň “Ýer,, (1887) atly romany Fransuz daýhanlarynyň durmuşyny görkezýär. Bu romanda daýhanlar näçe tutaniýerli, irginsiz zähmet çekselerem olar garyplykdan çykyp bilmeýärler.

Öz maşgalasyny eklejek bolup daýhanlar her bir bölejik ýer üçin göreşýärler, hatda ýer üçin jenaýata ýüz urýarlar...

E.Zolýanyň döredijiligi ýaňy gülläp öz miwelerini getirip başlanda ol tarpataýyň, kömür ýakylýan pejiň gazy tutup 1902-nji ýylda aradan çykýar.

Gi de Mopassan (1850-1893)

“Heý adamy durmuş hakykaty ýaly tolgundyryň başga zat barmy?” diýip aýdan Gi De Mopassan diňe bir Fransuz edebiýatynda däl eýsem dünýä edebiýatynda öz ajaýyp hekaýalary we romanlary bilen görnikli orun eýeleýar.

Mopassanyň öndümlü işlän 1880-nji ýyllarda Fransuz edebiýatynda naturalizm akymy meşhur bolsa-da ýazyjy öz döredijiliginde Balzak, Flaubert ýaly realizmiň görnükli wekilleriniň täsirlini dowam etdirýär.

Mopassan 1850-nji ýylyň 5-nji awgustynda Fransiýanyň Normandiýa diýen welaýatynda eneden dogulýar. Ol köşk gatlagyna degişli, dworýan maşgalasyndan bolup, onuň kakasy Gyustaw De Mopassan Parižde biržada dellal-makler bolup işleýän eken. Ejesi örän bilimli, ýöne nerw keselli, gyňyr häsiýetli aýal bolypdyr. Mopassan başlangyç we orta bilim alyp, soňra Kan şäherinde hukuk fakultetine okuwa girýär, ýöne ony gutaryp ýetişmänke 1870-nji ýylda fransuz-german uruşy başlanýar. Mopassan harby gulluga çagyrylýar we soňra

fransuz goşuny ýeňilip yza çekilende Mopassanyň özi hem tas ýesir düşen eken.

Şeýlelik bilen, uruşdan soň Mopassan ilki deňiz ministriligine, sonra magaryf ministrliginde işläpdir. Mopassanyň durmuşynda edebiýat we sungat aýratyn orun

tutupdyr. Olaryň gelim-gidimli öýüne hudožnikler, ýazyjylar köp gelýän eken.

Mopassan öz döredijiliginde beýan edýän wakalaryny, eserleriniň keşplerini öz töwereginde bolup geçýän hadysalardan, durmuşyň akymyndan synçylyk bilen saýlapdyr. Ol aýratynam Sena derýasynda gaýykda ýüzmäni gezelenç etmäni gowy görýän eken, ol şonda öz töweregindäki gören, eşinden zatlaryny öz eserlerinde beýan edipdir.

Ir döredijilik bilen meşgullanyp başlan Mopassan köp wagtlap olary öz talapgär mugallymy Floberniň maslahat bermegi bilen çap etmändir.

Mopassanyň ilkinji „**Tokgaja**“ atly hekaýasy 1875-nji ýylda neşir edilipdir. Ony ilkinji okap gören Gýüstaw Flober “Bu hakyky ussat ýazylan eser” diýip oňa ýokary baha beripdir.

Bu hekaýanyň wakalary uruş döwründe bolup geçýär. Harby goşun ruhdan düşüp öz watanyny duşmanyň eline berip yza çekilýär.

Şeýle ýagdaýda Mopassan göräýmäge bir ýönekeý wakany, ýagny 10 sany ýolagçynyň Ruan şäherinden Gawra gidişini görkezýär. Ol ýolagçylar iki at goşulan üsti basyrylan paýtun-araba münüp gidýärler. Bu ýolagçylar basybalyjy nemeslerden gaçyp gitmeýärler. Olaryň diňe söwda-satyk, işewür maksatlary bar. Olar başga şähre gitmek üçin rugsat hatyny hem tanyş nemes ofiserleriniň üsti bilen alýarlar.

Ýazyjy şol paýtunda gidip barýan on sany ýolagçynyň, her birine doly hasiýetnama berýär, olaryň hemmesi şäheriň „hormatlanýan“ adamlary, emma olaryň arasynda “hormatlanmaýan,, gatlakdan bolan bir “Tokgaja,,

adyny alan “özini ýeňil alyp baryan,, topardan bolan bir aýal bar. Ol aýal tötäňleýin bu baý, “hormatly,,adamlaryň arasyna düşse-de hekaýada ol we beýleki ýolagçylar öz aralarynda berk baglanyşykly ýagdaýa uçraýarlar. Olar ýoly bile geçmeli bolýarlar. Ýazyjy kiçijik detallaryň üsti bilen, kinaýaly äheňde bu baý ýolagçylaryň ýalan“watançylygyny“ olaryň wepasyzlygyny, ikiýüzliligini paş edýär. Emma “hormatlanmaýan,, gatлага degişli Tokgaja atly aýal ahlak wyždan we watançylyk tarapdan öz ýolagçy ýoldaşlaryndan has ýokary derejede durýar.

Mopassanyň hekaýalarynda buržuaz jamgyyietiniň pula, baýlyga kowalaşyp, adamkärçiligiň unudylýandygy ussatlyk bilen görkezilýär. Bu hekaýalar möçberi boýunça uly bolmasa-da, çuň mazmuna eýedir. Şeýle hekaýalaryň biri bolan “**Meniň Žýul daýym**,, atly eserinde baý maşgalanyň agzalary gezelençde öz garyp düşen garyndaşlaryny “tanamaýyşlary,, çaganyň nukdaý nazaryndan onuň-gürrüňi bilen berilýär.

Mopassanyň „**Simonyň kakasy**“ atly nowellada demirçi ussa Filipp Simon diýen nikasyz doglan oglanjyga beýleki çagalaryň masgaralap azar berýändigini görüp,ol oglany goramak üçin,oba adamlaryň näme diýjegine seretmän Simonyň ejesine öýlenýär.

Mopassanyň esasy öndümlü döredijilik ýyllary bary-ýogy on ýyl çemesi bolsa-da ol ençeme hekaýalar toplumyny we bir näçe romanlary ýazýar.

Mopassanyň “**Durmuş,, (1883)** atly romany bir päk ýürekli Žanna atly bir gyzyň durmuş ýoluny beýan edýär. Žanna ilki buthanada terbiýe alýar. Ol mekdebi gutaryp öýlerine gelensoň Žýulýen de Lamar atly baý adama

durmuşa çykýar. Emma ol adam Žannany aldaýar, diňe öz egoistik aladalary bilen ýaşaýar. Žanna durmuşyň dürli kynçylyklaryna duçar bolup, ruhdan düşüp lapykeç bolýar. Emma onyň Rozali atly hyzmatkäri oňa kömek edip, ony doly garyp düşmekden halas edýär.

Mopassan **“Eziz dost,, (1885) “Ölüm ýaly güýçli,, (1889) “Biziň ýüregimiz”, “Pýer we Žan,, (1887) ýaly romanlary fransuz jemgyýetiniň durmuşynyň maşgala, söýgi, adamlaryň ahlaksyzlygy ýaly temalaryň hem-de olaryň pul, wezipe üçin wyždanyny satyşyny görkezýär.**

„Eziz dost“ („Bel Ami“, 1885) romany

Mopassan bu romanynda päk ýurekli adamlary aldap, olaryň durmuşyna ýamanlyk, azgynçylyk getirýan adamyň keşbini suratlandyrýar. Bu eser sosial tankydy häsiýetli roman bolup, onda ýönekeý hiç bir aýratyn zehini bolmadyk, diňe özi barada pikir edip, beýleki adamlary rehimsizlik bilen öz bähbidi üçin ulanýan Žorž Dýurua barada gürrüň berilýar.

Dýurua gelip çykyşy boýunça obada,daýhan maşgalasynda önüp-ösüp, ulalan adam, Afrikada fransuz goşunynyň hatarynda gulluk edýar. Harby gullukdan boşap Pariže gelende jübüsinde şäherde ýaşar ýaly puly galmaýar. Ol öz galanja pullaryny hasaplap: „Şu gün ýigrimi sekizinji iýun; aýyň birine çenli özüniň on frank kyrk santim puly galýar. Bu bolsa iki gezek günortanlyk nahar, hiç hili ertirlik nahar edinmeli däldigini , ýa-da iki gezek ertirlik edinip, günortan hiç zat iýmelli däldigini aňladýar,“¹ diýip

¹ Ги де Мопассан. Милый друг. Москва, 1980, стр. 15

içini gepledip köpüğini sanaýan Dýurua iş gözlejek, gazanç etjek bolup alada etmeýär. Tersine, duşundan geçip barýan, özüni ýeňles alyp barýan aýllary synlap, olara hyrydar göz bilen seredýär.

Onuň Afrikada gullukda geçiren iki ýyly ýadyna düşýar. Ol araplary kör-köpuksiz goýup talaýşy ýadyna düşýar. Ol uled-alan diýen taýpadan bolan üç sany araby öldürip „ýigrimi towuk, iki goýun, gyzył, ondan başga-da olara ýarym ýyllap gülere zat bolandygyny“, ýatlaýar.

Emma Parižde beýle zatlary edip bolmaýandygyny Dýurua ahmyr bilen boýun alýar.

Tötänleýin Forestýe atly bir wagtky köne dostuna duş gelip, onuň teklibine eýerip, žurnalist bolup gazete işe ýerleşýär, emma Dýurua gazede makala ýazmakdan başy çykyşmaýar. Oňa Forestýaniň aýaly Madlena makala ýazmaga kömek edýar.

Emma şol bir wagtda Dýurua wagtyny ýititmeýär. Ol Madlenanyň ýanyna „iň gowy we iň ýakyn dosty“¹ graf de Wodrek diýen çal saçly, baý adamyň gelýandigi görüp, ol Madlenanyň jorasy hanym de Marel bilen tanyşýar.

Hanym de Mareliň äri Demirgazyk demir ýolunda barlagçy bolup işleýär. Ol her aýda bir hepde öýünde bolýar. Şeýle mümkinçilikden peýdalanyp, Dýurua hanym de Mareliň ýygy-ýygydan öýüne barýar. Hanym de Mareliň Lorina atly kiçijik gyzy Dýuruany gowy görüp ejesi ýaly oňa „Eziz dost“ diýip ýüzlenýär. Soňabaka Dýuruany tanaýan zenanlar руь oňa şol lakam bilen ýüzlenýärler.

Dýuruanyň we hanym de Mareliň duşusyklary ýygylaşýar. Hanym Klotilda de Marel hiç hili päsgelçiliksiz

¹ Görkezilen eser, 46 sah.

Dýurua bilen ýygy-ýygydan duşuşyp durmak üçin ýörite kireýne iki otagly jaý tutýar. Onuň kireý puluny-da özi töleýär. Olar restoranlara bile barýarlar. Ýöne bar harajatlary Dýurua hanyň Klotieda de Mareliň gapjygyndan töleýär.

Dýurua dosty Forestýeniň aýaly Madlenany hem ýatdan çykarmaýar. Madlena oňa wagtal-wagtal kömek edýar. Hanyň de Mareliň Madlena barada: „Kim durmuşda üstünlik gazanjak bolsa ol hakyky hazyna“¹, diýen sözlerini berk ýatda saklap Dýurua Madlena bilen aragatnaşyk saklap, onuň äri aradan çykansoň azajyk wagtdan soň olar nikalaşýarlar. Dýurua özüniň adyny ikä bölüp özüne „Dýu Rua de Kantel“ diýen dworýan adyny alýar.

Dýurua öýlenenden soň hem onuň beýleki zenanlar bilen söýgi gatnaşyklary dowam edýar. Žorž Dýurua hanyň Wirginiýa Walter bilen hem arany sazlaýar, sebäbi oňa ýokary gatlagda aralaşmak gerek. hanyň Walter'tä tabyda gitýänçem seniňki“ diýip Dýuruany söýýär, emma Žorž Dýurua ondan sowaşyp, onuň gyzy Sýuzanna bilen ysnyşýar. Soňra hanyň Walterden ýüz öwrüp, aýalyny-da taşlap baý finansist, işewür „Fransuz durmuşy“ gazetiniň başlygy, neşir edijisi jenap Walteriň gyzy Sýuzanna Waltere öýlenýar.

Romanda Mopassan Žorž Dýuruanyň azgyn, ahlaksyz adamdygyny dürli ýagdaýlarda açyp görkezýar. Ol hiç kime wepaly däl. Onuň üçin hiç hili mukaddes zat ýok, ol ähli adamlary diňe öz şahsy isleglerini kanagatlandyrmak üçin ulanýar, ol barypýatan egoist.

¹ Ги де Мопассан. Милый друг. Москва, 1980, стр. 110

Tutuş romanda Mopassan adamlaryň öz söýgi islegleri, instinktleri bilen ýaşaýandyklaryny görkezýar. Gahrymanlaryň ruhy dünýasi garyp, olar belent maksatlar, ideýalar üçin göreşmeýarler.

Hanym de Marel, Madlena aslynda örän zehinli, ukyply, adamkärçilikli aýallar, ýöne olar maddy bähbitler esasynda baglaşylan nikanyň ýesiri bolup, şol maşgalanyň şatlyksyz durmuşyndan gaçyp, gapdaldan söýgi gözleýarler. Žorž Dýurua bu ýagdaýdan ussatlyk bilen peýdalanyp olaryň hasabyna ýaşaýar,wezipe ,hökümet sylaglaryny alýar,ýokary baý gatлага aralaşýar.Öz baran ýerinde azgynçylygy,ahlaksyzlygy döredýar.

Ýazyjy söwda-satyk, pula, wezipä kowalasýan buržuaz jemgyýetinde ýönekeý, hakyky adamkärçilik gatnaşyklarynyň bozulmagynyň adamlaryň durmuşynda ruhy boşlugy döredýändigini we olaryň haýwan instinktlerini oýarýandygyny görkezýar.

Gi de Mopassan 43 ýaşynda, agyr, psihiki taýdan keselläp 1893-nji ýylyň 6-njy iýulynda keselhanada aradan çykýar.

Anatol Frans (1844-1924).

Anatol Frans Parižde dogulypdyr. Onuň kakasynyň Sena derýasynyň kenarynda kitap dükany bar eken. Şoňa görä-de Anatol Fransyň durmuşynda kitaplar, şol kitap dükanyna gelyän adamlar güýçli täsir galdyrypdyr.

Anatol Fransyň kakasynyň ady Fransua Tibo bolupdyr, ýöne ol öz watanyny çäksiz söýýänligi üçin özüne “Frans,, diýen edebi lakamy alypdyr.

Anatol Frans şöhratly ýazyjy bolup ýetişende adamlar onuň dürli hadysalar, ýurtlar, edebiýat, filosofiýa baradaky köp zatlary bilýändigini geň galyp soranlygynda Anatol Frans bu zatlary kitaplardan okandygyny aýdýan eken.

Anatol Frans döredijilige goşgy düzmek bilen başlapdyr. Ol hatda “**Altyn poemalar,,** atly ýygynyndyny neşir edipdir. Bu döwürde Anatol Frans gadymy döwür medeniýeti, edebiýaty bilen çuň gyzyklanýar. Ol ilkinji gezek din we ahlak temasyndan “Korinfdäki toý,, atly poemasyny ýazýar. Poemanyň wakalary hristian dininiň dörän 1-nji asyrdan bolup geçýär. Gippiý atly oglan Dafna diýen gyzy söýýär. Olar nikalaşmak üçin şert edişýärler. Emma Gippiý uzak syýahata gidende Dafnanyň ejesi keselläp, özüniň sagalmagy üçin gyzyny buthana berýär we durmuşa çykamazlygy şert goýýar.

Anatol Frans bu poemada hristian dininiň ahlak norma kadalarynyň adam durmuşynyň kadalaryna ters gelýändigini görkezýär.

Poemada Gippiý gaýdyp gelensoň öz söýgülisi Dafnany tanamajak bolýar. Çünki ol örän horlanypdyr, indi

öňki ýaly Gippiý bilen ysnyşykly, söýgi barada gepleşmeýär. Poemanyň soňunda Dafna zäher içip ölýär.

Anatol Fransy ýazyjy hökmünde tutuş Fransiya tanadan onuň “**Silwestr Bonnaryň jenaýaty,,(1881)** atly romandyr.

Romanyň baş gahrymany Silwestr Bonnar, kitapsöýüji, ol seýrek kitaplary ýygnaýar. Ol diňe geçmişiň taryhy bilen gyzyklanýar, ýöne öz töweregindäki durmuş barada hiç zat bilmeýär. Ol bir gün tötänleýin öz ýaşaýan öýüniň ýokarysynda, peç ýakylmadyk otagda bir garyp maşgalanyň mätäçlik çekýändigini bilip olara yakmak üçin odun iberýär. Soňra bir gyza öz kitaplaryny satyp, ol gyzyň bagtly maşgala gurmağyna kömek edýär.

Silwestr Bonnar ynsan durmuşynyň, onuň bagtly ýaşaýyşynyň, dünýäniň hemme gymmatlyklaryndan ýokarda durýandygyna düşünýär. Bir söz bilen aýdylanda bu romanda ýazyjy durmuş söýmekligi öwredýär.

Ýazyjynyň “**Tais,, (1890)** “**Pingwinler adasy,, (1908)** “**Hazirki zaman taryhy**” atly romanlarynda adamzat taryhy we din meseleleri tankydy nukdaý nazardan beýan edilýär.

“**Pingwinler adasy,,** atly romanda gözüniň görüşi kütelen garry ruhany Mael uzakdan pingwinleri adamlaryň toparydyr öýdüp diňe salýar. Soňra hudaýyň emri bilen pingwinler adam jemgyýetine öwrülýärler. Ine şol pingwinleriň taryhy hem Žak filosof diýen bir alymyň adyndan ýazyjy tankydy, kinaýaly ähende beýan edýär.

Bu eserde hususy eýeçiligiň keramatly dindarlaryň döreýiş taryhy, uruşlaryň sebäpleri we şuna meňzeş buržuaz jemgyýetinde bolup geçýän erbet hadysalaryň taryhy kökleri yzarlanýar.

Anatol Frans bu romanda Fransiýanyň taryhyny ýaňsylaýjy, tankydy häsiýetde görkezýär. Ýöne bu roman diňe bir fransuz jemgyýetiniň durmuşyny göz önünde tutman eýsem onda tutuş umumyadamzat jemgyýetiniň meseleleri derňelýär. Ilkinji nobatda romanda uruş temasy ýazgarylýar. Romanda bir halkyň başga bir parahat oturan halkyň üstüne çozup, basybalyjylykly uruşa başlamagyny ýiti tankytlanýar.

Romanyň ýazlan wagty XX asyryň başlarynda dünýäde bolup geçýän wakalary, ýene-de täze uruş ojaklarynyň döreýän wagtyny ýada salsak ýazyjynyň aýdýan pikirleri diňe bir şol döwür üçin däl ondan soňky ýyllar, döwürler üçinem wajyp bolupdyr.

Romanyň sözbaşysynda aýdylşyna görä: „Uzak wagtlap pingiwinler örän uruşjaň bolupdyrlar. Olaryň ýurdyna bir parasatly Garasian atly akyldar barypdyr. Adamlaryň her haýsysy öz işleri bilen meşgullanyp parahat ýaşaýan ekenler. Bu parahat durmuşa guwanyp, bu halkyň örän bagtly ýaşaýandygyny parasatly Garasian aýdyp ýetişmänkä şol pursatda ýoldan geçip barýan çopan ýörişe çagyryan saz çalyپ geçýär.

„Bu nähili çirkin saz“ diýip Grasian soraýar: „Bu delfinlere garşy uruşa çagyryan saz“ diýip, daýhan jogap berýär. „Siz näme üçin delfinleri ýigrenýärsiňiz?“ diýen soraga ol „olar biziň goňşylarymyz, goňşy bolsa ol duşmandyr. Ine şu meniň ýerimiň ýanyndaky meýdana seret, şonuň hojaýynyny men dünýäde hemmelerden beter ýigrenýärin“¹, diýip, öý eýesi Grasiiana jogap berýär.

¹ Анато́ль Франс. Остров пингвинов. Боги жаждут. Москва, 1984, стр. 10

„Pingwinler şeýdip, on üç asyrlap ähli halklaryň garşysyna uruş alyp bardylar“,¹ diýip, ýazyjy uruşlatyň esasy basybalyjylyk, özgäniň ýerini almak maksatlaryna gönükdirilendigini nygtaýar. Şol sebäpli bu eserde Annatol Frans „halklaryň durmuşy jenaýatlardan, betbagtçylyklardan we akylsyz edilen işlerden düzülendir“,² diýip nygtaýar. Romanda şeýle uruşparaz patyşanyň keşbi Trinko atly hökümdaryň üsti bilen suratlandyrylýar. Trinko otuz ýyllap uruş alyp barýar we dünýäniň ýarysyny basyp alýar.

Ýarym asyrdan soň pingwinleriň ýurduna syýahat edip baran Jambi atly Malaýýaly ýaş maharaja³ pingwinler bilen gürründeş bolup, Trinko atly patyşanyň ýeňişli uruşlary barada, olaryň dünýäniň ýarysyny basyp alandygyny eşidip:

„Şeýlemi? Siz dünýäniň ýarysynyň eýesimi? „diýip, soraýar.

„Trinko ol ýurtlary basyp aldy we ýitirdi. Ol öz ýeňişlerinde we ýeňlişlerinde-de beýik bolany üçin ol ähli basyp alan ýerlerini gaýdyp berdi: „Ol hatda öň bize degişli bolan Ampelofor we Itiň äni diýen iki adany hem bermäge mejbur boldy“, diýip Jambiniň gürründeşi jogap berýär.

Ýazyjy taryha ser salyp, dini reformalaryň, hristianlary protestanlar we katolikler toparlaryna bölendigini we netijede olar biri-birini gyryp, dini uruşlaryň başlanandygyny nygtaýar.

¹ Görkezilen eser, 11 sah.

² Görkezilen eser, 10 sah.

³ **Maharaja**- rajadan uly hindi şazadasy

⁴ Görkezilen eser, 107 sah.

Kitabyň “Segsen müň küde bede baradaky iş“ diýen altynjy bölümünde Anatol Frans öz döwrüniň sud sistemasyny „Dreýfusyň işi“¹ diýen dawaly bolan jenaýat işiniň derňewiniň üstünden gülýär.

Anatol Frans bu romanynda jemgyýetde döreýän erbet hadysalaryň diňe bir taryhyny görkezmek bilen çäklemän olary tankytlap üstünden gülýär. Jemgyýetiň ösüşini Anatol Frans nädogry hasaplaýar. Çünki jemgyýetde ahlak kadalary berjaý edilmeýär. Tehniki progres adamlaryň durmuşyny gowylaşdyрмаýar-da, tersine adamlary zäherleýär, olaryň ölümüne sebäp bolýar. Hatda jaýlaryň gurluşy hem adamlaryň durmuşyny haýwanat dunýasiniňkä meňzeş edýär. Romanyň soňky setirleri şeýle gutarýar.

“Içinde edaralar, dükanlar, banklar, jemgyýetçilik birleşmeleri ýerleşýän otuz, kyrk gatly öýler gurýarlar, ýeriň astynda bolsa ýerzeminler we tunneller gurýarlar, bu äpet şäherde on baş million adam işleýärdi” şeýlelikde ýazyjy jemgyýeti tankyt etse-de, nädip bu hadysalary düzetmelidigini aýtmaýar. Diňe inkär ediji äheňler, Fransuz halkynyň taryhynda hiç hili položitel wakalary, hadysalary görmezlige salmak, ýazyjynyň pessimizme, göwniçökgünçilige düşýändigini aňladyýar. Ýöne şol bir halatda Anatol Fransyň bu eseri ýamanlygyň, jenaýatlaryň, zulумыň, zorlugyň döreýiş şertlerini ussatlyk bilen görkezýär we adamlaryň şol zatlary görmegini we durmuşda düzetmegini isleýär.

¹ **Dreýfusyň işi**-1870-1880-nji ýyllarda milleti boýunça ýewreý bolan kapitan Dreýfusy ıçalyçylykda aýyplaýarlar,emma ıçaly başga bir adam bolupdyr.Emil Zolýa Dreýfusyň bigünä aýyplanýandygyny nygtap „Men günäkärleýärin“(1898) diýip prezidente hat ýazypdyr.

Romen Rollan (1866 - 1944)

Romen Rollanyň döredijiliginde XX nji asyryň möhüm problemalary öz beýanyny tapypdyr . Durmuşy özgertmek , faşizme , uruşa garşy göreşmek , täze durmuşda adam şahsyýetiniň kemsidilmezligi ýaly temalar Romen Rollanyň döredijiliginde ör boýuna galýar .

Rollan Burgundiýanyň Klamsi atly şäherçesinde, notariusyň maşgalasynda eneden doglupdyr.ol ejesinden ýaşlygnda arzuwçylygy, kakasyndan bolsa ruhybelentligi , durmuşy söýmekligi öwrenipdir.

1880-nji ýylda R. Rollan öz bilim almagyny dowam etdirer ýaly onuň ene-atasy Pariže göçüpdirler Ol Parižde liseýi gutarandan soň mugallymçylyk bölümine okuwa giripdir.

Şu döwürde Romen Rollan edebiýat we sungat bilen çuňňur gyzyklanypdyr.Ol Emil Zolýanyň naturalizm akymy baradaky ideýalaryny hem-de Anatol Fransyň durmuşa ynanmazçylygyny halamandyr. Şol döwürde ony dünýä belli ýazyjy Lew Tolstoýyň eserleri aýratyn gyzyklanyndyrypdyr . Ol Tolstoýa 38 sahypdan durýan hat ýazyp iberipdir. Ol Lew Tolstoý, Maksim Gorkiý ýaly meşhur rus ýazyjylary bilen hat alşypdyr . Tolstoýyň öz döredijiligine güýçli täsir edendigini Tolstoý barada ýazan eserlerinde Romen Rollan nygtap geçýär. Ol **“Tolstoýyň durmuşy”** atly göwrümlü kitap hem ýazypdyr.R. Rolan

Normal mekdebi üstünlikli gutaransoň gowy okuwçy hökmünde ony iki ýyl Italiýa okamaga iberýärler. Italiýadan gaýdyp gelip, R.Rollan iki sany dissertatsiýa gorýar.Olaryň temalary: “Ýewropa operasynyň taryhy Lýulli we Skarlette çenli” hem-de “Italiýada XVI asyrdaky şekillendiriş sungatynyň pese düşmegi” diýip atlandyrylypdyr . R. Rollan şondan soň Normal mekdebinde we Sorbonna şäherinde mugallym bolup işläpdir. Ol saz sungaty barada köp makalalar ýazypdyr. Ol şeýle hem drama eserleri bilen gyzyklanyp **“Rewolýusianyň teatry”** atly dramalar toplumyny ýazypdyr. Bu topluma 8 pýesa girýär: **“Möjekler “ (1898)** **“Danton” (1899), “Aklyň ýeňişi” (1899), “On dördünji iýul” (1901)** we başgalar

Şu pýesalary ýazan döwründe R.Rollanyň dünýägaraýşy individualizmiden jemgiýeti üýtgedip gurmak ideýalaryna geçýär.R.Rollanyň rewolýusiýa bolan garaýyşy hem üýtgeýär . Ol rewolýusiýa döwründe bolup gecen gandöküşikli çaknyşyklary ýazgarýar . Ol halk köpçüligini jemgietde bolup geçýän wakalaryň esasy güýji hasaplanýar .

XX asyryň başlarynda R. Rollan täze položitel gahrymanlary gözlemegini dowam edýär.Ol **“Bethoweniň durmuşy”(1903), „Mikelanjelonyň durmuşy”(1906)** we **“Tolstoýyň durmuşy”(1911)** diýen eserlerini ýazýar. Şu döwürde Romen Rollanyň döreden iň uly we görnükli eserler toplumu **“Žan Kristof” (1904-1912)** atly romanlar toplumdyr .

R. Rollan Fransuz edebiýatynda ilkinji gezek 10 tomdan durýan uly göwrümlü romanlar toplumyny döredýär . Bu eserler toplumu bir gahrymanyň durmuş taryhyny

beýan edýär. Ýaşlyk döwründe Rollanyň söýgüli kompozitory Bethowen bolupdyr. Şoňa görä-de Žan Kristof hem käri boýunça saz düzüji kompizitor.Bu romanyň esasy temasy täze dörän buržuaz jemgyýetinde sungatyň, sungat işgärleriniň ykbalyny dergňemek bolup durýar.

1913-nji ýylda R.Rollan öz ildeşleri, dogduk mekany barada gürrüň berýän **“Kola Brýunon”** atly romanyny ýazýar .

Romanyň wakalary 1616-njy ýylda bolup geçýär. Bu döwürde Fransiýada feodal dagynyklyk entek doly ýok edilmändir. Onuň üstesine-de dini uruşlaryň hem entek doly togtadylmadyk döwri bolypdyr. Kola ökde neçjar. Ol öz işine, kärene guwanýar . Ol işlemäni gowy görýär. Ýaltalary halamaýar. Ol zähmetkeş halk ýurduň hojaýyny bolmaly diýip hasap edýär . Ol adamyň ezilmegini, kemsidilmegini ýigrenýär. Romanda beýan edilýän wakalar halkyň üstüne dürli betbagtçylyklaryň inýän feodal agzalaçylyk döwründe bolup geçýär. Kola Brýunon batyr ýürekli, dogumly adam hökmünde suratlandyrylýar. Ol öýleri talaýan talaňçylara garşy tutuş şäher halkyny aýaga galdyryp olara ýolbaşçylyk edýär.

Onuň ýoldaşlary hem gorkmazak,wäşi, şadyýan adamlar, güýçlerini birikdirip Kolanyň baştutanlygynda talaňçylara berk gaýtawul berip,olar bilen dildüwşen şäher häkimini tussag edýärler.Kolany bolsa şäher häkimi edip saýlaýarlar.

Romen Rollan bu kitabynda halkyň güýjini,onuň ajaýyp,gözel sungaty döredendigini hem-de ýamanlyga garşy göreşde agzibir hereket etse ýeňiş gazanjakdygyny aýdýar.

Nemes edebiýaty (1871 1917)

1871-nji ýylyň ýanwarynda Germaniýa imperiýa döwleti diýilip yglan edilýär. Germaniýada Şopengaueriň filosofiýasy meşhur bolup uruşparazlyk we milletçilik ruh güýçlenýär.

Prussiýanyň Gogensollernleriň nesilleri patyşa bolup ýurdy dolandyýarlar. Germaniýada işçiler synpy, buržuaziýa we koşk gatlagy, dworýanlar birir-birine garşy durýarlar.

Bu döwürde edebiýatda we sungatda realizm bilen bir hatarda naturalizim, simwolizim, neoromantizim, impressionizim dekadans, ekspressionizim akymly meşhur bolupdyr. Bu akymlaryň käbir alamatlaryny şu döwürde meşhur bolan Fridrih Şpilgageniň, Wilgelm Raabeniň, Teodor Ştormyň, Teodor Fontaneniň eseslerinde görmek bolýar.

Fridrih Şpilgagen (1829-1911)

Fridrih Şpilgagen syýasy roman janrynyň düýbini tutujydyr. Onuň **“Gapma-garşylykly häsiýetler” (1860)** **“Gogenşteiniň maşgalasy” (1864), “Bir adamyň etjek işi ýok” (1866)** atly romanlarynda XIX asyryň ortalarynda bolup geçen syýasy wakalary beýan edýär.

Fridrih Şpilgagen gullukçy maşgalasynda eneden dogulýar. Ol ilki Berlinde soň Greýfswald uniwersitetinde hukuk hünärini öwrenýär. Ol dolandyryjy gatлага garşy duran we jemgyýeti üýtgedip gurmagyň tarapdary bolan intelligentsiýa toparyna degişli bolupdyr.

Onuň meşhurlygy “**Gapma-garşylykly häsiýetler**”(Problematische Naturen)(1860)atly romandan başlanypdyr.Dogrudanam romanyň baş gahrymany Oswald Şteýn örän gapma-garşylykly häsiýetli adam.Ilki ol romantik häsiýetli ýigit,soňra ol geçmişte rewolýusiýa gatnaşan adamlaryň durmuşy bilen gyzyklanyp başlaýar we ahyrsoňy 1848-nji ýylda rewolýusiýa gatnaşýar we halkyň tarapynda göreşýär.

Bu romanda ýazyjy jemgyýetiň ähli gatlaklarynyň wekillerini görkezýär.Ýazyjy syýasy wakalary maşgala durmuşy bilen baglanyşykly görkezýär hem-de wakalar nikasyz doglan çagalar,ýiten dokumentler ýaly syrly hadysalar bilen utgaşdyrylyp gyzykly we dartgynly beýan edilýär.

”Gogenşteýniň maşgalasy” atly syýasy romanynda Şpilgagen 1849-njy ýylda Germaniýanyň günorta synda bolup geçen rewolýusion wakalary beýan edýär.Bu wakalar Mýunser atly baş gahrymanyň nukdaý nazaryndan suratlandyrylýar.Mýunser zehinli žurnalist,halkyň hukuklary üçin işeňňir göreşýär.Ýazyjy romanda halkyň bölekleýin öz hukuklary üçin göreşini,parlament saýlawlaryny,syýasy ýygnaklary suratlandyrýar.

Rewolýusiýanyň dowamynda Mýunseriň halkyň rewolýusion güýjüne bolan ynamy gaçýar.Soň ol diňe öz bähbidi üçin göreşýär.Ol öz şahsy durmuşynda söýgi başdan geçirmeleri bilen gyzygyp Antoniýa fon Gogenşteýn diýen zenana aşyk bolup, öz wepaly aýayna ikilik edýär.

Romanda ýazyjy dworýanlary tankydy nukdaý nazardan suratlandyrýar.Gogenşteýnleriň ulusy,general Gogenşteýn hatda adam öldürip türmä düşýär.

Ýazyjynyň pikirine görä esasy gapma-garşylyklar köşke degişli adamlar toparynyň we buržuaz gatlagyň arasynda bolup geçýär. Ol öz eserlerinde buržuazıýanyň işçiler bilen çaknyşyklary barada gytaklaýyn aýdyp geçýär.

Onuň **“Güýçli akym” (1876), “Täze faraon”(1889)** atly romanlarynda “demir kansler” adyny alan Bismarkyň alyp barýan syýasatyny tankyt edýär.

Öz dünýägaraýyşy boýunça Şpilgagen buržaz jemgyýetiniň geljegine umyt bilen seredýär.Şpilgageniň eserlerinde aýratyn zehinli,akylly ,edermen syýasy liderler Germaniýany bagtly durmuşa elter diýlen pikir öňe sürülýär,ýöne halkyň entek bu göreşde öz bähbitlerine doly düşünmeýändigini nygtaýar.

Wilgelm Raabe (1831-1910)

Wilgelm Raabe XIX asyryň ikinji ýarymynda iň tanymal ,özboluşly nemes ýazyjylarynyň biri bolupdyr.Ol uly meşhurlyk gazanan birnäçe romanlaryň we hekaýalaryň awtorydyr.Ýazyjy öz eserlerinde nemes edebiýatynda “kiçi adamlaryň”,ýagny ýönekeý gatлага degişli adamlaryňdurmuşyny görkezýär. Onuň köp eserleri ýönekeý adamlaryň durmuşyndan alnandyr.

Wilgelm Raabe 1831-nji ýylda kiçi wezipeli gullukçynyň maşgalasynda eneden dogulýar.Onuň çagalygy Braunşweýg welaýatynyň(gersogçylygy) kiçiräk şäherlerinde geçýär.1850-nji ýyllarda Raabe Berlin uniwersitetinde erkin diňleýji bolup okapdyr.Şol döwürde-de ol edebiýat bilen meşgullanyp başlaýar.Onuň ilkinji meşhurlyk gazanan **„Serçe köçesiniň taryhy“(1857)** atly eseri ýazyjynyň Berlinde ýönekeý adamlaryň durmuşyny

görüp alan täsirlerini beýan edýär. Raabe ýönekeý adamlaryň durmuşyny duýgudaşlyk bildirmek bilen beýan edýär, emma ol bu adamlara nädip kömek edip boljakdygyny bilmeýär. Eserde gahrymanlar Dikkensin eserlerine mahsus bolan ýumor bilen görkezilýär. Raabe bu eserde özüni zehinli ýumorist hökmünde tanadýar.

1860-njy ýyllarda Raabe tankydy realizm usulynda ýazylan birnäçe romanlary döredýär. **“Tokaýdan gelen adamlar” (1863)** atly romanynda ol bir ýetim galan çaganyň ykbalyny beýan edýär. **“Aç ruhany” (1864)** atly romanynda garyp ädikçi Ganse Unwirşe atly adamyň oglynyň durmuşda hakykatyň we adamkäriçligiň gözlegine çykyşyny gürrüň berýär.

Ýazyjynyň **„Abu Telfan“ (1867)** atly romanynda Leongard Hagebuher 11 ýyllap Afrikada Abu Telfan diýen obada ýesirlikde bolýar. Öz watanyna gaýdyp gelip, Ýewropanyň kolonizatorlary tarapyndan rehimsizlik bilen ezilýän Afrikalylaryň durmuşyny nemesleriň durmuşy bilen deňeşdirýär. Öz ýurdunda-da ol şol feodal zulumyny görýär. Baron fon Glimmern köşkde şazada ýaranjaňlyk edip, hazynanyň pullaryny ogurlaýar, azgynçylyk edýär we özüne garşy çykan adama jeza berýär.

Abu Telfan nemes yzagalaklygynyň, nadanlygynyň simwoly ýaly görkezilýär.

1860-njy ýyllarda Raabe tankydy realizm usulynda ýazylan birnäçe romanlary döredýär.

W. Raabeniň zehini aýratynam kiçijik powestlerde we hekaýalarda has aýdyň ýüze çykýar. Onuň hekaýalary taryhy wakalary, nemes şäher ýaşaýyjylary barada gürrüň berýär. Onuň **“Tokaýdaky äpet adam” dermanhanasy**

(1873) atly nowellasynda pulyň adamy azdyrýandygyny tewsirleýär.

Eseriň başynda baş gahryman Awgust bir arzuwçyl, romantik keşp hökmünde suratlandyrylýar. Ol dermanhanada şägirt bolup işleýän Filipp Kresteller diýen sada, kiçigöwünli oglana ep-esli pul sowgat berýär. Kristeller bu pula apteka, dermanhana satyn alýar. Soňra Awgust bolsa Amerika gidýär. Ol Amerikada ol işewür adam bolup üstünlik, pul gazanýar, ýöne indi ol örän tygşytly, puluň hasabyny berk ýöredýän adama öwrülip 31 ýyldan Germaniýa dolanyp gelýär. Awgust (Agostino) öz watanyna gaýdyp gelip bir wagtky Kristellere beren puluny onuň otuz ýyllyk göterimi bilen yzyna talap edýär. Awgusta wepaly Kristeller bar zadyny satyp zordan bu „howandarlyk“ puly yzyna gaýdyp berýär. Awgust diňe bir puly talap etmän özüne ýaran bir içginiň hem ýasalýş düzümini bermegi soraýar, sebäbi ol oňa Amerikada patent-hukugyny alyp öňküdenem baý boljak bolýar.

Raabe uly peýdakeşleriň rehimsizlik bilen edýär hereketlerini, işlerini ýazgarýar, olaryň pula „peýda gyzygyp, adamkärçilik duýgularyny ýitirýändiglerini görkezýär. Ýazyjy esasan adam mertebesiniň goralmagyny, adalatlylygyň we adamkärçiligiň durmuşda birinji orunda durmalydygyny nygtaýar.

Teodor Ştorm (1817-1888)

Teodor Ştorm XIX asyryň ikinji ýarymynda nemes edebiýatynyň gumanistik we realistik däplerini dowam etdiren görnükli ýazyjydyr. Ol şugyr we kyssa eserlerini ýazyjy hökmünde özüni tanadýar. Ol Şlezwig-Golşteýn

welaýatynyň Huzum şäherinde 1817-nji ýylyň 14-nji sentýabrynda eneden dogulýar.Ol döwürde Şlezwig-Golşteýn Daniýanyň golastynda eken.Onuň ejesi Lýutsiýa Woldzen Fridrih Woldzen atly baý södagär,uly gämi eýesi bolan senatoryň gyzy bolupdyr. Onuň kakasy Ýogann Kazimir Ştorm degirmen hojaýnynyň ogly baý adwokat bolup işläpdir.. Ýazyjynyň doly ady Gans Teodor Woldzen Ştorm bolupdyr.

Çagalyk döwründe Teodor Storma çorek bişirijiniň gyzy bolan Magdalena Ýurgens atly bir garry aýal terbiýe beripdir.Ol aýal Teodora gyzykly ertekiler,nemes halkynyň aýdymalaryny,rowaýatlaryny aýdyp beripdir.Şeýlelikde T.Ştormyň kalbynda öz watanynyň taryhyna,medeniýetine,edebiýatyna bolan uly gyzyklanma döräpdir.

Şol terbiýeçi bolan ýönekeý aýalyň keşbini Ştorm “**Lena Wis**”atly nowellasynda suratlandyrypdyr.Emma şol döwürde Teodor Ştorm poeziýa eserlerini,nemes edebiýatynyň görnükli wekilleriniň eserlerini gowy bilmändir.Sebäbi onuň ene-atasy kitap satyn almandyrlar.Diňe on sekiz ýaşyna girende Ştormy kakasy Lýubek şäherine ,okuwynyň üstüni ýetirmek üçin gimnaziýa iberende ol Gýotäniň “Faust”,Geýnäniň “Aýdymlar kitabyny” okaýar .Ýaş Teodor Ştormyň öňünde täze dünýä açylýar.

Lýubekde Teodor Ştorm şygry düzmek bilen meşgullanýar.Köp edebiýatçylar,şahyrlar bilen tanyşýar.1827-nji ýylda Ştorm Kil uniwersitetiniň hukuk öwredýän fakultetine okuwa girýär.Ýöne ol hukuk hünäri ni halamandyr.Ol bu hünäri kakasynyň isleginä görä

öwrenmeli bolupdyr. Soňra Ştorm Berlin uniwersitetinde üç ýyl okap, ýene-de Kil uniwersitetine dolanyp gelýär.

Kil şäherinde ol Teodor we Tiho Mommzen atly iki dogan bilen tanyşýar. Şol doganlar bilen olar golaýdaky obalara gidip Şlezwig-Golşteýniň ýerli halk ertekilerini, rowaýatlaryny ýygnapdyrlar we 1845-nji ýylda neşir etdiripdirler. Ştormyň Mommzen doganlar bilen dostlugynyň netijesinde olar uniwersiteti gutaran ýyly, ýagny 1843-nji ýylda **“Üç dostuň aýdymlary”** atly ýygyndyny neşir etdiripdirler.

Ştorm hukuk hünäriň diplomyny alyp, Huzum şäherinde aklawçy-adwokat bolup işläpdir. Bu oňa güngüzeran görmek üçin pul gazanmaga gerek bolsa, edebiýat bilen meşgullanmak onuň ruhy ösüşi üçin wajyp bolupdyr. Huzumda Ştorm Konstansiýa Esmarş atly bir gyz bilen tanyşýar we oňa aşyk bolup, söýgi temasyndan ençeme romantiki häsiýetli goşgular ýazýar. Soňra ol gyza öýlenýär.

Şlezwig-Golşteýnde 1848-nji ýylda azat edijilik hereketi başlanýar. Oňa Ştorm hem işeňňir gatnaşýar, emma ol hereket basylyp ýatyrylandan soň Ştorm ilki Potsdam (1853-1856), soňra Berlinde ýaşamaly bolýar. Şol ýyllarda Ştormyň realistik usuly kemala gelýär.

T. Ştorm edebiýata şahyr hökmünde giripdir. Ol halkyň taryhyny we rowaýatlaryny gowy bilýän ekeni. Onuň goşgulary ilkinji gezek Mommzen doganlar we dogany Tiho bilen bilelikde çykarylan. **“Üç dostuň aýdymy” (1843)** atly kitapda neşir edilýär. Onuň goşgularynda ynsan duýgularynyň çylşyrymlylygy, söýgi duşuşyklarynyň şatlygy, aýrallygyň gamy, şowsuz söýgi

ezýetleri,ýaşlygyň duýdansyz gidişi,garrylygyň abanyp gelişi ýaly äheňler yzygiderli beýan edilýär

Gahrymanyň içki duýgylaryny beýan edýän liriki aýdymlardan ýazyjy kem-kemden realistik hasiýetli nowellalara geçýär.Teodor Ştorm hekaýa-nowella žanrlarda hem özboluşly, ynsan psihologiýasyny açyp gorkezýän,dogduk mekanynynyň tebigatynyň gözelligini wasp edýän,nemes halkynyň döp-dessurlaryny takyk ,milli özboluşlylygy bilen suratlandyrýän eserler döredipdir.

Onuň **“Immenzeýe” (1849)** atly nowellasynda wakalary bir garry adamyň ýatlamasy hökmünde beýan edýär.Bu eserde Reýngard Werner atly bir oglanjyk çagalykdan Elizabet atly bir gyzy gowy görýär.Olar bile oýnaýarlar.Reýngard Elizabet ulalansoň bile gözəl Hindistana gitmekligi arzuw edýärler.Reýngard Elizabete dürli halk ertekilerini gürrüň berip, ol gyzyň iň gowy görýänlerini oňa ýazyp berýär.Şol gyza bagyşlap gizlin ,hiç kime görkezmän goşgular ýazýar.Reýngard on ýedi ýaşy dolanda şähre okamaga gidýär.Ol ýerde-de Reýngard ejesinden,Elizabetden hat we dürli sowgatlar alýar.Birnäçe wagtdan soň ol öýüne,obasyna dolanyp gelende ýene-de Elizabet bilen duşuşýar.Emma indi ol duşuşyk ony gynandyrýar, sebäbi Elizabete Reýngardyň Erih atly dosty,bir baý adamyň ogly dürli sowgatlar iberýär we oňa oýlenmäge hyýallanýar.

Reýngardyň kanikul wagty gutaryp ýene-de şähre okuwa gidýär.Iki ýyl geçenden soň Reýngard ejesinden hat alýar.Bu hatda Erihiň Elizabetiň razyçylygyny alandygy barada habar berilýär.Şondan soň birnäçe ýyldan soň Reýngard Erihiň çakylygy boýunça dostunyň Immenzeýe kölüniň ýanyndaky mülküne myhmançylyga barýar we

ýene-de ol Elizabet bilen duşuşýar.Indi Elizabet Erihiň aýaly.Olar geçmişi ýatlap, kölüň kenarlarynda gezelenç edýärler.Reýngardyň ýene-de şol ýaşlykdaky söýgüsi kalbyny joşdurýar.Ol kolüň ortasyndaky liliýa gülüni aljak bolup ýüzýär , emmma alyp bilmeýär.Ol kenara çyksa ol gül şol öňküsi ýaly,uzakda kölüň ortasynda dur.Reýngardyň Elizabet bilen gürrüňleri-de indi şol ajaýyp,päk söyginiň gaýtalanmajygyny görkezýär.Eseriň ahyrynda Elizabet we Reýngardyň agşamara gün ýaşýan wagty aýdýan halk aýdymynyň:

Maňa ejem buýurdy
Başga birine berdi ,

diýen sözleri bilen bolan wakanyň sebäbini düşündirýär.Ýagny gyzyň ejesi Erihiň baý kakasynyň Erihe Immenzeýe kölüniň golaýynda uly bir öýi,mülki ogluna sowgat berenligini bilip, gyzynyň Reýngardy söýýändigini bilse-de, pul-baýlyga gyzygyp, gyzynyň garşylygyna seretmän, ony Erihe durmuşa çykarýar.Şeýlelikde ýaş juwanlaryň päk duýgulary depelenýär,olar ömürlük bagtsyz bolýarlar.

“Uniwersitetde okalan ýyllar” (1863) atly nowellada hem söýgi temasy beýan edilýär.Bir frnasuz-biçimçiniň Lenora Boregar(eserde köplenç onň”Lora”diýip ýüzlenýärler) atly ýaş,görmegeý gyzy bolýar.Olar garyp ýaşaýarlar.Ýöne biçimçiniň bar guwanjy onuň ýeke-täk gyzy bolup ol gyzyna “meniň iň gymmatbaha hazynam”ony örän eý görýär.Bir gün baý ýigitler tans klubynda bir jübt üçin gyz ýetmän öz kompaniýasyna,tans

etmäge Lorany çagyýarlar.Ine şol baý ýigitleriň “Uruşjaň Graf”diýen biri Loranyň gözünü,başyny aýlaýar.

Lorany agaç ussasy bolup işleýän Kristof Werner diýen bir ýaş ýigit hem söýýär,oňa oýlenmek arzuwy bilen ýaşaýar.Ol bir gün Reýn derýasynyň aňrasynda ýaşaýan daýysy garrap, oňa kömekçi bolup gitmeli bolýar.Şeýdip ýaýbaňlanýan wakalar jemgyýetde baý we garyp gatlagyň arasynda göze görünmeýän araçağıň bardygyny hem-de baý ýigitleriň diňe öz gatlagynyň wekillerine oýlenip,beýleki garyp gatlagy adam hasabynda görmeýändikleri görkezýär.

Ýazyjynyň ömrüniň soňky ýyllarynda döreden eserlerinde peýdakeşlik, pul höküm süryän jemgyýetde adamyň keç ykbaly ,maşgala durmuşynyň çylşyrymly taraplary görkezilýär,şeýle-de halk üçin asylly işleri amala aşyryan Hauke Haýen ýaly halk gahrymanlaryny suratlandyrýar.

Teodor Ştormyň her bir eseri onuň ýaşan dogduk mekany Şlezwig-Golşteýniň,Demirgazyk Frislandiýanyň tebigaty,onuň döp-dessurlary,medeniýeti bilen baglanyşyp,onuň adamlarynyň milli ruhuna ýugrulandyr.

1880-nji ýylda Teodor Storm aklawçylyk gullugyny bes edip, Golşteýniň Gademaşen diýen obasyna göçüp barýar we döredijilik işi bilen meşgullanýar.

1888-nji ýylyň 4-nji iýulynda Teodor Ştorm aradan çykýar.

Teodor Fontane(1819-1898)

Teodor Fontane XIX asyryň soňunda tankydy realizme degişli birnäçe meşhurlyk gazanan eserleriň awtorydyr.

Teodor Fontane 1819-njy ýylda Neýruppin (Brandenburg) şäherinde eneden dogulýar. Onuň kakasynyň dermanhanasy bolupdyr. Maddy kynçylyklara görä Fontane gowy bilim alyp bilmändir. Ol ýaşlygyndan kakasynyň dermanhanasynda işlemeli bolupdyr. 1830-njy ýyllarda ol özüniň ilkinji goşgularyny ýazypdyr. 1840-njy ýyllarda ol žurnalist bolup işläp başlaýar. 1844-nji ýylda Teodor Fontane Berlinde ýaşan wagty Tunnel“diýen edebiýat kružogyna gatnaşýar. Ol nemes gazetiniň habarçysy hökmünde birnäçe wagtlap Angliýada ýaşaýdyr.

1858-1862-nji ýyllarda „**Brandenburga syýahat**“ atly dört tomdan durýan oçerkler ýygındysyny çykarýar.

Soňra Teodor Fontane **“Ýollar-ýodalar”(1888), “Stina”(1890), “Hanym Jenni Treýbl”(1892), “Effi Brist”(1895)** ýaly birnäçe romanlar we powestler ýazýar

T. Fontaneniň iň gowy eserleriniň biri-de **“Effi Brist”(1895)** hasaplanylýar. Bu romanda bir sada, päk ýürekli gyzyň ikiýüzli, azgyn adamlaryň arasynda ruhy ejir çekiji beýan edilýär Effi Brist baron Inşetene durmuşa çykarylýar. Effi iki esse ýaly uly, içgysgynç we dymma adam. Ol Effiden ýalňyzlyk sebäplili maýor Krampas bilen tanyşýar . Birnäçe ýyldan soň muny bilen baron Krampasy duelde öldürýär. Aýaly Effi bilen aýrylyşýar we ondan bolan çagasyny elinden alýar. Şeýlelikde

jemgyýetden çete çykarylan, ýekirlen we çagasyndan uzak jyda bolan Effi ýaş ölýär .

Bu eserde ýazyjy jemgyýetde höküm sürýän synplaryň nadan feodal düşüňjeleri bilen ýaşap,şol düşüňjelere,kadalara laýyklykda hereket etmeýän Effini heläkçilige iteryändigini tankyt edýär.

Fontane edebiýatda realizm tarapdary hökmünde çykyş edip,ol naturalizm,dekadans akymlaryna garşy çykýar.Teodor Fontaneniň döredijiligi,onuň ajaýyp eserleri nemes edebiýatynda geljekde realizmiň ösmegine,Genrih Mann,Tomas Mann ýaly ýazyjylaryň döremegine şert döredýär.

Nemes edebiýatynda naturalism

Nemes edebiýatynda naturalism iki ugra bölünýar: Berlin we Mýunhen naturalizmi, Naturalizme degişli ýazyjylar, zähmetkeş halkyň pes gatnalaklarynyň durmuş şertlerini täzeçe açyp görkezýärler. Çeper eserleriň baş gahrymanlary hökmünde işçiler, aşpezler, ýönekeý gullukçylar, dokmaçylar gökezilýär . Naturalizme degişli ýazyjylardan edebiýatyň çäginí giňeltmekde, realistik ugry täze tärler bilen baýlaşdyrmakda, we durmuşy suratlandyrmagy çuňlaşdyrmakda uly rol oýnaýarlar .

Naturalizm akymyna degişli ýazjylar gan yzarlamak , fiziologiýa adam häsiýetiniň onuň gelip çykyşy, onuň ene-atasynyň-da ganyna geçýändigini açyp görkezmeklige synanşyk edýärler. Adamyň beýleki jandarlar ýaly tebigatyň fiziologik kanunlar bilen ýaşayandygyny nygtap, olar tebigy kanunlary dogrudan dogry jemgiýetiň durmuşyna-da degişli diýip hasap edip, adamyň

häsiyetlerninñ kemala gelmeginde jemgiýetiñ möhüm rol oýnaýandygyny ýatdan çykarýarlar. Çünki her bir jemgyýetde şol jemgyýetiñ özüne mahsus bolan kanunlary adamlaryñ dünýägaraýşyny, onuñ häsiýetini kemala getirýär .

Naturalizm akymy buržuaz jemgiyetinde XIX asyrda barha güýjeýän baýlyk, pul ugrundaky bäsdeşlik göreşini, iri kapitalistik döwletleriñ imperialistik meýilllerini, işsizligi, jemgyýetde aýal-gyzlaryñ hukugy ugrundak göreşini beýan edýän eserleri döredýär.

Naturalizm akymynyñ güýçli tarapy, ol jemgiyetiñ kemçiliklerini, çözülmeli meselelerini açyp görkezýär, emma gowşak tarapy, ol hiç hili ýol görkeziji, položitel maksatnama öňe sürmeýär .

Naturalism G. Mann, T. Mann, G. Fallada, Gaupzman, Kretser, Polents ýaly realist ýazyjylara-da öz täsirini ýetiripdir. Olaryñ köp eserlerinde naturalismiñ alamatlaryny görmek mümkin .

Gergart Gaupzman (1862-1946)

Gergardt. Gaupzman Sileziýanyñ Oberzaltzbrunnen diýen ýerinde dogulypdyr, onuñ kakasy myhmanhananyñ hojaýyny bolupdyr, atasy bolsa dokmaçy bolup işlän eken. G. Gaupzman ýaşlygynda Sileziýanyñ dokmaçylarynyñ bir wagtky gozgalaňy baradaky gürrüňleri köp eşider eken. Başlangyç bilimi G.Gaupzman Breslawl şäherindäki orta mekdepde alypdyr. Soňra Iýena şäherinde uniwersitetde meýletin diňleýji bolup okuwa giripdir. Ol edebiýat ugruny saýlapdyr. Oña Tolstoýyñ döredijiligi, onuñ eserleri güýçli täsir edipdir.

Gauptmanyň ilkinji üstünlik gazanan eseri **“Gün dogmazdan öň” (1889)** atly pýesasydyr. Ýaş dramaturg naturalizmiň talaplaryndan ugur alyp durmuşy detallaýyn, dogruçyl gorkezmäge ýykgyň edýär. Waka Sileziýada bolup geçýär. Ol ýerde kömür magdany tapylypdyr. Ol ýeriň eýeleri bolan daýhanlar baý bolup, soňra arakhorluga we azgynlyga ýüz urupdyrlar. Krauze atly daýhan hem şolaryň biri. Bu dramanyň wakalary onuň öýünde bolup geçýär. Ol arak içýär, onuň aýaly azgynçylyk edýär, onuň uly gyzy Marta alkoholizm keseline duçar bolupdyr, içmese durup bilmeýär. Martanyň äri inžener Gofman, işewür adam ol kömür magdanlaryndan köp peýda görýär, ol hem içmäni gowy görýär we Krauzanyň kiçi gyzy Ýelenanyň gözünü-başyny aýlaýar ... Pýesanyň baş gahrymany Alfred Lot durmuşda bir topar düşnüksiz adalatsyz bölyan hadysalary düzetjek bolýar. Lot Krauzanyň kiçi gyzy Ýelenany söýär, ýöne Ýelenanyň hem öz ene-atasy ýaly arak içip, azgynçylyga ýüz urmagyndan gorkup ol Ýelenany taşlap gidýär. Netijede öz söýgülisinden aýrylan Ýelena öz özüni heläk edýär.

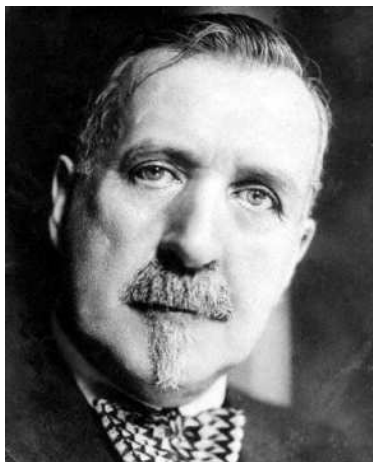
Gauptmanyň bu eseri bir tarapdan naturalizmiň täsiri bilen ýazylan hem bolsa, ikinji tarapdan durmuşyň näsazlyklary, gapma-garşylyklary pýesada gowy görkezilýär. Şonuň üçin ýazyjy bu eserini “durmuşy drama” diýip atlandyrýar.

G. Gaupman dramaturg hökmünde **“Ýaraşyk baýramçylygy” (1889), “Ýalňyzlar” (1890), “Dokmaçylar” (1892), “Gark bolan jaň” (1896)**, ýaly ajaýyp dramalary döredipdir.

Genrih Mann (1871-1950)

Genrih Mann Lýubek şäherinde baý söwdagär maşgalasynda dogulypdyr. Ol orta mekdebi tamamlap Drezden şäherine kitap çykarmagy öwrenmäge gidýär. Onsoň ol Berlinde okapdyr. 1892-nji ýylda G. Mann Mýunhen şäherinde ýaşapdyr. Şol döwürde Mannlaryň maşgalasy şol ýerde ýaşaýar eken.

Öz döredijiliginiň başlangyjy hökmünde G. Mann 1900-njy ýylda **“Hudaý halan ýer”** atly romanyny hasap edipdir. Bu eseriň gahrymany talyp Andreas Sumze Berliniň baýlar ýaşaýan günbatar bölegini “Hudaý halan ýer” diýip atlandyrýar, çünki bu ýerde ýaşaýan baý maliýeçi-puldarlar, zawod, fabrik eýeleri nemes

durmuşynyň hemme ugurlaryny öz ellerinde saklaýarlar, olara täsir edýärler. Ýöne bu adamlaryň durmuşy örän gapma-garşylyklardan doly, olar biri-birini aldaýarlar.

Romanyň sýujetiniň esasy Berline öz bagtyny gözläp gelen daýhan oglan Andreas Sumzeniň durmuşynyň beýany düzýär. Andreas ýaş başlangyç şahyr bankir

Turkgeýmer bilen tanşyp onuň ynamyna girýär. Onuň aýalynyň söýgülisine öwrülýär. Ýöne ol soň “öz ýerini bilmän” Turkgeýmeriň söýgülisi Agnessa Matske bilen söýüşeni üçin Turkgeýmeriň “hudaý halan” öýünden kowulýar.

Ýazyjy bu romanda aldawçy,kezzap,baý bankir Turkgeým ýaly adamlaryň ahlak tarapdan bozuklygyny we öz töweregindäki adamlary hem zaýalaýandygyny görkezýär.

Buržuaz dünýäsiniň hapa taraplaryny gören G. Mann indi položitel keşpleri gözleýär. Ol **“Diana”, “Minerwa”, “Wenera”** atly üç kitapdan durýan **“Hudaý aýal”** (1902-1903 ý.) atly eserini ýazýar. Bu eseriň baş gahrymany Wiolanta Assi, owadan, zehinli aýal pul bilen gyzyklanman, gözellige, söýgä, at-abraýa sarpa goýýar.

1905-nji ýylda G.Mann **“Mugallym Unrat”**“ atly özüniň iň gowy tankydy eserini ýazýar. Romanyň baş gahrymany Rat atly mugallyma okuwçylar “Unrat” ýagny “hapalyk” diýip lakam,at goýýarlar. Çünki ol mugallym örän zalymlyk bilen okuwçylary horlaýar, ýarym ýyllap bir eseri ýat tuturypdyr, ony goşgydan kyssa geçiridip, gürrüň berdirip “öwredýär”.

Okuwda mugallym Unrat okuwçylara bilim bermegi maksat edinmän olary sapaklaryny bilmezlikde tutjak bolýar. Unrat okuwçylaryň birine temmi berende, özüni göýä bir gozgalaňçyny sürgün eden patyşa ýaly duýýar, ýöne romanyň dowamynda Uratyň keşbi üýtgeýär. Ol mekdebi taşlap başga işe geçýär. Ol özüniň eden ýalňyşlaryna düşünýär.

Bu romanda öz kärini söýmeýän, oňa köre-körlik bilen ýüzleý çemeleşýän mugallymyň keşbi görkezilýär. Ikinjiden G. Mann Germaniýanyň şol döwürde mekdep bilim beriş sistemasuny tankyt edýär.Onuň harby goşun düzgüni bilen meňzeşdigini görkezýär.

G. Mannyň ýene-de bir görnükli romany **“Ýürekden berilen raýat “** (1914) Germaniýanyň birinji jahan

urşundan öňüsyraşyndanky durmuşyny suratlandyrýar. Roman alty bölümden durýar. Ol nemes edebiýatynyň “terbiýe romany” döplerine eýerilip ýazylypdyr. Romanyň baş gahrymany fabrik eýesi Diderih Gesling. Her bir durmuşda duş gelen kynçylyk ony basym ruhdan düşürýär. Ýöne Diderih Gesling özüniň çeteligi, mekirligi hem-de ýaranjaňlygy bilen durmuşda baýlyk wezipa gazanmagy başaýar. Ol hatda uly senagat kärhanalarynyň birleşiginiň başlygy bolýar.

Kem-kemden Diderih Geling Germaniýanyň Netsig şäheriniň in uly güýçli, täsirli höküm ýörediji adamyna öwrülýär. Ýöne ýazyjy şol kiçijik şäheriň durmuşynyň üsti bilen bütün Germaniýanyň ýagdaýyny görkezýär.

Ýazyjy öz eserini “buržuaziýa hakynda” roman diýip atlandyrýar. Ol Diderih Gesling we beýleki baý adamlaryň obrazlarynyň üsti bilen Germaniýada uruşparazlyk meýilleriniň milletçiligiň döreýişi hem-de halkyň bähbidini hiç kim goramaýandygyny romanda yzygiderli görkezýär.

G.Mann başga-da birnäçe romanlary we hekaýalaryň awtorydyr. G.Mann ömrüniň soňky ýyllarynda ýazan publisistik eserleri hem onuň döredijiliginiň ähmiýetli bölegi bolup durýar.

Tomas Mann (1875-1955)

Genrih Mannyň kiçi dogany Tomas Mann XX asyrdan özüni dünýä tanadan ýazyjylaryň biridir. Ol öz dogany Genrihi gowy görýän eken we onuň edebiýat bilen gyzyklanmagynada uly dogany Genrih örän wajyp rol oýnapdyr. Olar iki dogan iki ýyl töweregi Italiýada hem okap gelýärler

Öz döredijilik ýolunyň başynda T.Mann hekaýalar ýazyp başlaýar. T.Mannyň helkaýalarynda bolup geçýän wakalar köp däl, käte durmuş ýuwaş akýan derýa çalym edýär. Emma şeýle göräýmäge asudalyk, parahat durmuşyň jümmüşinde dürli gapma garşylyklar bolup geçýär. Özünüň **“Kiçijik jenap Frideman”** atly irki bir hekaýasynda jenap Fridemany, çagalykda arakhor ejesi elinden gaçyrypdyr we şeýlelikde ol ulalansoň betnyşan, küýki kelte boýly adam bolup ýetişipdir. Ol otuz ýaşyna çenli öýlenip bilmändir. Onuň betnyşan sypaty onuň bagtly bolmagyna böwet bolýar. Jenap Frideman bir aýala söýgi bildirende ol aýal ony gödeklik bilen pyzyp, itekläp, onuň göwnüne degýär . Jenap Frideman özüni suwa gark edip ölýär.

T. Mannyň nowella hekaýalary öňki býurgerleriň we täze buržuaziýanyň durmuşyny, olaryň gatnaşyklaryny görkezýär. Täze dörän, dünýäde diňe özi höküm sürmek isleýän buržuaziýa öňki býurgerlere rehimdarlyk etmeýärler, olaryň üstünden gülýärler. T.Mannyň köp hekaýalarynda býurgerler ölýärler we özleri bilen köne ahlagy, köne medeniýeti alyp gidýärler.

Bir söz bilen aýdylanda adamyň täze buržuaz jemgiýeti bilen çaknyşygy T. Mannyň nowellalarynyň mazmunyny düzýär .

1901 nji ýylda T.Mann özüniň **“Buddenbroklar”** atly ilkinji meşhurlyk gazanan romanyny ýazýar. Bu romany ýazmakda ýazyjy öz maşgala taryhyny öwrenip, özüniň ýaşlygyndaky alan täsirlerini ulanýar.

Buddenbroklaryň maşgala taryhy XIX asyrdan başlanyp, onuň üç nesili yzarlanýar, olaryň ykbaly beýan edilýar .

Bu maşgalanyň maddy we ruhy beýikligi garry Ioganyň Buddenbrogyň obrazynda görkezilýär. Onuň ogly Iogann Buddenbrok kakasynyň we atasynyň işini dowam etdirýär. Maşgalanyň “maşgala we firma” diýen öz ýoly, ýörelgesi bar.

Emma ýazyjy ädimme-ädim romanda öňki köne býurgerleriň täze döwürde, täze buržuaziýa bilen bäsleşikli durmuşda heläk bolýandygyny görkezýär.

Iňlis edebiýaty (1871-1917)

Giriş

XIX asyryň 70-nji ýyllarynda Angliýa dünýäde öňdebaryjy ösen, kapitalistik döwlete öwrülýär. Angliýa şu döwürde wajyp deňiz ýollaryny we birnäçe kolonýalary öz garamagyna alýar we Afrika ýurtlarynda gymmatbaha magdanlaryň bar ýerlerini almak üçin uruş alyp barýar.

Emma şu döwri „**Wiktoriýaň asyry**“ diýip hem atlandyrýarlar. Bu patyşa aýal **Wiktoriýanyň höküm süren 1837-nji ýyldan 1901-nji ýyllary** aňladýär. Bu döwür Angliýada medeniýetiň ösen abadançylyk döwri diýip hem aýdylýar, çünki bu 63 ýyllap höküm süren patyşa aýalyň döwründe Angliýa iň güýçli, ösen döwlete öwrülýär.

Iňlis jemgyýetinde şol döwürde **pozitiwizm** filosofik akymy gülläp ösýär. Onuň görnükli wekili Gerbert Spenser jemgyýetde hem tebigatyň kanunlary amala aşýandygyny aýdyp „güýçli adamlaryň ýaşap, ýeňmegi we ejizleriň ölmegi kanuna laýyk hasaplaýar“. Çünki onuň pikrine görä jemgyýetde ýaşayyş üçin göreş gidýär.

XIX asyryň soňunda Angliýada Nitşe, Şopengaueriň ideýalary hem meşhur bolýar. Olaryň pikrine görä „hukuk güýçlüniňki“ bolup halk bir ýöne bir topar diýip hasap edilýär.“ Halk diňe işlemeli, dolandyryş bolsa aýratyn güýçli adamlaryň işidir“ diýen ýaly pelsepeler bu işleriň içinden eriş-argaç bolup geçýär.

Şu döwürde edebiýatda naturalizm, dekadans, neoromantizm ýaly täze akymlar iňlis edebiýatynda döreýär.

Iňlis edebiýatynda romantizmiň döremegine durmuşyň hysyrdyly gyzyksyz aladalarydan doly birmeňzeşligi, koloniýalarda zulumyň artmagy, adamlaryň pul üçin dürli jenaýatlara ýüz urup, adamkärçilik sypatlaryny ýitirişleri ýazyjylaryň, şahyrlaryň kalbynda lapykeçligi döredip, bu hadysalara garşy protest, garşy durmak pikirlerini döredipdir. Ýazyjylar dürmüşda ajaýyp adamlaryň bardygyny subut etjek bolup romantizm ruhunda eserler döredipdirler. Bu täzedan döredilen romantizm akymyna „**neoromantizm**“ diýlip at berilipdir.

Iňlis edebiýatynda neoromantizmiň wekilleri hökmünde R.L.Stiwensony, J.Konrady, Raýder Haggardy, A.K.Doýly we D.K.Çestertony görkezmek bolar.

Robert Luis Stiwenson (1850-1894)

Neoromantizm akymynyň iň görnükli wekili 1850-nji ýylyň 13-nji noýabrynda Şotlandiýanyň Edinburg şäherinde eneden dogulýar. Onuň kakasy maýak gurluşygy boýunça inžener bolupdyr. Stiwensonyň özi-de okap inžener hünärini alýar. Stiwenson ýaşlygynda inçekesel bilen keselläp, köp wagtlaryny näsaglap düşekde geçirmeli

bolupdyr. Şonda ol eneikesiniň gürrüň berýän rowaýatlaryny, ertekelerini diňläp, edebiýata bolan höwesini artypdyr. Onuň söýgüli ýazyjysy Walter Skott bolupdyr.

Stiwenson köp syýahat edipdir. Ol Belgiýada we Fransiýada syýahat edende Fenni Osborn diýen, 1840-njy ýylda Amerikada doglan, üç çaganyň ejesi bolan aýal bilen tanşypdyr we oňa aşyk bolupdyr. Ol aýal äriden resmi tarapdan aýrylyşansoň Stiwenson oňa öýlenýär. Stiwensonyň öz çagalary bolmandyr. Emma ol Fenniniň çagalaryny gowy görüpdür. Öz eserleriniň käbirini şol çagalar bilen apa alyp maslahatlaşyp ýazypdyr.

Fenni Osborn Stiwensondan on ýaş uly bolsa-da olar Samoa adalaryna gidip bagtly ýaşapdyrlar. Ol ýerde ýerli halk Stiwensony gowy görüp, oňa „Tuzitala“ (hekaýa gürrüň beriji) diýen at beripdirler. 1894-nji ýylda Stiwenson aradan çykanda ony Samoa adasyndaky iň beýik dagyň depesinde jaýlapdyrlar.

Stiwensonyň döredijiligine iňlis ýazyjylary Defo, Walter Skott we rus ýazajysy F.M. Dostoýewskiý güýçli täsir edipdir. Stiwensonyň „**Markheým**“ (1885) atly hekaýasynda jenaýat we jeza temasy açylyp görkezilýär. Garyplara kömek edip, gowy sahatly adam boljak bolup Markheým gadymy zatlary satýan dukançy-satyjyny öldürýär, ýöne ol alan pullaryny, baýlygyny ulanyp

bilmeýär. Ol öz jenaýatynyň üsti açylmagyndan gorkup, ahyrsoňy antikwaryň hyzmatkärine polisiýany çagyrmagyny soraýar we dükançyny öldürendigini boýun alýar.

Adamyň tebigatynda ýaşylyk we ýamanlyk temasy Stiwensonyň „**Doktor Jekiliň we Mister Haýdyň täsin taryhy**“(1886) diýen powestinde bir adamyň iki keşbe bölünişi görkezilýär.

Doktor Genri Tekil wagtal-wagtal örän rehimsiz karlige (girdenege) öwrülýär. Mister Haýdyň edýän jenaýatlary kem- kemden doktor Jekiliň ähli gowy häsiýetlerini ýok edýär we onuň ölümüne sebäp bolýar.

Stiwensonyň „**Hazynalar adasy**“ (1883), „**Çagelikdäki öý**“ (1880), „**Gara peýkam**“(1883), „**Ogurlanan**“(1886), „**Katriona**“(1893) we başga-da birnäçe romanlary we powestleri uly meşhurçylyk gazanýar.

„Hazynalar adasy“ romany

Stiwensonyň romanlary örän syrly, gyzykly, başdan geçimleri beýan edip, ilkinji sahypalrdan okyjyny özüne çekýär. „Hazynalar adasy“ romany-da şeýle syrly wakadan başlanýar. Bu wakalary ýaş ýetginjek Jim Houkins gürrüň berýär: „Skwaýr¹ Treloni, doktor Liwsi hem beýleki jentlmenler menden „Hazynalar adasy“ hakda ähli bilýänlerimi ýazmagy haýyş etdiler. Olar menden adanyň diňe geografik ýagdaýyndan beýleki ähli wakalaryny hiç zady ýaşyrmazdan, bassyr-ýussursyz başdan-aýak, gürrüň bermegimi isleýärler. Ol adanyň nirede ýerleşýändigini görkezmek häzir hem mümkin däl, sebäbi o taýda entägem

¹ Skwaýr-mülk eýesi, tanymal adam.

biziň alyp gaýtmadyk hazynalarymyz saklanýar,¹ diýip başlanýan roman deňiz galtamanalary bir adada gömülen hazyna sebäpli „kapitan“lakamly bir Billi Bons atly deňizçi-garakçyny yzarlaýyşlary örän.dartgynly,syrly wakalar bilen baglanyşdyrylyp beýän edilýär.

Şol“kapitanyň“aradan çykmagyndan soň onuň sandygyndan tapylan karta ýaş ýetginjek Jim Hokinşiň eline düşýär.Ol kartada ady belli garakçy kapitan Flintiň hazynasynyň gömülen adasynyň ýerleşýän ýeri görkezilipdir . Bu kartanyň yzyndan garakçylaryň geljekdigini bilýän Jim Houkins we onuň ejesi şol kartany alyp gaçýarlar. Soňra Jimiň dostlary skwaýr Treloni, doktor Liwsi, kapitan Smollet bu hazynanyň gözlegine çykýarlar. Ýöne olaryň garşysyna deňiz galtamanlary,“Gara Köpek“,Izrael Hends,“Gyzyl telpekli“,Enderson,Jorj Merri, olaryň baştutany bir aýakly Jon Silwer dagy hereket edýärler.

Ýazyjy romanda päk ýürekli, gowy adamlaryň tarapynda durup, jenaýatçy galtamanlary erbet, ýamanlygyň güýçleri hökmünde suratlandyrýar.

Neoromantizme degişli eserlere mahsus boluşy ýaly bu romanyň wakalary Angliýadan uzakda, alys adamlaryň seýrek barýan ýerlerinde bolup geçýär.

Bu eserde esasy maksat pul, gyzyl ýaly bolup görünse-de ýazyjy ýagşylygyň we ýamanlygyň tarapynda duran adamlaryň göreşini suratlandyrýar we özi bolsa batyr, dostuna wepaly, rehimdar we adamkärçilikli adamlaryň tarapynda çykyş edýär. Batyr we akyllý Kapitan Smollet,

¹ Stiwenzon R.L.Hazynalar adasy.Gara peýkam.Aşgabat,1979,7 sah.

onuň wepaly dostlary bilen bet niýetli garakçylary ýeňýärler.

Jozef Konrad (1857-1924)

Gelip çykyşy boýunça polýak, Jozef Konrad (hakyky ady Teodor Ýuzef Konrad Kożenewskiý) 1857-nji ýylda Berdiçew şäherinde eneden dogulýar. J.Konrad 1874-nji ýylda 17 ýaşynda deňiz gullugyna işe girýär we Marsel şäherine, soňra iňlis deňiz flotynda 16 ýyllap gulluk edýär. Şol döwürde ol Günorta ýurtlara golaý deňizlerde ýüzýär.

Ol Afrikada, Hindistanda, Awstraliýada we başga birnäçe ýurtlarda bolup gelýär. Konradyň eserlerinde mert, gaýduwsyz adamlar edermenlik barada arzuw edýärler. Olar öz söýgüsine, dostlaryna örän wepaly. Konradyň eserlerinde romantiki alamatlar bilen bir hatarda realistik uguryň täsiri hem duýulýar.

J.Konradyň „**Lord Jim**“(1900) atly romanynda ýazyjy ahlak, wyždan problemasyňy görkezýär. Eseriň baş gahrymany deňizçi Jim özüniň bir wagt eden günäsi üçin toba edip, ruhy taýdan ejir çekýär.

Ruhany maşgalysynda ösüp kemala gelen baş doganyň biri bolan Jim deňiz syýahatlary, adamlaryň edermenlikleri

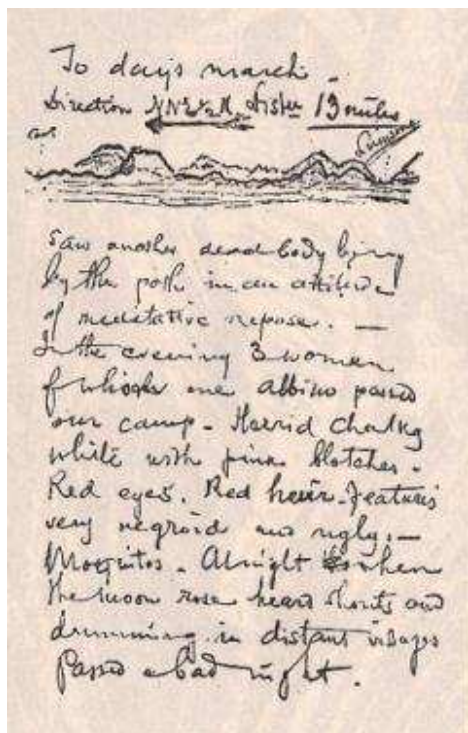
barada köp kitaplary okapdyr. Onuň özi hem şeýle edermenlik, gahrymançylyk görkezmegiň arzuwynda ýaşapdyr. Şol sebäpli ony ene-atasy deňiz floty üçin ofiser taýýarlaýan okuw berýärler. Ol gowy okapdyr, gämide çalasyn hereket edip, ýelken sütünine çalt çykyp, hemmeleri haýran edipdir.

Bir gezek ol kenarda durka onuň gözünüň önünde bir gämi labyrda duran başga bir gämi bilen çaknyşyp suwa batyp başlapdyr. Gämidäki adamlar gark bolmak howpuna düşüpdirliler. Şonda Jim ýaly bir oglan batyrgaýlyk bilen uýy gaňçakly taýak bilen bir gark bolýan adamy halas edipdir. Jim bolsa äpeti tolkunlaryň güwwüdisinden, guýçli şemalyn şowwuldysyndan gorkup aňk-taňk bolupdyr, halas edilen adamyň aýagynyň gaňyrçagyň degen ýerinden akýan gany görüp, özünden gidipdir.

Ýöne Jim geljekde özüniň batyrlyk görkezip biljekdigine ynanyndyr we bir asylly, gowy is etmegi kalbynda besläp gezipdir. Iki ýyldan okuwyny gutaryp, Jim ýüzüşe gidýär. Ol köp ýurtlara gamili gatnap syýahat edipdir. Günorta deňizlerde gamilerde gullyk edipdir, soň Angliýa gaýdasy-da gelmändir. Ol “Patna“ atly bir ýerli gamä şturman¹ bolup işe gidipdir. Bu gäminiň eýesi bir hytaýly, kipitany nemes we ony kireýine tutan bir arap bolupdyr. Gämi örän köne bolup, ony reňkläp durkuna getiripdirler we mekgä zyýarata barýan sekiz ýüz ýolagçyny mündürüp deňiz bilen ýüzüşe ugrapdyrlar. Ýöne gämi Gyzył deňze baranda ol suwa batyp başlaýar. Ýolagçylaram bu ýagdaýadan habarsyz. Gäminiň

¹ **Sturman**-gamini sürüji

suwa batýandygyny gören kapitan, onuň kömekçileri we Jim gämini, ýolagçylary

taşlap gaýyklara münüp gaçýarlar. Elbetde Jim gämini özünden uly ofiserleriň buýrugy boýunça taşlap gidýär ýöne soň bu eden hatasy üçin özüni günäkär hasaplap gezipär.

Bu romanda ýazyjyýeseriň baş gahrymany Jimiň ýuka ýürekli ýigitdigini, onuň öz edýän ýalňyş işi üçin öz wyždanyňyň önünde ejir çekişini we öz günäsini boýnuna alyp, ruhy päklige ymtýlyşyny beýan edýär.

J.Konradyň „**Tümlügiň ýüregi**“ (1899) atly eserinde fransuz kolonizatorlaryň Afrikanyň jümmüşinde adamlary zynjyrlap, demir ýolda işledip, horlaýyşlary görkezilýär. Kolonizatorlar köp pil süňklerini äkidip, köp peýda gazanjak bolýarlar. Peýdakeşlik hem olary rehimsizlige iterýär. Bu powestde tebigat hem wajyp rol oýnaýar. Ol kolonizatorlara garşy protest görkezýän ýaly suratlandyrylýar.

Konradyň hekaýalarynda adamyň kyn,howply şertlerde ýaşayşy,onuň peýdakeşlige kowalaşyp heläk bolşy suratlandyrylýar.Bu hekaýalarda wakalar Ýewropadan uzakda, Aziýanyň deňizlerinde ýa-da Afrikanyň jeňnellerinde bolup geçýär.

Ýazyjynyň „**Progressiň diregi**“(1896)diýen hekaýada Kaýer we Karlýe atly iki sany akýagyz adamyň Afrikanyň iň bir adamsyz ýerinde,siwilizasiýadan daşda ýerleşen“Ösüşiň diregi“diýen stansiýada ýaşayşyny görkezýär.Bu iki sany akamak we ýalta adamlaryň tebigatyň gülläp,bark urup duran ýerinde özlerini göýä çölde ýaly duýup ýaşayşyny görkezýär.Olaryň iýjek zatlaryny-da ýerli adamlar getirip berýärler.Karlýe we Kaýer bu bir“itiň ölen ýurdy“ diýip hiç bir peýdaly iş etmän diňe pil süňkleriniň söwdasyny edýärler.Hatda olaryň iş dolandyryjysy Mikola stansiýada işleýän ýerli ilatdan bolan on sany negri pil süňküne çalşyp satyp goýberýär. Bu adamlaryň eden-etdiligi olary ahyrsoňy heläkçilige eltýär.

Artur Konan- Doýl (1859-1930)

Artur Konan Doýl öz detektiw hekaýalary bilen şöhrat gazanýar. Onuň Şerlok Holms we onuň dosty doktor Watson baradaky hekaýalarynda Şerlok Holmsyň ýiti synçylygy, köp okamagy oňa jenaýat işleriniň üstüni açmaga kömek edýär.

Şerlok Holmsyň ýanyna hemişe kyn güne düşen adamlar gelýärler we oňa örän bir düşünmesi kyn, syrly wakany gürrüň berýärler.

Emma Şerlok Holms hemme faktlary ,bolan işleri derňäp, bu syryň üstüni açýar. Ol bet pygylly adamlary paş edip, ejizlere kömek edýär. Ol hemişe adalatyň tarapynda çykyş edýär.

Artur Konan-Doýl Şotlandiýanyň Edinburg şäherinde 1859-njy ýylda eneden dogulýar. Şol ýerde okap mekdebi gutaransoň ol Edinburg uniwersitetiniň medisina fakultetini gutyaryp, Portsmut şäheriniň eteginde işe başlaýar. Ol ýere gelýän näsaglar köp bolmansoň boş wagtlary Konan-Doýl edebiýat bilen meşgullanypdyr. Artur Konan-Doýlyň söýgüli ýazyjysy Walter Skolt bolupdyr. Şonuň üçin ol taryhy roman ýazyp meşhur bolmak isläpdir. Ol birnäçe taryhy romanlar ýazypdyr. Ylmy-fantastiki žanra degişli **„Ýitirilen dünýä“ (1912), „Zäherlenen Kemer“ (1913)** atly romanlaryny ýazypdyr. Ýöne ýazyja onuň detektiw žanrynda ýazan Şerlok Holms barada ýazan hekaýalary we powestleri uly şöhrat getiripdir.

Konan-Doýl entek Edinburg uniwersitetinde okaýarka ol Jozef Bell diýen bir professoryň synçylygyna haýran galypdyr. Professor Bell näsagy görenden, ol entek agzyny açyp ýetişmänkä onuň keselini anyklap bilýän eken. Soň şol professoryň synçylyk häsiýetleri Konan-Doýlyň döreden Şerlok Holms baradaky hekaýalarda Şerlok Holmsyň keşbinde-de görünýär.

Emma Konan-Doýlyň özi-de örän daýaw (boýy 190 sm) adam bolup, boks bilen meşgullanypdyr, köp ylymlardan habarly bolupdyr. Hatda şol döwürde La Manş bogazynyň aşagyndan tunnel geçirmek barada pikiri öňe sürüpdür. Konan-Doýl lukman hökmünde-de öz işiniň ussady bolupdyr. Ol bir näsagyň burnundaky düwnük (rak) çişini kesip aýryp, ony doly sagaldypdyr. Hatda ol näsag soň burnunyň öňküdenem gowy bolandygyny nygtapdyr.

40 ýaşynda Konan-Doýl Günorta Afrika gidip, şol ýerdäki uruş döwründe gospitalda lukman-hirurg bolup ýarym ýyl işleýär.

1920-1930-njy ýyllarda Konan-Doýl tutuş ýer şaryny aýlanyp syýahat edip, Norwegiýada, Günorta Afrikada, Awstraliýada, Kanadada we başga ýurtlarda bolýar. Onuň bu gören-eşiden zatlary, baý tejribesi onuň eserleriniň çeper we gyzykly bolmagyna kömek edipdir. Şol sebäpli onuň Şerlok Holms baradaky eserlerinde Şerlok Holms köp zatlary bilýär. Onuň keşbinde Konan-Doýlyň öz häsiýetleri-de suratlandyrylypdyr.

Artur Konan-Doýl Şerlok Holms baradaky eserlerinde detektiw žanrynyň ajaýyp nusgalaryny döredýär.

Konan-Doýl amerikan ýazyjysy Edgar Ponuň detektiw hekaýalaryndan ugur alyp, ýörite detektiw eserlerinde soň hem ulanylýan nusgawy keşpleri döredýär. Ol keşpler biri-biriniň häsiýetlerini açyp görkezmek üçin örän amatly bolupdyr. Olar Şerlok Holms baradaky ähli eserlerde diýen ýaly ulanylýar.

Şerlok Holms örän synçy, adatdan daşary akyllly we bilimli adam. Ol polisiýa işgäri ýöntem düşünjeli Lestreýdiň üstüni açyp bilmedik jenaýatlaryň syrny açýar we jenaýatçyny tapýar. Şerlok Holmsyň dosty doktor Watson adaty garaýyşly adam, ol hem Şerlok Holms ýaly pikir ýöredip, jenaýatyň syrlaryny açjak bolýar, ýöne oňa bu iş başartmaýar, sebäbi Şerlok Holmsyň synçylygy, tejribesi, dürli ugurlardan bilýän bilimi onda ýok. Netijede kütäk zehinli Letsreýdiň, adaty garaýyşly doktor Watsonyň keşpleri Şerlok Holmsyň örän akyllly keşbini döretmäge kömek edýär.

Şerlok Holms ýöne bir akyllly, syrly jenaýatlary açyp bilýän, jenaýatçylara garşy göreşýän mert we batyr adam bolman, ol örän adalatly, rehimdar we adamkärçilikli adam. Ol pula kowalaşmaýar, onuň maksady adalatly dikeltmek, bigünä adamay halas etmek bolup durýar. Şonuň üçin ol garyp adamlara pul alman kömek edýär. Şerlok Holmsyň özi-de baý durmuşda ýaşamaýar, ol Beýker Strit köçesinde doktor Waston bilen bile kireýne tutulan öýde ýaşaýar. Onuň gapysy baý bolsun, garyp bolsun hemmeler üçin açyk. Şol sebäpli Şerlok Holmsyň adamkärçilikli, adalatly keşbi okyjyklary özüne çekip, ol toslanyp tapylan keşp

bolsa-da oňa, onuň ýaşayan ýerine, Beýker-strit köçesiniň 221-B salgylý jaýyna adamlar hemişe kömek sorap hat ýazyp durupdyrlar.

Jozef Redýard Kipling (1865-1936)

J.R.Kiplingiň döredijiligi neoromantizmiň „hereket edebiýaty“ diýen ugruna degişlidir. Öz eserleri üçin J.R.Kipling 1907-nji ýylda Nobel baýragyny alypdyr.

Kipling Bombeý şäherinde muzeý işgäriniň maşgalasynda eneden dogulypdyr. Ol altýaşynda Angliýa gidipdir we ol ýerde orta bilim alyp Hindistana dolanyp gelýär.

Ol Lahorda ýerli gazýetiň habarçysy bolup işläpdir. Onuň ilkinji **“Departament aýdymlary” (1886), “Ýönekeý dag hekaýalary” (1880)** Hindistanda neşir edipdir.

Kipling öz okyjylaryň önünde täze bir üýtgeşik ýurdy açyp görkezýär. Ol Hindistany iňlis okyjylaryna täzeçe görkezýär. Hemme zady bolşy ýaly açlygy, garyplygy we ýurdy gyrgyna salýan keselçiligi hem-de onuň üstesine Iňlis hojaýynlaryň we Hindileriň arasyndaky duşmançylyk Kiplingiň hekaýalarynda çeper beýan edilýär.

R. Kiplinge şöhrat getiren eserleriniň köpüsi çagalar we haýwanlar barada ýazylandyr .

1890 ýyllarda R.Kipling özüniň çagalar we haýwanlar baradaky iň gowy eserlerini ýazýar.

1894 nji ýylda R.Kipling “ **Birinji jeňnel kitabyny** “ , 1895 nji ýylda “ **Ikinji jeňnel kitabyny** “ , 1902 nji ýylda “ **Çagalar üçin ýönekeý ertekiler** “ atly eserler toplumyny döredýär .

R.Kiplingiň hekaýalarynda we ertekilerinde haýwanlar adamlaryň dilinde gepleýärler we parasatlylyk , söýgi , hilegärlik , rehimsizlik ýaly häsiýetleri özünde jemleýärler .

“**Jeňnel kitabyna** “ degişli haywanlar baradaky hekaýalarda möjekler tarapyndan terbiýelenen Maugli atly oglanjyk barada gürrüň gidýär . Maugli ulalansoň haýwanlaryň ýolbaşçysy bolýar .

Haýwanlaryň keşpleri özboluşly psihologiýa we olaryň Mauglä düşnikli bolan dili bilen beýan edilýär . Parasatly pil Hathy jeňneliň mugallymy aýy Balu gazaply , emma adalatly gara babyr Bagira , ýylan Kaa Maugliniň janköýer dostlary , kyn ýagdaýlarda ona hemişe kömege ýetişýärler . Maugli hem öz gezeginde özini terbiýeläp ulaldan haýwanlara wepaly bolup olara durli pursatlarda kömek edýär.Jeňnelde ýaşayanlar manysyz gan dökişigi ýada öç almaklygy öňlamaýarlar.Şoňa görä-de adam iýiji gaplaň Şer-Hany hemmeler ýigrenýärler.

R.Kiplingiň “**Kim**”(1901),”**Çyra söndi**”(1890) atly romanlaryň hem awtorydyr.Bu romanlarda adamyň dürli kyn pursatlarda özüni alyp barşy,onuň içki dünýäsi duýarlykly,anyk we täsirli beýan edilýär.

R.Kipling şahyr höküminde hem giñden tanaýar.Onuñ şygylarynda poemalarynda iñlis esgerleriniñ kyn durmuşy,şyýasy äheñler we ýagşylyk we ýamanlyk temalary güýçli ýaňlanýar.R.Kipling öz şahyrana eserlerinde balladalarynda täzelik höküminde esgerleriñ diline mahsus bolan sözleri,jümleleri ulanýar.R.Kipling köp şygylarynda tebigatyñ gözeligini,haýwanlaryñ,dürli jandarlaryñ tebigatyñ kanuny bilen sazlaşkly ýaşaýandygyny özüni **“Şiwa we çekirtge”,“Jeññeliñ kanuny”** ýaly goşgularynda beýan edýär. R.Kipling özüniñ 1890-njy ýyllarda döreden **“Meri Goster”** atly goşgusynda geçen asyrlarda galtamançylyk edip, zorluk bilen baýlyk, pul gazanan deñizçileriñ durmuşyny romantik öwşgünde öbeýan edýär. Emma öz döwürdeşleriniñ durmuşyny Kipling içgysgynyç, olaryñ özüni bolsa nalajedeýin adamlar höküminde suratlandyrýar.Goşgy ölümiñ öň ýanynda ýatan jenap Antoni Glosteriñ gürrüñi bilen başlanýar.Ol bir wagtlar ýaşka **“Meri Gloster”** atly gämide ýüzüp,ummasyz köp baýlyk, pul ýygnapdyr.Indi ogly Dikiñ öz işini dowam etdirmejkdigine gynanýar, ahmyr çekýär.

Kiplingiñ **“Eger-de** “atly goşgysy onuñ iñ gowy şygylarynyñ biridir.Bu goşguda durnuklylyk,erklilik we adamyñ mertligi wasp edilýärÝazyjynyñ pikirine görä,eger-de adam hemme kynçylyklara döz gelip,ruhdan düşmän ýaşap bilse ol hakyky adamdyr.

R.Kiplingiñ köp eserleri Hindistanyñ durmuşy we tebigaty bilen baglanyşklydyr.

Oskar Waýld (1856-1900)

Oskar Waýld Dublinde 1864-nji ýylda, ady belli doktor-hirurgyň maşgalasynda eneden dogulýar. Oskar Waýldyň ejesi şahyr we üýtgeşik häsiýetli bir aýal bolup, ol öýlerine köp şahyrlary, hudožnikleri çagyryýar eken. Şol döredijilik ruhy Oskar Waýldyň hemişelik kalbynda göterip gezipdir. Oskar Waýldyň ejesi gadymy grek we latyn dillerini bilýän eken hem-de Eshiliň Sofoklyň, Ewripidiniň

eserlerini Oskar Waýlda öwredipdir. Netijede Oskar Waýld Oksford unwersitetine okuwa giripdir. Gadymy antik döwüriniň sungatynyň, gözelligiň adamlara kömek edip biljekdigini ýazypdyr.

Özüniň sungata, gözellige bolan garaýşyny **“Ýalançylyk sungatynyň pese düşmegi” (1889), “Pero, galam we zäher” (1889), “Maskalaryň hakykaty” (1889)** atly işlerinde beýan edýär.

O.Waýld realizm usulynyň gözelligi döredip bilmeýändigini, onuň tersine durmuşyň betnyşan taraplaryny görkezýändigini we sungaty öldürýändigini nygtaýar. Şoňa görä-de O.Waýld E.Zolyanyň **“Zerminal”** romanyny mysal getirip naturalizimiň, realizimiň gözelligi

weýran edip, tersine durmuşyň estetiki lezzet bermeýan, betnyşan görnüşlerini suratlandyryandygyny aýdýar.

O.Waýldýň iň meşhur eserleriniň biri-de onuň **“Dorian Greýiň suraty” (1891)** atly romanydyr.

Bu
romanda ýaş,
görmegeý
Dorian Greý
atly bir ýigit bir
täsin hadysa
duçar bolýar. Ol
wagtyň geçmegi
bilen
garramaýar,
emma onuň
suraty garraýar.
Bu ýagdaýdan
peýdalanyp,
Dorian Greý

lezzete kowalaşýar we köp erbet işleri edýär. Onuň eden erbet işleri onuň suratynyň ýüzünde yz galdyrýar. Surat gün-günden garraýar, betnyşan bolýar ahyry ony görüp, ol suraty ýok etjek bolup, Dorian Greý suraty pyçaklap kesýär we netijede özi ölýär.

Ýazyjy bu romanda adam öz eden jenaýatlary, erbet işleri üçin hemişe ruhy ejir çekýändigini we öz wyždanyny hiç haçan aldap bilmejekdigini görkezýär.

Romanda Lord Genry Wotton Doriany hemişe ýaman işlere iterýär, nädogry ýoly salgy berýär.

Dorian Greýiň söýýän gyzy Sibilla Weýn özüni öldürýär, çünki ony soň Dorian Greý taşlaýar, ol gyzdan ýüz öwürýär. Çünki O.Waýldyň pikirine görä, durmuş gözelligi öldürýär.

1894-1895-nji ýyllarda O.Waýldyň komediýalary uly şöhrat, meşhurlyk gazanýarlar. Şol döwürde **“Hany Windemiriň ýelpewajy”**, **“Nusga bolarly kär”**, **“Çynlakaý görünmegiň ähimýeti”** atly komediýalarynda O.Waýld iňlis halkynyň milli häsiýetini, ýokary gatlagyň durmuşyny dogruçyl beýan edýär.

Bu komediýalarda ýazyjy baý gatлага degişli aristokratlaryň gedemligini, iki-ýüzliligini, maşgala durmuşynyň yrga, durnukly dälidigini görkezýär.

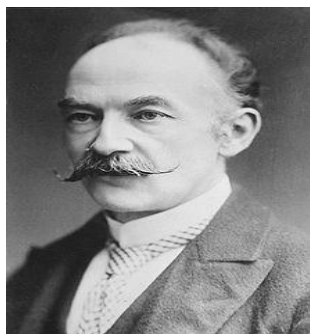
O.Waýldyň pikirine görä “Adam hapa dörjelemek üçin dogulmandyr” ýagny ol realistik usulyň tarapdary bolmandyr. Ol geljekde erbet şertlerde ýaşayan adamlaryň bagtly durmuşda ýaşajak wagtynyň gelmegini arzuw edipdir. Şeýle arzuwlar, ideýalar onuň ertekilerinde hem güýçli duýulýar. O.Waýldyň **“Hakyky dost”**, **“Bagtly şazada”**, **“Garasöýmez äpet adam”** ýaly ertekilerinde adamkärçilik, rehimdarlyk ynsanperwerlik, söýgi dostuňa wepalylyk ýaly temalar teswirlenýär. Adam näçe baý ýaşasa-da ol eger özgeleriň durmuşyndan bihabar bolup,hiç kime ýagşylyk etmän ýaşasa onda ol hakyky bagtly bolmaýar diýen pokir Oskar Waýldyň ertekilerinde eriş-argaç bolup geçýär.Şol sebäpli Bagtly Şazada garyplara kömek etjek bolup her gezek garlawaç gelende özüniň gymmatbaha gözüni-de berýär.Ýa-da çagalary kowansoň Grasöýmez Äpet Adamyň bagyna ýaz gelmeýşi ertekiniň ynsanperwerlik ideýa ýugrulandygyny görkezýär.

Tomas Gardi (1840-1928)

Tomas.Gardi Dorçesterden onçakly daşda bolmadyk Haýer Bokempton diýen obada 1840-nji ýylda eneden dogulypdyr. Onuň çagalyk we ýaşlyk döwri Angilýanyň Dorsetşir diýen ýerinde (günorta-günbatar tarapda) geçipdir. Bu ýerde gadymdan bäri T.Gardiniň ata-babalary ýaşapdyr. T.Gardi 22 ýaşynda Londana göçüp barýar. Ol Londonda gadymy buthanalary täzedan dikeldip bejerýän ussahana işe girýär. Ine şonuň üçin T.Gardiniň eserlerinde suratlandyrylan orta asyrlaryň inlis arhitekturasyna bolan söýgüsi güýçli duýulýar. Megerem şeýle sebäplere görä ýazyjy özüniň in gowy romanlarynyň biri bolan **“Göze ilmeýän Jud”** atly eserinde daş kesiji, köne ýadygärlikleri dikeldijiniň keşbini suratlandyryar.

T.Gardi bilimini artdyrmak üçin köp işläpdir. Ol Çarlz Darwiniň **“Jandarlaryň gelip çykyşy, O.Ç.Suinberniň”** **“Goşgular we balladalar”** atly kitaplaryny üç edip okapdyr

Tomas Gardi London şäheriniň durmuşyny içgin öwrenipdir. Ol Ç.Dikkensiň eserlerini okapdyr we onuň leksiýalaryny diňläpdir. Şeýlelikde ol kem-kemden bilimini artdyryp, tejiribe toplapdyr. Özüniň ömrüniň köp bölegini

Dorçestrde, Angliýanyň oba ýerinde ýaşapdyr we ruhy taýdan ol daýhan durmuş bilen baglanyşykly bolupdyr.

Gardi ilkinji ädimlerini poeziýadan, goşgy düzmeklikden başlaýar. Ýöne ol synanyşklylar şowsuz bolupdyr. Ol özüniň **“Garyp**

we **hanym**”atly ilkinji romanyny ýazýar, ýöne ony çykarmak başartamýar. Ol şonda-da ruhdan düşmeýär we täze eser ýazmaga girişýär. 1871-nji ýylda ýazyjynyň **“Çykgynsyz ýagdaýdaky serişdeler”** atly romany çap edilensoň T.Gardi arhitektura işini taşlap diňe edebiýat bilen meşgullanýar we özüniň dogduk mekany Dorçestere dolanyp gelýär. Tomas Gardiniň durmuşy Angliýanyň oba ýerleriniň durmuşy bilen baglanşykly bolup, onuň döredijiligi hem oba ýeriniň adamlary, olaryň ahlak taýdan päkligi, halkyň medenýeti, olaryň ykbaly barada gürrüň berýär. T.Gardi jemgyýetiň täze durmuşa gadam urmagy bilen, şäherleriň ulalyp, zawod, fabrikleriň köpelişip, indi oba medeniýetiniň, köne döp-dessurlaryň ýitmegini örän nebsiagyryjylykly beýan edýär, hatda käbir eserlerinde gamgyn, göwni çökgünçilikli pikirleri aýdýar.

T.Gardi iňlis edbiýatynda roman žanryny bir başgançak ýokary göterip ösdürýär. Ol durmuşyň gapma-garşylyklaryny owadanlap, ýuwmalarlap beýan etmeklige garşy çykýar. Ol durmuşyň betbagtçylyklaryna göz ýumup garap, hakykaty aýdyp bolmajakdygyny nygtaýar.

T.Gardi jemi 14 sany roman ýazýar. Ol bu romanlary üç topara bölýär. Olar öz mazmuny boýunça “Romantiki wakalar we toslamalar”, “Çaknyşyk romanlar” we “Häsiýet we ýaşayyş şertler baradaky romanlary”atly toplumlara bölünýärler.

T.Gardi öz döredijilik ýolunyň birinji döwüründe patriarhal oba durmuşyny ideallaşdyrýar, ony bir ajaýyp durmuş hökmünde suratlandyrýar. **“Ýaşyl agajyň astynda” (1872)** atly romanymda diňe birnäçe durmuş kemçilikleri tankyt edilýär. Emma T.Gardi öz döredijiliginiň ikinji döwrüne degişli romanlarynda halkyň,

daýhanlaryň täze buržuaziýa bilen, hem-de täze buržuaziýanyň köne oba baýlary bilen göreşini giň gerim bilen beýan edýär. **“Kesterbirijiň häkiminiň durmuşy we ölümi” (1886)** atly romanynda Maýkl Hençard atly adamyň keç ykbaly barada gürrüň berilýär. Maýkl Hençard ilki garyp demirçi, işsiz günlükçi, desse bogujy, soňra baý degirmençi we şondan soň şäher häkimi bolýar. Başga bir baýyň bäsdeşlik etmegi bilen tozýar we garyp düşüp ýekelikde ölýär.

T. Gardiniň döredijiliginiň iň ýokary derejesi bu onuň **“D’Erberwilleriň nesilinden bolan Tess” (1891)** atly romanydyr.

Romanda bir Tess atly garyp daýhan aýalyň ykbaly barada gürrüň berilýär. Onuň kakasy bir wagtlar garyp düşen dworýanlaryň neslinden bolýar. Garyplyk, ene-atasynyň arakhorlygy Tessiň gözel ýaşlygyny weýran edýär. Onuň başyna kyn günler düşýär.

Romanda Tess durmuş şertleri, garyplyk zerarly ol Alek D’Erberwilliň hyzmatkäri bolmaga mejbur bolýar. Alek D’Erberwill onuň namysyna degýär, emma oňa öýlenmek islemeýär. Durmuşyň urgylaryna, kynçylyklaryna mertlik bilen döz gelip, Tess ahyrsoňy Enjel Kler atly adama duş gelip, ony tüýs ýürekden söýýär. Emma Enjel Kler Tessiň Alek bilen gatnaşyklary barada eşdip, ondan ýüz öwürýär. Emma şonda-da Tess Enjeli söýmegini dowam edýär we ahyrsoňy onuň bilen bagtly boljakdygyna ynanýar.

Ýöne ýyllar geçse-de, Tess Alegiň özüniň gül ömrüni kül edendigine gahar-gazaby möwç urup ony bir gün öldürýär. Tess öz eden bu jenaýaty üçin ölüm jezasyna höküm edilýär. Tessiň şeýle çylşyrymly durmuşy, onuň

bagtsyz bolmagy üçin onuň ýaşayyş şertleriniň, jemgiýetiň günäkärdigini T.Gardi romanda nygtaýar.

Ýazyjy bu romanynda öz baýlygyna buýsanyp, azgynçylyk ýoluna düşen Alek ýaly adamlaryň Tessiň heläk bolmagyna sebäp bolandygyny suratlandyrýar. Şol bir halatda T.Gardi Enjel Kleriň çylşyrymly häsiýetini görkezýär we onuň yzagalak, köne düşüňjeleriniň onuň bagtly bolmagyna päsgel berendigini görkezýär.

T.Gardiniň **“Göze ilmeýän Jud” (1895)** atly romanynda bir ýetim daýhan oglanyň durmuş taryhy beýan edilýär. Garyp ýigit Jud Fauli baý adamlaryň malyny bakýar. Onuň bilim alasy gelyär. Judyň şahsy durmuşy hem şowsuz bolýar. Ol Arabella atly hilegär aýala öýlenýär. Emma häsiýeti boýunça kybapdaş gelmeýändigini üçin Arabella Judy taşlap Awstraliýa gidýär.

Judyň Sýu atly aýal bilen söýgüsi hem oňa bagt getirmeýär. Judyň ogly kakasynyň we öweý ejesiniň garyp durmuşyna nebsi agryp, olara kömek etmek niýeti bilen öz kiçijek doganlaryny we özüni asyp öldürýär.

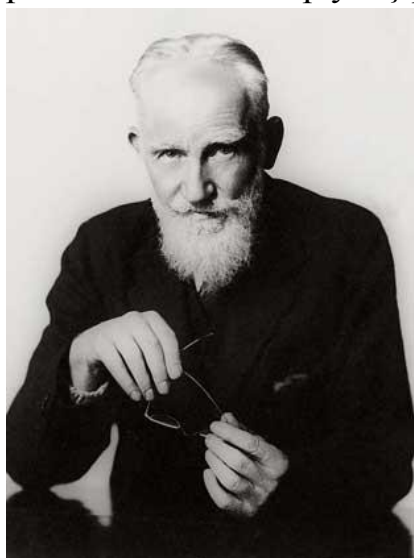
Romanyň çykgynsyz ýagdaýy görkezmek bilen gutarşy oňa pessimistik, göwinçökgünçilikli äheň berýär.

T.Gardi başga-da birnäçe romanlaryň, dramalaryň, hekaýalaryň we goşgylaryň awtorydyr.

Jorj Bernard Şou(1856-1950)

Beýik Inlis dramaturgy B.Şou Irlandiýanyň Dublin şaherinde 1856 ýylda eneden dogulýar. Bernard Şounyň ene-atasyny garyp düşen dworýan maşgalasyndan bolup, maşgala durmuşynda agzybirlik bolmandyr. Onun kakasy galla satmak bilen meşgul bolupdyr, ýöne köp içegenligi

zerarly bu işinde onçakly üstünlik gazanyp bilmandir. Maşgalany esasan Şouň ejesi eklapdir. Ol zehinli aýdymçy we sazanda bolupdyr. Ol konsertlerde çykyş edýar eken. Soňabaka ol saz öwrediji mugallym bolup şilapdir. Bu maşgalada çagalara kân bir üns berip durmandyrlar. Olara bilim bermage Şounyň ene-atasynyň puly bolmandyr. Olar dini kada kanunlary-da onçakly berjaý etjek bolup durmandyrlar, şona göre-de Şou we onuň doganlary erkin pikirli adamlar bolup ýetişipdirler.

J.B.Şou 15 ýaşyna girende onuň ejesi Şounyň gyz doganlaryny ýany bilen alyp, Londona gazanç gözlegine gidipdir. Şou bolsa ýarawsyz.garyp düşen kakasy bilen galypdyr.Ol yzygiderli bilim alyp bilmän ýer edarasynnda gullukçy bolup işe giripdir.Ol garyp külbelerde ýaşayan adamlardan her hepde salgyt ýygnamalay eken.şeydip ol Londonyň iň

garyp adamlarynyň durmuşyny ýakyndan öwrenipdir. Ol uniwersitetde okamasa-da örän bilesigelijilik bilen özbaşdak köp okap bilimini artdyrypdyr.

1876-njy ýylda 20 ýaşly Şou Londona gidýar. Ol ýerde telefon kompaniýasyna işe girýar. Ýöne ol ýazyjy bolmagy ýüregine düwýar. Ol aldygyna romanlar ýazypdyr. Ol romanlaryny ähli neşirýatlara iberip görüpdur. 60 neşirýat onuň romanlaryny kabul edmeýar. Ýöne bu romanlary ýazmak bilen Şou tejribe toplapdyr.

1879-njy ýyldan tä 1883-nji ýyla çenli Şou 5 roman ýazypdyr. **“Bişişmedik”, “Oýlanyşyksyz nika”, “Artistleriň söýgüsi”, “Keşel Baýronyň kari”, “Ýalňyz sosialist”** atly romanlarynda adamlaryň densizligi, buržuaz maşgalasynyň meseleleri, adamlaryň kemsidilmegi, ezilmegi ýaly şol döwürde derwaýys bolan meseleleri beýan edýar.

Eserleri çap edilmänsoň Şou öran garyp ýaşapdyr. Ol käwagtlar ejesine agram salmajak bolup, öýden nahar iýmän giden wagtylary-da seýrek bolmandyr, çünki ol şol wagt ejesiniň puluna ýaşayar eken.

Şounyň romanlaryny sosialistik žurnallar neşir edip başlapdyr, ýöne yazyja galam haky berilmandir. Şol wagtytlar B.Şou jemgyýetçilik ideýalary bilen gyzyklanyp 1884 ýylda “Fabiýan jemgyýetine” girýar. Bu jemgyýetiň adyna b.e.öň 3 asyrdaky ýaşap geçen rim serkerdesi Fabiý Kunktatoryn(Ýaýdanjaň) ady dakylpdyr. Bu serkerde taryhdan belli bolşy ýaly, öz garşydaşlary bilen gönümel çaknyşyklardan gaça durup, amatly pursada garaşmak usulyny ulanýan eken. Fabiýan jemgyýeti hem şeýle ýoly saýlapdyr. Olar işçileri we parlamentiň agzalaryny, hökümetiň ylalaşdyrjak reformalaryň üsti bilen bagtly durmuşy gurmak maksadyny öňde goýupdyrlar. Şou Fabian jemgyýetinde özüniň oratorçylyk we propogandistik zehinini görkezýar. Ol gazet-zurnallarda makalalar bilen köp çykyş edýar.

Drama eserlerini ýazmaklyga girişmezden öňürti Şou Ibseniň döredijiligini öwüp birnäçe makalalary ýazýar. Genrik Ibsen (1828-1906) beýik norweg dramaturgy sosial-psihologik drama eserleriniň awtorydyr. Ibsen öz dramalarynda häzirki zaman jemgyýetinde adamyň borjy

we onuň ahlak keşbi baradaky meseleleri öňe sürýär. Şoňa göre-de Şou öz döwrüniň jemgyýetçilik meselelerini görkezýän pýesalary ýazmaklyga girişýar.

Şounyň adyna meşhurlyk getiren **“Duluň öýleri”** (1885) atly ilkinji pýesasy örän batyrgaýlyk bilen özlerini jemgyýetde ulumsy tutýan baý buržuaz wekilleriniň baýlygynyň nireden gelýändigini görkezýär.. B.Şou özüniň ilkinji pýesalaryny **“Ýakymсыз пýесалар”** toplumyna girizýar. Bu topara **“Dulun öýleri”**, **“Hanym Worreniň käri”** (1894) we **“Süýrenjeňlik”**(1893) atly pýesalary girýär.

Birinji iki pýesada Şou baýlygyň garyp külbelerde ýaşayan adamlaryň hasabyna ýygnaýandygyny görkezýär.

“Duluň öýleri” atly pýesada ýaş alym Trenç ynjuk, gedem bir Blanş atly gyzy söýýar. Ol gyzyn kakasynyň köne külbeleri garyp-gasarlara kireýine berip, olaryň pullarynyň hasabyna baýan Sartoriusdygyny bilen Trenç ilkişada Blanşa öz gazanan arassa puluna bile ýaşamaklygy tekliş edýar. Emma Sartoriusyň jaýlarynyň öz daýzasynyň ýerinde gurulandygyny bilip, Trenç “göryän welin biziň hemmämiz bir ýerde bir ýüp bilen daňylgy” diýip aýdýar. Şeýlelik bilen Trenç Blanşa öýlenýär we Sartorius bilen özara bähbitli şertnama baglaşýar.

“Hanym Worreniň käri” atly pýesada ýaş gyz Wiwi kolleji gutaranson täze bir açyş edýar: onuň ejesi hanym Worren bir giden jelephanalaryň direktory bolup işleýär eken. Bu “bähbitli işe” başga-da birnäçe, hemmeler tarapyndan hormatlanýan adamlar gatnaşýar eken. Wiwi ejesiniň bu pullu işini taşlamajagyna gözi ýetýär. Onuň üstesine ejesiniň işdeş kompaniony baron Krofte Wiwä

öýlenjek bolýar. Wiwiniň söýüşýän ýigidi Frenk, pastoryň ogly hem, Wiwiniň dogany bolup çykaýmagy ähtimal.

Bu zatlar Wiwiniň dünýäsini çepbe çöwürýär. Wiwi ejesiniň hapa iş bilen gazanýan pullaryndan ýüz öwürýär we özüniň arassa, halal zahmeti bilen ýaşamak ýoluna düşýär. Bu pýesada B.Şou erbet durmuş şertleriniň hanym Worreni bu nädogry ýola iterýändigini mysallaryň üsti bilen açyp görkezýär.

Bernard Şouň ikinji pýesalar toplумы **“Ýakymly pýesalar”** diýip atlandyrýar. Bu topluma **“Ýarag we adam” (1894), “Taleýin saýlany” (1895), “Kandida” (1895)** atly pýesalary ýazýar.

“Ýarag we adam “atly pýesada Şou manysyz alyp barylýan uruşlary ýazgarýar.Şounyň bu eseri şol döwürde uruşparazlyk ruhunda,uruş meýdany romantiki gahrymançylygyň ýeri diýen ideýalary öňe sürýän eserlere garşy gönükdirilendir.

Pýesanyň wakalary Bolgariýada bolup geçýär. Blýunçli atly adam uruş döwründe yaragyny taşlap, bir aýalyň öýünde gizlenýär. Blýunçli serbleriň tarapynda gulluk edyar. Ol hakyna tutulan esger we onuň üçin watançylyk duýgusy ýok. Ol pul üçin gulluk edýär. Sergey Saponowyň keşbiniň üsti bilen Şou söweşde şöhrata kowalaşyp, özüni gözsüz batyr hökmünde alyp barýan adamyň keşbini görkezýär. Umuman bu komediýada bolgarlaryň we serbleriň biri-birini biderek, manysyz öldürişleri tankydy, kinaýa bilen beýan edilýär.

1890-njy ýyllarda Şou **“Puritanlar üçin yazylan piyessalar”** atly üçünji toplum pýesalaryny ýazýar. Bu topluma **“Melgunyň şägirdi” (1897), “Sezar we Kleopatra” (1898), “Kapitan Brasbaundyň yüzlenmesi”**

(1899) atly oýunlar girýär. Bu eserlerinde Şou ikiyüzlülük, peýda kowalaşyp, başga zatlary yatdan çykarmak yaly häsiýetleri görkezýär. **“Melgunyň şägirdi”** atly pýesada bolsa demirgazyk Amerikada yerleşen Britaniýanyň özbaşdaklyk üçin göreşi duýgudaşlyk bilen görkezilýär.

Şounyň köp sanly pýesalarynyň içinde onuň 1912-ýylda ýazan **“Pigmalion”** atly pýesasy dünýäde köp teatrlaryň sahnasynda goýulandyr. Bu pýesa gadymy grek mifiniň mazmuny boýunça ýazylypdyr. Şol mifde gürrüň berlişine görä heýkeltaraş (skulptor) Pigmalion özüniň yasan, gözel Galateýanyň heýkeline aşyk bolyar... Edil şol mifde gürrüň berlişi ýaly zehinli professor Higgins Eliza Dulitl atly köçede gül satýan ýönekeý bir gyzy, terbiýeli we medeniýetli gyza öwürýar.

Ýazyjynyň pikirine göre gül satýan, gödek, terbiýesiz gyzyň ýokary, bay gatлага degişli gyzlardan tapawudy diňe olaryň gepleşik äheňinde, ulanýan jümlelerinde hem-de terbiýesinde diýip nygtaýar. Emma Eliza Dulitl näçe medeniyetli geplese-de, özüni terbiýeli alyp barsa-da pulsyz, maddy baýlyksyz onuň hiç haçan ýokary gatлага degişli bolmajakdygy öz-özünden düşnükli.

Ömrüniň soňky döwründe B.Şounyň eserlerinde uruşa garşy äheňler güýçlenýär. B.Şou birinji jahan uruşyna garşy çykyş edip birnäçe eserler döredýär. Onuň **“Yürekleriň paralanýan öýi” (1913-1917)** atly pýesasynda uly gämi görnüşinde gurlan Kapitana Şatoweriň öýi görkezilýär. Bu öýdäki bolup geçýän wakalar, göýä gämidäki ýaly görkezilýär. Bu öý Angliýanyň durmuşyny görkezýän simwol, nyşan hökmünde görkezilýär. Garry Kapitana Şatower oýlaptapyjy. Ýöne onuň oýlap tapan zatlary adamlara peýdaly bolsa-da ulanmaýarlar, eger-de

adam öldürýän täze ýarag bolsa ol derrew amala aşýar. Öýde bolup geçýän zatlar örän tragik we howply görünýär, çünki öýün ýerzemininde däri saklanýan ýere Kapitan Şatower eli ýanyp duran şemli girýär...

Bir söz bilen aýdylanda Bernard Şou inlis dramaturgiýasyny ýokary derejä göterip, dünýä möçberinde tanalýan bir giden meşhur pýesalary döredýär we şol pýesalarda inlis jemgyýetiniň wajyp meselelerini görkezýär.

Gerbert Wels (1866-1946)

Gerbert Jorj Wels sosial fantastik romanlaryň awtory hökmünde dünýä edebiyatyna girdi. Welsi ylym we tehnikanyň ösüşiniň adamlaryň ykbaly bilen baglanyşygy ýakýndan gyzyklandyrypdyr.

Wels günorta Angliýada bagbanyň maşgalasynda eneden dogulýar. Onuň ejesi baý ýer eýeleriniň öýlerinde hyzmatkär bolup işläpdir. Welsiň kakasy birnäçe wagtlap Londondan daş bolmadyk Bromli şäherinde ownuk zatlaryň söwdasy bilen meşgullanypdyr. Ýöne söwdalary oňmandyr, maşgala bergä batypdyr.

G.Wels 13 ýaşyndan başlap gün-güzeran üçin işläp başlapdyr. Ol dürli kärlerde işlemeli bolupdyr. Wels örän zehinli ýetginjek bolupdyr. Ol özbaşdak köp okapdyr we Normal mekdebe okuwa girýär. Normal mekdebi tebigy bilimler boýunça mugallymlar

taýýarlaýar eken. Çarlz Darwiniň işini dowam etdirýän görnükli biologiýa boýunça alym Tomas Haksli, Welsiň zehinli talypdygyny görüp ony uniwersitete işe alypdyr. Şol sebäpli Gerbert Wels görnükli alym we yazyjy hökmünde tanalýar.

1895-nji ýylda Welsiň ilkinji **“Wagt maşyny”** diýen ylmy fantastik powesti neşir edilýär. Bu eseriň yzyndan Wels yzly-yzyna özüniň meşhurlyk gazanan **“Doktor Moronyň adasy” (1896), “Göze görünmeýän adam” (1897), “Dünýäleriň uruşy” (1898), “Uklap yatan oyananda”(1899), “Aydaky ilkinji adamlar”(1901)** we başgada birnäçe ylmy fantastiki eserleri ýazypdyr.

Wels öz eserlerinde hakyky ylmy açýşlara we çaklamalara daýanyp, wakalary beýan edýär. Onuň hemme eserlerinde möhüm jemgyýetçilik meseleleri görkezilýär.

“Wagt maşyny” atly powestinde taze ylmy açýşlaryň kömegi bilen geljekde boljak durmuş görkezilýär. Adamzadyň geljegi göwnüçökgünçilikli hasiýetde görkezilýär. Adamlar eloýlara we morloklara bölünipdir. Wagtda syýahat edýän adam harabaçylyga öwrülen köşklerde we ugruna seredilmeýän baglarda näzik, görmegeý, ýöne hiç bir iş elinden gelmeýän, nalajedeýin eloýlary görýär. Eloýlar agalyk sürüji toparyň nesilleri zähmete ýigreniçli garaýyş bilen terbiýelenipdir we olar amatly, oňat ýaşaýyş şertlerinde ýaşaýarlar. Ýeriň astynda guýylarda we gowaklarda haýwan derejesine ýetirilen işçileriň nesilleri morloklar ýaşaýarlar. Olar bir wagtlar ýerasty fabriklerde, zawodlarda köp işledilip indi günün şöhlesini görmeseler-de oňnut edýärler. Morloklar öňki endiklerine göre eloýlara hyzmat edýärler, olary iýmit we

egin-eşik bilen üpjün edýärler. Yöne gijelerine eloýlary ogurlap, olaryň etini iýýärler.

G.Wels bu eserinde adamlaryň durmuşynda zähmete bolan garaýyşlaryny üýtgetmeseler geljekde kynçylyga duçar boljakdyklaryny, adamzat jemgyýetiniň çüýremeginiň, azyp gitmeginiň mümkindigini duýdurýar.

“Doktor Moronyň adasy” we **“Göze görünmeýän adam”** powestlerinde bolsa ýazyjy jemgyýetde ylymyň we adamyň orny baradaky meseläni öňe sürýär. Wels ylymyň gazanan netijelerini bir adamyň bähbidi üçin gulluk etse onda dürli garaşylmadyk hadysalaryň yüze çykýandygyny görkezýär.

“Doktor Moronyň adasy” atly powestde doktor Moro özüni aýratyn hukukly adam saýlaýar. Çünki ol öran zehinli doktor ikiýüzli, çüýrük pikirli adamlardan gaçyp bir çöllük adada ýaşaýar. Ol haýwanlarda tejribe geçip özüne gulluk etjek, tabyn boljak adamlary ýasaýar. Kem-kemden Doktor Moronyň bu ýerde ýekelikde akly üýtgeýär, ol bu adamyň hökümdary bolsa-da, soňra ony şol ýarysy haýwan, ýarysy adam jandarlar Morony öldürýärler.

“Göze görünmeýän adam” powestinde ýaş alym Griffiniň ykbaly görkezilýär. Köp ýyllaryň dowamynda bu alym adamy göze görünmezek edip biljek dermanlary tapýar. Ol dermanlary özünde synag geçirip görýär. Dogurdanam, ol köp tejribelerden soň göze görünmezek adama öwrülýär. Yöne bu zehinli adamyň açyşy oňa bagt getirmeýär. Çünki ol göze görünmezek bolansoň bu açyşyny diňe özi üçin, öz şahsy bähbidi üçin ulanýar. Şol açyşy etmezden oň hem Griffin tejribe geçirende puly gutaran wagty ol öz kakasynyň pullaryny ogurlap alýar. Ol pullar hem kakasynyňky däl-de başga bir adamyňky bolup

çykýar. Kakasy karza batyp öz-özünü atyp öldürýär. Griffin bu barada ýatlanda onuň kakasyna birjik-de nebsi agrymaýar, onuň ölümi üçin gynanmaýar.

Griffiniň egoistligi, onuň diňe öz şahsy bähbidi üçin çapmagy ony helakçilige getirýär. Griffiniň maksady göze görünmeýän adamyň agalygyny amala aşyrjakdygyny öz köne tanşy Kemp diýen alyma: “Biz ölüm howpuny dörediji patyşalyk gurmaly. Göze görünmeýän adam haýsydyr bir şäheri eline almaly we hemmeleri ölüm howpy bilen gorkuzyp boýun egdirmeli. Eger-de kimde-kim boýun egmese ony öldürmeli,”¹ diýip, Griffin öz meýillerini Kempe düşündirýär. Emma Kemp Griffin bilen razylaşmaýar. Tersine ,ol Griffine öz açyşyny adamzadyň bähbidi üçin ulanmagy teklipe edýär. Griffin öz açyşynyň miwesini hiç kim bilen paýlaşmak islemeýär. Ol diňe bir baý bolmak dal-de öz islendik zadyny amala aşyryp biljek, adatdan daşary hökümdara öwrülmeke maksady ýüregine düwür.

Göze görünmeýän adamyň şahsy maksady tutuş jemgyýetiň maksadyna ters gelýär. Ony ahyrsoňy howply hasap edip, adamlar rehimsizlik bilen urup öldürýärler.

Wels bu eserde bir tarapdan adamyň beýikligini, onuň zehinini, akyl güýjini görketse, ikinji tarapdan adam öz zehinini, güýjünü ýaman iş üçin ulananda ol heläk bolýandygyny görkezýär.

“Dünýäleriň uruşy” atly powestde bir adamyň däl-de tutuş ýer şarynyň ykbaly barada gürrüň gidýär.

Eserde Mars planetasynyň ýaşaýjylarynyň ýere çozuşy ony “öz gözi bilen gören” adamyň dilinden gürrüň berilýär.

¹ Герберт Уэллс. Избранные произведения. Москва, 1983,

Bu eserde ýazyjy marsiýanlaryň adamlaryň ganyny sorup, olaryň öýlerini ýykyşy we tebigaty weýran edişi çöle öwürüşi jikme-jik suratlandyrylýar.

Ýazyjy şu powestden başlap uruş ýazgaryjy eserlerini ýazyp başlaýar. Wels marsiýanlaryň basybalyjylyk maksatlarynyň ahyrsoňy tebigatyň göze görünme-ýän güýçleriniň kömegi bilen puja çykyşyny beýan etmek bilen, basybalyjylaryň bet pygyllarynyň Hudaý tarapyndan hem oňlanmaýandygyny ýazýar: “Gelmişekler beýik hudaýyň döreden iň kiçijek jandarlary tarapyndan gyryldy...”¹

Ahlak meselesi, pulun jemgyýetde oýnaýan roly barada “**Uklap ýatan adam oýananda**” (1899) atly powestinde Wels Grehem atly bir adamyň keşbiniň üsti bilen gürrüň berýär. Gije ukusy tutmaýan Grehem atly adam 200 ýyllap uklap galýär. Şol döwürde onuň bankda goýan puly apet möçberde köpelyär. Grehem şeýle köp puluň eýesi bolan soň ol dünýäniň hökümdary diýilip yglan edilýär. Grehemiň adyndan hossarlyk geňeşi diýip atlandyrylýan kiçijik adamlar topary tutuş halky gulçulykda saklaýar. Ukudan oýanan soň Grehem bu ýagdaýy bilip, hossarlyk geňeşine garşy gozgalaň turuzyp, olaryň hakimýetini ýykýar. Ýöne olaryň deregine hakimýet başyna senagat buržuazıýasy geçýär. Halk ýene-de gulçulykda, hukuksyz durmuşda ýaşaýar. Göreş ýene-de dowam edýär...

Gerbert Wels özüniň “**Aýdaky ilkinji adamlar**” powestinde ýene-de adam jemgyýetiniň iki duşmançylykly topara bölünişi görkezilýär. Aýda adamlar topary höküm sürýär. Olaryň kelleleri uly, göwreleri kiçi, emma işçileriň

¹ Görkezilen eser, 444 sah.

kelleri kiçijek elleri bolsa uly bolýar. İşçileri ýaşlygyndan operasiýalaryň kömegi bilen şeýle suratda işe taýýarlaýarlar. Olar durmuşda hiç zat bilen gyzyklanmaýarlar. Olaryn maşgalasy, çagalary ýok. Olar diňe işleýärler...

G.Wels öz eserlerinde durmuşyň dürli meselelerini ylmy fantastik eserlerinde çeper beýan edýär.

ABŞ-nyň edebiýaty.

Frensis Bret Gart(1836-1902)

XIX asyryň ikinji ýarymynda F. Bret Gart özüniň meşhur **“Kaliforniýa hekaýalaryny” (1857–1871)** ýazýar. Bu hekaýalarda Kaliforniýada gyzyly tapylan wagty (50-60–njy ýyllar) bolup geçen wakalar beýan edilýär.

Bret Gart Nýu Ýork ştatynyň Olbani şäherinde mekdep mugallymynyň maşgalasynda 1836-njy ýylda eneden dogulýar. Ol on ýedi ýaşynda Kaliforniýada gyzyly tapylanda gyzyly gözleýänlere goşulyp Kaliforniýa gidýär. Bret Gart kaliforniýada mekdep mugallymy, magdan gazyjy, derman satyjy, gazet redaktorynyň kömekçisi bolup işläpdir. Soňra ol ymykly žurnalist, ýazyjy bolup işleýär. 1878-nji ýylda ol Germaniýada ýaşaýar. Ömrüniň soňunda Angliýada ýaşaýar. Ýazyjy 1902-nji ýylda Kemberleý diýen ýerde aradan çykýar.

Bret Gartyň **“Kaliforniýa hekaýalarynyň”** esasy gahrymanlary gyzyly gözleýärler, ykmandalar, kartkeşler, ogrular we ş.m. halkyň pes gatlagyna degişli adamlar bolup, ýazyjy olaryň arasynda bolup geçýän wakalaryň üsti bilen dostluk, söýgi, ahlak päkligi ýaly temalary açyp

görkezýär. Bret Gartyň gahrymanlary ýaş adamlar. Kaliforniýada gyzyly tapylanda bu ýerde ABŞ–nyň dürli künjeklerinden adamlar gyzyly tapmagyň dowulyna düşüp çozýarlar. Olaryň içinde talyplar, fermerler, jübikeser ogrular, hukuk goraýjy aklawçylar, ýalançy kezzaplar bolup, olar diňe bir niýet bilen, ýagny baýlyk, pul üçin bu ýere gelyärler. Olaryň käbirleriniň jübüsünde käte kör-köpügi bolmasa-da, olar adamkärçilik babatynda, birek-birege kömek etmeli bolanda öz janyny gaýgyrman hereket edýärler.

“Gohly düşelgäniň bagty” atly hekaýada Kentukki duýdansyz gelen suw joşgunynda aradan çykan hindi aýalynyň ýetim galan bäbegini halas etjek bolup ony gujagyna gysyp özi-de çaga bilen heläk bolýar.

“Poker –Fletden kowlanlar” atly hekaýada Şipton atly birözüni ýaramaz alyp baran aýal magdançylaryň düşelgeden kowlanda aýal açlykdan ölýänem bolsa iýmitedini urman öz iýjek çöregini başga bir nätanyş ýaş gyza ýaş gyza goýup, özi açlykdan ölýär.

“Miggls”atly hekaýada görmegeý ýaş Miggl atly aýal bir wagt özüne ýagşylyk eden Jim diýen aýaklary ysmaz,paraliç bolan ýigide öz ömrüni bagş edýär.

Bret-Gart öz hekaýalarynda durmuşyň kyn şertlerinde-de adamlar öz adamkärçiligini saklaýsyny örän täsirli mysallaryň üsti bilen açyp görkezýär.

Ambroz Birs (1842-1914)

Ambroz Birsniň döredijiliginde onuň nowella-hekaýalary örän meşhurlyk gazanypdyr.Olar möçberi boýunça uly bolmasalar-da olarda gahrymanlaryň adatdan daşary ýagdaýlarda özüni alyp baryşlary ,olaryň psihologiýasy açylyp görkezilýär. Ol köp nowellalary

ýazýar. Onuň nowellalary üç topara bölünýär: uruş baradaky nowellalar, fantastiki nowellalar we tankydy häsiýetli nowellalar.

Uruş baradaky nowellalarda A. Birs uruşyň adamlara betbagtçylyk, ölüm getirýändigini, şoňa görä-de manysyzdygyny açyk görkezýär.

“Onuň gökdäki atly” atly hekaýasynda baş gahryman özüniň esgerlik borjuny berjaý etjek bolup, öz kakasyny atyp öldürýär.

A. Birsiniň harby temadan ýazylan nowellalarynda adatdan daşary seýrek duş gelyän wakalar görkezilýär.

“Nätanyş”, “Aý ýoly” ýaly fantastik nowellalarynda ýazyjy syrly, düşnüksiz peýda bolýan arwahlary, jynlary görkezýär. Bu nowellalarda A. Birs ahlak meseleleri, jenaýat we jeza temasy teswirlenýär.

“It sabyny” atly hekaýasynda A. Birs bir ruhanynyň öz aýaly bilenpula gyzygyp öz buthanasyna gatnaýan adamlardan **“it sabynyny”** taýýarlaýyşy görkezilýär.

O.Genri (1862-1910)

Öz ady Wilýam Sidneý Porter, kiçi hekaýalary ýazmagyň ussadydyr. Ýazyjynyň adyna şöhrat getiren onuň Latyn Amerikasynda bolan döwründe gören-eşiden wakalaryny beýan edýän eserleri girýär. Şol hekaýalar O. Genriniň **“Patyşalar we kelem”** atly romanyny ýazmaga esas bolýar.

O. Genriniň köp hekaýalary şäher durmuşyny beýan edýär.Şäherde garyp, pulsyz adamlaryň göze ilmeýändigini, olaryň isleg arzuwlarynyň puja çykyşy O. Genriniň

hekaýalarynda açylyp görkezilýär. Položitel obraz hökmünde Genri ykmanda Hobo atly asuda durmuşy gowy görmeýän, erkin ykmanda durmuşy halaýan adamyň keşbini döredýär.

O. Genriniň köp hekaýalarynda wakalara Jef Piters atly gahryman gatnaşýar. Bir tarapdan ol dürli başdan geçirmeleri halaýar, emma ol durmuşa tankydy göz bilen seredýär.

“Gyzyl derilileriň serdary” atly hekaýada iki ogrynyň bir çagany ogurlap, ony pula çalşyp baý boljak bolşy görkezilýär. Ýöne ol çaga örän bet bolup çykýar. Onsaň bu çaga ogrulary çydaman ol çaganyň ene-atasyna özleri pul tölemäge mejbur bolýarlar...

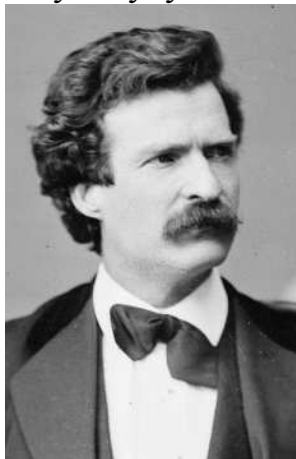
Ýazyjy bolýan wakalary gülkili beýan edýär. Ol peýdakeşlik, pula kowalaşýan jemgiyetde hereket edýän dürli häsiýetli adamlary, ogrylary, kezzaplary görkezýär we hatda şalaryň arasynda-da käte ýokary adamkärçilik sypatlaryny görkezýän adamlaryň bardygyny görkezýär.

Meselem belli ogry Jim Walentaýn **“Jim Walentaýnyň ýüzlenmesi”** atly hekaýada tötänleýin gapysy ýapylyp demir seýfiň içinde galan Adata atly gyzjagazy ölümden halas edýär. Ýöne ol şeýle seýfi açmak bilen özüniň ogrydygyny boýun almaly bolsa-da oňa çaganyň ykbaly hemme zatdan gymmatly bolup, ol öz geljegi barada pikir etmän adamkärçilikli hereket edýär...

O. Genriniň özüne çekiji gyzykly hekaýalarynda bir tarapdan adamlar aldawçylyk, ogurlyk, kezzapçylyk etselerem, beýleki tarapdan, olaryň içinde päk ýürekli, adamkärçiligi ýatdan çykarmaýan adamlar bar.

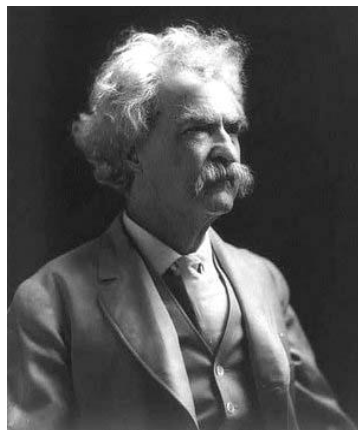
Mark Twen(1871-1917)

Mark Twen (Semýuel Lenghorn Klemens)1835-nji ýylda Florida diýen ýerde, Missouri şatynda eneden dogulýar. Onuň çagalyk ýyllary kiçijek Gannibal şaherçesinde geçýär. Onuň çagalyk döwri Amerikanyň uly derýalarynyň biri Missisipiniň kenarynda geçýär. Şol derýanyň boýlarynda bolan wakalar Mark Tweniň birnäçe eserlerinde öz beýanyňy tapypdyr.

Mark Tweniň kakasy ýurist bolupdyr. Ol ir aradan çykypdyr, şona göre-de Mark Twen ýaşlygyndan gün-güzeran görmek üçin işlemeli bolupdyr. Ol yzygiderli okap bilmändir. Mark Twen 12 ýaşynda çaphana işe girýär we harp ýygnaýjy

bolup dürli şäherlerde işläpdir. Ol soňra gämide ýol görkeziji, lotsman bolup işläp başlaýar. Ol Misisipi derýasynda gämide köp yüzüpdur. Onuň “Mark Twen”¹ lakamy hem şol derýada suwuň çuňlugyny habar berýänçi bolup işlände köp eşiden sözlerini ýazyjy özüne edebi lakam edip alypdyr, çünki ol çagalykdan derýada, gämide ýüzmekligi gowy

¹ Mark twain-'ikinci ölçeg“diýmegi aňladýar,ýagny gaminiň päsgelsiz ýüzüp biljekdigini aňladýar.

görýär eken.

1861-65-nji ýyllarda graždanlyk urşy başlanýar we Misisipi derýasynda gämi gatnawy kesilýär. Mark Twen düşewüntlräk iş, gazanç gözläp Newada ştatyna günbatara gidýär. Şol döwürde günbatarda gyzyly we kümüş magdanlary tapylypdyr. Ol täze ýerde gyzyly gözläp köp işläpdir, yöne baýap bilmändir. Soňra ol gazet, žurnallarda habarçy bolup işläpdir. Ol oçerkler, gülküli hekaýalar ýazyp başlaýar. Gysga wagtyň içinde Mark Twen ýumorist yazyjy hökmünde özüni tanadypdyr.

Yöne Mark Tweniň adynyň meşhur bolmagyna onuň 1867-nji ýylda Yewropa we Kiçi Aziýa eden syýahatlary sebäp bolupdyr. Mark Tweniň bu syýahat baradaky ýazgylary köp gazetlerde çap edilipdir. Şol ýazgylaryň esasynda Mark Twen **“Sada adamlar daşary ýurtda”(1869)** diýen kitaby yazypdyr. Şol kitap hem Mark Tweni ýazyjy hökümünde meşhur edipdir. Yazyjy şol döwürde Gartford şäherinde ýaşap başlapdyr, (Gardford Boston şäheriniň golaýynda ýerleşýär.) we diňe edebiýat bilen meşgullanypdyr.

Mark Tweniň irki hekaýalary esasan gülküli ýumoristik hasiýetlidir. **“Tennesidäki žurnalistika”, “Men nädip oba-hojalyk gazetini redaktirledim”, “Mak Wilýams we Krup”, “Sagat”** we başgada birnäçe hekaýalar bu toplumy düzýär. Bu hekaýalarda Amerikan durmuşyndan alnan gülküli wakalar görkezilýär. M.Twen öz hekaýalarynda esasan Amerikan halk döredijiliginiň tärlerini ulanypdyr. Çendenaşa ulaldyp, wakalary gülküli hasiýetde gürrüň berip, yazyjy halk döredijiligine mahsus äheňleri ulansa-da ol öz eserlerinde real durmuş wakalaryny özüçe täzedan işläp, olarda wajyp bir meseläni görkezýär.

“Men nädip oba-hojalyk gazetini redaktirledim” atly hekaýada wagytlaýynça gazetiniň redaktory bolup galan adam, ekiş möwsüminiň tomusda başlanýandygyny, kädiniň agaçda gögerýändigini we şuna meňzeş oba-hojalygynda bilmeýän zatlary barada gazete ýazýar. Mark Twen bu hekaýada gazet redaktorlarynyň nadanlygynyň üstünden gülýär.

1876-njy ýylda Mark Twen özüniň iň bir meşhur kitaplarynyň biri bolan **“Tom Soýeriň başdan geçirenleri”** atly romanyny ýazýar.

“Tom Soýeriň başdan geçirenleri” çagalar edebiýatynyň iň gowy romanlarynyň biri hasaplanylýar, ýöne ony diňe çagalar däl-de eýsem uly adamlar hem okaýar. Ýaşlygyndan ýetim galan we daýzasy tarapyndan terbiýelenen Tomuň durmuşda hiç kem zady ýok, ýöne ol daş-töweregindäki durmuşy öz okan kitaplaryndaky ýaly dürli gahrymançylykdan we başdan geçirmeden doldurjak bolýar. Dogrudan hem şeýle bolýar. Betlik edeni üçin daýzasyndan temmi alyp, haýaty agartmaly bolan Toma bir bada dynç alyş güni bu işe bulaşmak agyr bolup görünse-de ol ýönekeý haýaty agartmagyň hem öran jogapkärli, muny daýzasynyn dine özüne ynanandygyny töwerekdäki oglanlara aýdyp, uzyn gün olara haýat agartýar we şol işe mynasyp bolmak üçin oglanlar Toma para-peşgeş berip zordan çotga elleri ýetýär. Şeýlelikde bir gezek agartmagy irden kyn, içgysgynç gören Tom, haýaty oglanlara dört-baş gezek agartýar...

Tomuň ykmanda Gek atly dosty hem Tomuň ähli ideýalaryny goldap, onuň wepaly dosty hökmünde özüni görkezýär. Hatda dürli howuply ýagdaýlarda-da ol Toma hemaýatçy bolýar.

Tom Soýer dürli ýagdaýlarda özüni akylyly, ugurtapyjy we mert ýoldaş hökmünde görkezýär. Ol öz söýýän ýaşytdaş gyzy Bekki Tetçer bilen ýerasty gowaklarda azaşanlarynda-da özüni batyrgaý alyp barýar, müzzerilmeýär.

Ýaşlykda her bir oglanjygyň bir wagt garakçylaryň gömüp giden gyzyly, kümüş hazynasyny tapmak arzuwynda ýaşaýyşy ýaly, Tom bilen Gek gömülen gyzyly tapýarlar. Emma olar üçin bu hazyna onçakly bir gerekli bolmaýar. Çünki olar üçin durmuşyň sylalaryny bilmek, dünýäniň başdan geçirmelerden doly ajaýyp ýaşaýyşy hemme hazynalardan hem gymmatly bolup çykýar...

Mark Tweniň bu romany çagalyk durmuşynyň ajaýyplygyny gözəl reňkler bilen suratlandyrýar. Mark Tweniň döredijiliginiň ikinji ýarymynda onuň durmuşa bolan garaýyşy üýtgeýär. Indi ol öz töweregindäki hadysalara tankydy göz bilen seredýär. ABŞ-da şol döwürde, ýagny XIX asyryň aýagynda oba durmuşynda uly özgerişler bolup geçýär. Şäherler ulalyp, öňki ekin ekip bolaýjak boş ýerler alyp- satarlar tarapyndan söwda harydyna öwrülýär. Fermer daýhanlar ýer satyn almaga güýji ýetmän şäherlere iş gözlemäge gidýärler.

Şeýle durmuş şertlerinde Mark Twen ýene-de Tom Soýeriň durmuşynyň dowamyny ýazmaga girişýär. Ol 1885-nji ýylda **“Geklberry Finniň başdan geçirenleri”** atly romanyny ýazýar. Indi bu romanyň baş gahrymany Tom Soýer däl-de, onda Geklberri Finniň durmuşy beýan edilýär. Tom Soýer bu kitapda Gekelberri Finniň dosty hökmünde, ikinji planda hereket edýän gahryman bolup çykyş edýär. Geklberri Finn öz başdan geçirenlerini gürrüň berýär. Onuň durmuşy Tomyň durmuşy ýaly asuda, elpe-

şelpelikde geçmeyär. Onuň arakhor, hemişe serhoş kakasy Geklberri Finni urup, ony öýden gaçyp gitmage mejbur edýär. Şonuň üçün kyn durmuş şertleri Geklberri Finni ýene-de bir özi ýaly betbagt negr Jim bilen ykmandalyk etmäge mejbur edýär.

Indi bu romanda görkezilýän wakalar “Tom Soýeriň başdan geçirenleri” romanyndaky ýaly romantiki öwüşgünde, ajaýyp edilip görkezilmeyär. Tersine Gek bilen Jime duş gelýän adamlar ýalta, gödek, rehimsiz we onuň üstesine-de jynsparaz bolup çykýarlar...

Bir söz bilen aýdanyňda Mark Twen öz döwrüniň möhüm jemgyýetçilik meslelerini bu romanda çeper suratlandyrýar.

Mark Twen şu döwürde çagalar we ulular tarapyndan şu günlerem söýülip okalýan romanlary ýazýar.

Şolaryň biri-de “**Şazada we gedaý**” (1882) atly taryhy romandyr.

Bu romanda XVI asyryň birinji ýarymynda Angliýanyň durmuşy görkezilýär. Ýowuz kanunlar bilen ýaşayan halk köpçüligi agyr durmuşda köne düşüňjeler we yrymlaryň kerebine çolaşyp ýaşaýarlar. Şeýle ýagdaýda daşky sypaty meňzeş bolan şazada we gedaý oglanjyklar tötänleýin egin-eşiklerini çalyşyp geýip, durmuşda hem ýerlerini çalyşýarlar. Welsiň şazadasy garyp oglan Tom Kentiniň eşigini geýip, onuň agyr durmuşynyň hupbatlaryny çekmeli bolýar. Ol durmuşuň kanunlarynyň göwnējaý dälidigini öz gözi bilen görüp, egni bilen çekýär.

Tom Kenti bolsa şazadaň eşigini geýip döwlet işlerini akylyly başly çözüär. Ol köp meselelerde adamkärçiligi birinji kanun hökmünde ulanýar.

“Şazada we gedaý” romanynda, indi yazyjynyň öňki optimistik ruhy, şatlykdan, ýumordan doly beýanyňa derek durmuşyň agyr şertleri, baýlyk we garyplygyň tapawudy mese-mälim göze ilýär.

Teodor Draýzer (1871-1945)

Amerikan edebiýatynda T. Draýzeriň döredijiligi tankydy realizmiň ýeten in ýokary sepgitlerini görkezýär.

Teodor Draýzer Indiana ştatynyň Terre-Hot şäherinde garyp işçi maşgalasynda eneden dogulýar. Garyplyk zerarly Draýzer ýaşlykdan işläp başlapdyr.

Draýzer 16 ýaşynda öýlerini taşlap Çikago şäherine iş gazanç gözlemäge gidýär. Bu uly şäher ýaş oglany ýowuz garşylaýar. Draýzer naharhanada gap-gaç ýuwujy, onsoň dukanda satyjy bolup işläpdir. Draýzer 1888-nji ýylda Blumington şäherindäki Indiana uniwersitetine okuwa gidýär, ýöne pul ýetmezçiligi sebäpli, bir ýyldan soň okuwy taşlamaly bolýar.

Uniwersitetde Draýzer dürli kitaplar bilen gyzyklanypdyr, Lew Tolstoýyň eserlerini, filosof Gerbert Spenseriň kitaplaryny okaýar. Ol G. Spenseriň kitaplaryny okap durmuşda erbet ýaşayşyň sebäplerini “tebigatyň müdimi kanunlaryndan” gelip çykýar diýip düşüňär.

Draýzer Çikago dolanyp gelip, ýene-de işe girýär. Ol paýtun sürüji, salgyt ýygnaýjy bolup bir näçe wagt işleýär. 1892-nji ýylda Draýzer Çikagoda “Globus” gazetinde habarçy bolup işe girýär. Bu iş Draýzere durmuşyň dürli taraplaryny öwrenmäge kömek edýär. Draýzer köp senagat merkezlerine baryp görýär we adamlaryň iş şertlerini, ýaşayşyny içgin öwrenýär. Draýzer Çikago, Sent-Luis,

Toledo, Kliwland, Buffalo, Pitsburg şäherlerinde birnäçe wagtlap işläp, ýaşap, 1894-nji ýylda Nýu-Ýork şäherine göçýär we ol ýerde uzak wagtlap ýaşaýar. Bu şäherlerde gören zatlary, adamlaryň hor, garyp ýaşayşy Dräyzere bu zatlaryň sebäbini gözlemeklige iterýär.

1890-njy ýylda edebiýat işinde toplan tejribesi Dräyzere 1900-njy ýylda özüniň **“Kerri Bajy”** atly romany ýazmaga ýardam edýär. Bu Dräyzeriň romanynnda amerikan jemgietiniň adamyň häsietini kemala getirilişi derňelýär.

Romanyň baş gahrymany Karolina Miber, bir garyp fermeriň gyzy. Ýazyjy bu gyzyň adatdan daşary häsiýetleriniň barlygyny aýtmaýar. Tersine ol ýönekeý bir gyzy, görmegeý sypatly, öz bähbidini arayan, ýöne ol durmuşda diňe özüni bilýär. Kerrini maddy baýlyk köp gyzyklandyrýar, sebäbi ol ýeke , uly şäherde ýaşayşyň agyrdygyny düşüniň, özüni üpjün edip biljek bir adamyň, Drue atly söwdägäriň söýgüli bolýar.

Ýazyjy Kerri atly gyzyň Çikago gelişini, köwüş fabrigine işe duruşyny, keselläp iş ýerini ýitirişini jikme-jik beýan edýär. Kerri ilki öz halal zähmeti bilen gün görjek bolýar, emma Çikagoda iş şertleriniň agyrdygy, onuň üstesine-de işsizleriň köplügi, berilýän aýlyklaryň hem ujypsyzlygy Kerriniň lapyny keç edýär Ol bu agyr durmuşdan çykalga tapman aňsat gazanç ýoluna düşýär. Ol ilki Drue atly söwdägäriň söýgüli bolup, soq Gerstwud atly bir adam bilen Nyu-Ýorka gaçyp gidýär. Ahyrsoňy Kerri garyplykdan çykýar. Ol aktrisa bolup üstünlik gazanýar. Ýöne ol özi baý bolsa-da soň ýoldaşy Gerstwuda kömek etmeýär. Ony kyn ýagdaýda taşlaýar.

Şeýlelikde Gerstwud işsiz galyp, ahyrsoňy garyplykda özüni heläk edýär.

T. Draýzer bu eserinde amerikan edebiyatynda ilkinji gezek individualizmiň tragediýasyny görkezýär. Romanda görkezilýän wakalar realistik häsiýetde suratlandyryar.

T. Draýzeriň **“Jenni Gerhardt” (1911)** atly romany hem bir amerikan gyzynyň ykbaly beýan edilýär. Jenni atly garyp maşgaladan bolan gyz Lester Keýin atly bir baý adam bilen söýüşýär. Ýöne Jenni özüniň garyplygy zerarly Lester Keýne durmuşa çykyp bilenok, çünki baý gatlaklaryň garaýşyna görä olar “deň” dal. Ýöne bu pelsepäni inkär edip Lester Keýin Jenna öýlenýär. Onuň bilen on ýyl ýaşap ýene-de ondan aýrylyşýar, çünki ol pullu baý hanym Jeralda öýlenýär. Muňa garamazdan Lester Keýn ölüminiň ön ýanynda “Özüniň diňe Jenni bilen bagtly bolandygyny” aýdýar.

T.Draýzer bu romanynda adamyň bagtly bolmagyna maddy kynçylyklaryň edýän täsirini görkezýär. T.Draýzer **“Isleg”** trilogiýasyna girýän **“Maliýeçi” (1912)**, **“Titan” (1913)** atly romanlarynda Kauperwud atly adamyň tüjjar baý boluşy we onuň geçen durmuş ýoly görkezilýär. “Maliýeçi”romanynda Kauperwudyň ýaşlyk döwri görkezilýär. Kauperwud hiç öz puluny girew goýmaýar .Ol başga adamlaryň puluny ulanyp baý bolýar. Ol şäher býudžetine girýän pullary kanunsyz öz peýdasyna ulanýar we ummasyz köp pul gazanýar. Ol tötänleýin türmä düşýär, ýöne ol türmede oturan ýerinde-de başga adamlaryň üsti bilen birža söwdasyny alyp barýar ...

“ Maliýeçi” romanynda Kauperwud entek diňe işewirliги öwrenýär. Emma “Titan” romanynda ýazyjy Kauperwudy eýýäm azy ýaran işewür, baý adam hökmünde suratlandyryar .Bu trilogiýanyň soňky”**Stoik**”romanyny köp ýyl geçensoň ýazýar.

Jek London (1878 – 1916)

Jek Londonyň döredijiligi amerikan edebiýatynda täze temalary açyp görkezip we önki edebiýatyň ynsanperwerlik ruhuny, däplerini dowam edýär .

J.London Kaliforniýa ştatynyň San Fransisko şäherinde eneden dogulýar . Ejesi ikinji gezek durmuşa

çykanda Jek Londony Jon London atly öweý kakasy ogullyga alypdyr. Onuň öweý kakasy garyp fermer we agaç ussasy bolupdyr. Olar garyp ýaşapdyrlar. Şoňa görä-de Jek London ýaşlygyndan pul gazanmak üçin dürli işlerde işlemeli bolupdyr. Başlangyç mekdebi gutaranson konserwa fabrigine işe giripdir.

Ol her gün 12-14 sagatlap işlemeli bolupdyr. Bu işden bizar bolup, Jek London balykçylyk bilen meşgullanypdyr. Soňra Jek London deňizçi bolup bir balyk tutýan gämide gulluga durupdyr. Bir ýyldan soň ýüzüşden dolanyp gelip, kenep fabrigine işe giripdir. İşden boş wagtlary ol kitaphanada geçirip, Nitsşe we Spenserin Kenep kitaplarny we başgada birnäçe ýazjylaryň esrlerini üç edip okaýar. Ol şol döwürde Spenserin adamlaryň “tebigatyň müdimi kanunlary boýunça ýaşandyklary”, “jemgyýetde güýçliniň

ejizi iýýändigini “ baradaky taglymatyna tüýs ýürekden ynanyp gezipdir .

1893 – nji ýylda San Fransisko şäheriniň bir gazýeti in gowy hekaýa ýazmagyn ýaryşyny yglan edipdir. Üç gije oturyp, Jek London “**Ýaponýanyň kenarynda turan gaý**” atly hekaýasyny ýazyp birinji baýraga mynasyp bolýar. Onsoň ol işini taşlap, ikinji hekaýasyny ýazypdyr, ýöne ony hiç kim çap etmändir . Şeýdip Jek London işsiz galýar we ykmandalyk etmäge mejbur bolýar.Şol döwürde ykmandalyk üçin Kanadada tussag edilýär.

Birnäçe wagtdan soň türmeden çykypJek London San Fransisko şäherine, öýlerine dolanyp gelýär. Jek London okuwuny dowam etdirmekligi ýüregine düwýär. Ol üç aýyn içinde özbaşdak üç ýyllyk mekdep programmasyny özleşdirýär we 1896 –nny ýylda Kaliforniýa uniwersitetine okuwa girýär. Ýöne bir ýyldan soň Jek London agyr maşgala ýagdaýy zerarly okuwy taşlamaly bolýar.

Ol “gyzyl tapmak keseline” ucranlar bilen Alýaska gidýär, çünki şol wagt Alýaskada gyzyl käni tapylypdyr. Demirgazygyň sowuk garly, buz örtülen, ýowuz, “ak beýeban “ diýip at alan ýurdy Jek Londona güýçli täsir edýär . Ol bu ýerde dürli häsiýetli adamlary görýär we baý tejribe toplaýar. Soňra bir ýyldan gyzyl tapyp baýamadyk Jek London keselläp öýüne gaýytmaly bolýar.

Gaýdyp gelip, Jek London ymykly edebiýat bilen meşgullanyp başlaýar. 1899-njy

ýylda Jek London meşhurluk gazanan we “**Demirgazyk hekaýalary**” atly toplumyna girýän “**Ýolda barýanlar üçin**” atly hekaýasy çap edilýär. Şonuň yzysüresi onuň “**Ak beýeban**”, “**Möjek ogly**”, “**Kyrkynjy milde**” ýaly Demirgazykda bolup geçýän wakalary beýan edýän hekaýalary çap edilipdir. Bu hekaýalar Demirgazykda, Alýaskada gyzyly gözleýjileriň durmuşy barada gürrüň berýär.

Ol adamlaryň içinde dürli milletlerden bolan adamlar we aýallar bar, ýöne olaryň bary Demirgazygyň gazaply düzgünini berjaý edip, birek –birege kömek etmedik ýagdaýlarynda heläkçilige duçar bolýarlar. Bu ýerde adamlar puly, ýa-da baýlygy bilen däl-de mertligi, tutanýerliligi, wepalylygy, adamsöýüşi bilen ölçenýär, ýowuz tebigatyň synagyndan geçärler. Ýöne gyzyly gözlenilýän ýerde dürli keseller, arak içmek, ogurlyk, azgynçylyk ýaly erbet hadysalar ýüze çykýar. Jek London öz hekaýalarynda şol durmuşyň jikme–jik beýanyny berýär.

Adamyň kynçylyklara, tebigatyň gazaply şertlerine garşy gahrymançylykly göreşi Jek Londonyň hekaýalarynyň esasy temasy bolup durýar. Bu hekaýalar dostluk, söýgi, mertlik wasp edilýär we olaryň ryhubelentlik duýgusyny ýüze çykarýan mazmuny adamyň gowy taraplaryny açyp görkezýär.

1904-nji ýylda Jek London “ **Deňiz möjegi**” atly ilkinji meşhurluk gazanan romanyny ýazýar. Bu eser deňiz başdan geçirmelerini beýan edýän romanlar toplumyna girýär .

Romanda bir “Ruh “ atly gäminiň kapitany Wulf Larsen gämide öz güýjine daýanyp hemmeleriň üstünen höküm sürýär . Ony birnäçe gezek öldürjek bolýalar, ýöne

ol fiziki taýdan örän güçli. Onuň düşünjesine görä “gün güýçliniňki, gowurga dişliniňki”. Ol diňe özüni bilýän indiividualist. Ýöne onuň garşysyna Wan Weýden atly deňizçi hereket edýär we ony ýeňýär ...

Şeýlelik bilen Jek Londonyň bu romanynda onuň döredijiliginde ön bolmadyk, adamsarkarçilikli aktiw göreşijiniň keşbi peýda bolýar.

Kem-kemden Jek London durmuşy bolşy ýaly, timarlaman, şol bir halatda durmuşyň kyn meselelerini, problemalaryny açyp görkezmekligi maksat edip 1903–nji ýylda “**Düýpsiz uçut**” atly oçerkler kitabyny ýazýar. Bu kitapda ýazyjy London şäherinde işçileriň ýaşayşyny görkezýär. Jek London işçileriň uzyn agyr surnukdyryjy zähmeti olara tölenýän az aýlygy, olaryň ýaşayş şertleriniň agyrlygy barada hem-de köp adamlaryň öýsiz-owzarasyz köçelerde ýatyp turmaly bolýandyklaryny görkezýär.

XX asyryň başlarynda ABŞ-da senagat merkezlerinde zähmetkeşleriň işçileriň iş taşlaýyşlary bolup geçýär. İşçileriň öz hukuklary üçin göreşi, olaryň ýaşayş we iş şertleriniň agyrlygy barada Jek London özüniň “**Demir daban**” (1907) romanyny ýazýar. Dumuşda agalyk sürýän ýokary gatlagyna degişli adamlaryň häsiýetlerini açyp görkezmekde J.London özüniň “**Martin Iden**” atly romanynda täze açyşlar etdi. Ol ýönekeý bir deňizçiniň baý maşgaladan bolan bir gyzy söýişini hem-de onuň soň tanymal ýazyjy bolansoň söýgülisi bilen aýrylyşy çeper beýan edilýär.

Martin Iden Ruf atly gyzy söýýär, ýöne gyzyň ene–atasy bu meselä negatiw seredýärler, garşy çykýarlar. Ahyrsoňy bu durmuşda öz bagtyny tapyp bilmedik Martin Iden özüni heläk edýär. Çünki ol indiividualistik, diňe

özünü bilmek filosofiyasyna eýerýän adamlaryň arasynda adamkärçilige ýer ýokdugyna düşünýär .

IV bölüm. XX asyr Günbatar Ýewropa edebiýaty

Fransuz edebiýaty(1917-1945)

Marsel Prust(1871-1922)

Marsel Prust Fransuz edebiýatyna modernizm akymynyň psihologik roman žanryny dörediji hökmünde girýär.

Marsel Prust Parižde lukman maşgalasynda eneden dogulýar. Onuň kakasy saglygy saklaýyş ulgamynda baş inspektor – barlagçy bolup işläpdir. Ol mekdepe okan döwründe ol demgysma-astma keseli okuwyna pesgelçilik döredipdir. Prust dokuz ýaşyna girende onuň keseli beterläpdir. Prust köp wagtlaryny hekaýalar, žurnal makalalaryny ýazmak bilen meşgullanypdyr.

1896-njy ýylda ol özüniň „**Lezzetler we günler**“ atly ilkinji goşgular we hekaýalar ýygynyndysyny çap edipdirler. Bu eserlerde Prust özüniň şol döwürdäki onçakly baý

bolmadyk durmuş tejribesini, isleg-arzuwlaryny beýan edýär.

Bu eserleriň gahrymanlary ýokary , baý gatлага degişli bolup, ýönekeý adamlaryň durmuş aladalaryndan habarsyz , öz duýgylary, näz-kereşmeleri, ýalan düşüňjeleri bilen ýaşaýarlar. Prustyň özi baý buržuaz maşgalada dogulyp, şol gatlagyň wekillerini gowy tanapdyr, olaryň durmuşy barada 1900-1913-nji ýyllarda „Figaro“ gazetinde yzygiderli makalalar ýazypdyr. Ýöne saglygynyň ýaramaz bolmagy sebäpli ol ýokary jemgyýetiň duşuşyklaryna, meýlislerine, edebiýat, sungat agşamlaryna ýygy-ýygýdan baryp bilmes-de ol üýşmeleňlerde Prusty gowy, gepe çeper gürrüňçi, zehinli edebiýatçy hökmünde tanapdyrlar. Prust örän synçylyk bilen ýokary gatlagyň durmuşyny görkezýär. Şol bir halatda olaryň gylyk-häsiýetlerine tankydy göz bilen baha berýär.

Marsel Prust özüniň ruhy ösüşinde kitap okamaklyga köp üns beripdir. Toý, meýlisler, çakylyklar ony köp bir gyzyklandyryp, ony durky bilen özüne çekmändir. Prust köp okap , köp terjime edip, roman ýazmak barada köp pikirlenýär. Ol Balzak, Flober, Sen-Simon we beýleki ýazyjylaryň eserlerini öwrenýär.

1912-nji ýylda Prust özüniň **„Ýiten wagtyň gözleginde“** diýen romanyny ýazyp başlaýar. Agyr demgysma keseli sebäpli Prust öýünden çykman diýen ýaly ýaşaýar. Özünüň bolýan otagynyň içki diwarlaryna ses geçmez ýaly dykylyk agajyň böleklerini ýelmäp, hiç kimi kabul etmän Prust bu eseriniň üstünde işleýär. Diňe gijelerine käbir ýakyn dostlaryny kabul edipdir. Bu eserleriň üstünde dynuwsyz işläpdir, Prust ölmezinden bir näçe gün öň bu epopeýa romanyň **„Gaýdyp alnan wagt“**

diýen iň soňky kitabyňy ýazypdyr. Netijede 1912-1922-nji ýyllar aralygy Prust ägirt uly, birnäçe kitapdan durýan „**Ýiten wagtyň gözleginde**“ atly epopeýa romanyny döredýär.

Bu romanynyň birinjy kitaby „**Swana tarap**“(1913) diýlip atlandyrylýar. Ikinji „**Men diýen gyzlaryň saýasynda**“ (1918-1919) diýen kitaby üçin Prusta Gonkur baýragy berilýär we ýazyjy giň meşhurlyk gazanýar. Soňra bu eserini „**Germanlaryň tarapy**“ (1920) , „**Sodom we Gomorra**“¹(1920-1922) , we ýazyjy aradan çykansoň „**Ýesir gyz**“ (1924), „**Gaçgak gyz**“ (1925) „**Tapylan wagt**“ (1927) diýen romanlary çykýar.

„Ýiten wagtyň gözleginde“ atly romanlar toplumu modernizm akymynyň filosofiki-psihologiki roman žanryna degişli bolan, onda **impressionizmiň**, „**aň akymy**“ usulynyň alamatlary-da aýdyň ýüze çykýar.

Şol bir hatarda eserde real durmuşyň wakalary, hadysalary-da görkezilýär. Ýone olar öňki döp boýunça bir süžete eýerip bir, ýa-da birnäçe gahrymanlaryň durmuş taryhy yzarlaman , romanynyň baş gahrynany Marseliň aňynda, oý-pikirlerinde onuň öňki durmuş täsirleri, durmuş sahnalary ýatlanylýar, Marsel geçmiş durmuşda bolan wakalary ýatlanda aýratynam ol özüniň önüp-ösen ýeri bolan dogduk mekany Kombrede mamasynyň öýünde, Balbekde, Parižde ýaşaýşyny uly söýgi bilen ýatlaýar.

Ýatylýan otagdaky çyranyň ýörite reňkli aýna bilen örtýlip onuň şöhesiniň otaga dürli öwüşgin bermegi gije uklajak bolýan Marseliň bir wagtky okan kitaplarynyň

¹ **Sodom we Gomorra**-Bibliýada ýaşajýylary azgynçylyk edeni üçin ýangynly ýagyşa,ýertitremä duçar edilen iki şäheriň ady.

gahrymanlaryny onuň gözünüň önünde janlandyrýar. V ýa-da VI asyrdä dörän rowýata görä (Bu rowaýat “Altyn rowaýat” atly ýygynyda 1260-njy ýylda italýan ýazyjysy Ýakopa de Woragine tarapyndan çap edilipdir) Zigfrid atly rysar urşa gidende öz aýaly Ženewýewany öý seredijisi Golo diýen adamyň howandarlygyna ynanyp gidipdir.

Golo Ženewýewa göz gyzdyryp, ony azdyrjak bolýar. Emma onuň niýeti başa barman, Ženewýewany ärine ýamanlap, oňa töhmet ýöňkäpdir.

Zigfrid aýalyny ölüm jezesyna hökým edipdir. Ölüm jezasyny ýerine ýetiriji jellatlaryň Ženewýewa rehmi inip, ony tokaýda taşlap gidipdirler. Ženewýewa ir-iýmişleri, miweleri iýip birnäçe ýyl tokaýda ýaşapdyr. Onuň çagasyny onuň eldekileşdiren maraly iýmitlendiripdir.

Bir gezek şol maral aw edýän Zigfridden gaçyp tokaýda ony Ženewýewanyň ýanyna getiripdir. Ženewýewa Zigfride özüniň bigünädigini subut edipdir we Golonyň günäkärdigini aýdyp, köp horluk çeken Ženewýewa aradan çykypdyr.

Uklajak bolýan Marsel diwara, düşeklere, aýna düşýän çyranyň dürli reňkli şöhlelerinde käte gersog Brabantyň gyzy Ženewýewanyň ýaşayan galasyny, käte atyny çapdyryp barýan Golony görýär. Soňra bu rowaýaty okap beren mamasyny ýatlyar. Şeýle ýatlamalar, durmuşyň wakalaryň täsirleri Marseliň aňynda dynuwsyz kinofilmiň görnüşleri ýaly geçýär. Gahrymanyň durmuşynyň bolup geçen wakalary “aň akymy” täri bilen belli bir tertibe, ýa-da wagty yzygiderligine eýermän tertipsiz, Marseliň aňynda janlanýar.

Romanda birža dellalynyň ogly Şwanyň Germantlaryň maşgalasynyň agzalarynyň gersoginýa de

Germantyn we ýokary gatлага degişli adamlaryň keşpleri Marseliň ýatlamalarynda aýratyn orun tutýar. Ýazyjy bu adamlaryň ajaýyp häsiýetlerini olaryň söýgüsini we şol sanda olaryň kemçiliklerini çäkli garaýyşlaryny örän ýitilik bilen suratlandyrýar.

Romanda durmuş başly-barat dürli reňklerden düzülen mozaika suratlary ýaly görkezilýär, adamlaryň dürli endikleri, häsiýetleri, geçmişiň rowaýatlary, Dante, Wergiliý ýaly ýazyjylaryň eserlerine salgylanmalaryň üsti bilen açyp görkezilýär. Tebigatyň her bir hadysasy, güller, ýagyş, howa, derýanyň akymy, adamlaryň edýän işleri gahrymanyň aňynda dürli täsirleri döredip Marsele bir bolup geçen rowaýaty, wakany ýatladýar. Gahryman belli bir wakany beýan etjek bolmaýar, ol öz aňyndaky ýatlamalar bilen ýaşaýar, durmuşa gyzyklanma, uly söýgi bilen seredýär.

Antuan de Sent-Ekzýuperi. (1900-1944)

Antuan de Sent-Ekzýuperiniň döredijiligi XX asyr fransuz edebiýatynda aýratyn bir üýtgeşik, özboluşly orun tutýar, çünki ol ýaşlykdan ýazyjy bolmaklygy ýörite maksat edip goýmasa-da soňra durmuşyň jümmüşine aralaşdygyça, onuň gören eşiden zatlary oýlanmalary adamkärçilik, ynsan durmuşynyň manysy baradaky

pikirleri onuň eserlerinde öz beýanyňy tapypdyr.

Ýazyjynyň her bir sözi okyjyny durmuş barada oýlanmaga itergi berýär, çünki Antuan de Sent Ekzýuperiniň eserleri onuň aýyk, päk ýüreginden syzdyrylyp çykan sözlerden dörän eserler bolup, onuň eden asyly işleri, ahlak päkligi bilen baglanyşýarlar.

Antuan de Sent Ekzýuperi 1900-nji ýylyň 20-njy iýunynda Lion şäherinde eneden dogulypdyr. Onuň kakasy graf¹ Žan de Sent-Ekzýuperi inspektor-gullukçy bolup işläpdir. Antuan ýaşlygynda öz deňi-duşlary bilen oýnamany, uzak ýerlere gezelenç etmäni gowy görüpdür. Antuan surat çekmäni, saz çalmagy gowy görüpdür. Ol skripka² çalmany öwrenipdir.

Ýaşlygynda goşgular hem düzüpdür, ýöne ol maşynlar, tehniki enjamlar bilen has içgin gyzyklanypdyr. Hatda demir gapyrjaklardan telefon ýasamaklyga synanyşypdyr. Bir gezek ol otla münüp görensoň öýe gelip şol otlyň gurluş shemasyny-çyzgysyny ýatdan çekipdir.

1910-njy ýyldan başlap ol Man şäherindäki dini mekdepde okap başlapdyr. Sent-Ekzýuperi on iki ýaşynda ilkinji gezek samolýoda, ýagny uçara münüp görýär. Fransuz lýotçigi Wedrin ony samolýoda mündürüp aerodromyň üstünde aýlap, soňra ýere gonýar. Ine şondan soň Antuan uçarlar barada, lýotçik bolmak barada arzuw edip başlaýar.

1-nji Jahan uruşy başlananda Antuan öz okuwyny Şweýtsariýada dowam etdirýär. 1917-nji ýylda ol Fransiýa dolanyp gelýär. Sent-Ekzýuperi orta mekdebi Parižde

¹ **Graf** – köşke degişliligi aňladýan beglik derejesi

² **Skripka** – gyjaga meňzeş saz guraly.

gutarýar. 1919-njy ýylda Sent-Ekzýuperi Çeperçelik mekdebiniň arhitektura¹ bölümine okuwa girýär.

1921-nji ýylda Sent-Ekzýuperi harby gulluga çagyrylýar. Has takygy, ol Strasburgdaky awiasiýa bölümine meýletin ýazylýar. Ol awiasiýa² polkuna³ esgerlige alynýar.

Ilkibada ol ussahanada uçarlary bejeriji bolup işleýär, soňra uçar sürmek okuwyny geçýär. Sent-Ekzýuperi ilkinji gezek uçary sürende tas heläk bolan eken. Ol özüni okadýan mugallymynyň wagtynda gelmänligi sebäpli özbaşdak üçara münüp howa uçýar, ýöne indi ýere gonmaly bolanda Antuan maşynyň öz diýenini etmeýşine geň galyp aerodromyň, ýagny gonulýan meýdançaň depesinde aýlanyp başlaýar. Şol wagt uçaryň motory ot alýar. “Howada ýananyndan ýere gonanym gowy” diýip, Antuan her edip, hesip edip ýere uçary gondurýar, çalarak ýaralanýar we ýolbaşçylaryndan käýinç alýar...

Şeýlelik bilen Sent-Ekzýuperi lyotçik bolmaklygy berk ýüregine düwür. Ýöne harby gullugyň möhleti gutarýar we soňra Sent-Ekzýuperi ilki zawoda gullukçy bolup işe girýär, soňra ol awtomobil satyjy bolup işleýär.

Onuň arzuwy diňe 1926-njy ýylda hasyl bolýar. Antuan de Sent-Ekzýuperi Latokoer şäherindäki awiakompaniýa işe alýarlar.

Şondan soň Sent-Ekzýuperiniň howply we gyzykly durmuşy başlanýar. Didýe Dora atly howa ýollar agentliginiň direktorynyň ýolbaşçylygynda ýaş Sent-Ekzýuperi uçar sürmäni gowy ele alýar. Didýe Doranyň

¹ **Arhitektura**-jaý gurluşyk sungaty,binagärçilik

² **Awiasiýa** – howada uçarda uçmak bilen meşgullanýan ugur

³ **Polk** – bir müňe golaý gullukçylardan düzülen harby bölüm

keşbini Sent-Ekzyuperi özüniň “Gijeki uçuş” (1913) atly romanynda Rivýera ady bilen suratlandyrýar. Strasburg şäherinde Sent-Ekzyuperi fransuz ýaragly güýçleriniň leytenanty diýen ofiser derejesini alýar.

1927-nji ýyldan başlap ol Fransiýa-Marokko howa ýolunda uçar sürüji bolup işleýär. Marokkonyň Kap-Jubi şäherinde bir ýarym ýyl işländen soň Sent-Ekzyuperi Fransiýa dolanyp gelýär. Ol şol döwürde “Günorta poçtasy” (1929) atly powestini ýazýar. Bu powestde lyotçikleriň, ýagny uçar sürüjileriň durmuşynyň howply pursatlaryndan doludyggy, olaryň mertligi we kynçylyklary ýeňip geçişi görkezilýär. Sent-Ekzyuperi şu eserinde okyjylary tolgundyrýp, özüne çekip biljek çeperçilik serişdelerini tapýar we özüniň ýiti ýazyjylyk zehininiň bardygyny görkezýär.

Ikinji Jahan urşunyň başlanmagy bilen Sent-Ekzyuperi razwedka bölümlerinde gulluk edýär. Fransiýanyň uruşda ýenilmeginden soň 1940-njy ýylda Sent-Ekzyuperi ABŞ-na gidýär. Soňra dolanyp gelip ýene-de nemes faşistlerine garşy göreşýär, çünki Sent-Ekzyuperi öz watany Fransiýany tüýs ýürekden söýýär.

Sent-Ekzyuperi 1944-nji ýylyň 31-nji iýulynda Fransiýanyň günorta sebitlerine harby tabşyryk boýunça razwedka uçuşyna gidip soňra dolanyp gelmeýär. Çen edilişine görä onuň uçary döwölüp wepat bolupdyr.

Antuan de Sent-Ekzyuperi hemişe tehnikany gowy gören, ökde uçar sürüji bolsa-da ol tehniki ösüş ahlak ösüşi bilen aýakdaş gitmeli diýen pikire eýeripdir. Ýagny tehniki ösüş näçe öňe gitse-de, ynsan, adam durmuşy we adamkärçilik ýatdan çykarylmalý dälidigini ýazyjy öz eserlerinde nygtaýar.

Özüniň harby gulluk döwründe ýazan ýazgylarynda, durmuşyň manysy barada onuň ýazan şeýle setirleri bar: “Ynsan adamkärçiliginiň ilki bilen haýyrly iş etmeklige, gowy iş üçin özüni howpa sezewar etmeklige, tä ölýänçäň wepaly bolmaklyga esaslanýandygyna düşünýärsiňizmi? Eger-de size şeýle nusga alarlyk adam gerek bolsa, onda özüniň alyp barýan poçtasy üçin janyny gurban edýän lýtçigi, gyrgynly ýokanç keselin öňüni aljak bolup wepat bolan lukmany, söweş düýesine münüp, öz goşunynyň öňüne düşüp howpa ýüzüni tutup barýan araby görkezmek bolar.”¹

Antuan de Sent-Ekzýuperi edebi mirasy onçakly uly däl. Ýokarda agzalyp geçilen **“Günorta poçtasy” (1929), “Adamlaryň planetasy” (1939), “Gijeki uçuş” (1931), “Kiçijik şazada” (1942), “Harby uçar sürüji” (1942)** ýaly eserlerini ýazypdyr. 1936-njy ýyldan tä 1944-nji ýyla çenli “Gala” diýen kitabyňy ýazýar. Sent-Ekzýuperiniň eserlerinde aldym-berdimli, kowguly wakalar beýan edilmese-de onuň her bir jümlesi okyjyny özüne çekýär, çünki ol jümleler okyjynyň gözleýän soraglaryna jogap berýärler we ynsan päkligine, manyly durmuşa, adamkärçilige barýan ýoly görkezýärler.

“Kiçijik şazada”

Ýazyjynyň “Kiçijik şazada” atly eseri onuň tutuş döredijiliginiň adamkärçilik baradaky pikirleri bilen ýakyndan baglanyşykly bolup, erteki görnüşinde beýan edilýär.

¹ Сент-Экзюпери А. де Военные записи. 1939-1944. Москва, 1986, 46 sah.

Eseriň başynda ýazyjy özüniň uçarynyň bir enjamy döwülip mejbury ýagdaýda Sahara çölünde gonandygyny gürrüň berýär. Giň çölüň içinde ýeke özi galan uçar sürüji çägän üstünde uklap galýar.

Daňdan ony bir çaga sesi oýarýar:

- Haýyş edýärin...maňa guzynyň suratyny çekip ber!
- Ä?...
- Maňa guzynyň suratyny çekip ber!

Men üstümde gök gübürdän ýaly ýerimden böküp turdum. Daş töweregime seretdim. Görsene, bir enaýy, üýtgeşik çagajyk dur we meni çynlakaý synlaýar...¹

Uçar sürüji Kiçijik şazada bilen gürrüňdeş bolup onuň başga bir planetadan gelendigini bilýär. Onuň planetasy kiçijik. Kiçijik şazada özüniň platenasynda bir gowy görýän bägüliniň bardygyny gürrüň berýär. Emma onuň planetasynda güle meňzeş baobab atly haşal otlaryň hem bardygyny aýdýar.

Eger-de şol zyýanly baobablary otaý durmasaň olaryň tutuş planetany basyp aljakdygyny aýdýar. Uçar sürüjiniň suratyny çekip beren guzusynyň öz bägülini iýmeginde Kiçijik şazada howatyrlanýar. “Eger-de guzujyk meniň şol gülümi iýäýse, göýä hemme ýyldyzlar birden öçen ýaly bolýar”² diýip kiçijik şazada gama batýar.

Uçar sürüji guzynyň agzyna güli iýmez ýaly agyzdyrygyň suratyny çekjekdigini aýdyp kiçijik şazadany köşeşdirýär.

¹ Антуан де Сент-Экзюпери. Маленький принц. Москва, 1979, 5 sah.

² Görkezilen ese, 8 sah.

Kiçijik şazada uçar sürüjä öz gezelenç eden planetalary barada gürrüň berýär. Şol gürrüňler göräýmäge başga planetalar barada gidýän ýaly bolsa-da ol adamlaryň her günki hysyrdyly durmuşynda gözellige üns bermeýişleri nygtalýar.

Kiçijik şazada uçar sürüjä jany ýanyp şeýle diýýär: “Men bir planetany bilýärim, ol ýerde ýüzi gyzyl bir jenap ýaşaýar. Ol bütün ömründe bir gezegem gül ysgap görmändir. Ol hiç kimi hiç wagt söýmändir. Ol hiç wagt hiç zat etmändir. Ol diňe bir zady bilýär: sanlary goşýar. Ertirden agşama çenli şol bir diýenini gaýtalaýar: “Men çynlakaý adam... Hakykatda bolsa ol adam däl. Ol kömelek.”¹

Kiçijik şazadanyň gören planetalary diýseň täsin. Ol bir kiçijik planeta barsa ol ýerde bir patyşa oturan eken. Ol patyşa öz ýurdunyň bir kiçijikdigine, hatda barana oturmaga ýer ýoklugyna seretmezden beýleki planetalary, ýyldyzlary özüniňki hasaplaýar.

Başga bir planetada ýaşaýan şöhratparaz diňe öwgiden başga hiç zady eşitmeyär. Şol şöhratparaz adam kiçijik şazadanyň özüniň şol planetada iň owadan, iň akylyly, iň baý adam diýip öwmekligini soraýar, emma Kiçijik şazada şöhratparazyň ýaşaýan planetasynda ony deňeşdirer ýaly hiç kimiň ýokdygyny aýdanda şöhratparaz: “Aý, maňa lezzet berer ýaly barybir meni öwürer”² diýip, aýdýar.

Başga bir planetada bir arakhor ýaşaýar eken. Ol kiçijik şazada baranda ümsüm boş çüýşelere seredip oturan eken.

¹ Görkezilen eser, 7 sah.

² Антуан де Сент-Экзюпери. Маленький принц. Москва, 1979, 10 sah

- Sen näme işläp otyrsyň? – diýip kiçijik şazada ondan sorayar.
- İçýäriň diýip – arakhor tutuk, gamgyn jogap berdi.
- Näme üçin?
- Ýatdan çykarmak üçin.
- Nämäni ýatdan çykarmak üçin? – diýip, kiçijik şazada sorady, onuň arakhora nebsi agyrdy.
- Meni wyždanymyň horlaýandygyny ýatdan çykarjak bolýaryn, diýip, arakhor başyny aşak egdi.
- Seni näme üçin wyždanyň horlaýar? – diýip Kiçijik şazada ondan sorady, onuň arakhora örän kömek edesi geldi.
- İçýänligim üçin wyždanym horlaýar! – diýip arakhor düşündirdi, we şondan soň ondan başga jogap alyp bolmady...¹

Bu zatlara kiçijik şazada örän geň galýar. Altynjy planeta baranda oturan ýerinde dünýäniň gurluşyny, daglary, derýalary, deňizleri, şäherleri hasaba alyp oturan geograf-alymlar Kiçijik şazadany has hem galdyrýar. Sebäbi ol öz iş otagyndan çykman syýahatçylaryň gürrüňleri boýunça geografiýa kitabyňy ýazýar. Ýöne geografiýaçy alymlar dünýäniň gözelligini öz kitabyňa ýazmaýar. Kiçijik şazada öz planetasy barada gürrüň berip özüniň bir owadan gülüniň bardygyny we şol barada alymyň öz kitabynda ýazmaklygy soranda, alymlar:

- Gülleri biz bilmeýäris, - diýýär.
- Näme üçin? Olar iň bir gözəl zatlar ahyryn!

¹ Görkezilen eser, 11 sah.

- Sebäbi güllerin ömri gysga,¹ - diýip, geografiýaçy alym jogap berýär.

Kiçijik şazada syýahat edip köp ýerlere barýar. Ol adamlaryň ýaşayşy barada päk ýürekli, hilesiz çaganyň nukdaý nazaryndan seredip soraglar berýär. Ol ynsan gatnaşyklarynyň gözelligini gözleýär. Yöne gören-eşiden zatlary, adamlaryň akyla sygmaýan endikleri, wajyp bolmadyk işlere gyzygyp dünýäniň, durmuşyň gözelligine üns bermeýändiglerini belleýär. Kiçijik şazadanyň gözlegleri in gymmatly ynsan kalbynyň päkligi söýgi, dostluk, wepalylyk, adamkärçilik ýaly ahlak gymmatlyklarynyň gözlegi bolup durýar.

Uçar sürüji, kiçijik şazada, gül, tilki we ýylan bular bu ertekiniň baş gahrymanlary bolup çykyş edýärler. Kiçijik şazada baryp gören kiçi we uly planetalarynda, Ýerde özüne dost gözleýär. Çünki ol her bir adamyň kalbynda gözelligin bardygyna ynanyar.

Ýazyjy eserin soňunda kiçijik şazadanyň, “altyn saçly oglanjygyň” gaýyp bolup gidendigini aýtsa-da onuň ýene gaýdyp geljekdigine ynanyar.

Anri Barbýus
(1873-1935)

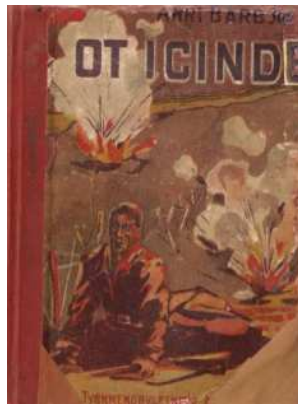
Anri Barbýus görnükli Fransuz ýazyjysy ilkinjileriň biri bolup, uruşyň elhenç, ynsan durmuşy bilen bir ýere

¹ Görkezilen eser, 15 sah.

sygysmaýan, betbagtçylykly hadysadygyny görkezen ýazyjylaryň biridir.

Anri Barbýus 1873-nji ýylda Anýer diýen uly bolmadyk şäherde žurnalistiň maşgalasynda eneden dogulýar. Barbýusyň çagalyk döwri Anýer säherinde geçýär. Mekdebi gutaryp Barbýus Sarbonna uniwersitetiniň filologiýa fakultetine okuwa girýär. Barbýus ýaşlygyndan goşgy düzmegi gowy görüpdür. Ol uniwersiteti gutaryp, Parižde žurnalist bolup işlän döwründe fransuz edebiýatynda dekadans akymy giňden ýaýraýar.

Barbýus 1895-nji ýylda çykan „**Aglaýan aýallar**“ diýen goşgular ýygyndysy dekadans akymynyň täsiri bilen göwnüçökginlikli äheňlere ýugrulypdyr. Ýöne olatyň arasynda şahyryň halkyň agyr ýagdaýyna gynanç bildirip ýazan realistik häsiýetli goşgulry-da bar. Ýazyjynyň „**Romans**“, „**Tikinçi**“ we başga-da birnäçe goşgularynda durmuşyň gözelligi, geljege bolan ynam äheňleri duýulýar.

Barbýusyň „**Ýabaryňlar**“ (1903) romanynda Maksimilian atly ýaş ýigidiň durmuşyň manysyna düşünjek bolup lapykeç bolşy, onuň gamgyn oý-pikirleri beýan edilýär.

Adamyň bu hysyrdyly dünýäde ýalňyzlygy, durmuşyň manysyzlygy ýazyjynyň „**Dowzah**“ (1908) diýen romanynda görkezilýär. Ýöne bu roman naturalizmiň täsiri bilen ýazyланam bolsa, onda realizmiň alamatlary mese-mälim görünýär.

Barbýusyn „**Biz**“ (1912) diýen nowellalar ýygýndysynda ýönekeý adamlaryň durmuşy realizm usulynda suratlandyrylýar. „**Ýas mukamy**“, „**Olaryň ýoly**“ ýaly nowellalarynda ýönekeý adamlaryň ruhy baýlygy görkezilýär.

Barbýusyn „**Gyňyr aý**“ atly nowellasynda bir goşun bölüminden bolan iki esgeriň Balkan urşunda nobatçylyk wagty bir-birini tanaman atyp öldürişleri ýaly wakalaryň üsti bilen uruşuň adama garşy durýan rehimsiz hadysadygy açylyp görkezilýär.

Şol döwürde fransuz edebiýatynda uruşparazlyk milletçilik ideýalaryna ýugrulan eserler peýda bolýar. Uruş meýdanynda ýaşlaryň özüni görkezip, gahryman boluşlary wasp edilýär. Bu wagyzlara ynanyň, Barbýus 1914-nji ýylda 1-nji Jahan urşunyň frontuna meýletinlik bilen gidýär.

Barbýus Fransiýa uruşparaz Germaniýany ýeňip, oňa temmi berip, uruşy hemişelik gutarar diýip pikir edipdir. Şeýle-de ol uruşy öz gözi bilen görüp, hakykaty bilesi gelipdir.

Uruş syýasat bilen köp bir gyzyklanmaýan Barbýusyn dünýägaraýşyny düýpgöter özgerdýär. Ýazyjy şol wagtda ýaşı kyrkdan geçenem bolsa ýönekeý esger bolup uruşyň jümmişine gidýär, öňki hatarlarda söweşýär. Ol uruşyň ähli kynçylyklaryna mertlerçe döz gelýär. Barbýus frontda iki ýyl töweregi bolýar.

Onuň „**Front hatlary**“ ady bilen çap edilen aýalyna ýazan hatlarynda ýazyjynyň bu basybalyjylykly, imperialistik häsiýetli uruşa bolan garaýyşlary açylyp görkezilýär.

Frontda Barbýus „Ot içinde“ (1916) atly romany ýazyp başlaýar. 1916-njy ýylda-da «Ewr» gazetinde uruş hakyndaky «Ot içinde» romany «Bir wzwodyň gündeligi» ady bilen çykyp başlaýar. 1917-nji ýylda bolsa ol ýörite kitap bolup çykýar. Bu eser «Ot içinde» ady bilen 1939-njy ýylda türkmen diline-de terjime edilip çyklarylýar.

Bu romanda Barbýus frontda öz gözi bilen gören wakalaryny, bile gulluk eden ýoldaşlarynyň gören görgülerini, ýaralanyp, maýyp bolup urşuň pidasy boluşlaryny jikme jik beýan edýar.

Kitabyň başynda ýazyjy: „Kruýda meniň ýanymda we „119“ beýiklikde gurban bolan ýoldaşlarymyň ýadygärligine“ diýip ýazmak bilen romandaky wakalaryň toslanyp tapylan, ýa-da ýazyjynyň fantaziýasynyň, döredijilik ukybynyň önümi däldigini nygtap ýazyar.

Bu romanyň rus dilindäki neşirine sözbaşy ýazan rus ýazyjysy Maksim Gorkiý: „Bu ýönekeý we rehimsiz çyn kitapda dürli milletlerden bolan, emma deň parasatly adamlaryň biri-birlerini gyryşlary, köşkleri, öýleri hapyr-hüpür üýşmeklerine öwrüp, şäherleri, obalary, üzüm agaçlaryny nis-namut edip, özleriniň katorgalykdan we ajap zähmediniň asyrlarça ýygnanan miwelerini weýran edişleri, öz ata-babalarynyň diýseň gowy bejeren we häzir demir gyçaklary bilen hem günäsiz ýerden öldürilen adamlaryň çüýrän eti bilen zäherlenen ýüz münlerçe gektar jerleri ber-bibat edişleri hakynda gürrüň edip berilipdir,“¹ diýip ýazmak bilen, ýazyjy „Ot içinde“ romanynyň esasy ideýasynyň uruşy ýazgarmaga gönükdirilendigini nygtaýar.

¹ Anri Barbýus. Ot içinde. Aşgabat, 1937, 5 sah.

Romanda yzygiderli ösýän sýužet ýok, ýöne onda front durmuşynyň her günki sahnalary, dürli wakalary beýan edilýar.

Romanda kömür gazyjy bolup işlän Poterlu we Adolf Bekýuw, gaýykçy Fuýýad, dermanhanada işlän Andre Menil, batrak-günlükçi Lamýuz, awtomobil reňkleýji Tirluar, mata kärhanasynda ussanyň kömekçisi bolup işlän kapral Bertran ýaly durmuşynyň dürli gatlagyna degişli adamlar görkezilýar. Ýöne indi olar adaty, gowy durmuşda, oňat şertlerde ýaşaman, içi batgaly, okoplarda, hepdeläp ýuwunman, kir-kimir,bitli egin-eşikli, sowukda uruş şertlerinde ýaşaýarlar. Front durmuşy olaryň hemmesini birmeňzeş ejir çekdirýar. Adamlar sowukdan goranmak üçin tapan-tupan zatlaryny geýipdirler: „Haýwan derileri, ýorgan, holst, brezent üşmekleri, ýün basyrgylar, boýun ýaglyklary, kellelerimize selle ýaly saralan her dürli fufaýkalar, älemgoşaryň hemme reňklerinde bolan, şepbik siňen we rezinlenen kapýuşonlar-bular adamlary basyrýarlar. Bu ýerde kirli geýim düwünçekleri ýaly adamlar iki hatar bolup gyşaryp we uklap ýatyrar.“¹

Esgerleriň frontdaky agyr şertlerini ýazyjy jikme-jik beýan edýar.

„Biz azatlykdakak we öz ykbalymyzy, üstünden ýagys hem top oklary ýagýan kör alaka sürenlerine gömmedik wagtlarymyzda kimlerdik?“² diýip, ýazyjy diýip, Lamýuzyň batrak, Paradiziň ýük daşajy Barkyň haryt daşajy bolandygyny, we parahat durmuşyň ajaýyp pursatlaryny ýatlaýar.

¹ Görkezilen eser,37-38 sah.

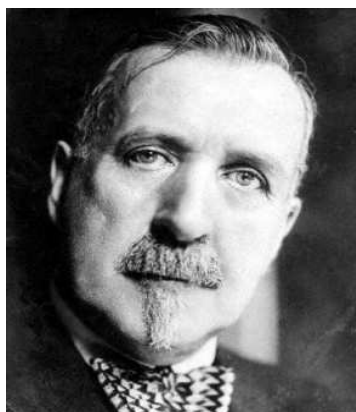
² Görkezilen eser,42 sah.

Kem-kemden esgerler uruşyň kime gerekdigini.özleriniň aldananadyklaryna,nemes esgerleriniň hem özleri ýaly adamlardygyňa düşünyärler.Bu esgerleriň içinde wzwod komandiri kapral Bertran örän düşüňjeli ýigit.Ol ýoldaşlaryny gowy görýär.adamlaryň bigünä ölýändiglerine gynanýar.Geljekde uruşyň ýok ediljekdigine ynanaýar,ýöne özi söweşde wepat bolýar.

Anri Barbýus „Ot içinde“ romanynda ilkinjileriň biri biri bolup imperialistik uruşyň hakyky ýüzüni açyp görkezýär we uruşy esgerleriň dili bilen näletleýär we romanyň gahrymanlarynyň bu hakykata köpçülikleýin öz tejribelerinde göz ýetirendiklerini görkezýär.

Agyr keselli Barbýus ömrüniň soňuna çenli antifaşistik,uruşa garşy göreş alyp barýar.Ýazyjy 1935-nji ýylyň güýzünde aradan çykýar.

Nemes edebiýaty
Genrih Mann
(1871 – 12.03.1950)

Beyik nemes yazyjysy Genrih Mann lomaý dane satyjy, gämi eýesi, senator baý byurger söwdagäriň maşgalasynda, Baltik deňziň kenarynda ýerleşen Lyubek şäherinde 1871-nji ýylda eneden dogulýar.

Gimnaziýany gutarandan soň Genrih Mann Germaniýanyň dürli şäherinde ýaşaýar. Drezden

şäherinde kitap neşir etmek işini öwrenýär. Berlin uniwersitetinde leksiýalar diňleyar. Soňra Genrih Mann öz kiçi dogany Tomas Mann bilen iki ýyl töweregi Italiýanyň Palestrina şäherinde ýaşayar. Ol ýerde Genrih Mann Italiýanyň edebiýatyny, Täzeden Döreyiş döwriňiň sungatyny öwrenýär.

1892-nji ýylda Genrih Mann Myunhen şäherine gidýar, sebäbi onun kakasy aradan çykandan soň Mannlaryň maşgalasy şol şäherde ýaşayar. Kakasy aradan çykanda Genrih Mannyň paýyna düşen miras oňa ýazyjylyk işi bilen doly meşgullanmaga mümkinçilik berýär. Genrih Mannyň Italiýada, Fransiýada bolmagy onuň döredijilik zehininiň ösmegine täsir edýar.

1900-njy ýylda yazyjynyň **“Hudaýhalan ýer”** atly romany neşir edilýar. Bu romanda Berlin şäheriniň Gunbatar bölegi, ýagnyörän baý adamlaryň ýaşayan yeriniň durmuşy beýan edilýar. Bu iri kapitalistler Germaniýaň durmuşynyň ähli jylawlaryny ellerinde saklaýarlar. Bu durmuş talyp Andreas Sumzäniň nukdaynazaryndan beýan edilýar. Sumze bankir Týurkgeymeriň buýurmagy bilen onuň aýalynyň söygülisine öwrülýar. ýöne soň Sumze hanym Tyurkgeymeri-de, jenap Tyurkgeymeri-de aldaýar. Ol Tyurkgeymeriniň söygülüsi Agnesa Matske bilen söýüşýar. Şeydip ahyr soň ol “ hudaý halan ýerden” kowulýar. Ony Agnesa öýeryärler we azajyk pul berip kowýarlar. Yazyjynyň bu romany baýlaryň ruhy durmuşynyň garypdygyny görkezýär, olaryň ahlak derjesini pesdigini tankyt edýar.

Genrih Mannyn **“Mugallym Unrat ýa-da bir zalymyn soňy”**. (1905)atly romany Rat (soň oňa okuwçylar Unrat, ýagny nejasat diýip lakam berýarler

)atly bir mugallymyn keşbi suratlandyrylýar. Unrat okuwchylara ýumuş berip, sapak okadyp bilim berjek bolanok-da ol okuwçylary ýerine ýetirmedik işi üçin jeza bermek maksadyny öz öňünde goýýar. Ol okuwçylara jeza berse özüni bir uly hökümdar ýaly duýýar.

Unrat mugallymyň maksady okuwçylary özüne tabyn etmek, olary özbaşdak pikirlenmekden, erkinlikden mahrum etmek bolup durýar. Bu romanda mekdep durmuşy harby düzgünli kazarmany ýada salýar, ýazyjy nemes mekdep terbiýesini, okuwyny tankyt edýar.

1914-nji ýylda Genrih Mann “ **Yurekden berilen raýat**” (1914) atly romanyny ýazyp gutarýar. Bu romanda ýazyjy tipiki nemes byurgerini suratlandyrýar.

Romanyn baş gahrymany Didrih Gesling uly bolmadyk kagyz fabrigini eýesiniň maşgalasynda önüp osýar. Onuň maşgalasynda hemmeler kakasyndan gorkýarlar. Didrih hem ýaşlykdan güýçlilere yaranjaňlyk edýar, özünden peslere, garyplara gazaply daraýar. Ulalyp, öýlenip, maşgalaly bolansoň oz maşgala agzalaryny örän berk düzgün bilen saklaýar. Olaram birinden aryny alar yaly bir kiçijik güjük saklaýarlar. Kakasy ölendenden soň Didrih fabrikde işçilere örän zulum edýär, köp peýda görýär.

Ol kayzer¹ Wilgelme örän uly hormat goýýar. Ol bir gezek kayzer Wilgelmi Berlinde görüp, suwly läbige ýykylýar. Wilgelm Yewropada nirä gitse şony görjek bolup gelinligini hem ýatdan çykaryp, toý syýahaty döwründe Kayzeriň giden tarapyna syýahat edýar. Gesling imperatoryň yaramaz, gabahat syýasatyny goldaýar. Ol

¹ **Kaýzer**-Germaniýada patyşanyň ady.

“Kayzerin partiýasynyň” tarapdary bolýar . “ Kayzerin partiýasy “ bolsa soň faşistleriň partiýasuny döredýär.

1918-nji ýylda Genrih Mann nemes rewolýusiýasyny goldaýar. şu döwürde G. Mannyň döredijiliginiň ikinji döwry başlanýar. Ýazyjy “ Ýürekden berlen raýat “ romanynyň dowamy hökmünde “ **Garyplar**” (1918) romanyny ýazýar. Bu romanda Magdanda işleýän, magdan eýelerine köp girdeji getiryan işchileriň garyplylygyny, olaryň agyr ýagdaýyny suratlandyrýar. 1921-nji ýylda G. Mann bu trilogiýasynyň üçünji kitabyny “ **Kelle**” (1921) atly romanyny yazýar.

1933-nji ýylda Germaniýada faşizmiň ýenmegi bilen G. Mann Germaniýadan gitmeli bolýar. Onuň kitaplaryny ýakýarlar,özüni çeperçilik Akademiýasynyň agzalygyndan çykarýarlar we german raýatlygyndan mahrum etýärler. Soňra G. Mann ilki Pragada soň Fransiýada ýaşamaly bolýar. Ine şu döwürde G. Mannyň döredejiliginiň üçünji döwri başlanýar.Bu döwürde G. Mann halkara antifaşistik göreşe gatnaşýar.

G. Mann 1930-njý ýyllarda iki bölekden durýan “**Genrih IV ýaşlygy**” we “ **Genrih IV kamilligi**” (1935-1939) atly taryhy epopeýasyny döredýär. Genrih Mann bu romanlary ýazmak üçin köp wagtlap işleýär we netijede XX asyrynyň in bir gowy taryhy romanlarynyň hataryna girýan eserleri döredýar.

Bu romanda ýazyjy Fransiýanyň XVI asyr durmuşyny görkezýär. Aýratynam dini çaknyşyklary 1572-nji ýylyň 24-nji awgustynda hristianlaryň Keramatly Warfolomeyiň baýramçylygy gijesi katoliklerin protestant gugenotlary gyrgyna berişleri bu romanlarda öz beýanyny tapýar. Şol gije fransuz korolynyň buýrugy boýunça üç günün

dowamynda tutuş Fransiýada münlerçe gugenotlar öldürülýär, talaňa berilýär. Yazyjy bu romanda şol döwürdäki Fransiýanyň durmuşyny ginişleýin görkezýär. Şol döwrün taryhy şahslary Genrih IV, Margarita Nawarrskaýa, Ýekaterina Mediçi, Ispaniýaly korol Filipp, filosof Monten we beýlekiler romanda hereket edýärler. Romanda dworýanlar, ruhanylar, burzuaz-sowda gatlagyň wekilleri we daýhanlar suratlandyrylýar.

Romanda şol döwrüň söweşleri, dini dawalary, gapmagarşylyklary örän tasirli suratlandyrylýar. Genrih IV durmuşy onuň çagalyk döwründen tä onuň janyna kast edilip öldürülýänçä görkezilýär. Genrih IV romanda parasatly, akyllý we adalatly patyşa hökümünde suratlandyrylýar. Ony öldürselerem onuň işi yeňýär. Fransiýa bütewi bir döwlete öwrülüp, dagynylykdan, dini dawalardan, uruşlardan halas bolýar.

G. Mann bu romany faşizmin eden- etdiligi, zulumy döwründe yazýar we şonuň üçin Genrih IV ideal, ajaýyp şahsyýet patyşa hökmünde suratlandyrýar. Bu bolsa taryhy hakykata dogry gelýär. Romanyň ynsanperwer, gumanistik ideýalary faşistik ideýalara garşy durýar.

Tomas Mann (1875-1955)

Genrih Mannyň kiçi dogany Tomas Mann XX asyrda özüni dünýä tanadan ýazyjylaryň biridir. Ol öz dogany Genrihi gowy görýän eken we onuň edebiýat bilen gyzyklanmagynada uly dogany Genrih örän wajyp rol oýnapdyr. Olar iki

dogan iki ýyl töweregi Italýada hem okap gelýärler

Öz döredijilik ýolunyň başynda T.Mann hekaýalar ýazyp başlaýar. T.Mannyň helkaýalarynda bolup geçýän wakalar köp däl, käte durmuş ýuwaş akýan derýa çalym edýär. Emma şeýle göräýmäge asudalyk, parahat durmuşyň jümmüşinde dürli gapma garşylyklar bolup geçýär. Özüniň **“Kiçijik jenap Frideman”** atly irki bir hekaýasynda jenap Fridemany, çagalykda arakhor ejesi elinden gaçyrypdyr we şeýlelikde ol ulalansoň betnyşan, küýki kelte boýly adam bolup ýetişipdir. Ol otuz ýaşyna çenli öýlenip bilmändir. Onuň betnyşan sypaty onuň bagtly bolmagyna böwet bolýar. Jenap Frideman bir aýala söýgi bildirende ol aýal ony gödeklik bilen pyzyp, itekläp, onuň göwnüne degýär. Jenap Frideman özüni suwa gark edip ölýär.

T. Mannyň nowella hekaýalary öňki býurgerleriň we täze buržuazıyanyň durmuşyny, olaryň gatnaşyklaryny görkezýär. Täze dörän, dünýäde diňe özi höküm sürmek isleýän buržuazıya öňki býurgerlere rehimdarlyk etmeýärler, olaryň üstünden gülýärler. T.Mannyň köp hekaýalarynda býurgerler ölýärler we özleri bilen köne ahlagy, köne medeniýeti alyp gidýärler.

Bir söz bilen aýdylanda adamyň täze buržuaz jemgiýeti bilen çaknyşygy T. Mannyň nowellalarynyň mazmunyny düzýär.

1901 nji ýylda T.Mann özüniň **“Buddenbroklar”** atly ilkinji meşhurlyk gazanan romanyny ýazýar. Bu romany ýazmakda ýazyjy öz maşgala taryhyny öwrenip, özüniň ýaşlygyndaky alan täsirlerini ulanýar.

Buddenbroklaryň maşgala taryhy XIX asyrdan başlanyp, onuň üç nesili yzarlanylýar, olaryň ykbaly beýan edilýär.

Bu maşgalanyň maddy we ruhy beýikligi garry Ioganyň Buddenbrogyň obrazyna görkezilýär. Onuň ogly Iogann Buddenbrok kakasynyň we atasynyň işini dowam etdirýär. Maşgalanyň “maşgala we firma” diýen öz ýoly, ýörelgesi bar.

Emma ýazyjy ädimme-ädim romanda öňki köne býurgerleriň täze döwürde, täze buržuaziýa bilen bäsleşikli durmuşda heläk bolýandygyny görkezýär.

1917- nji ýylda Russiýada bolup geçen rewolýusion hereketler, wakalar Tomas Mannyň döredijiliginde güýçli täsir erdýär. Indi şu döwürde ýazyjy syýasy temalara uly üns berýär. Onuň syýasy ideýa-garaýyşlary ýazyjynyň “**Jadyly dag**” (**Der Zauberberg, 1924**) romanynda ýüze çykýar.

Romanyň ady simwoliki häsiýete eýedir. Ol at rysar Tangeýzer baradaky rowaýaty ýada salýar. Tangeýzer bu dagyň Holda atly gadymy german hudaý aýalyň gowagyna barýar we şol ýerde birnäçe synaglara sezewar edilýär.

Romanyň baş gahrymany Gans Kastorp daglyk ýerde ýerleşen sanatoriýa özünüň doganoglanyny görmäge gelýär. Ýöne soň onuň öýken keseleniň bardygy anyklanyp, üç hepde deregine ol ýerde ýedi ýyllap ýaşamaly bolýar.

Bu sanatoride Italiýaly gumanistik garaýyşlary Settembrini we yezuit ruhany Leo Nafta atly iki adam bilen tanyşýar. Olaryň her haýsy Gansy öz tarapyna çekjek bolýar. Şeýle-de Kastorp Klawdiýa Şoşa atly rus zenanyny söýýär.

Ahyrsoňy Kastorp öz ýoluny anyklap bilmeýär we fronta gidýär.(1913- nji ýyllarda roman ýazylyp başlanýar.).

1929-njy ýylda Tomas Manna Nobel baýragy berilýär. Bu terbiýe we filosofik romany Tomas Mannyň başga bir uly eseri “ **Iosif we onuň doganlary**” (**Joseph und seine Brüder**). Roman 1925-nji ýylda başlanyp, 1942-nji ýylda gutarýar. Bu epopeýa dört romandan durýar: “ Ýakowyň taryhy”, “ Ýaş Iosif”, “Iosif müsürde”, “Iosif çörek beriji” diýen dört kitabyňyň ikisi Germaniýada, ikisi-de daşary ýurtda ýazylýar.

Bu romanda ýazyjy dini-mifiki sýužetiň üsti bilen şahsyýet we jemgyýet meselesini açyp görkezýär. Roman faşizme garşy gönükdirilendir. Ol romanda Iosif adalatly, akyllý döwlet işgäri faşistik dowlet wekillerine garşy goýulýar.

“ Iosif we onuň doganlary” bu sosial-utopiki roman bolup, onda adalatly, doghry gurlan jemgyýetiň meselesi görkezilýär.

Baş gahryman Iosifiň ýaşlygynda egoistik häsiýeti bolýar. Ol öz doganlaryndan akyllý we zehinli bolany sebäpli özüni ulumsy tutýar. Ol özüni beýleki doganlaryndan gowy hasaplaýar we olaryň hemmesi özüne boýun egmeli diýip pikir edýär we doganlarynyň özüni ulumsylygy we şugulçylygy üçin ýigrenýändigini aňmaýar. Doganlary ony guýa taşlap öldürmekçi bolýarlar, ýöne tötänleýin şol ýerden geçip barýan bir söwdagär ony halas edýär. Soňra şol söwdagäre Iosifi gulçulyga satýarlar. Iosif gulçulykda köp jepa çekip,öz egoizminden halas bolýar we beýleki adamlara hormat goýmagy öwrenýär.

Müsürde Iosif uly döwlet işgäri bolup ýetişýär. Halky açlykdan halas edýär, sebäbi gurakçylyk gelmezden önürti hasylly ýyllar köp däne ýygnap goýýar. Iosifiň keşbiniň üsti bilen akyllý döwlet işgäriň keşbi suratlandyrylýar.

Ýazyjy bu romanyň ideýalarynyň üsti bilen faşizmiň garşysyna göreşe çagyryjak bolýar, ýöne onuň diýeni bolmaýar. Roman uly üstünlik gazanmaýar.

Berngard Kellerman(1879-1951)

1920-1930-njy ýyllarda nemes ýazyjysy Kellermanyň eserlerinde Prussiýanyň uruşparazlyk meýilleri tankyt edilýär. Onuň “ **Dokuzynjy noýabr**” (1920) romanynda uruşparazlygy dörediji güýçleri yzarlap görkezýär.

Romanyň gahrymany general fon Geht – Babenberg elli sekiz ýaşly daýaw, giň, ýüzi daş ýaly, agras, sowuk garaýyşly adam “ ganhor Geht” diýip at alypdyr. Onuň çal reňki limuzini köçeden geçip barýan pişekli maýyp esgeri tas basyp diýen ýaly, onuň üstüne palçyk syçradyp geçip gidýär. General ýönekeý, pes derejeli adamlary äsgermeýär, sebäbi onuň pikirine görä adamlar hiç hili beýik maksatsyz bir aňsyz süri, olardan agalyk ediji synplar öz maksatlary üçin peýdalanýarlar.

General adamlary hatar-hatar, buýruk ýerine ýetiriji esgerler hökmünde göz –öňüne getirýär.

Generalyň ogly Otto hem harby ofiser, birnäçe uruşlara gatnaşýar, ýaralanýar, kapitan Wunderlih uruşda agyr ýaralanyp, aýaklary maýyp bolup soň awiasiýa geçip, ökde

lýotçyk bolýar. Onuň tanyşlary-da kapitan Dengof uruşa gatnaşýar. Generalyň gyzy Rut haýyr-sahawat üçin arzan naharhanada işleýär.

General bir sebäp bilen,kimdir biriniň ýazan haty üçin söweş meýdany frontdan Berline çagyrylýar.

Kapitan Dengofyň aýaly frau fon Dengof, ýagny adatda Dora diýip atlandyrylýan aýal(bir wagt patyşanyň söýgülisi bolan emma soň patyşa oňa öýlenmändir) indi ärini frontdan çagyryr. Kapitan Dengof aýaly bilen aýrylyşmak üçin Berline çagyrylýar.

Doranyň öýünde myhmanlar diňe uruş, front barada gürrüň edýärler. Kapitan Wanderlih uruşda himiki ýaraglary ulanyp ýeňiş gazanyp boljakdygyny aýdýar. Emma generalyň ogly, köp uruşlara gatnaşan,köp esgerlerini ýitiren Otto nemesleriň uruşda ýeňjekdigine ynanmaýar.

Onuň kakasy Beýik Karlyň imperiýasyny täzedan dikeltmegiň arzuwy bilen ýaşaýar. Onuň uly ogly Kurt Somme diýen ýerde uruşda wepat bolýar.

Indi Otto onuň kiçi ogly Berlinden fronta gaýdyp barmalydygy, sowuk okoplar ýadyna düşüp, gynanýar, gorkýar.

Uruşyň erbet pidalary, esgerleriň wepat bolşy,biriniň aýagynyň agaçdan sallanyp durşy onuň göz önüne gelýär.

Romanda ýönekeý halk köpçüliginiň durmuşy dogruçylyk bilen beýan edilýär. Otlulylar adamlardan doly, hapaçylyk, adamlaryň, içaly-şugulçylardan, zulumdan sussy basylyp olar örän tukat görünýärler, ,sowuk, açlyk, gripp Berlinde höküm sürýär.

Generalyň ogly Otto fronta gitmezden öň bara girende bu ýerde “ölileriň hasabyna baýan” adamlary görýär.

General fon Geht-Babenberg iň soňunda söweşde ölýär. Onuň Rut atly gyzy öýünden gidýär, sebňbi onuň söýýän ýigidi frontda ölýär...

Roman generalyň iň soňky ýoluna ugradylmagy bilen gutarýar. Romanda esger Karl Akkerman uruşparazlyk ruhuna garşy durýar. Ol “hemme halklar- dogandyr”, “adamyň jany eldegirilmesizdir” diýen pikirleri öňe sürýär. Ol generalyň gyzy Ruty söýýär. Emma ol uruşparazlar tarapyndan öldürilýär...

Kellermanyň bu romany Geht Babenberg ýaly adamlaryň harby-şowinistik garaýyşlary jemgyýete kesel ýaly ýaýradýandygyny görkezýär, ýöne uruşda bolan onuň elhenç betbagtçylyklaryny gören ýaş ofiserler we esgerler bu uruşy we onuň günäkärlerini näletleýärler. Karl Akkerman ýaly öňdebaryjy batyr ýigitler bu militaristik meýillere garşy çykyp gahrymanlarça wepat bolýarlar. Ýazyjy uruşparazlyga, uruşa garşy çykýan gahrymanlaryň tarapynda durýar.

Lion Feýhtwanger (1884-1957)

Lion Feýhtwanger nemes edebiýatynyň taryhyna durmuşy we taryhy romanlaryň awtory, ussady hökmünde girdi. Ol buržuaz-intelligent maşgalasyndan gelip çykýar.

Feýhwanger Mýunhen we Berlin uniwersitetlerinde filologiýa we filosofiýany öwrenýär. Ýaşlygyndan taryh bilen gyzyklanýar.

Feýhwanger nemes edebiýatynda roman žanrynyň ösmegi üçin uly goşant goşýar. Onuň döredijiligine XX asyryň başynda bolup geçen imperialistik uruşlar, Sowet Soýuzynda sosializm gurulmagy, ýazyjynyň dünýägaraýşyna güýçli täsir edýär. Feýhwanger 1-nji Jahan uruşy döwründe dramaturg we teatr tankytçysy hökmünde edebiýata girýär.

“Betnyşan gertsoginýa”(1923) “Ýewrey Žýuss”(1925) ýaly ýazyja şöhrat getiren romanlary gahrymanlaryň gazaply göreşi we olaryň kynçylykly durmuş ýoluny geçişini suratlandyrýar.

Ilkibada, 1920-30-njy ýyllarda Feýhwanger Artur Şopenguariň, Fridrih Nitsşäniň “taryhyň üýtgemän hemişe bir gaýtalanyp durýandygy, adamyň münlerçe ýyllap üýtgemändigini baradaky pikirleri öňe sürýän filosofiyasyna eýerýär. Ýazyjynyň şu döwürde döreden eserlerinde döwürler, taryhy eýýamlar üýtgeýär, ýöne halk köpçüligi bir hiç zady görüp bilmeýän, diňe öz instinktleri bilen ýaşayan topar hökmünde suratlandyrylýar. Olaryň öňine häkimýeti ele aljak bolýan aldawçy karýeristler düşüp, halky uruşa itekläp, halk köpçüligini gyrgyna berýärler.

Feýhwangeriň pikirine görä adamlar taryhdan sapak almaly, sebäbi aldawçylara ýol berilse taryhda öň bolup geçen gabahat işler, kezzapçylyklar gaýtalanýar. Şonuň üçin ýazyjynyň eserlerinde taryhda bolup geçen wakalary suratlandyrylsa-da ýazyjy olary häzirki zaman durmuşyň meseleleri bilen baglanşykda görkezýär.

“Ýalan Neron”(1936) atly romanda toslanyp tapylan bir taryhy rowaýat, gürrüň, beýan edilýär. Bir Terentsiý atly küýzegär Nerona meňzeýär. Täsirli baý adam Warron, Siriýanyň öňki häkimi bir wagt ölen imperatory

“direltmegiň”özlerine peýdaly boljakdygyna göz ýetirip,aldawçylyk bilen Terentsiýini imperator Neron diýip yglan edýärler. Onuň Knops we Trebbon atly iki kezzap,zalym kellekeseri bolýar.

Taryhda Neron(AD b.e. 37-68) Rim imperatory 54-nji ýylda imperator bolýar.14 ýyllap ýurdy dolandyrýar.

Rimde köşk gurjak bolup ony ýakýar we bu işde hristianlary aýyplaýar. Öz aýalyny zäher berip öldürýär.Soň öz ejesi Agrippinany öldürtýär.Ol örän zalym adam bolupdyr.Özi-de zäher içip ölýär.

Waka Rim imperiýasynyň bir welaýaty,ýurdy bolan Siriýada bolup geçýär.Siriýada öň birnäçe ýyllap Warron atly baý adam,Rim imperiýasynyň wekili häkim senator bolýar.Ol ýerli döp-dessurlary bilýär. Ol örän akylly,hilegär syýasatçy bolýar. Gündogar halklarynyň döp-dessurlaryny gowy bilýär.Ýöne bir gezek keýp çekip otyrka serhoş bolup, özüniň bir söýgülisine senatoryň egin-eşiklerini geýdirýär. Şol sebäpli imperator Wespasian Warrony senatoryň sanawyndan,senator bolmaga laýyk däl diýip çyzýar.

Soňra Rimden täze häkim iberýärler.Onuň ady Seýon bolupdyr.Ol bir wagtlar Warronyň mekdepde bile okan klasdaşy eken.Oňa “Dergunçik”(Oýnatgy gurjak) diýip mekdepde lakam beripdirler.Seýony Warron halamaýar.Ol bir wagt Neronyň söýgili hökimi bolan Warron indi Seýona kän bir boýun egmejek bolýar.Emma Seýon oňa hiç kime eglişik etmejekdigini aýdyp, oňa Edes şäherindäki goşuny barlamak üçin goşmaça alty münň sestersiý pul salgyt töledýär,ýöne beýle goşuny barlamak üçin salgyt öň tutuş ýurt,Siriýa üçin alnypdyr.Ýagny bir zat üçin Seýon iki gezek salgyt alýar.Muňa gahar edip, Warron Seýondan

aryny almak maksadyny goýýar.Onuň üçin ol alty mün sestersiý köp pul däl,ýöne Seýonyň özüne hormat goýmaýandygyny üçin ýerli patyşalar bilen dil düwşüp, bir wagtky özünüň guly küýzegär Terentsiýini Neron diýip yglan edýärler.Sebäbi Neronyň ýitrim bolmagyna halk ynanmandyr.Olar Nerony gowy görýän ekenler,çünki Neron Gündogar halklaryna,olaryň döp-dessurlaryna hormat goýýan eken.

Siriýanyň halky bolsa şol döwürdäki Tit atly Rim imperatoryndan,onuň Seýon atly häkiminden nägile bolupdyrlar.Şonuň üçin Neronyň ölmän Gündogara gaçyp,gizlenip gezendigi baradaky rowaýata aňsatlyk bilen ynanydyrlar we goldapdyrlar.Onuň üstesini-de küýzegär Terentsiý Nerona örän meňzeş eken.Hatda özi dirikä Neron Terentsiýe öz egin-eşigini geýdirip senadyň önünde çykyş etdirýär.

Terentsiý örän sowatly,grek-rim edebiýatyny örän gowy bilýän gul bulupdyr we ol Neronyň roluny örän ussatlyk bilen oýnapdyr.Senatorlar onuň Neron dældigini aňmandyrlar.Şu wakany bilýän Warron Terentsiýini öz maksadyna ýetjek bolup, Neron diýip yglan edýär.

Terentsiý zalym Neronyň roluny örän gowy ýerine ýetiripdir.Hatda Warronyň özi-de käte gorkup, tisingip gidýär eken.

Romanda Terentsiý-Neronyň ,onuň Knops,Trebon ýaly ýaranlarynyň beýgelişi we ahyrsoňy masgaraçylykly gutaryşy ýazyjynyň faşizmiň ýeňiljekdigine bolan ynamyny görkezýär.

Erih Mariýa Remark (1898-1970)

Remark iň meşhur nemes ýazyjylarynyň biridir. Remark Wesfaliýanyň Osnabrýuk diýen şäherinde dogulýar. Onuň kakasy kitap jiltleýji bolupdyr. Olaryň bir kitap dükany hem bar eken.

1916-njy ýylda mekdebi gutaran badyna Remark meýletinlik bilen Birinji Jahan uruşynyň Günbatar frontynda söweşmäge harby gulluga gidýar. Ol frontda gören eşiden zatlaryny basybalyjylykly imperialistik uruşň elhenç wakalaryny özünüň **“Günbatar frontunda**

uýtgeşiklik ýok “, (1929) atly romanynda beýan edýär. Bu romanyň çykmagy bilen Remarkyň ady бүтін дүнýä meşhur bolýar, sebäbi ol döwürde bu uruş näetläp ýazylan kitaplaryň ilkinjisi diýen ýaly bolupdyr.

Bu roman uruşparazlara , täzedden ýeňiş gazanyp, дүнýä agalyk etmek isleýän rewanşistlere garşy gönükdirilendir. Roman “ýitirilen nesil “ nukdaý nazaryndan ýazylýar. Ol nesliň

wekilli Paul Boýmer ýaş ýigitleriň uruşda wepat bolşuny maýyp – müjrip bolşuny, yaşlaryň ömür yolunyn kesilişini gynanç bilen beýan edýär. Uruşda söweşýan esgerlar her bir wepat bolan ýoldaşy üçin gynanýarlar hem-de oz garşydas duşmanlarynyň hem özleri ýaly adamlardygy barada oýlanýarlar.

Erih Remark ýaşlaryň ,ykbalynyň seyle bolmagyna Prussiýanyň ýagny Germaniýanyň ýaşlary uruşparazlyk ruhunda terbiýelenyandiginden gelip çykýandygyny nygtaýar. Yazyjy Kantorek atly uruşparaz ruhly mugallymyň keşbini ýigrenç bilen suratlandyrýar. Bu eseriň uruşa ,uruşparazlyga garşy ideýalarynyň seyle bir aýdyn bolany üçin 1930-njy ýylda faşistler Remarkyň bu kitabyňy “ sosialistik ideýaly “ diýip oda ýakýarlar. 1931-nji ýylda Remark Germaniýadan gitmeli bolyar. 1939-njy ýyla çenli ol Fransiyada we Şweýsariýada soňra Nyu-Ýorkda Ýaşamaly bolyar .

Remarkyň **“Üç ýoldas “ (1938)** atly romany uruşa garşy ýazylan eser bolup ,ol ýazyjynyň öňki **“ Günbatar frontunda üýtgeşiklik ýok” .“ Gaýdyp geliş “ (1931)** atly romanlarynyň temalaryny dowam edýär **“Üç ýoldaş”** romanynda ýönekeý adamlaryň ykbaly suratlandyrylyar .Üç ýoldaş , Robert Lakamp, Kestner we Lents öň frontda bile soweşip dost bolupdyrlar. Frontdan gelip olar indi bile işleýärler. Dostluk olaryň ýaşaýsyna many berýär . Ýöne käte **“Yitirlen nesil”** ruhunda lapykeç bolup çakyr ,arak içip oturyarlar. Olar köne maşynlary täzedan tanalmaz yaly owadan bejerip ondan lezzet alýarlar. Romanda Robertiň Pat diyen gyza aşyk bolmagy dostlaryň durmuşyna in gyzykly waka bolup girýär, sebäbi Pat örän näsag. Ony bejermäge ibermek üçin Kestner özuniň ey görýän awtomobilini ýaýdanman satýar.

Romanda hakyky dostluk we söýgi gorkezilýär.

Romanda jemgyýetde ýamanlygyň güýçleriniň barlygy,durmuşyn howpdan dolydygy hem dogruçyl gorkezilyar. Lents bir faşistin elinden olýar...

Remarkyň gahrymanlary bolup geçen uruşa ýigrenç bilen seredýärler, geljegi birek-birege ynanmak, dostluk, söýgi, mertlik ýaly ynsan duýgularyndan gözleýärler.

Praga nemes edebiýaty Frans Kafka (1883-1924)

Frans Kafka XX asyryň birinji ýarymynda ýaşap geçen görnükli ýazyjylaryň biridir. Onuň ýazan eserleri dünýä edebiýatynda özbolusly ugurlaryň, akymlaryň döremegine täsir edipdir. Onuň eserlerinde adamyň durmusy bir tarapdan jikme-jik realistik häsiýetde, gahrymanyň dasky gursawy bilen suratlandyrylsa-da, ikinji tarapdan adamyň ýekeligini, oňa hiç kimiň kömek etmeyänligi ekzistensializm akymynyň ruhunda görkezilýär. Ýagny ýazyjy realizmiň döplerine eýerse-de, adamyň üstüne abanýan howlaryň önünde ejizligini, ýekeligini, "kesekidigini" modernizm akymynyň tärlerinde belli bir formula, belli bir häsiýetli aýratynlyklaryň üsti bilen beýan edýär.

Frans Kafka 1883-nji ýylda Pragada eneden dogulýar. Kafkanyň kakasy dükan we fabrik eýesi, gurply, emma ýönetm garaýyşly adam bolupdyr. Ol öň köp kynçylyklara duçar bolup, garyplykdan çykyp baý bolany açin özüni hemme zady bilýän akylly saýyp, öz

maşgala agzalaryna aýalyňa, üç gyzyna we ogly Fransa köp azar beripdir. Frans Kafka näzik ýürekli, her bir zady ýüregine alýan, newrastenik häsiýetli oylan bolupdyr.

Ol kakasynyň garşysyna gidip bilmändir, ýöne ol söwdägärlik, kommersiýa bilen meşgullanmak islemändir. Özüniň kakasyndan närazy pikirlerini "**Kakama hatlar**", (1919) diýen hatlarynda beýan edipdir. Ýöne ol hatlary kakasyna ibermändir. Bu hatlarda Kafka öz maşgalasy bilen ruhy üzňeligini görkezipdir. Şahsy durmuşynda ol birnäçe aýallary söýüpdir, ýöne hiç haýsyna öýlenmändir, sebäbi ol öýlenmek edebiýat işine päsgelçilik döreder diýip pikir edipdir.

Kafka 1901-1905-nji ýyllar Pragada ýurispridensiýany, ýagny kanunçylygy öwrenipdir. 1906-1907-nji ýyllarda adwokat edarasynda we sudda stažirovka geçipdir. 1907-nji ýyldan başlap ätiýaçlandyrys jemgyýetinde işleýar.

1917-nji ýylda tuberkulýoz, inçekesel bilen näsaglap 1922-nji ýylda pensiya çykýar.

1924-nji ýylyň 3-nji iýunynda Wenanyň etagindäki Kirling sanatoriýasynda aradan çykýar.

Frans Kafka II jahan uruşyndan soň ady belli bolýar. Ol dirikä bir-iki sany hekaýasy çap edlýär. Ölmezden oň ol öz dosty Maks Broda öz eserleriniň köp bölegini ýakmagy wesýet edýar. Emma onuň wesýeti ýerine ýetirilmän ol eserler soň çap edilýär.

"Derňew"(sud ediliş) (1925)

Bank işgäri Ýozef K özüniň otuz ýaşy dolan günü hökümet tarapyndan tussag edilýär. Ýöne onuň näme üçin we haýsy edara tarapyndan tussag edilenligi belli däl. Ol tussag hasaplansa-da oňa işine gatnaşmaga, oňki ýaly

ýaşamaga rugsat edilýär.Ýozef K. ýekşenbe güni suda barmalydygy barada habary telefon üsti bilen alýar.Oňa zygiderli suda hepdede bir gezek,ýa-da kâwagtlar suda barmaly boljakdygy habar berilýär.Ýozef K ýekşenbe güni ol sud edilýän jaýy zordan gözläp tapýar.Ol bir öýüň çerdagynda ýerleşipdir.Döwlet sud edaralary üçin pul goýberse-de,gullukçylar tarapyndan ol pullar ogurlanyp sowulyp,iň arzan jaýlary sud üçin saýlap alypdyrlar,onuň üstesine-de sud ýygnagy bolmadyk wagty ol ýerlerde adamlar ýaşaýar.Sud işgärleri-de örän garyp geýnen. Suda gatnap özüniň näme günä edendigini biljek bolýan adamlar kem-kemden garrap,haldan düşüpdirlir.Umuman romanada bu suduň uly bir guramadygy,ol guramanyň sud bölümleriniň ähli öýleriň çerdaklarynda ýerleşendigi barada aýdylýar. Sudda sülçiniň ilkinji soragy “Siz malýarmy?”(boýagçy,reňkleýji) diýip, Ýozef K – dan soraýar. Ol “Ýok men uly bir bankyň uly prokuristi”¹ diýip jogap berýär. Onuň elinde kanuna derek bir ýyrtyk depder bar.

Ahyrsoňy Ýozef Kanunyň ýokdugyny görýär. Kanuny her kimiň özüniň kesgitlemelidigini, özüniň dogry ýaşamanlygyny (ol iş bilen diňe özi barada alada edip, ejesini–de ýatdan çykarýar) boýnuna alýar.

Kafka adamyň wyždan kanunyny, ýuridik kanuna öwürýär. Şeýdip, Ýozef K öz günäsinin bardygyny boýnuna alyp,suduň kararyna boýun bolýar.Ony 31 ýaşynda daş alynýan ýerde iki sany paltoly we şlýapaly jenap pyçaklap öldürýärler. Şeýdip sudýany görmän ýa – da adalatly sud edilmän Ýozef wepat bolýar...

¹ Prokurist-biriniň adyndan hereket etmäge hukukly işgär,adam

“Gala” (1921 - 1922) (1926 –nny ýylda çap edilen)

Otuz ýaşly örän garyp geýnen K. atly adam uzak, muşakgatyly ýoly geçip, bir garyp oba gelýär. Ol ýer ölçeýji wezipesini alyp, şol obada ýer alyp ýaşajak bolýar. Ol gala, oba graf Westwestiň garamagynda. Ýöne obany grafyň ägirt uly, köp sanly administrasiýasy, gullukçylary dolandyrýar.

K. atly adam köp kynçylyklardan soň kanselýariýanyň başlygy Klamm bilen duşuşmaga hukuk alýar. Ýöne duşuşmak wagty gelende uklap galýar. Obanyň adamlary kanunyň önünde baş egýärler. Gullukçylar adamlara, olaryň isleg – arzuwlaryna biperwaý garaýarlar, olar adamlara zulum edýärler, azdyrýarlar. “Galanyň” hyzmatkärleri örän azgyn, olar hiç – hili kanuna boýun egmeýärler. Utanç – haýasyz durmuş bilen ýaşayarlar.

Amaliýa, Olga diýen gyzyň dogany Sortini diýen gullukçynyň ýanyna myhmanhana barmanlygy üçin onuň maşgalasyny jemgyýetiň ähli toparlary ret edýärler, ýekirýärler.

Frans Kafka adamyň iş salyşýan döwlet edaralarynyň gullukçylarynyň adamsöýümliginiň ýokdugyny, olaryň bir jansyz maşyn ýaly hereket edýändigini, olaryň önünde şahsyýetiň goragsyzdygyny, onuň hiç zada garşy durup, ýada düşüniş bilmeýändigini, ýekeligini we ahyrsoňy yzarlanýan haýwan ýaly ýekelikde ölýändigini görkezýär.

Iňlis edebiýaty (1917-1945)

Jon Golsuorsi (1867-1933)

Golsuorsi 1867-nji ýylda Londonda ady belli adwokatyň maşgalasynda eneden dogulýar. Ol ilki baýlar üçin ýörite döredilen Harrounyň mekdebini gutaryp, soň Oksford uniwersitetinde hukuk fakultetinde okaýar. Ol deňiz hukugyny öwrenmek üçin Awstraliýa, Russiýa (Krym), Ýewropa, Amerika ýurtlarynda bolýar. Aýaly Ada Nemezida Pirson Kuper Golsuorsiniň ýazyjylyk işine güýçli täsir

edýär. Golsuorsi aýaly barada köp alada edipdir. Hatda onuň keşbini “Hususyýetçi” romanynda Iren Forsaýt hökmünde suratlandyrypdyr. 1897-nji ýyldan başlap Golsuorsi edebi eserlerini neşir edip başlaýar we ýuristprudensiýa, hukuk öwrenmek işini taşlaýar. 1906-njy ýylda onuň **“Hususyýetçi”** romany çap edilýär. Bu roman üçin oňa käbir uniwersitetler edebiýat we sungat boýunca hormatly doktor derejesini berýärler.

Golsuorsi Forsaýtlaryň tutuş maşgala taryhyny ýazmaklygy maksat edinip ony iki sany trilogiýada **“Hususyýetçi”** (1906), **“Syrtmak”** (1920), **“Kireýine berilýär”** (1921) we ikinji trilogiýa **“Ak maýmyn”** (1924),

“Kümüş çemçe” (1926), we “ Guw aýdymy”(1928) ýaly eserleri öz içine alýar.

Bu eserler toplumynda Golsuorsi Ýewropa edebiýatynyň realistik akymynyň maşgala romanynyň döplerini dowam etdirýär.

Jon Golsuorsiniň eserleriniň täsiri bilen “Forsaýt” diýlen at, familiýa soňabaka buržuaz maşgalanyň, hususyýetçiniň simwoly bolup edebiýata girýär.

Forsaýtlar ähli zada hususy emläk, peýdakeşlik gözi bilen seredýärler. Olar göräýmäge erbet adamlar däl, ýöne öýlenende-de aýalyny bir gymmatbaha surat ýa-da öý emlägi hökmünde kabul edýärler. Meselem “Hususyýetçi” romanynda Soms Forsaýt baý adam, Iren atly örän owadan zenana öýlenende ol Ireni öz gymmatbaha suratlary ýaly öýüniň bir bölegi, goşy ýaly görýär. Netijede Iren onuň hukuksyz gyrnagy bolasy gelmeýär şonuň üçin lapykeçlik, gamgyn ýagdaýa düşýär. Onun Filip Bossinā bolan söýgüsi-de pajygaly waka bilen gutarýar. Iren äriň öýünden gidýär. Bossinini omnibus paýtuny kakyp ölýär. Ýöne Iren Bossini ölenden soň wagtlaýyn öýüne dolanyp gelýär we Soms bilen aýrylyşmak barada suda arza berýär.

Forsaýtlaryň iň kiçisi Timoti dini kitaplary neşir edip, satyp baý bolýar, emma onuň barha baýamak islegi öýlenmekden, çaga ,maşgala gurmakdan ýüz owurmäge mejbur edýär.

Bu eserler toplumynyň wakalary 1886-njy ýylyň 15-nji iýuny bilen başlanyp 1926-njy ýyllara çenli bolan wakalar görkezilýär. Bu eserler toplumynda Forsaýtlaryň üç nesli görkezilýär.

Golsuorsiniň edebiýatda bitiren hyzmatlary üçin oňa 1932-ny ylda Nobel baýragy berilýär.

“Saga”- bu gahrymanlar, pälwanlar barada aýdym diýmegi aňladýar, emma bu romanlarda buržuaz wekilleriniň emläk, baýlyk, pul üçin her günki göreşi görkezilýär.

Arçibald Jozef Kronin
(1896-1981)

Meşhur inlis ýazyjysy Şotlandiýada Kardross şäherinde eneden dogulýar. Ol ýaşlygynda garyp durmuşda ýaşaýar we ýokary bilim ýagny medisina doktory derejesini almak üçin köp kynçylyklary ýeňip geçmeli bolýar. Glazgo şäherinde uniwersitetini gutaryp, on ýyl töweregi lukman bolup işleýär. Ol şahtýorlaryň durmuşyny öwrenip, kömür gazyp alyjy şahtýorlaryň öýkenine kömür tozanynyň ornap olary keselledýändigini barada dissertasiýa ýaryp medisina ylymlarynyň doktory derejesini alýar. Onuň uly meşhurlyk gazanan **“Sitadel” (1937)** atly romanynda ýaş lukman Endru Mensonyň iş tejribesi barada gürrüň berilýär.

Endru Menson ýaş lukman diplom alanyndan soň Günorta Welsde Blenneli atly işçileriň ýaşaýan şäherinde işleýär. Bu kiçijik şäherde işlemek ýaş lukmana kyn bolýar, sebäbi uly şäherdäki ýaly enjamlar, şertler, dermanlar ýok. Endru garry doktor Peýjiň kömekçisi bolup işleýär. Ýöne ol doktoryň özi näsag, ol Endruä hiç hili kömek edip bilmeýär. Endrunyň uniwersitetde alan bilimi ýeterlik däl. Görkezilen dermanlar kömek etmeýär. Ol baran gijesi bir agyr keselli aýalyň ýanyna çagyýarlar. Endru ol aýalyň keselini anyklap bilmeýär. Şonda oňa Filip Denni atly başga uçastogyň doktory, hirurg, keseliň diagnozyny, kesgitlemesini aýdyp kömek edýär. Soň olar

dostlaşýarlar. Blenneli şäherinde hat-da bir ýönekeý keselhana-da ýok. Şäherde erbet sanitariýa şertleri sebäpli tif, garahassalyk keseliniň giň ýaýramagy, epidemiýasy başlanýar...

Emma şäheriň häkimleri, sanitar inspektory bu zatlary görmediksirän bolýarlar. Şonda Denni Endrunyň dosty köne kanalizasiýanyň turbasyny ýarmagy teklipe edýär...

Romanda Endrunyň öz işinde abraý gazanyşy, onuň ýaş mugallym Kristina Barlou bilen tanyşmagy, olaryň söýgisi, ýaş çatynjalaryň täze ýerdäki durmuşy inlis edebiýatynyň realistik döplerinde örän çeper beýan edilýär.

Riçard Oldington (1892-1962)

Riçard Oldington öz döredijilik ýoluny goşgy ýazmakdan başlaýar. Ol goşgular şahyryň şol döwürde durmuşyň durnuksyzlygy, betbagtçylykdan doludygyny baradaky pikirleri Oldingtonyň gözelligi baradaky oýlanmalary bilen utgaşdyrylyp beýan edilýär.

Riçard Oldington 1-nji jahan uruşuna gatnaşyp, entek frontdaka özüniň uly meşhurlyk gazanan **“Gahrymanyň ölümi” (1929)** atly romanyny ýazyp başlaýar. Bu roman 1929-njy ýylda, **Ernest Hemingueýiň**

“Ret bol ýarag“ Erih Mariýa Remarkyň “Günbatar frontunda üýtgeşiklik ýok“ atly romanlary bilen bir ýylda çap edilýär. Bu romanlar ýazyjylaryň öz şahsy tejribesi esasynda ýazylýar we olaryň üçüsini-de uruşyň ýönekeý adamlar üçin uly betbagtçylykdygy we faşizmiň, uruşparazlyk ruhunyň ösýändigini barada duýdurýş beriji eserler bolup durýarlar.

Romanda Jorj Winterbornyň tragiki ykbaly barada gürrüň berilýär. Jorj Winterborn tutuş Ýewropa ýurtlarynyň 1-nji jahan urşyna gatnaşan ýaş nesliniň ykbalyny görkezýär. Ol nesil hiç bir manysyz uruşda diňe bir fiziki taýdan maýyp bolman eýsem ruhy tarapdanam aldanyň, adalatsyz uruşda **“ýitirilen nesil“** adyny alýarlar.

Jorj Winterborn tötänleýin ölmeýär, ol bu uruşyňa agyr, içgysdyryjy, rehimsiz şertleri ýüregine düşüp özüni heläk edýär. Elbetde bu roman uruşlary togtadyp bilmese-de ol adamlara uruşyň adamzadyň tebigatyna, onuň adaty durmuşyna ters gelýändigini görkezýär.

Jorj uruşa meýletin gidýär. Gahrymançylyk görkezese gelýär. Ol sapýor, aragatnaşykçy bolýar. Zäherli top oklary ýarylanda gudrat bilen diýen ýaly diri galýar. Soň ofiserçilik mekdebini gutaryp, ýene-de söweş meýdanyna gidýär. Ol Kaputan derejesini alyp, rota (100 adama golaý esgerli bölüm) komandirlik edýär. Ýöne komandir batalýonynyň samsyk buýruklary sebäpli köp ýaş oglanlar wepat bolýar...

Şu zatlara çydaman 4-nji noýabrda 1918-nji ýylda ýaraşyk şertnamasyna gol çekmeklige bir hepde galanda Winterborn okopdan ör-boýuna turýar. Pulemyat oklary ony eleme-deşik edýär...

ABŞ-nyň edebiýaty(1917-1945)

Sinkler Lýuis (1885-1951)

Sinkler Lýuis ABŞ-nyň jemgyýetiniň kemçiliklerini tankytlap ýazan romanlary bilen halkara derejesinde şöhrat gazanýar.

1930-njy ýylda Lýuis amerikan ýazyjylarynyň içinde ilkinji bolup edebiýatdan Nobel baýragyny alýar.

Garri Sinkler Lýuis 1885-nji ýylyň 7-nji fewralynda Minnesota ştatynyň Sank Sentr şäherinde eneden dogulýar. 21 ýaşynda ol gysga wagtlap New Jersi ştatynda Helikon Holl diýen sosialistik jemgyýetde ýaşaýar.Ol jemgyýeti Epton Sinkler gurýar.

Sinkler Lýuis 1908-nji ýylda Ýeýl uniwersitetini gutarýar.1914-njy ýylda gazet habarçysy bolup işleýän ýyly özüniň ilkinji „**Biziň mister Rennimiz (Our Mr. Wrenn)**“ atly romanyny ýazýar.Bu romanda bir ýuwaş häsiýetli, Nýu Ýorkly adam Ýewropada syýahat edende gören, eşiden zatlaryny tankydy garaýyş bilen beýan edýär.

Lýuis ýene-de dört roman ýazýar.Ýöne ol 1920-njy ýylda „**Baş köçe**“ romanyny ýazyp uly şöhrat gazanýar.Romanda ýönekeý, kiçi amerikan şäherinde medeniýetiň yetmezçilik edýändigini beýan edýär.Ol şäheriň adamlary örän dar düşüňjeli we öz-özlerinden örän hoşal.Romanyň gahrymany Kerol Kennikot bu şäheri düzetjek bolup jan edýär, ýöne ol başa barmaýar.Bu şäher hakykatda Sank Sentr bolsa-da Lýuis ony „Gofer Preriýa“ diýip atlandyrýar.

Tipiki amerikalyny görkezmek ýazyjynyň „**Bebbit**“ (1922) romannda has çuňlaşdyrylýar.Romanyň baş

gahrymany bir kiçi şäheriň biznesmeni Jorj F. Bebbit. Bebbit örän bir çäkli garaýyşly, kütäk adam. Ýöne ol tutuş jemgyýetde hökümdar- diktator. Şeýle Bebbitler her bir şäherde münläp dogulýarlar. Olar diňe maddy isleg-höwes bilen ýaşap, pula kowalaşyp ruhy tarapdan ösmeýärler.

Sinkler Lýuisiň „**Errowsmit**“(1925) romanynyda ýazyjy peýdakeşlige garşy durýan zehinli alymyň ykbalyny görkezýär.

1935-nji ýylda ýazyjy “Bizde bu mümkin däl” diýen romanyny ýazýar. Ýarym fantastiki görnüşde ýazylan bu eserde faşizmiň howpy barada gürrüň berilýär.

1940-njy ýyllarda Sinkler Lýuis „**Gideon Pleniş**“(1943), we “**Patyşa gany**“(1947) romanlaryny ýazýar. Bu eserleriň birinjisinde faşizme garşy pikirler beýan edilýär we ýönekeý bir lakgy adamyň faşistleriň gullugynda bolup howply adama öwrülýändigini görkezilýär. “Patyşa gany” romanynyda jyns parazylyk tankyt edilýär.

Sinkler Lýuis ABŞ-nyň edebiýatyna uly realist ýazyjy hökmünde girdi.

Tornton Waýlder (1897-1975)

Tornton Niven Waýlder, amerikan dramaturgy we roman ýazyjysy Wiskonsin ştatynyň Edison şäherinde eneden dogulýar. Onuň kakasy diplomat bolupdyr we Hytaýda konsul bolup işläpdir. Şol ýerde Tornton Waýlder çagalyk döwrüni geçirýär. Hytaýdan gelensoň ol meşhur Ýel Uniwersitetinde okaýar. Ol gadymy antik edebiýaty

öwrenýär. Uniwersiteti gutaryp mugallym bolup işleýär. 1-nji Jahan urşy döwründe artilleriýa polkunda, kenarýaka goragynda gulluk edýär. 2-nji Jahan uruşynda Londonda delegasiýanyň düzüminde bolýar. soňra Italiýada, Afrikada razwedka şatabynda gulluk edýär.

Waýlderiň ilkinji şowly meşhurlyk gazanan eseri **“Keramatly Korol Lýudowigiň köprüsi” (1927)** powestiniň esasy sýužeti ol Prinстон uniwersitetinde işleýän wagty kellesine gelýär. Ol bir hyýaly köpri barada eser ýazmagy ýüregine düwýär, sebäbi, Amerikada köpri milletiň guwanjy hasaplanaýar, meselem, Nýu-Ýorkuň köprüleri, San-Fransiskonyň köprüleri we ş.m.

Powest şeýle başlanýar: “Günorta wagty. Anna günü, 20-nji iýulda 1714-nji ýylda Peruda iň owadan köpri ýykyldy. Şol köprüden geçip barýan baş adam wepat bolupdyr.” Ýazyjy şol wepat bolan adamlaryň taryhyny yzarlaýar. Ilkinji bölümde ol donýa Mariýa atly gyzy Pepita gyzyna öz söýgüsi bilen zulum edýär, ikinji bölümde iki dogan birbirlerine bassaşlyk edýärler, ekiz oglanlar (Marwel we

Estaban) Kamilla Perikola atly gyzy söýýärler.

Ýene-de, Pio daýynyň ykbaly, onuň durmuşy, ugurtapyjylygy, kezzaplygy beýan edilýär. (Ol erkinligi, aýallary we ispan edebiýatyny gowy görýär, şeýlelikde, monah Ýupiter bu bolan wakany derňeýär...)

Ahyrsoňy “Eger-de Hudaýyň barmagy degmese, serçäniň bir peri-de gaçmaz diýen netijä gelyär. Ol köprüniň ýerine täze köpri gurýarlar. Köpri ölüleriň we dirileriň arasyndaky söýgi. Adamlaryň aňy beýleki adamlar bilen gatnaşykda ýagtylanýar. Şu mesele we uruş täsirlerini Tornton Waýlder özüniň **“The Ides of March” “Mart idasy”**¹ (**“The Ides of March”**1948) atly romanynda beýan edýär. bu eseri ýazyjy iki sany dostuna bagyşlap ýazýar.

Olaryň biri Laura de Boris, rim şahyry, Mussolinä garşy göreşde wepat bolýar, beýlekisi Eduard Şeldon gözünüň körlügi zerarly 20 ýyllap ýöremän ýatsa-da, adamlara akyl öwreden, şatlyk beren adama bagyşlanýar. Bu eseriň maksady Ýuliý Sezaryň taryhyny görkezmek däl-de eserde ähli zatda tertip, hudaýyň emri barmy, ýa-da adam diňe özi hemme zady çözmelimi diýen mesele goýulýar.Şol sebäpli roman allegorik häsiýete eýedir. Eserde Sezar adama diňe öz jogapkärçilik duýgusy daýanç bolup biler diýen netijä gelyär. Eserde ol ilki bişişen döwlet işgäri hökmünde görkezilse, soň onuň geçmişde Müsüriň “şatlyk” öýlerinde şady-horramlykda entänligi görkezilýär.

Sezar özüniň garşysyna dildüwşik bardygyny bilse-de, onuň önüni almaýar, sebäbi bu töweregindäki adamlar kuwwatly Rim döwletini gurmaga ýaramsyz. Ol Tibr derýasynyň akymyny göneltmegiň usulyny tapyp ýörite ajaýyp ýer gazyjy enjam bilen derýanyň akymyny giňeldýär, emma adamlar şony baryp görmäge-de ýaltanýarlar.

Bu romandan soň Tornton Waýlder köp wagtlap eser ýazmaýar. 1967-nji ýylda çykan onuň **“Sekizinji gün”**

¹ **Mart idasy**-mart aýynyň 15-nji günü

romany ýene-de batbagtçylykdan başlanýar. Adam öldürilipdir we jenaýaty etmedik adamy günäkärläp, sud edýärler. Tutuş romanyň dowamynda hakyky jenaýatçynyň kimligi anyklanýar. Emma ol bir wajyp däl. Ýazyjyny adalatsyz günä yönkelen adamyň durmuşy gyzyklandyrýar.

Eseriň “Sekizinji gün” diýip atlandyrylmagynyň sebäbi Hudaý dünýäni ýedi günde ýaradypdyr. Eserde adamyň aňynyň täzelenip, täze durmuşa aýak basan “sekizinji günü” görkezilýär.

Eserde Jon Barrington Eşliniň (Koultaun ş.) şol şäherde ýaşayan Brekenrij Lansingi şldürenligi barada gürrüň berilýär. Ony günäli diýip hasap edýärler we baş gije-gündizden soň ol öldürilmäge alnyp barylýaka ýolda gaçýar. Bu jenaýat işini “Eşliniň işi” diýip atlandyrýarlar. Bu iş barada köp gürrüňler ýüze çykyar...

Baş ýyldan soň Eşliniň günäsizdigi anyklanýar.

Ýudjin O’Nil (1888-1953)

Amerikan teatrynyň, dramaturgiýasynyň görnükli wekili Ýudjin O’Nil gelip çykysy boýunça Jeýms O’Niliň masgalasynda Nýu Ýorkda dogulýar. Onuň çagalygy teatr aktýorlarynyň arasynda geçipdir, Sonuň üçin O’Nil teatrda görkezilýän oýunlaryň hiline, temalaryna örän belet bolupdyr. Ýudjin

O'Nil orta mekdebiň okuwyny gutarandan soň Prinston uniwersitetinde (1906) okaýar we ýetismeýänligi üçin okuwdan çykarylýar. Birnäçe islerde isleýär. 1909-nji ýylda öýlenýär we 1912-nji ýylda aýrylysýar. Günorta Amerika, Afrika, Ýewropagidýän parahoda matros bolup ise girýär. Sergezdan bolup gezýär, içýär, näsaglaýar, özüni öldürjek bolýar, ahyrsoň ýarym ýyllap Nýu Londonda tuberkuloz sanatoriýasynda özüni bejertmeli bolýar. Soňra drama ýazmak bilen mesgullanýar. Onuň irki dramalary deňiz temasy bilen baglanysykly. Olarda basdan geçirmelere we azatlyga bolan isleg belent ýaňlanýar. Ýöne deňiz aldawçy, howply bir güýç diýip **“Anna Kristi”** atly “deňiz temaly” pýesada aýdylýar.

Anna Kristi gezegen aýal bolupdyr. Ol ony gizlemändir. Onuň dili-de “köçe dili” bolupdyr.

Ýudjin O'Niliň meshur pýesalarynyň biri **“Çynar agajynyň asagyndaky söýgi” (1924)** eserinde bir masgalanyň çäklerinde bolup geçýän gatnasyklary derňeýär. Onuň köp pýesalarynda Freýdizm täsiri duýulýar. O'Nil Pulitzer we nobel baýragynyň eýesidir. (1936)

Ýudjin O'Nil 1953-nji ýylda birnäçe gün ölmezden öň “Myhmanhanada doguldym we myhmanhanada hem ölmeli boldum” diýipdir.

Urusdan soňky döwürde onuň iň tanymal pýesasy sahnada goýulýar.

“Uzak günüň gijä syýahaty” (1956) atly bu pýesada jemgyýetiň keselleriniň masgalany zäherleýisi görkezilýär. Belli bil derejede pýesada Ýudjin O'Nil öz masgalasyny görkezýär. Göräýmäge oňat masgalada (Taýronlaryň masgalasy) kiçi ogly Edmun deňizde köp ýüzüp öýkenini keselledýär, beýleki ogly Jeýms arakhor bolýar, ejesi Meri

Kewan Taýron tirýek çekýär, kakasy güýçli romantik aktýor, gysganç, ýer alyp satýan biznesmene öwrülýär.

“Buz satyjy gelýär” (1946) atly dramasynda durmusyň iň pes gatlagynda, öýsüz-öwzarasyz adamlaryň durmusy görkezilýär. Pýesanyň dört sany esasy gahrymany bar: Gije ýatylýan külbäniň eýesi, Lerri atly adam, ýas ýigit Perrit we kommersant Hikki. (ol dasardan, “azatlykdan gelen” adam.) Ol hemise hojaýynyň doglan güni gelýär.

Hikki bu dünýäni ýigrenýär, ol ony buzly beýewana, çöle öwürmek isleýär...Bu pýesada Amerikanyň “kiçi adamlarynyň” durmuşy görkezilip bu durmuşyň olary nirä,nähili ýagdaýa düşürjekdigi görkezilýär.

Ernest Hemingueý (1899-1961)

Amerikan ýazyjylarynyň içinde Ernest Hemingueýiň döredijiligi aýratyn orun tutýar. Onuň eserleri Amerikanyň we Ýewropanyň köp ýazyjylaryna täsir edipdir.

Hemingueýiň diňe bir eserleri däl, onuň öz durmuşy hem dürli gyzykly wakalardan doly bolupdyr.

Ernest Miller Hemingueý 1899-njy ýylyň 21-nji iýulynda Çikagonyň golaýynda ýerleşen Ouk-Park şäherjiginde eneden dogulýar. Onuň kakasy lukman bolupdyr, ejesi aýdym aýtmany gowy görýär eken.

Onuň çagalyk döwri gür tokaýlara bürenen Miçigan şatynda geçipdir. Ol 1917-nji ýylda orta mekdebi tamamlýar. Orta mekdebi gutaransoň Hemingueý birnäçe

wagtlap “Kanzas Siti Star” gazetiniň habarçysy bolup işleýär.

Hemingueý 19 ýaşynda, 1918-nji ýylda 1-nji Jahan uruş döwründe Italiýada amerikan sanitar goşunynda meýletin gulluk edýär we şol döwürde agyr ýaralanýar. Şol uruş döwründe gören eşiden zatlary Ernest Hemingueýde örän güýçli täsir galdyrýar. Uruş gutaransoň Hemingueý amerikan gazetleriniň habarçysy hökmünde Parižde ýaşaýar. Ernest Hemingueý Parižde döredijilik işi bilen çuňňur gyzyklanýar we şol ýerde Gertruda Staýn atly ýazyjy aýalyň edebiýat topary

bilen tanyşýar. Parižde ýaşaýan amerikan ýazyjylary Ernest Hemingueýiň zehinli ýazyjydygyna şonda göz ýetirýärler.

1923-nji ýylda Ernest Hemingueýiň “**Üç hekaýa we on goşgy**” atly ilkinji eserler ýygynyň çapdan çykýar. Şol ýygynyň yzysüre ýazyjynyň “**Biziň zamanamyzda**” (1925) atly hekaýalar ýygynyň neşir edilýär. Ol hekaýalarda ýazyjy Nik Adamsyň keşbiniň üsti bilen özüniň demirgazyk Miçiganda geçen ýaşlyk ýyllary barada gürrüň berýär. Şol hekaýalarda E.Hemingueý parahat durmuş sahnalaryny suratlandyrýar. Ýaş ýigit Nik Adams uruşyň adamlara örän uly betbagtçylyk getirýändigine göz ýetirýär.

1926-njy ýylda Ernest Hemingueý özüniň “**Gün hem dogýar**” atly ilkinji romanyny ýazýar.

Romanyň ikinji ady “**Fiesta**”¹ diýlip atlandyrylypdyr. Sebäbi eseriň ikinji ýarymy Ispaniýanyň Pamplona şäherinde bolup geçýär. Eseri baş gahrymany Jeýkob Barns, onuň dostlary Robert Kon, Bill, Maýkl hem-de Bret Eşli Ispaniýanyň Pamplona şäherinde ýedi günläp dowam edýän fiýesta baýramçylygyny görmäge gidýärler. Ol baýramçylyk esasan öküž bilen uruşýan matadorlaryň² her günki stadiondaky çykyşlary bilen baglanşykly. Öküž bilen uruşýan batyr matadorlaryň täsin oýnuny görmäge Fransiýadan, Angliýadan, Ýewropanyň beýleki ýurtlaryndan turistler gelýär. Ine şol turistleriň içinde Jeýkob Barns we onuň amerikalý dostlary hem bar. Olar esasan Parižde ýaşap dürli gazet-žurnallar üçin işleýän žurnalistler we ýazyjylar.

Romanyň birinji ýarymynda wakalar Parižde, Wenada, Italiýada, Angliýada bolup geçýär.

Žurnalist Jeýk Barns göräýmäge mert, durnukly, güýçli adam. Ol Italiýanyň frontunda, uruşda agyr ýaralanýar. Uruşdan soň Parižde žurnalist bolup işleýär. Şol uruşda gören zatlary, agyr ýaralanmasy oňa ruhy tarapdanam täsir edýär. Ol uruşyň adamyň, ynsanyň durmuşyny zaýalap, tagma basýandygyna göz ýetirýär we öňki möwç urýan arzuw-hyýalaryny ýitirýär, hatda özüniň bir wagt frontda ýaralanyp gospitalda³ ýatanda tanşan medsestra bolup işläň Bret atly aýal bilen soňky duşuşyklary-da ony belli bir maksada gönükdirmeyär. Onuň kalbynda Brete bolan söýgi

¹ **Fiesta** – ispança “baýramçylyk” diýmekligi aňladýar.

² **Matador** – Ispaniýada ýörite öküž bilen başa-baş söweşýän adam.

³ **Gospital** – harby hassahana.

entek ýaşaýar, çünki Bret ýaş matador bilen söýgä ulaşyp başga şähre gidip, kyn ýagdaýa düşende-de Jeýkob Barns gürrüňsiz oňa kömege ýetişýär. Ol Breti, Bretiň hem özüni söýýändigini bilýär, ýöne eserde gahrymanlaryň özüni alyp baryşlary kelebäniň ujuny ýitiren, maksatsyz adamlary ýada salýar. Olar hemişe barlarda, restoranlarda ýa-da garbanyşhanalarda iýip-içip, serhoş bolup oturýarlar. Olaryň gürrüňleri-de iýmitiň, gowrulan towugyň, içilýän içgileriň sowuklygy ýa-da olaryň hili baradaky temalardan daşlaşmaýar.

Eseriň gahrymanlary uruşy ýatlamany gowy görmeýärler. Çünki uruş bir betbagtçylykly hadysa bolup olaryň aňynda ornapdyr. Şonuň üçin Barnsyň dosty Maýklyň uruşda alan medallary barada ýatlamalary onuň şol medallara gymmatly bir sylaglar hökmünde seretmeýändigini görkezýär.

Romanda uruşdan gaýdyp gelen adamlaryň aňynda göwniçökgünçilik, durmuşa biperwaýlyk duýgularynyň dörändigi görkezilýär. Çünki olar durmuşda belli bir maksat tutup, öz orunlaryny tapyp bilmeýärler. Şoňa görä-de olara edebiýatda “**ýitirilen nesil**” diýlip at berilýär.

1927-nji ýylda Ernest Hemingueý Amerika Birleşen Ştatlaryna gaýdyp gelýär.

Ernest Hemingueýiň üçünji eseri “**Ret bol ýarag**” (1929) atly romanydyr. Bu kitaby Hemingueý ilki Parižde, soňra ABŞ-da we ABŞ-dan dolanyp Parižde 1929-njy ýylyň ýaz aýlarynda tamamlýar.

“Men şu kitaby ýazanymdaky ýaly hiç haçan özümi şeýle bagtly duýmandym”¹, diýip Ernest Hemingueý ýazýar.

Bu roman uruşy ýazgarýan, onuň adamzada betbagtçylyk getirýän hadysadygyny görkezýän eserdir.

Romanyň wakalary 1-nji Jahan uruşy döwründe Italiýa-Awstriýa frontunda 1917-nji ýylda bolup geçýär.

Romanda 1-nji Jahan uruşynyň ähli pajygaly sahnalary, onuň pidalary amerikan leýtenanty Frederik Genriniň durmuşy bilen baglylykda suratlandyrylýar.

Leýtenant Genri harby sanitar bölüminde gulluk edýär we Italiýany ýüregi bilen söýýänligi üçin öz borjuna ak ýürek bilen ýerine ýetirýär. Emma onuň uruşda gören zatlary, duçar bolan ýagdaýlary oňa bu uruşyň manysyzdygyny, adamlary maýyp-müjrip edip, ýaş ýigitleri gyrgyna berýändigine göz ýetirýär.

Genri frontda agyr ýaralanýar. Onuň ýanyndaky Passini atly ýoldaşynyň iki aýagyny ýarylan top okunyň bölekleri mynjyradýar. Ol agyr ýaradan ölýär. Romanda uruşyň ýowuz, rehimsiz sahnalary ussatlyk bilen suratlandyrylýar: “Öliler bir gapdalda tertipli goýulypdyr. Lukmanlar ýeňlerini eginlerine çenli çermäp işleýärdiler we olar gassaplar ýaly gyzyldy. Nosilkalar² ýetmeýärdi. Yaralylaryň käbiri inleýärdi, ýöne köpüsi ýuwaş ýatyrdylar.”³

¹ Хемингуэй Э. Собрание сочинений в четырех томах. Москва, 1981, том 2, 7 sah.

² **Nosilka** – iki uzyn taýaga brezent mata çekilip ýaralylary, nähoşlary götermek üçin ulanylýan enjam.

³ Хемингуэй Э. Собрание сочинений в четырех томах. Москва, 1981, том 2, 52 sah.

Bu roman diňe bir uruşy paş ediji eser bolman, ol Şekspiriň “Romeo we Julýetta” atly tragediýasyndaky ýaly çuň ynsan söýgüsini beýan edýär. Uruşyň aýlyganç, her güni dürli garaşylmadyk betbagtçylyklardan doly wakalarynyň içinde Frederik Genri Ketrin Barkli şepagat uýasyny tüýs ýürekden söýýär.

Bu söýgi bilen Genri we Ketrin uruşdan goranyp bagtly boljak bolýarlar. Emma uruşyň tüweleý ýaly aldymberdimli durmuşynda ýazyjy ynsanyň bagtly bolmajakdygyny görkezýär. Ketriniň çagasy öli dogulýar. Çaga dogulandan soň Ketrin aradan çykýar. Ketriniň ölümüne göniden göni uruş sebäp bolmasa-da okyjy onuň ölümünüň düýp sebäbiniň uruşyň agyr şertlerinden gelip çykýandygyny görýär. Şeýlelikde Frederik Genriniň ýaragyny taşlap, uruşy ret edip Şweýsariýa gidip, Ketrin bilen bagtly bolup ýaşamak arzuwy puja çykýar.

Ernest Hemingueýiň bu romany uruşyň wagşyýana, ynsan bagtyny, ynsan durmuşyny harlaýan, ýok edýän gara tüweleý ýaly bir hadysadygyny görkezýär.

Ernest Hemingueýiň “Ret bol ýarag” atly romany ýazyjynyň öz durmuşy bilen hem göniden göni baglanyşyklydyr. Sebäbi Hemingueý 1-nji Jahan uruşy döwründe meýletinlik bilen sanitar batalýonynda Fransiýada gulluk edip ýaralanýar we soňra alty aýlap hassahanada ýatmaly bolýar. Ýazyjy “Ret bol ýarag” atly romanynda özüniň uruşda gören-eşiden zatlaryny beýan edýär.

Ýazyjy bu romandan soň hem birnäçe ajaýyp eserler döredýär. Onuň **“Öýleden soňky ölüm” (1932), “Ýeňiji**

hiç zat almaýar” (1933), “Afrikanyň ýaşyl baýyrlary” (1935) we hekaýalar toplумы ynsan durmuşynyň dürli taraplaryny açyp görkezýär. Ernest Hemingueýiň eserlerinde wakalar, gahrymanlar turuwbaşdan bir filosofik ideýadan, bir syýasy ýörelgeden ugur alnyp görkezilmeýär. Ýazyjy mümkin – gadar hiç bir tarapyň pikirine uýman ähli zady ýönekeý adamkärçilik kanunlary bilen ölçeýär. Ikinjiden Hemingueý öz gahrymanlary barada köp gürrüň berip oturman olary durmuşda bolşy ýaly görkezýär. Şoňa görä-de gahrymanyň durmuşynda bolup geçýän, birbada göräýmäge ujypsyzja zatlary, nahar iýişi, howa baradaky we gaýry zatlar baradaky gürrüňleri gepleşik diline mahsus sözlerde, gysga jümlelerde berilmegi wakalary, gahrymanlary okyja has aýdyň we duýarlykly görkezmäge kömek edýär.

Ernest Hemingueý Floridada ýaşan döwründe **“Almak we ýitirmek” (1937)** romanyny ýazýar. Bu romanda ýazyjy Garri Morganyň keşbiniň üşti bilen adamyň näme üç kanuny ret edip, jenaýat ýoluna düşüşini görkezýär. Ýazyjynyň pikirine görä Garri Morganyň pajygaly ykbaly jemgyýetiň durmuş şertlerinden gelip çykýar. Şeýle-de ýazyjy eseriň soňunda adamyň ýekelikde hiç bir maksada ýetip bagtly bolup bilmeýändigini ölüm halynda ýatan Garri Morganyň **“Barybir adam ýekelikde hiç zat edip bilmeýär”** diýen sözleri bilen aýdýar.

Ernest Hemingueýiň işenňir we wakalara baý durmuşy onuň döredijiligi bilen berk baglanyşykly bolupdyr.

1937-nji ýylda faşizmiň birleşen güýçleri Ispaniýa çozanda, Hemingueý meýletinlik bilen Ispaniýa gidýär we faşizmiň bet pygyllaryny, jenaýatçylykly uruşyny näletläp **“Ispan topragy” (1938), “Ispan esgeri” (1938),**

“Madridli sürüjiler” (1938) we başga-da birnäçe eserler, makalalar ýazýar. Ýöne Ispaniýadaky graždanlyk uruşyna bagyşlap ýazan iň uly eseri **“Kim üçin jaň kakylýar” (1940)** atly romanydyr. Bu romanda amerikaly Robert Jordan ispan halkynyň tarapynda faşistlere garşy göreşýär. Romanda Ispan halkynyň faşizme garşy gahrymançylykly göreşi ýönekeý, emma täsirli çeperçilik serişdeleri bilen suratlandyrylýar.

Ernest Hemingueý ömrüniň aglaba bölegini diýen ýaly uruşa, faşizme garşy göreşe sarp edipdir diýsek ýalňyş bolmasa gerek. 1-nji Jahan uruşyny näetläp ýazan “Ýarag bilen hoşlaşyk” romanynyň sözbaşysynda “...dünýäde hemişe diýen ýaly uruş gidýär, şonuň üçin ölüm getiriji hapa, hapa jenaýat bolan uruşa ýazyjy hiç haçan biperwaý seredip galyp bilmez”,¹ diýip ýazyşy ýaly, E.Hemingueý 2-nji Jahan uruşy döwründe-de faşizme garşy göreşe aktiw gatnaşýar we öz goşandyny goşýar. Ol Kubada ABŞ-nyň kontrrazwedka bölümünde, faşistleriň ol ýere aralaşan suwasty gämilerine garşy göreş alyp barýar.

1944-1945-nji ýyllarda bolsa Angliýa baryp, faşizme birigip göreşýän soýuzdaşlaryň Fransiýa – kenarynda düşüren ägirt uly desant operasiýasyna, ýagny “ikinji frontynyň” söweşlerine gatnaşýar. Şol söweşlere E.Hemingueýiň ogullary-da gatnaşypdyr. Şol döwürde E.Hemingueý nemes faşistlerine garşy göreşýän partizanlaryň arasynda-da bolýar.

E. Hemingueý durmuş wakalaryna şeýle işeňňir gatnaşmagy, hemişe ýagşylygyň tarapynda ýamanlygyň

¹ Хемингуэй Э. Собрание сочинений в четырех томах. Москва, 1981, том 2, 9 sah.

garşysyna göreşmegi onuň ynsanperwer ideýalara ýugrulan eserlerinde-de öçmejek yz galdyrypdyr.

Ernest Hemingueý 1951-1952-nji ýyllarynda Kuba respublikasynda ýaşan ýyllarynda özüniň uly meşhurlyk gazanan **“Goja we deňiz” (1952)** atly powestini ýazýar. Bu eseri üçin ýazyjy 1953-nji ýylda Pulitsiýer baýragy we 1954-nji ýylda Nobel baýragy bilen sylaglanýar.

Ernest Hemingueý 1961-nji ýylyň 2-nji iýulynda Aýdaho ştatyndaky Ketçem şäherjiginde aw tüpeniniň göçmegi zerarly ýaralanyp aradan çykýar.

1945-2000-nji ýyllaryň Günbatar Ýewropa edebiýaty

Giriş

1945-nji ýyldan soň dünýäde uly özgerişler bolup geçýär. Sowet Soýuzy uruşda ýeňmek bilen Ýewropada birnäçe ýurtlar halk-demokratik döwletlerini gurýarlar. Öňki soýuzdaş bolan ABŞ, Angliýa, SSSR soňra «sowuk uruş» syýasatyny, alyp barýarlar. Biri – birine garşy güýçli ýaraglary, raketalary çenäp goýýarlar hem-de gazet, žurnallarda, köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde SSSR –iň we Günbatar döwletleriň arasynda ýiti göreş gidýär. Bu göreş edebiýata-da öz täsirini ýetirýär. Aziýa, Afrika ýurtlarynda köp ýurtlar kolonializmiň gulçulygyndan azat bolmak üçin göreşýärler.

Günbatar Ýewropa ýurtlarynda «adam maddy üpjünçilige aýratyn orun bermeli, ol köpräk özüne sarp etmeli, ýagny gazanmaly, lezzet bilen ýaşamaly», diýlen sygar öňe sürülýär. Bir söz bilen aýdylanda Günbatar

Ýewropada, ABŞ-da «sarp ediji jemgyýetiň» durmuşynyň ähli gözelligi, artykmaçlygy, olaryň doklugy, baýlygy, lezzetleriň görnüşleri we ş.m. kinofilmlerde, edebiýatda wasp edilýär. Şeýlelikde «**köpçülik edebiýaty**», «**köpçülik medeniýeti**» diýlen düşüňjeler döwlet syýasatynyň bir bölegine öwrülýär. Ýagny adamlar, ýaşlar diňe özi üçin ýaşamaly, şu gün gazanmaly, şu gün sarp etmeli, lezzet almaly, jemgyýetiň meseleleri üçin kelläni agrytmaly däl. Jemgyýetiň meselelerine, syýasata goşulmak gerek däl diýlen ideýalar edebiýata-da ýaýraýar.

Emma Ikinji Jahan uruşynda faşizme garşy göreş, uruşyň gidişinde ýüze çykan adamzada garşy jenaýatlar edebiýatda uly yz galdyrýar. Ikinjiden, uruşdan soňky döwürde 1950-nji 1960-njy ýyllarda kapitalistik döwletlerde durmuş gowlaşýar ýöne şol bir halatda jemgyýetiň içki gapma-garşylyklary ösýär. Bir tarapdan sosialistik döwletleriň döremegi, ikinji tarapdan baý kapitalistik döwletleriň öz koloniýalaryndan mahrum bolmagy, mugt çig maldan, emläkden aýrylmagy, ýazyjylaryň hem iki topara, kähalatlarda birnäçe toparlara bölünmegine getirýär. Beýle bölünişik metbugatda dowam edýän syýasy göreşiň netijesinde ýäze çykýar.

Şu döwürde modernizm akymlyry, ýagny ekzistenstalizm (Kafka, Sartr, Kamýu). kapitalistik sistemanyň esasy ideologiýasyny düzýär, pessimizmi döredýär. Jemgyýetde adam gorky bilen ýaşaýar. Ol Frans Kafkanyň (1823-1924) görkezişi ýaly «býurokratik galany» alyp bilenok. Şol «galanyň» durmuşy bulam-bujarlykdan, azgynçylykdan doly hem-de adamlar biri-birinden üzňe, olar ýekelikde ýaşaýarlar, ýöne hiç kim olaryň diýýän zatlaryny diňlemeýärler. Adamlar, daşky, olary gurşaýan

dünýäniň ýesiri, adam Kafkanyň görkezişine görä «awçydan gaçýan haýwana meňzeýär», «döwlet hiç kimi eesitmeýän we kabul etmeýän bir býurokratik zatdygyny» özüniň «GSala» (1921-1922) we «Derňew» (1914-1915) we beýleki romanlarynda görkezýär, adam Kanunyň gapysynda ölýär.

Kafkanyň ideýalary uruşdan soňky döwürde-de ýaşamagyny dowam edýär, «köpçülik edebiýaty, medeniýeti» diýlen akym bilen birlikde hakyky ynsanperwer, gumanistik edebiýatyna garşy durýar, ýa-da ony inkär edýär. Şol bir halatda dürli akymlar, edebiýatda täze görnüşleri tapmak meýilleri döreýär. Edebiýatda ahyrzaman temasy, geljekde bolup geçjek betbagtçylyklar, uruşlar edebiýatda beýan edilýär. Ylymyň gazananlaryna garşy çykýan ýazyjylar, ylymyň adamzat jemgyýetine garşy durýandygyny, onuň ahyrsyny dünýäni atom, wodorod bombasy bilen ýok etjekdigi barada duýduryşlar berýärler.

Ine şeýle ýagdaýda realizm akymy dürli modernistik akymlaryň täsirine düşýär. Realistik eserlerde mifologik temalar beýan edilýär, ýa-da durmuş wakalarynyň beýan edilişi tertipsiz, özara baglanyşyksyz beýan edilýär ýa-da wakalar wagtal-wagtal gaýtalanyp durýarlar. Meselem, Kolumbiýaly ýazyjy **Gabriel Garsiya Markesiň(1928nji ý.doglan)** „**Ýalňyzlygyň ýüz günü**“ romanynda wakalar her günki real durmuşy anyk, real görkezmek bilen bir hatarda, aýratyn gahrymanlaryň durmuşynyň beýany jadyly erteki ýaly beýan edilýär. Bu akyma „**jadyly realizm**“ diýip at berýärler. Onuň üstesine-de, köp ýazyjylar freýdizmiň, ekzistensializmiň ýa-da «antiroman» akymlarynyň täsirine düşýärler.

Edebiýatda «gaharlanan ýaşlaryň», «işçi ýazyjylaryň» eserleri döredilýär. Olar durmuşyň dürli meselelerine protest bildirýärler, ýöne bu çylşyrymly meseleleri nädip çözmelidigini bilmän, ahyrsoňy ýene-de öňki buržuaz peýdakeşligine gaýdyp barýarlar.

Realistik edebiýatda-da öňki pul we karýera (ösüş ýoly) temalary dăp boýunça beýan edilýär, ýöne şol tema bilen baglanyşykly ähli gapma-garşylyklar hem görkezilýär.

Jemgyýetde «köpçülik medeniýeti» (mass culture) uly güýje öwrülýär. Her hili pes çeper eserler köp sanda owadan görnüşde, reklama edilip satylýar. Adamlary ýöntem ruhy we maddy islegleriň çäginde, umuman «ideýasyzlyk» derejesinde saklamaga çalyşýarlar. Jemgyýetiň, durmuşyň meselelerini tehniki progress, kompýuterler çözer diýen pikirleri ýaýradýarlar we milliligiň gerek dăldigini nygtaýarlar, ýagny bütin dünýä Günbatar Ýurtlaryň, ABŞ-nyň standartlaryna iru-giç geçeri diýip nygtaýarlar. Şonuň üçin häzir «globalizatsiýa» ideýasy öňe sürülýär. Ýagny pully adamlar halkara kapitaly birikdirip dünýä bazarlaryny bölüşýärler.

Elbetde dünýä edebiýatynyň häzirki zaman ösüşinde ýüze çykan bu hadysalar, akymlar dünýä edebiýatynyň bir meňzeş dăldigini görkezýär.

XX asyrda dünýäniň köp döwletleri özbaşdaklyk alyp, ol ýurtlaryň edebiýatlary öz milli dăplerini dowam etdirip, täze ösüş ýoluna düşdiler. XXI asyrda dünýäniň ähli döwletleri indi adamzadyň öňünde duran syýasy, ykdysady, gumanitar, ekoliki meseleleri bileleşip, dostlukly gatnaşyklaryň üsti bilen çözmegiň

ýoluna düşdiler.Bu özgerişler hem öz gezeginde edebiýata täsir edýär.

Fransuz edebiýaty(1945-2000)
Werkor.(1902-1991)
(Jean Bruller)

Werkoryň hakyky ady Žan Brýuller bolup, ol öz eserlerini „Werkor“ diýen edebi lakam bilen ýazypdyr.Werkor Alp daglarynyň eteklerindäki gür tokaýlygyň ady.Ol ýerde uruş döwründe partizanlar nemeslere garşy göreşipdirler.Ýazyjy özüniň ilkinji nowellasyny gizlinlikde çap adi çykaranda

özünü tanatmazlyk üçin Werkor edebi lakamyny alypdyr.

Werkor 1902-nji ýylyň 26-njy fewralynda Parižde doglupdyr. Ol ýaşlygynda suratkeşlik bilen meşgullanypdyr.

1940-njy ýylda Fransiýanyň faşistik Germaniýanyň goşunlary tarapyndan eýelenmegi Werkora erbet täsir edipdir. OL şol döwürde gaýtawul beriş hereketine goşulýar. 1942-nji ýylda ol gizlen neşirýat döredýär.

Werkoryň „**Deňziň ümsümligi**“ (1941) atly nowellasy gaýtawul beriş ruhuna ýugrulan meşhur eserdir. Nowellada esasan üç gahryman suratlandyrylýar, olaryň içinde diňe Werner fon Ebrennak, nemes ofiseri gepleýär, hereket

edýär. Beýleki ikisi, garry fransuz we ýaş gyz hereketsiz diýlen ýaly görkezilýär. Garry ýanyp duran pejiň ýanynda Kresloda otyr, gyz bolsa bir zat örmek bilen meşgullanýar. Olaryň dymmagy, deňziň gaý turmazdan öňisyrasyndaky ümsümligi ýada salýar. Garry we ýaş gyz basybalyjylara garşy aktiw göreşmeýär. Olar şol basybalyjylaryň wekili Werner fon Ebrennagý sowuk garşylaýarlar.

Ofiser Werner fon Ebrennak sazanda, romantik häsiýetli adam, ikibada ol nemesler Ýewropa halklaryna azatlyk getirýär diýip düşünýär, emma soň ol uruşyň manysyzdygyny we rehimsizdigine düşünýär. Şondan soň ol bilgeşleýin ölüme tarap, Gündogar frontuna uruşa gidýär.

Werkor XX asyr fransuz edebiýatynda özüniň „**Adamlarmy ýa-da haýwanlarmy**“(1952) diýen filosofiki romany bilen meşhur bolýar. Romanda bir alymlar toparynyň Täze Gwineýada adamlara we haýwanlara meňzeş jandarlar toparlaryny tapyşlary barada gürrüň berilýär. Indi alymlar bu jandarlaryň adamlardygyny ýa-da haýwanlardygyny anyklajak bolýarlar. Bu barada köp jedel gidýär. Sebäbi şoňa çenli „adam“ diýlen düşünjäniň nähili sypatlary öz içine alýandygyny, adamyň nähili talaplara laýyk gelmelidir ylmy,ýuridik taýdan anyklanmandyr.

Romanda Duglas Templmor bir bäbege strihniň dermanyny sanjyp ony öldürip doktor Figginsi çagyryr we çagaň ölümünü tassyk etmekligi teklipl edýär hem-de polisiýany çagyryp, özüniň adam öldüren jenaýatçy hökmünde tussag edilmegini soraýar. Emma doktor Figgins polisiýa inspektory Braun ol çagany maýmyn çagasydygyny tekrarlaýarlar. Ol çaganyň ejesi haýwanat

bagyna äkidýärler. Çaga bolsa Derri atly maýmyndan doglupdyr diýlip ýazylýar.

Duglas Tempmor bolsa ol aýalyň maýmyn dældigini, adynyň bolsa Jeraldadygyny aýdyp, ol aýalyň adam we maýmyn aralyk jandarlar toparyna degişlidigini nygtaýar.

Duglas käri boýunça žurnalist, ol professor Kutberg Grimmiň teklibi boýunça ylmy barlag geçirýän toparyna goşulyp, Täze Gwineýa gidýär. Ol ýerde entek adam aýagy sekmedik bir daglyk ýerde adama meňzeş bir topar jandarlary tapýarlar. Ýöne indi bu täze tapylan jandarlara hem kim bir hili garaşýyş bilen baha berýärler.

Şol adam maýmynlaryň tapylan Takura atly jülgesi fermerleriň kompaniýasyna degişli eken. Ol kompaniýa Sidneý şäherinde ýüňi gaýtadan işleýän uly fabrigiň eýesi, baý işewür adam Wankraýzen ýolbaşçylyk edýär. Wankraýzen fermerleriň aksiýa-paýlaryny mugt diýen ýaly satyn alypdyr we indi ähli zatlar, ýerler oňa degişli bolup durýar.

Eger-de sud „tropi“ diýip atlandyrlan adam-maýmynlaryň adamdygyny tassyk etse onda olary döwlet kanunlary goraýar. Emma olaryň maýmyndygyny tassyklasa onda buržuaz işewür adamlar olhary öz ýüňi gaýtadan işleýän fabriklerinde mugt işledip biljek. Şol sebäpli olar tropileriň maýmyn diýlip karar çykarylmagynyň tarapdarlary.

Alymlyr Kutbert Grimm başlyklaýyn adam diýlen düşüňjä nämeler girýändigini anyklajak bolýarlar.

Werkoryň pikirine görä adam diýilen düşüňjä öz şahsy mertebäni duýmak, jemgyýete bir peýdaly iş etmek we öz tebigy üstünlikleriňe buýrup bilmek ýaly üç sany häsiýetler girýär. Ýazyjy romanda adam diýlen düşüňjäniň diňe bir

biologiki jandary aňlatman onuň jemgiýetde syýasy, sosial,hukuk we başga-da bir topar gatnaşyklar bilen baglansyklydygyny we şeýle sebäplere görä bu meseläniň çylşyrymlydygyny görkezýär,ýöne bu meseläniň ynsanperwerlik kanunna görä çözülmelidigi eserde nygtalýar.Şol sebäpli ýazyjy romanda tropileri işledip peýda görjek bolýan buržuaz işewür adamlary, tropileri dine salmaga ýaýdanýan ruhanylary, haýwanlara howandarlyk edýän aýallary tankytlaýar.Sebäbi ruhanylar tropi-adam-maýmynlary dine saljak bolýarlar,emma olaryň maýmyn bolup çykmagyndan gorkýarlar.Diýmek, olar tropilere ynsanperwerlik bilen garaman olar bu işde ýalňyşmakdan gorkýarlar we öz şahsy abraýyny goramak duýgusyndan ugur alýarlar.Haýwanlary goraýan aýallar bolsa tropileriň maýmyndygy belli bolsa onda olary goramak üçin göreşjek,emma tropiler adam bolup çyksa olaryň ol aýallara geregi ýok.

Werkoryň bu romanynda häzirki zaman buržuaz jemgiýetinde ynsan durmuşynyň filosofiki,syýasy,kanuny,psihialogiki we başga-da ençeme meseleleriniň entek gutarnyklky çözgüdiniň ýokdugyny görkezýär.

Alber Kamýu(1913-1960)

Franuz edebiýatynyň görnükli wekili ýazyjy we filosof, Nobel baýragynyň wekili alber Kamýu 1913-nji ýylyň 7-nji noýabrynda Alžirde dogulýar. Kamýunyň kakasy milleti boýunça fransuz oba-hojalyk işçisi bolupdyr. Kamýu bir ýaşyna ýetende onuň kakasy Marna diýen ýerde bolan söweşde ýaralanyp,gospitalda aradan çykypdyr.

Kamýunyn ejesi baý öýlerde hyzmatkär bolup işläp gazanan köp bolmadyk pullaryna Kamýu okap bilim alypdyr.

Kamýunyň çagalygy Alžiriň etregindäki garyp şäherçede geçipdir.

Alžir uniwersitetine okuwa girip, Kamýu gadymy grek filosofiýasyny öwrenip başlaýar we şol döwürde magaryfçylyk, aň-bilim ýaýratmak işine işeňňir gatnaşýar.

ABŞ-nyň edebiýaty (1945- 2000ý)

Giriş

Ikinji Jahan uruşy köp ýurtlarda uly betbagtçylyklar getirdi. SSSR- iň faşistik Germaniýany ýenmegi Yewropa ýurtlaryny faşizmin zulumyndan halas etdi. Yone bu uruşa gatnaşyp ýeniş gazanan ýurtlaryň içinde ABŞ uruşda baýady we indi dünýäde iň güýçli döwletleriň birine öwrülip, dünýäde agalyk etmek, öz bähbitlerini öňe sürmek

syýasatyna eýerdi. Emma bu döwürde, ýagny uruşdan soňky döwürde ABŞ- nyň jemgyýetiniň içki durmuşynda garyplyk, işsizlik, jynsparazlyk, ýagny rasizm, adam aýyrmak, ýagny diskriminasiýa, jenaýatçylyk ýaly hadysalar höküm sürýärdi. Ine durmuşyň şeýle hadysalary amerikan edebiýatynyň uruşdan soňky döwürde döredilen eserlerinde çeper beýanyňy tapdy. Adamlar öz durmuşyny gowulaşdyrjak bolup göreşýärler, ýöne jemgyýetiň gurluşy, onuň kanunlary bu ýekelikde göreşýän adamlaryň garşysyna çykýar.

Uruşda ABŞ faşizme garşy göreşe aktiw gatnaşýar, emma uruş döwri amerikaly baýlar üçin “peýdakeşlik döwri” bolýar. 1945-ňji ýylda faşizme zarba urulyp ýeňiş gazanylsa-da Günbatar Ýewropa ýurtlary, ABŞ, täze “sowuk uruş” dowam etdirýärler. Olaryň indi elhenç ýaragy bar. Indi ABŞ önki uruş döwründäki syýasatdan düýpgöter el çekýär. Uruş barada köp ýatlanylmaýar. GFR- iň ýa-da GDR- iň edebiýatyndaky ýaly uruş temasy ABŞ- nyň uruşdan soňky döwürdäki edebiýatynda uly orun tutmaýar. Sebäbi II Jahan uruşy başga döwletleriň ýurtlaryň çäklerinde bolup geçýär. Tersine ýönekeý amerikalylar ruslaryň çozmagyndan, bomba taşlanylmagyndan äge edipdirler. Sebäbi jemgyýetde her kim özüni bilensoň, ýekelikde ýaşaýan adamlar her bir zatdan gorkupdyrlar. Onuň üstesine-de 1950- ñji ýyllarda Makkartizm syýasaty meşhur bolýar. 1946-ňjy ýylda Jozef Makkarti senator saýlanylýar. 1950-ňji ýylda Makkarti ABŞ- nyň döwlet departamentini kommunistleriň öýjügi diýip günä yönkeýär. Köp adamlary “ABŞ- nyň duşmany” dönük, “kommunistleriň tarapdarlary” hasaplanýar we onuň tarapdarlary köp adamlary yzarlaýarlar. Demonstarsiýa

çykan adamlary, işçileri, negrleri erbet ýençýärler. Bu syýasat “makkartizm” diýip at alýar.

ABŞ- nyň edebiýatynda uruş temasy.

E. Hemingueýiň **“Derýanyň aňrýsynda baglaryň kölegesinde”** (1950) romanynda amerikan polkownigi Kantwelliň durmuşynyň gysga bölegi beýan edilýär. Ol Ikinji Jahan uruşy döwründe Triýesta şäherinde okupasion goşunda gulluk edipdir.

Romanda ol Wenesiýa şäheriniň eteginde aw awlamak üçin gelýär. Ol Renata atly aristocrat zenanyň öýünde myhmançylykda bolýar. Polkownik we Renata biri- birini söýýärler. Yöne bu gezelenç polkownigiň iň soňky sapary bolýar. Ol yzyňa gaýdyp barýarka ýürek agyrydan ölýär. Ol ölmerden öňürti Renata hat ýazyp seýfden ähli gymmatbaha zatlary almagy polkownik romanyň sonuňda wesýet edýär, uruşyn adamlara uly betbagtçylyk getirýändigini nygtaýar. Bu roman Hemingueýiň “Ret bol ýarag” romany bilen bir ideýany öňe sürýär. Romanda söýgi, dostluk, tebigatyň, Wenesiýanyň gözelligi wasp edilýär.

Ölümiň öň ýanynda polkownik Kantwell hakyky adamlara adamkärçilige, mertlige hormat goýýandygyny aýdýar. Eserde polkownik Renata uruş barada gürrüň berýär. Bu gürrünler uruşyň erbet hadysadygyny doly açyp görkezýär.

Amerikan ýazyjysy, **Irwin Shou (1913- 1984)** birnäçe romanlaryň, hekaýalaryň we dramalaryň awtorydyr. Onuň köp eserleri syýasy meseleleri beýan edýär. Shou ABŞ- nyň ahlak tarapdan kemçiliklerini paş edýär. Shounyň birinji romany **“Ýaş ýolbarslar” (1948)** Ikinji Jahan uruşynyň

netijelerini we elhenç wakalaryny beýan edýär (1939-1945). Bu onuň iň gowy eseri hasaplanýar. Onuň **“Baý we garyp” (1970)** romany hem uly meşhurlyga eýe bolýar. Irwin Shou Nýu Ýorkda dogulýar.

Norman Meýler (1923) öz eserlerinde adamlaryň özüni alyp baryşynda olaryň düşünmän, akyl eleginden geçirmän edýän işlerini derneýär. Şonuň onuň eserlerinde jyns gatnaşyklary we zorluk görkezilýär. Mailer özüniň **“Ýalanaçlar we ölüler” (1948)** atly romany bilen ilkinji gezek meşhurlyk gazanýar. Ol uruşy naturalistic häsiýetde görkezýär. Bu eserlerde uruşyň adamlara diňe betbagtlyk getirýändigini beýan edilýär.

Şu döwürde ýagny 1950-nji, 1960-njy ýyllarda **“köpçülik” edebiýaty we “sarp ediji” jemgyýet** düşüňjeleri durmuşda orun alýar. Edebiýat “bir günlük”, “wagt öldürmek” üçin bolsa, adamlar su gün tapanyny şu gün şady- horramlyga sarp edip ýaşaýarlar. Hemme zat standart, birmenzeş görnüşe, edebiýat bolsa diňe şu gün bilen ýaşaýar we beýik niýetler, arzuwlar barada pikir etmeýär. Emma muňa garamazdan ABŞ- nyň edebiýatynda uruşdan soňky döwürde uly özgerişler bolup geçýär we uly üstünlikler gazanylýar.

1950-nji, 1960-njy ýyllaryň edebiýatynda täze bir ugur, ylmy- fantastika žanry aýratyn pajarlap ösýär, çünki Amerikalylar indi ylmyň, tehnikaýyň ösmegine howatyrlyanyp seredip başlaýarlar. Onuň adamlaryň geljegine ýetirjek täsiri, zyýany barada alada edip, şu eserlerde “adam we ylmy-tehniki progress” temasyny giňden beýan edýärler. **Reý Bredberiniň “Marsian ýyl ýazgylary” (1950), Aýzek Azimowyň “Fundament” (1951) , Kurt Wonnegutyň “Pianino çalyjy” (1952)** ýaly

eserleri jemgyýetde adamyň ruhy sagdynlygy barada meseleleri gozgaýar.

Edebi akymlar:modernizm akymy

Modernizm (fransuz “moderne” häzirki zaman) sözünden gelip çykypdyr. Bu akym Birinji Jahan uruşyndan soň ýüze çykan realistic däl akymlaryň umumy adydyr. Meselem: ekspressionizm, kubizm, futurism, sýurrealizm, abstraksionizm we beýlekiler bu akyma degişlidir.

Modernizm ylym we tehnikanyň ösen buržuaz jemgyýetiniň önümidir. Bu ýazyjylar durmuşy öňki realizm usulynda görkezmegiň indi “könelişendigini”nygtap, onuň deregine, täze edebiýat tärlerini, görnüşlerini häzirki zamanyň çalt ösýän ylym we tehnikanyň ösüşi bilen baglanyşdyrjak bolup çalyşýarlar, çylşyrymly,göçme manyly,käte hiç hili manysyz täze edebiýat tärlerini tapjak bolup, durmuşy öwrenmekden daşlaşýarlar we dekadans akymyna golaýlaşýarlar. Modernizm buržuaz jemgyýetinden çetleşýär, oňa keseki gözi bilen seredýär. Ony ýigrenýär, durmuşyň manysyzdygyny, jemgyýetiň tertipsiz ýaşaýandygyny nygtaýar.

“Aň akymy” edebiýaty.

Bu akymadamyň psihikasyny, aňyýetini “içinden” göni suratlandyrýar. Adamyň içki oý-pikirleri çylşyrymly we ösüşde görkezilýär. Ilkinji gezek bu edebi täri XVIII asyr inlis ýazyjysy Lorens Stern özüniň “Tristram Şendiniň durmuşy we pikirleri” (1767) we “Sentimental syýahat” (1768) atly romanlarynda ussatlyk bilen gahrymanlaryň duýgularyny, olaryň “akylynyň oýunlaryny” görkezipdir.

XIX asyrda fransuz realist yazyjysy Stendal özüniň “Gyzyl we gara”romanynda özünden öňki romantikleriň “içiňi dökmek” täriniň deregine içki monology ulanýar. Sebäbi içki monolog gahrymanyň içki ruhy ýagdaýyny has doly açyp görkezýär. Içki monology uly epiki beýana goşmak tärini bolsa rus yazyjysy L.N. Tolstoý “Uruş we parahatçylyk” ,“Anna Karenina” romanlarynda giňden ulanylypdyr.

Modernizm edebiýatynda “aň akymy” tärini Marsel Prust, Jeýms Joýs we beýleki birnäçe ýazyjylar edebi usul hökmünde ulanyp, tutuş eseriň dowamynda gahrymanyň diňe içki dünýäsini, göýä derýanyň akymy ýaly, örän jikme-jik suratlandyrýarlar. Ýöne wakalar yzygiderli däl-de tötänleýin, özara baglanyşyksyz beýan edilýär. Meselem M. Prustyň “Ýiten wagtyň gözleginde” romanynda gahryman bir gezek çay içip otyrka birden tötänleýin agzynda çagalykda gowy gören “Madlena” atly kökesiniň tagamyny duýup, çagalykda başdan geçiren durmuşyny ýatlap “ýiten wagty” gözleýär. Häzirki real durmuş onuň üçin wajyp däl, şol ön ýaşalan durmuş ýokary derejede gymmatly diýen pikiri ýazyjy nygtaýar.

Jeýms Joýsuň “Ullis ” (1922) atly romanynda bir gahrymanyň däl-de birnäçe gahrymanlaryň içki oý-pikirleri görkezilýar we olar bir gije- gündiziň içinde biri- biri bilen duşuşýarlar. Joýs aň akymyny akyl ýetirilip döreýän içki oý-pikirleri has çuň, akyla eýermeýän, “duýulmaýan” çunlukda görkezýär.

Daş-töwerekdäki durmuş yzygiderli däl-de gahrymanlaryň anyňdan geçen durmuş bölekleri görnüşinde görkezilýär. Netijede durmuşyň özara baglanyşygy ýityýar. Tutuş roman бүtewi durmuşy däl-de

böleklenen durmuşy görkezýär. Sebäbi Joýs we Prust adamyň durmuşynyň tertipsizdigini, onuň aňynyň ynjklygyny, näzikligini görkezmek isleýärler.

Şeýle-de olar adamyň mümkinçiliklerine,güýjüne,onuň durmuşyň meselelerine düşüniş,olary çözüp biljekdigine ynanaýarlar.Ýagny,adam dünýäni bilip bilmez we onygowulaşdyrybam bilmez diýen pikire eýerýärler.

Emma realist ýazyjylar”aň akymy”täri ös eserlerinde ýerlikli ulanyp,gowy netijeler gazanýarlar.ABS-nyňedebiýatynda”aň akymy”täri E.Hemingueýiň,J.Apdaýkyň,W.Folkneriň eserlerinde ulanylypdyr

Ernest Hemingueý (1899-1961)

Ernest Hemingueýiň uruşdan soňky döwürde ýazan “Goja we deňiz”powesti şol döwürde uly meşhurlyk gazanýar we bu powest barada dürli gapma-garşylykly pikirler aýdylýar.Sebäbi bu powestde adamyň mertligi,maksadyna ýetmek üçin göreşi temalary bilen birlikde adamyň ýekeligini we onuň jebir jekişi hem görkezilýär.Bu powesti üçin ýazyja 1953-nji ýylda Pulitzer baýragy,1954-nji ýylda Nobel baýragy berilýär.

“Goja we deňiz” powesti.

Powestiň gahrymany balykçy goja Santýago şowsuzlyk üstüne şowsuzlyga uçraýar: “Golfstrimde gojanyň ýeke-täk özi gaýygynda balyk tutardy. Ol segsen dört günläp deňze çykda-da, bir balyk-da tutup bilmändi. Ilkinji kyrk günde onuň ýanynda bir oğlan hem bolupdy. Emma olar her gün hiç zat tutup bilmän boşja gelerdiler. Diňe şoňa görä-de, oglanyň ata-enesi oňa goja hakynda “baryp ýatan bagtsyz”

diýip aýdypdy”¹, diýen sözler bilen başlanýan bu eser gojanyň garrylyk döwrüni görkezýär. Goja balykçylyk bilen gün görýär. Onuň ýakyn dosty kiçijik oglanjyk goja hemişe kömekleşýär we şowsuzlykda duýgudaşlyk bildirýär. Gojanyň garyp durmuşynda iýmäge nahary bolman ýagdaýynda oglanjyk gidip restorandan oňa nahar getirip berýär. Gojanyň ýyrtyk, könelişen ýamaly egin-eşiklerine seredip: “Muňa täze köýnek, gyş kurtkasy, nähili hem bolsa bir aýakgap we ýene bir odeýal gerek”², diýip pikir edýär.

Goja hem oglanjygy gowy görýär. Ol oglanjyga balyk tutmany öwredýär. Goja uly bir balyk tutmagy arzuw edýär. Oglanjyk gojanyň iru-giç uly balyk tutjakdygyna ynanýar, oňa göwünlik berýär. Goja balykçy deňizi gowy görýär. Ol deňiz jandarlaryny gowy tanaýar. Zäherli ýüzgüçli fizaliýleri halamaýar. Olar çeňňegini ýüpüne öz zäherli sülekeylerini çalanlarynda balykçynyň ellerine ýara çykýar eken. Muny bilýän garry deňiz pyşbagalarynyň zäherli fizaliýleri iýýändigini lezzet alyp synlaýar. Goja pyşbagalary adamlaryň öldürýändigine gynanýar. “Meniňem ýüregim şolaryň ýüregi ýaly, meniň aýaklarym we ellerimem olaryň aýaklaryna meňzeş” diýip, goja pikirlenýär.

Deňiz gojanyň iň söýgüli mekany. Ol her bir balygyň, deňiz guşlarynyň hereketlerini synlap ol deňizde näme boljakdygyny bilýär.

¹ Ernest Hemingueý. Goja we deňiz – Mugallymlar gazet, 2007-nji ýylyň 30-njy marty

² Ernest Hemingueý. Goja we deňiz – Mugallymlar gazet, 2007-nji ýylyň 30-njy marty

Powestde wakalar bary-ýogy birnäçe günün dowamynda bolup geçýär. Goja şol tutjak bolup arzuw eden uly balygy tutmagy başarýar. Goja gaýdyp kenara ýetýänçä ol balygy akulalar çozup iýýärler, emma şonda-da garry balygy iýjek bolup topulýan akulalara garşy göreşýär. Goja öz gaýygy bilen tutan balygyny kenara eltýänçä balygyň diňe sudury – süňki, skeleti galýar, onuň etini akulalar iýip gutarýarlar. Ýöne goja Santýago öz maksadyna ýetýär. Ol tutjak diýen uly balygyny tutmagy başarýar. Şol günün ertesi obanyň balykçylary goja Santýagonyň gaýygyna daňylgy balygyň galan suduryňy – skeletini ölçäp görüp gojanyň tutan uly balygyna örän haýran galýarlar. Goja bolsa özüniň ýeňilmezekdigine göz ýetirýär. Onuň ýüregi ýene-de täze arzuwlardan, umytdan doly. Ol kenara ýetensoň öz gaýygynyň döwülen ýerleri barada: “Gaýyk gowy, diýip, ol pikir etdi, eger rulyň rumpelini¹ diýäýmeseň gaýygyň özi abat. Aý rumpeliň bolsa täzesini goýmak kyn däl”², diýip goja öz özüne göwünlik berýär.

Gojanyň ruhubelentligi, durmuşa bolan optimistik, ruhobelent, ynamly garaýşy onuň uly balygy iýýän akulalar bilen göreşinde aýdyň ýüze çykýar. Akulalar näçe açgözlük bilen balyga topulyp, iýselerem, goja olara garşy göreşýär. Ol şeýle güýçden gaçan ýagdaýda-da: “Ýöne adam ýeňilmek üçin ýaradylan däl. Adamy ýok edip bolar, ýöne ony ýeňmek mümkin däl”³, diýýär.

Uly balyk bilen aldym-berdimli göreşde goja ýadap güýçden gaçyberende ol her gezek öz dosty kiçijik

¹ **Rumpel** – ruly towlamak üçin ulanylýan enjam – ryçag-tutawaç.

² Эрнест Хемингуэй. Избранные произведения в двух томах. Москва, 1959, том второй, 630 sah.

³ Görkezilen eser, 622 sah.

oglanjygy ýatlap: “Wah, şol oglan ýanymda ýok”, diýip ýene-de täze ruh bilen balyk bilen göreşýär. Şol oglanjygy ýatlamak, özüne mährem, dost bolan şol oglanjygyň keşbi goja täze güýç berýär. Gojanyň balygy ýeňmegi onuň ýaşlykda ýaryşlarda ýeňiji-çempion bolanlygy baradaky ýatlamalary hem kömek edýär. Tutuşlaýyn, eseriň başyndan aýagyna çenli ýazyjy gojanyň durmuş üçin göreşini jikme-jik görkezýär. Powestiň mazmunyndan belli bolşy ýaly goja diňe bir balyk ýa-da akulalar bilen göreşmeýär. Ol ilki bilen durmuşyň kynçylyklaryna, garyp durmuşa, adamlaryň ýañsylamalaryna, garrylyga mertlik bilen döz gelip özüniň ynsan mertebesi üçin göreşýär we ähli kynçylyklary ýeňip geçmegi başaýar. Powestiň in esasy baş ideýasy bolsa her bir ynsan öz öňünde goýan maksadyna ýetmek üçin şol gojanyň uly balyk tutuşy ýaly göreşmeli, diýen pelsepesi eseriň mazmunyndan eriş-argaç bolup geçýär.

Jon Çiwer (1912-1982)

Jon Çiwer Massaçuset ştatynyň Kwinsi şäherinde eneden dogulýar. Ol esasan özüniň durmuşy nowellalary bilen bellidir. Onuň ilkinji nowellalar ýygynyndysy **“Käbir adamlar nähilli ýaşaýarlar” (1943) “Şeýdi Hilden gelen ogyr” (1958) “Alma dünýäsi” (1971) “Brigadir we golf-klubynyň dul aýaly” (1964)** ýaly ýygynydlary çap edilýär. Jon Çiwer Nýu Ýorkly işewür adamlaryň öz maşgalasyna, çagalaryna, dostlaryna täsir edişini görkezýär.

Jon Çiweriň hekaýalarynda durmuş ýagdaýlarynyň, şertleriniň adamyň indiki etjek hereketlerine bolan täsiri

görkezilýär. Onuň “**Şeýdi Hilliden gelen ogry**” atly nowellasynda otuz alty ýaşly Jonny Heýk Nýu Ýork şäheriniň eteginde Şeýdi Hil diýen ýerde ýaşaýar. Onuň aýaly Kristina Lýuis we dört çagasy bar. Harby gullukdan soň, uruş gutarandan soň bir fabrige, firma işe girýär. Ilki hemme zat gowy başlanýar. Ýöne soň Jil Baknem atly iş dolandyryjy işden galyp başlaýar. Her gezek ol „içim agryýar“diýip, ýa-da başga bir bahana tapyp, işinden galýar. Özü-de işine ökde, firmanyň başlygynyň sag eli hasaplanýar. Onuň işden galmagynyň esasy sebäbi ol arak içmäni gowy görýär. Bu ýagdaýa firmanyň başlygy bir ýyl çydaýar. Onsoň ol Jonnini çagyryp Jil Baknemiň öýüne baryp, onuň işden boşadylýandygyny aýtmaklygy tabşyrýar.

Jonni Heýkiň Jil Baknemden ýaşy has kiçiräk bolýar, onuň üstesine-de ol işde onuň göniden- göni başlygy bolýar. Jonni Jiliň öýüne baranda ony örän gowy garşy alýarlar. Onuň çagalaryna sowgatlar berýärler (ol sowgatlar öň Jiliň çagalarynyň geýip, soň kiçelip galan egin- eşikleri bolýar.) Ondan öňem Jonni bilen Jil gowy dostlykly gatnaşyk saklaýarlar. Şu zatlar barada Jonni pikir edip, Jonni Jiliň işden boşadylandygy barada aýtmaga dili barmaýar. Şeýdip oňa başlygyň buýuran işini bitirmän gaýdýar.

Baş günden soň Jil Baknem içmesini goýýar we öňki işine dolanyp gelýär. Jonny bu ýagdaýa düşünmän işinden çykýar. Jonni Heýk bir gün Karl Warburton atly baý dostunyňkyda Kristina bilen myhmançylykda bolýarlar. Şol wagtlar ol başga işe geçip, özbaşdak işläp başlan döwri puldan mätäçlik çekýär. Warburtonlar örän baý maşgala. Myhmançylykdan gaýdyp gelen soň Jonni

Heýk ýary gije Warburtonlaryň öýüne girip, onuň penjeginden gapjygyny ogurlaýar. Öýüne gaýdyp gelenden soň gapjykda 900 dollardan sähelçe köpräk pul bar eken...

“Şeýdi Hilde baý adamlar ýaşaýarlar. Olar ýaşamagyň ugruny bilärler. Köp syýahat edýärler. Olar bag, gül ekýärler, Men bolsa gör nähilli erbet iş etdim” diýip, Jonni pikirlenýär. Irden ýuwaşja turup çyrany ýakman, çagalaryny öýarmajak bolup, gowuja geýinip işe gidýär. Ýolda gazet okaýar. Gazetde 30 müň dollarlyk talaňçylygyň bolanlygy, 60 müň dollarlyk dermanyň sklatdan ogurlananlygy, bir aýalyň myhmançylykdan öýüne gaýdyp gelip, ýüň paltolarynyň we brilliantly bezeg şaý-seplerini tapmaýşy baradaky habarlary okap, Jonni öz eden işiniň, ogurlygynyň adaty bir zat ekenligi barada pikirlenip başlaýar. Ýöne bir az wagt geçenden soň,özünüň ogry we aldawçydygyny , bu zatlaryň hiç bir dinde ýokdugy barada pikirlenýär. Soň onuň gözi çekip başlaýar ol belkem restorana baryp, bir-zat iýip içsem gowlaşaryn diýip, Jonni köçeden barýarka tas ony maşyn kakan eken. Ol özüniň maşyn basmagyndan alada etmän birden jübisindäki Karl Warburtonyň gapjygy ýadyna düşýär we ol gapjygy barmak yzy galmaz ýaly daşyny süpürýär we çilim,hapa taşlanýan gaba taşlaýar.

Kofe içmek üçin restorana girýär we stolyň başyna geçip oturýar. Stolyň üstünde 35 sent pul ýatan eken. Ony öňki müşderi offisanta çay puly üçin goýup gidipdir. Soň ol ýere başga bir müşderi gelip, ýaňky 35 sendi alyp jübsine salýar. Muny gören Jonny “gör nähilli aldawçy” diýip restorandan çykyp gidýär...

Umuman nowellanyň başyndan tä soňuna çenli örän näbelli dartgynly ýagdaý saklanýar. Ýazyjy Jonniniň

aňynda bolup geçýän gapma-garşylykly pikirleri, onuň durmuşynda bolup geçýän wakalar bilen baglanşdyryp ,örän aýdyň, ideýaly we çeper mazmunly eseri döredýär...

Jon Çiwer **“Wopşot dawasy” (1964) “Bullet park” (1977)** atly romanlaryň hem awtorydyr. Bu romanlarda täze Angliýanyň ýaşajylary , maşgalalary barada gürrüň berilýär. Jon Çiweriň eserlerinde hemişe adam nähili kyn ýagdaýlara duş gelse-de barybir öz tebigaty boýunça ýagşylyga,ahlak taýdan päklige ymtylýandygyny görkezýär.

Wilýam Saroýan (1908-1981)

Wilýam Saroýan Kaliforniýa ştatynyň Fresno şäherinde eneden dogulýar. Onuň ene-atasy Armenak we Takuýa Saroýan 1906-njy ýylda Arzrumdan Kaliforniýa göçüp barýarlar. Kakasy 1911-nji ýylda aradan çykýar. Wilýam Saroýanyň çagalyk dowrünüň durmuşy agyr şertlerde geçýär. Ejesi Takuýa kör-köpüksiz dört çagasy bilen galýar. In kiçisi Wilýamy ýetimler öýüne tabşyrýar.

Wilýam 7 ýaşyndan başlap köçede gazet satýar, soň poçtolýon,ýagny hat gatnadyjy bolup işleýär. Başga-da köp işlerde işleýär. Onuň ilkinji hekaýasy 1933-nji ýylda çap edilýär. “Men gedaýlykdan gaçyp çeper eser ýazyp başladym” diýip Saroýan ýazýar.

Onuň ilkinji hekaýalar ýygýndysy 1934-nji ýylda **“Ajaýyp ýaş ýigit...”** ady bilen çykýar. 1960-70-nji ýyllarda Saroýanyň birnäçe hekaýalar ýygýndysy we awtobiografik häsiýetli eserleri çap edilýär. Saroýan nowella hekaýa žanrynyň ussadydyr. Ol köplenç

Amerikada ýaşaýan ermenileriň durmuşy barada ýazýar. Onuň **“Meniň adym Aram”** atly hekaýalar ýygynyndysy **“Wesli Jeksonyň başdan geçirenleri”** atly romany meşhurlyk gazanýar.

Wilýam Saroýanyň eserlerinde garyp adamlaryň ruhdan düşmeýandikleri, olaryň adamkärçiligi, päk ýürekliligi hem-de olaryň durmuşynyň şadyýan, gülkili sahypalaryny suratlandyrylýar. Aramyň çöl ýeri satyn alyp, şetdaly, nar ýetişdirjek bolýan daýysy, ýa-da bir aýlap biriniň atyny ogurlap, gizlin saklap, soň ol aty semredip ogrynça eýesiniň öýüne eltip gaýdan iki oglanjyk baradaky “Owadan ak atyň tomsy” ýaly hekaýalarynda wakalar örän gyzykly beýan edilýär. Ogurlanan aty eýesi görsede oglanjyklara hiç zat diýmeýär, ýa-da “bu meniň atym” diýip aýtmaýar, tersine “siziň maşgalaňyz dogruçylygy, arassalygy bilen tanalýar” diýip yzyna öýüne gaýdýar.

ABŞ-nyň orta mekdeplerinde Saroýanyň hekaýalary hökmany okamaly eserleriň hataryna girýär. Sebäbi Saroýanyň eserlerinde göwnüçökgünçilik ruhy ýok.

Tennesi Wilýams (1911-1983)

Tomas Lanier Wilýams Missisipi ştatynyň Kolumbus şäherinde eneden dogulýar. “Tennesi” onuň edebi lakamydyr, sebäbi Tennesi ştatynyň Memfis şäherinde ilkinji gezek 1934-nji ýylyň tomsunda hiç kime belli bolmadyk Tomas Lanier

Wilýamsyň ilkinji kiçijek oýnuny sahnada görkezýärler. Şondan soň Tennesi Wilýams 40 ýyla golaý teatr üçin dramalar ýazýar. Dramaturg öz dramalarynda adamyň jemgyýetde ýekeligini we durmuşdan üzňeligini görkezýär. Ol öz eserleri üçin iki gezek Pulitzer baýragyny, dört gezek drama eserleriniň ýeňijisi diýen baýraklary, 1979-njy ýylda sungat we edebiýat boýunça altyn medaly oňa şol wagtky ABŞ-nyň Prezidenti Jimmi Karter tarapyndan gowşurylýar.

Tennesi Wilýams häzirki zamanda ýamanlygyň köklerini adamlaryň agzalalygyndan, olaryň biri-birinde üzňeliginden görýär. Ol öz eserlerinde durmuşyň girdabynda, kynçylyklarynda ýekelikde horlanýan adamlara rehimdarlyk, duýgydaşlyk bildirýär.

Tennesi Wilýamsyň **“Çüýşe haýwanat bagy” (1945)**, **“Arzuw tramwaýy” (1947)**, **“Gyzgyn üçekdäki pişik” (1955)**, **“Orfeý dowzaha düşýär” (1957)** ýaly in gowy eserleri 1945-1960-njy ýyllar aralygy ýazylýar.

“Çüýşe haýwanat bagy” (1945) atly dramasynda Wiñfildleriň maşgalasy barada güriň berilýär. Onuň ogly Tom, şahyr, ýöne köwüş dükanýnda satyjy bolup işlerýär. Onuň gyz dogany Laura Wiñfild öz arzuw-hyýallarynda ýaşaýar. Ol çagalygynda agyr kesele uçrap bir aýagy beýleki aýagyndan gysga bolupdyr. Ol öz öýünde özüni bir wagt çagalykdaky oýnan çüýşeden ýasalan haýwanlaryň biri ýaly, şolaryň köne tekjede duruşlary kimin duýýar.

Pýesanyň wakalary Sent Luis şäheriniň bir köçesinde bolup geçýär. Pýesada Tom geçen durmuşyny ýatlaýar. Tomuň ejesi Amanda Wiñfild gyzyny iş öwrener ýaly maşinistikalaryň okuwyna berýär, ýöne Laura iki gezek okuwa barýar-da soň okuwa barmagyny goýýar. Laura örän

utanjaň ol mekdepde okanda-da bir köwşüniň ökjesi tyrkyldaýandygyna utanyp, ahyrsoňy mekdebi gutarmaýar. Indi orta mekdebi tamamlandan soň alty ýyl geçse-de ol hiç ýerde işlemeýär. Diňe çüýşe haýwan oýmawaçlaryny oýnaýar. Ejesi ony bir ýigit bilin tanyşdyrjak bolup, Toma öz dostuny Laura bilen tanyşdyrmagy haýyş edýär. Tom köwüş dükanynda bile işleýän dosty Jim O’Konnory öýüne çagyýar.

Gelen myhman, ýaş ýigit Jim O’Konnor, iň bir realistik keşp. Jim Laurany gowy görýär , Lauranyň „özüniň şikesliligi“ baradaky duýgularynyň oňa durmuşda päsgel berýändigini , özüniň – bahym, tiz wagtdan Betti atly gyza öýlenjekdigini aýdýar. Netijede Laura ýene-de ýekelikde galýar.

Tom öýüni taşlap, iş gözläp başga şäherlere , ol söwda gämisinde deňizçi-matros bolup gulluk edýär. (Onuň kakasy-da şeýdip on baş ýyl öň gidipdir, Tennesi Wilýamsyň özi hem üç ýyllap köwüş kompaniýasynda işläpdir.)

Bu pýesada ýazyjy arzuw, hyýal we hakykatyň çaknyşygyny, adamlaryň ruhunyň çüýşe ýaly döwürleşendigini, hemme zadyň durnuksyzdygyny görkezýär. Ruhupeslik Laurany ýekelikde ýesir ýaly saklaýar.

“Arzuw tramwaýy” (1947) pýesasynda Blanş Dýubua atly orta ýaşly ,görmegeý aýal barada gürrüň berilýär . Waka Nýu Orlean şäherinde bolup geçýär. Ol şähere gelende barjak ýerine nädip barmalydygyny soranda oňa ilki “Arzuw” tramwaýyna soň “Gonamçylyk” tramwaýyna münmelidigini aýdýarlar. Ol bu şähere öz

aýal dogany Stella Dýubuary gözläp gelipdir. Stella mister Kowalskiniň aýaly.

Blanş Dýubua Missisipi şatyndan gelipdir ol ýerde ol mugallym bolup işläpdir . Blanş içmegi gowy görýär. Derrew Stellanyň öýüne gelip ýarym stakan wiski içýär. Doganyň öýünde öňki aladalaryny ýatdan çykarjak bolup, öýüni satyp gelen Blanş aýal dogany gelensoň ýene-de içýär...(sebäbi ejesi, kakasy aradan çykypdyr) doganyň öýüne haraý kömek isläp gelýär.

Blanş özüniň gamgyn geçmişini ýatdan çykarjak bolýar we özüniň arzuwlary bilen ýaşaýar,emma haraý,kömek isläp gelen ýerinde ony aýal doganyň äri Stenli Kowalski zorlaýar .

Ýazyjy ynsanyň gözəl arzuwlarynyň durmuşyň gödek,wagşyýana ,hapa güýçleri tarapyndan puja çykarlyşyny görkezýär.

Bu drama üçin ýazyjy 1948-nji ýylda Pulitzer baýragyny alýar.

Tennessi Wiýams 1983-nji ýylyň 25-nji fewralynda Nýu Ýork Şäherinde aradan çykýar.

Jerom Dewid Selinjer (1919-2010)

Selinjer 1919-nji ýylda Nýu Ýorkda eneden dogulýar. 1950-nji ýyldan soň Nýu Gempşir şatynda (Täze Angliýada) bir oba ýerinde ýaşaýar. Selinjer Pensilwaniýada harby mekdebi gutarýar. Üç gezek kolleje girlek bolup girip bilmändir

. Ikinji Jahan uruşy döwründe harby gullukda bolýar. 1943-nji ýylda “Saterdeý Iwniň Post” žurnaly onuň “Warioni doganlar” atly hekaýasyny çap edýär. Seržant Selinjer öz gonoraryny başlangyç, ýaş ýazyjylaryň fonduna bagş edýär. Ol sylagy ýaş ýazyjy Norman Meýler alypdyr.

1951-nji ýylda onuň iň meşgurlyk gazanan eseri çap edilýär. **“Çowdary meýdanynyň içinde uçudyň gyrasynda”** atly romany çap edilýär.

Holden Kolfild dört dersden ýykylyp Pensi diýen ýapyk baý çagalaryň okaýan mekdebinden kowulýar. Indi öýüne barmaly Holden ýaýdanýar. Ejem kakam meni öjdürer diýýär. Öňem Holden iki mekdepden ýetişmeýänligi üçin kowulan. Sebäbi ol mekdep durmuşyny halamaýar. Umuman daş töwereginde bolup geçýän zatlary halamaýar. Ol protest bildirýän ýaly gyzyly papagyny ters geýýär. Ol baý maşgaladan Holden kiçijek 4-nji synpda okaýan gyz doganyny gowy görýär. Bu dünýäde oňa kömek edýän, duýgudaşlyk bildirýän ýeke täk ynsan. Uly dogany Golliwutda ýazyjy bolup işleýär. Ol Holdenini aýdyşy ýaly “pula öýlenen”, onda mähir. rehim diýilen duýgular ýok.

Roždestwo baýramçylygynda mekdepden çykarylan Holden öz mekdebi tanyşlary, mugallymlar barada gürrüň berýär. Ol hiç zady yuwmarlamaýar, hemme zady päk ýürekden öz görşi ýaly aýdýar.

Ol Selma Turner diýen mekdep direktorynyň gyzy bilen tanyşýar. Ol erbet gyz däl ýö-ne hemişe dyrnagyny iýýär, ganaýança. Ýöne onuň gowy tarapy kakasyny öwmeýär. Çünki kakasynyň baryp ýatan öwünjeň adamdygyny bilýän bolsa gerek.

Dekabr aýy. Holdenň egninde ýuka penjegi bar. Howa sowuk, ýö-ne onuň poltosyny we elligini bir hepde öň ogurlapdyrlar. (Ýapyk baý çagalaryň mekdebinde.). Öýüne gaýtmazdan öňürti Holden aryh mugallymy Mr. Spenser bilen hoşlaşmakçy bolýar sebäbi ol öýe gitmezden öňürti özüni görüp gitmegi sorap hat iberipdir. Holden Spenserleriň öýüne barýar. Mr. Speseriň aýaly ker, gulagy agyr bolýar. Olaryň ikiside ýetmiş ýaşlarynda bolýar. Öýiň içi däri-dermanlaryň ysyndan doly bolýar. Garry Spenseriň geýip oturan halady, egin-eşigi megerem ogulandan bäri geýýändir diýip Holden pikir edýär. Soňra Mr. Spenser Holdenň okuwdan çykarylyşy barada soraýar. Direktor näme diýdi diýende: “Durmuş bu oýun. Ony öz kadasyna görä oýnamaly” diýip Direktor Turner aýtdy diýýär Kolfild.

Sol Bellou (1915)

Gelip çykyşy boýunça ene-atasy Russiýadan bolan Solyň çagalygy Kanadanyň Monreal şäheribde geçýär. Ol ýerde Sol birnäçe dilleri, ýagny ýewreý, iňlis, fransuz dillerini öwrenýär. 1924-nji ýylda onuň maşgalasy Çikago göçýär. Onuň eserlerinde bu şäher ýygy-ýygydan gaýtalanylýar. Nos-Western Uniwersitetini gutaryp 1937-nji ýylda Sol

Bellou Wiskonsin Uniwersitetine okuwa girýär. Ol ýerde ol antopologiýany öwrenýär, ýöne dekabr aýynda ol uniwersitetini taşlaýar we ýazyjy bolmaklygy ýüregine düwýär. II-nji jahan urşy döwründe söwda gämisinde gulluk edýär. Uruşdan soň Minnesota ştatynyň Minneapolis şäherinde Minnesota Uniwersitetinde mugallym bolup işleýär. Soň ýewropa syýahat edýär, birnäçe wagt Parižde ýaşaýar. 1963-nji ýylan başlap Çikago uniwersitetinde professor bolup işleýär. Onuň 1944-nji ýylda ýazan ilkinji romany “Howada sallanýan adam” (1944) bir ruhdan düşen adamyň durmuşyny gündelik görnüşinde beýan edýär.

Sol Bellounyň döredijiliginde Teador Draýzeriň eserleri güýçli täsir edýär.

Sol Bellouň “Ogi Marçyň başdan geçirenleri” (1953) romany “Pursatdan peýdalan” (1959), “Gerzag” (1964) romany uly meşgurlyk gazanýar. Onuň “Mr.Samlersiň planetasy” (1970), “Gumboltyň sowgady” (1975) romanlary ýazyjynyň abraýyny hasda berkidýär we oňa Nobel baýragyny berýär. Ýazyjynyň eserlerinde adamlaryň ahlak derejesi, olaryň ýamanlyga garşy göreşi, şahsyýetiň jemgyýetde ýekeligi görkezilýär.

Ýazyjynyň “Gerzag” romnay ýazyjynyň iň gowy romany hasaplanylýar.

Romanyň baş gahrymany Mozes Gerzag öz durmuşyndan jemgyýetde nägile. Romanda bolup geçýän uly bir waka ýok, ýöne tutuş bir romanyň dowamynda Gerzag meşhur syýahatçylara, filosoflara, ýaşap ýören we ölen tanyşlaryna hat ýazýar. Ýöne ol öz hatlaryny hiç kime ibermeňär. Ahyrsoňy seredilmeýän bagda, kem-kemden seredilmän ýykylan öýde Gerzag ahyr rahatlanýar. Ol bir

tarapdan antigahryman, ýöne ikinji tarapdan bolsa ýazyjynyň ikinjine görä ol Don Kihot ýaly rytsar. Ol ähli adamlaryň deregine ruhy ejir çekýär. Sol Bellounyň pikirine görä häzirki zamanyň ähli bela-beterleri ratsionalizmden, peýdakeşlikden gelip çykýar.

Toni Morrison (1931)

Häzirki döwür amerikan edebiýatynda Toni Morrison ady bilen tanalýan meşhur romançy Afrikan-Amerikalý ýazyjy Hloýa Antony Wofford 1931-nji ýylyň 18-nji fewralynda Ogaýo ştatynyň Loreýn şäherinde dogulýar. onuň kakasy Jorj Wofford gämi werfinde (gämi gurluşyk zawodynda) elektrik kebşirleýji (swarşik) bolup işläpdir. Ejesi Rahma Wofford dört sany çagasyna seredipdir. Morison olaryň ikinji çagasy bolupdyr. Kakasy gelip çykyşy boýunça Jorjiýa şatyndan we ejesi Alabamadan bolupdyr. Morrison ýaşlygynda Afrikan-amerikalýlaryň rowaýatlaryny, gulçulyk baradaky hekaýalaryny, adatdan daşary wakalar baradaky gürrüňlerini köp diňläpdir. Morisonyň ejesi buthanaň horunda aýdym aýtsa, mamasy dürli konsertlerde skripka çalyp gazanç edipdir. Olar garyplyk ynsan mertebesini peseltmez ýaly Morisona hem öz günüňi görüp, gazanç etmekligi öwredipdir.

Morrison 1-nji synpa baranda ol çagalaryň içinde okap bilýän ýeke-täk okuwçy bolupdyr. Ol köp okapdyr. Aýratynam, rus edebiýatynyň romanlaryny, iňlis ýazyjysy Jeýn Ostiniň eserlerini gowy görüpdir. Ol Loreýn şäherindäki orta mekdebi tapawutlanmak bilen gutarypdyr we soňra Howard Uniwersitetine okuwa giripdir. Şonda ol

Hloýa adynyň beýleki adamlar üçin aýtmagy üçin kyn bolar öydüp adyny “Toni” diýen ada çalşypdyr.

Howard Uniwersitetinde bakalawr derejesini alyp, soňra ol Kornell Uniwersitetinde master derejesini (ýagny doly ýokary bilim) alypdyr. Toni Morrison 1955-1964-nji ýyllarda birnäçe uniwersitetlerde mugallym bolup işläpdir. Ol 1957-nji ýyldan çeper eserler ýazyp başlapdyr. Şol ýyl ol ABŞ-nyň paýtagty Waşingtonda Harold Morrison atly Ýamaýkaly arhitektora durmuşa çykypdyr. 1964-nji ýylda iki ogly bolandan soň, Morrison äri bilen aýrylyşyp, Ogaýa ştatyna gaýdyp gelipdir. 1965-nji ýylda Nyu-Ýork ştatynyň Sirakuza şäherine göçüpdir. Ol ýerde neşirýat işi bilen meşgullanypdyr. Şol ýerde ol özüniň “Mawy gözli” (1970ý.) atly romanyny ýazýar. Bu roman 11 ýaşly Pekola Bridlaw atly garaýagyz gyzyň tragik ykbaly barada gürrüň berýär. Ol özüni we maşgalasyny betgelşik hasaplap, özüniň mawy gözli bolmagyny isleýär.

Morrisonyň ikinji uly eseri “Sula” romany 1973-nji ýylda çap edilýär, bu romanda Nel Raýt we Sula Pis barada gürrüň berilýär. Bu romanda dostluk we şahsyýet we jemguýet gatnaşyklary görkezilýär.

“Mawy gözli” (1970ý.) atly romanyny ýazýar. Bu roman 11 ýaşly Pekola Bridlaw atly garaýagyz gyzyň tragik ykbaly barada gürrüň berýär. Ol özüni we maşgalasyny betgelşik hasaplap, özüniň mawy gözli bolmagyny isleýär.

Maşgalasy, klasdaşlary we ýaşayan ýeriniň adamlary tarapyndan ýekirilip, ahyrsoňy zorluga duçar bolup, ol dälireýär...

Morissonyň ikinji uly eseri “Sula” romany 1973-nji ýylda çap edilýär, bu romanda Nel Raýt we Sula Pis barada

gürrüň berilýär. Olaryň daş-töweregindäki adamlar olary, ýagny Sulany belanyň nusgasy hasaplaýarlar...

Morrisonyň meşhurlyk gazanan indiki romany “Solomonyň aýdymy” (Song of Solomon. 1977ý.) diýlip atlandyrylýar. Bu roman Afrikanlaryň uçup bilýändigleri baradaky mife esaslanyp ýazylypdyr. Bu roman “Bestseller” ýagny gowy satylýan” esere öwrülýär we onuň 1979-njy ýylda 570 müň sanysy satylýar. Bu kitap üçin 1978-nji ýylda Morisson Milli kitap toparynyň baýragyny alýar.

Bu kitapda “Süýt satyjy” lakamly Meýkop Pomer 30 ýaşyna ýetip ,öz durmuşynyň manysynyň maksadynyň ýoklugyna düşünýär we kakasynyň baý ýaşayan öýüni taşlap, erkin durmuşda azat ýaşamak isleýär. Munuň üçin pul gerek we ol maşgalasynda ençeme gezek bir wagtky gizlenen hazyna barada eşiden gürrüňlere esaslanyp, şol hazynany gözlemäge gidýär. Ýöne bu gözleg süýt satyjyny başga ruhy gözleglere eltýär. Ol indi durmuşa, adamlara başgaça seredýär. Pensilwaniýada, Wijrjiniýada ýaşan öz ata-babalarynyň şöhratly adamlardygyny görýär.

1987-nji ýylda Morisonyň iň belli, şöhrat gazanan “Ezizim” (Beloved) romany çykýar. Bu roman üçin oňa 1988-nji ýylda Pulitzer baýragy berilýär. Bu romanda dört çaganyň ejesi romanda Sethe (Margaret Garner) atly aýalyň 1851-nji ýylda özi gaçansoň çagalary gul bolmaz ýaly çagalaryny öldürmekçi bolýar.

Bu romanda gulçulyga bolan ýigrenç, protest, ejäniň borjy temasy bilen birlikde görkezilýär. Romanda “jadyly realizm” täri hem ulanylýar, yagny “Ezizim” diýip at beren

we öz eli bilen öldüren çagasy ýene-de ejesiniň ýanyna ýaşamaga gelyär...

Toni Morrisonyň eserlerinde maşgala durmuşy, adamyň jemgyýetdäki orny, durmuşyň manysy, söýgi, dostluk, ahlak meseleri çeper beýan edilýär.

1993-nji ýylda Morrison edebiýat boýunça Nobel baýragyny alýar.

GFR-iň edebiýaty(1945-2000)

Wolfgang Borhert (1921-1947)

Borhertiň döredijiligi ýaş ýazyjylar üçin nusga bolupdyr. Ol „47-nji topar“ edebiýat birleşmesi döredilmänkä aradan çykýar. Ol urşa gatnaşypdyr. Soňra Borhert biriniň şugullamagy sebäpli „watançylyk ruhyna ters gelyän pikirleri“ aýdýandygy üçin jerime batalýonyna iberilipdir, türmä basylypdyr. Uruş gutaran soň ol örän kesel, ýarawsyz ýagdaýda gaýdyp gelipdir. Aldanan nesil, heläk edilen ýaşlyk, depelenen arzuwlar Burherdiň eserleriniň esasy temasy bolup durýar.

„Köçede, gapynyň daşynda“ diýen dramanyň adynyň aşagynda: „Bu hiç bir teatryň goýmak islemeýän, hiç bir tomaşaçynyň görmek islemeýän pýesasydyr“ diýip ýazylypdyr, sebäbi ýazyjy bu eserde aýy hakykaty ýazýar.

Millionlarça ýaş ýigitler şu pýesanyň baş gahrymany bolan Bekmanyň keç ykbalyna duçar bolýarlar. Bu pýesany Borhert sekiz günün dowamynda 1947-nji ýylyň ýanwar

aýynda ýazýar. 13-nji fewralda onuň radio oýuny bolýar, ýöne Borhert öýünde tok bolmanygy üçin ony radiodan diňläp bilmeýär. Ol radio gepleşik, radio oýuny diňlän münlerçe adamlarda bu eser örän uly tästr galdyrýar. Olar bu eserde öz durmuşyny görýärler. Borherte ýüzlerçe hatlar gelyär. Bu oýun Gamburg teatrynda goýulýar. Soňra ol pýesa tutuş Germaniýanyň teatrlarynda, daşary ýurtlarda görkezilýär we bütin dünýäde şöhrat gazanýar.

Pýesada Bekman mün günläp frontda, Sibirdе ýesirlikde bolýar. Soňra watanyna dolanyp gelyär, emma oňa Germaniýada hiç kim garaşmaýar.

Ol köçede. Garaňky gijede ýagyş ýagýar, sowuk şemal öwüsýär, Bekman köne esger şinelli gözünde protiwogaz äýnegi, saçy gysga gyrkylan, sakgaly syrylmadyk Bekman köçede üşeyär, ajykýar, nirä barjagyny bilmeýär. Onuň göwnüne bolmasa ol ukuly ýaly düýşünde ol Elba derýasyna özüne oklaýar, emma derýa ony daşyna çykaryp zyňýar: „sen entäk ýaş“ diýýär. (Bekman 26 ýaşynda) Frontda Bekmanyň dyzçanagy owradylpydyr. Ol agsaklap ýöreyär. Ol garantga meňzeýär. Pýesanyň başlanylşy hemişe gägirýän Mazarçy (Ölüm) we gabyr gazyjy garrynyň (ýagny hudaý) gürrüni başlanýar. Mazarçy adamlaryň siňekler ýaly köp ölýändigini aýdýar. Garry hudaý bolsa: „Men hudaý, indi maňa hiç kim ynanmaýar, adamlar indi saňa ölüme ynanýarlar“ diýýär.

Bekmanyň ýanynda başga bir adam bar. Ol Bekmanyň içki oý pikirlerini aňladýar, we şol bir halatda ol keseki adamlaryň pikirini aňladýan keşp. Ol Bekmana: „Beýleki adamlar ýaly wyždansyz ýaşa, ähli zady ýatdan çykar“ diýýär. Bekman derýanyň gyrasynda öl sowuk

çägäniň üstünde ýatyrka onuň ýanyna bir ýaş aýal gelýär. Ol Bekmany öýüne alyp gidýär. Emma olaryň üstüne ol aýalyň bir aýakly, elleri pişekli äri gelýär. „Sen näme üçin meniň ýerimde, meniň eşigimde, meniň aýalym bilen ýatyrsyň?“ diýip soraýýar. Aýal gygyryp çykyp gaçýar. Onda Bekman:“ Düýn menem gije öýmüze baranymda aýalymyň ýanyndaky adamdan şeýle soragy soradym. Soňra çyrany söndirip köçä çykdyň.“ Ol hakykatda şol aýal bilen galyp hem biljek, ýöne onuň wyždany çatmaýar. Sebäbi öz aýaly bilen başga biri ýaşap ýör. Soňra Bekman polkownigiň öýüne barýar. Polkownik gowy ýaşaýar. Onuň aýaly, gyzy, giýewsi Bekmanyň gelmegine biynjalyk bolýarlar. Olar üçin Bekman bir hor-homasy gedaý, öýsiz adam. Oňa polkownik özüniň köne egin-eşiklerini geýip, adam bolmagy maslahat berýär. Bekmanyň masgarabaz bolup biljekdigaini aýdýar. Onsoň ol polkownige frontda beren buýrugyny ýatladýar. 42 dereje sowukda Bekmany 20 adam bilen tokaýa, razwedka iberýär. Şolaryň 11-i ölýär. Bekman durmuşyň adalatsyzlygyny görýär we kimiň muňa jogňp bermelidigini gözleýär.

Polkownigiň özüne kömek edip bilmejekdigine gözi ýeten Bekman ýene-de köçä çykýar. Soňra ol kabareniň drektorunyň ýanyna barýar. Bekman öz durmuşyny Sibirde bolanyny iş gözleýändigini aýdýar. „Batyr soldat aýaly“ atly aýdym aýdyp, özüniň bir aýalyň öýüne barşyny we onuň bir aakly äriň gelşini bir aýala gürrün berýär. Ýöne kabareniň drektory Bekmanyň aýdymçy hökmünde bişişmändigini, onuň entek durmuşy öwrenmelidigini aýdýar. Bu gapy-da Bekman üçin ýapylýar. Aahyr soňy ol öz öýüne barýar. Görse gapysy ýapyk. Gapydaky „Bekmanyň öýi“ diýen tabliçkany goparyp aýrypdyrlar.

Ene-atasy öýlerinde ýok. Olar uruş döwründe horluga sezewar bolup özüni gaz bilen zäherläp öldüripdirler. Olar ýewreý bolany üçin olara görgi ýamanyny görkezip, iň soňkuja zatlaryn-da ellerinden alypdyrlar.

Indi olaryň öýünde Fran Hlam ýaşaýar. Ol örän betnyşan we gödek aýal. Ol Bekmanyň äýneginiň elhençdigini aýdýar. Soňra Bekmanyň ene-atasynyň „Bir gün irden ikişiniň hem kuhnýda saň-gaty, göm-gök bolup ýatandygyny, olaryň zäherlenip harç eden gazyna bir aýlap nahar bişirip boljak eken“¹diýip bolan işi gürrüň berýär. Bekmanyň gahary gelip ýene-de köçä çykýar.

Soň Bekman bir garra duş gelýär. Garry hudaý eken. Ol aglamjyraýar. „Indi hiç kim hudaýa ynanmaýar“ diýip hudaý zeýrenýär. Bekman „Biziň hemmämiz indi köçede galdyk. Ine hudaýam köçede, oňa-da hiç kim gapysyny açmaýar“²diýýär. Soňra Bekman howly süprüjä duşýar. Howly süprüji özüniň dün general bolandygyny indi gölegçilik inistitutynyň gullukçysydygyny, köp ölüleri jaýlamaly bolýandygyny aýdýar. Howly süprüji-ölüminiň keşpi. Bekman oňa özüni alypgitmegi haýyş edýär. Dwornik gidýär. Bekman ýene-de ukuda polkownige, direktora, Frau Hlama,şol bir Aýala, polkownige, duşýar. Iň soňunda Bekman Germaniýa gaýdyp gelip, hiç ýerde orun tapyp bilmeýändigini özlerini haýynlyk satandyklaryny aýdýar. Indi bu betbagtçylyklar, adamlaryň olümi üçin kimiň jogap bermelidigini soraýar.“ Bekmanyň hudaý

¹ Вольфганг Борхерт.Избранное.Москва,1977,стр.52

² Görkezilen eser,58 sah.

näme üçin seseni çykarmaýar?“, „Adamlar näme üçin dymýarlar?“ diýen soraglary jogaba garaşýar...

Beýik Britaniýanyň edebiýaty (1945-2000)

Beýik Britaniýanyň edebiýaty 1945-2000 aralygynda pajarlap, güýçli ösýär. Emma onuň ösüşi XX asyryň birinji ýarymyndan örän tapawutlanýar, sebäbi ikinji ýarymynda Angliýanyň ykbaly syýasy, ykdysady we sosial tarapdan düýpgöter üýtgeýär. 50-60 ýyllarda Britaniýanyň kolonial sistemasy synýar, onuň koloniýalary özbaşdak bolup, garaşsyzlygyny gazanýarlar. Iňlis halky atom-ýadro ýaragyndan goranjak bolup, ýadro ýaragyny taýýarlap başlaýar. 60-njy ýyllaryň başlarynda maddy tarapyndan baý ýaşap, hemmeler üçin bolçulyk jemgyýetini gurup, Beýik Britaniýa 60-njy ýyllaryň ahyrynda, 70-80-nji ýyllaryň dowamynda örän agyr ykdysady ýagdaýa düşýär. Yurtda işsizlik köpeliýär, 60-njy ýyllaryň ahyrynda OIsteriň kynçylyklary ýüze çykýar. Şonuň üçin 80-nji ýyllarda Beýik Britaniýada işçiler hereketi güýçlenýär. M.Tetçeriň hökümeti işçilere garşy çykýar, onuň talaplaryny (esasan aýlygy galdyrmak) kabul etmän, işçileriň ýagdaýlaryny kynaldýar.

Şunuň ýaly ýagdaýlarda Britaniýanyň edebiýaty esasan realizm edebiýaty bolup galýar, modernizm akymlyary munuň içinde fransuz edebiýaty bilen deňeşdireniňde örän gowşak bolýar.

”Gaharlanan ýaşalaryň“edebiýaty

„Gaharlanan ýaşalaryň edebiýaty“ diýip at alan akyma **Kingsli Emisiň (1922), Jon Weiniň (1925), Jon Osbornyň (1929)** we başga-da bir näçe ýazyjylar girýärler. Bu akym özüniň jemgyýetiň durmuşyna tankydy göz bilen seredýänligi üçin „gaharlanan ýaşalaryň edebiýaty diýip at alýar. Bu edebi akymyň peyda bolmagyna Kingsli Emisiň “Bagtly Jim” romanynyň çykmagy sebäp bolýar. “Gaharlanan ýaşalaryň edebiýaty” tankydy realizmiň däplerine eýerýär.

Kingsli Emis (1922)

K.Emisiň ”Bagtly Jim” (1953), J. Weiniň ”Howlugyp aşak düş” romanlary 50-nji ýyllaryň başlarynda iň köp okalýan kitaplardy.

”Bagtly Jim” romanyň baş gahrymany. Jim Dikson urşuň esgeri, prowinsial uniwersitetini gutaran ”bagtly” hasaplanylýar, sebäbi ony gutaran kafedrasynda aspirant we mugallym edip galdyryýarlar. Bu agyr wagtda (hemme ýerde işsizlik) ol dogrudanam bagtly hasaplanmaly. Emma onuň galan kafedrasynda ylym barada gürrüň eder ýaly ýagdaý ýok. Müdirden başlap işgärleriň hemmesi ylym bilen meşgullanman, diňe öz şahsy işleri bilen meşgullanýarlar. Jim bulary taşlap, özüniň söýgüli gyzy bilen (onuň ady Kristina) firma işlemäge gidýär; sebäbi Kristinanyň baý daýysy Gor-Erkwart ony öz firmasyna işe alýar. Netijede Jim Dikson jemgyýet bilen ylalaşykly durmuşa aýak basýar.

Kingsli Emis özüniň“Men bu ýerini halaýaryn“(„I like it here“1958)atly romanynda ýazyjy we tankytçy Boueniň durmuşyny beýan edýär.Boueniň baý gaýyn enesi bar,Bouen şol pullaryň hasabyna daşary ýurtlarda dynç alyp bilýär.Şoňa görä-de ol hiç zada gaharlanyp durmaýar.Emma ýazyjynyň“Bu anyk bolmadyk duýgy“(„That uncertain Feeling“,1955) atly romanynda eseriň baş gahrymany Jon Lýuis birbada baý gatlagyň azdiryjy durmuşyndan aýrylyp bilmeýär.Bir baý adamyň Elizabet atly aýaly bilen söýüşýär.Ýöne soň öz ýalňyşlaryna düşünýär we maşagalaysyny alyp başga ýere göçüp gidýär.

Şeýle-de Kingsli Emis“Bir çişik inlis“(„One Fat Englisman“,1963),“Ölümiň garşysyna durýan birleşik“(„The Anti-Death League“,1966) hem-de bir näçe detektiw romanlaryň awtorydyr.

„Gaharlanan ýaşlaryň“eserleri esasan jemgyýet bilen çaknyşyk,jemgyýete tankydy göz bilen seretmek äheňlerine ýugrulandyr.Şeýle görnüşli,tankydy häsiýetli eserleriň gahrymanlary köplenç durmuşda öz ornuny tapyp bilmän işsiz, pulsuz galýarlar we ş.m.kynçylyklara duçar bolýarlar.

Jon Osborn

(1929)

Jon Osbornyň ady edebiýatda 1959-njy ýyla çenli onçakly bir belli bolmandyr.1959-njy ýylda hiç kime entek belli bolmadyk ýaş ýazyjynyň „Gaharlanyp yzyňa seret“(Look Back in Anger“,1956)atly pýesasý Londonyň Roýal Kort“atly teatrynda goýlanda örän uly şowhun

doredip, meşhurlyk gazanýar. Aýratynam ýaşlar bu eseri örän gowy garşy alýarlar. Sebäbi pýesanyň mazmuny ýaşlaryň durmuşy bilen ýakyndan baglanyşykly.

Jon Osbornyň ”Gaharlanyp yzyňa seret” dramasyňyň baş gahrymany Jimmi Porter gelip çykyşy boýunça işçi maşgalasyndan, iiýtgeşik bahalar bilen uniwersiteti gutarýar we durmuşda öz belent arzuwlaryna ýetmek isleýär, ýöne öz ugrundan iş tapyp bilmän (ol filolog) aýalynyň garyndaşynyň dükanynda süýji satylýan dükanda işlemeli bolýar. Ýaşayan otagy-da çerdakda ýerleşýär. Bu darajyk otagda Jimmi hemişe gaharlanýar. Ol işden soň öz gaharyny owadan aýaly bolan Helenden çykarýar. Ol gyjalaty bilen oňa gün bermeýär. Jimmi özüni alyp baryşy bilen bir aklyndan azaşan dälini ýada salýar. Ol hemişe turba çalyp gödek sesli saz çalýar. Öz ýanyndaky adamlaryň göwnüne degýär. Onuň ýanyndaky ýoldaşy Klif we başgalar munuň diýýän zatlaryndan ýadaýarlar we ahyrynda ondan gaçýarlar. Emma Jimmi Porteriň diýýän zatlary (köplenç monolog formasynda) hakyky, gadymdan gelýän problemalardyr, Olary öz wagtynda beýik inlis ýazyjysy Wilýam Şekspir hem eserlerinde aýdyp geçipdir. Onuň “Gamlet” tragediýasynda Gamletiň durmuşdan nagile bolup özüni alyp baryşy, oýlanmalary Jimminiň keşbinde-de azda-kemde duýulýar. Onuň ”Näme üçin garyplyk, adalatsyzlyklyk, hukuksyzlyk dünýäde höküm sürýär” diýen pikirleri göniden göni aýdylmasa-da ol onuň özünü alayp baryşyndan, gaharlay sözlerinden gelip çykýar. Bu meseleleri Osborn sahna çykaryp, tomaşaçylaryň önünde goýýar, Osbornyň döredijiligi örän

ähmiýetli we iňlis edebiýatynyň möhüm durmuş wakalaryna ýüzlenmegine itergi berdi. Onuň soňky oýunlaryndan "Günter" mysal üçin, diňe Britaniýada däl, eýsem бүтін дүнýäde şöhrat gazandy, XX asyryň 50-60 ýyllarynda ýaşayan britanlylaryň içki diinýäsini we onuň pikirlerini, daş-töwregini ol örän oňat şekillendiripdir.

Jon Weýn (1925)

Jon Weýn „gaharlanan ýaşlaryň edebiýatyny“ döredijileriň ilkinjileriniň biridir. Onuň "Aşak düşmääge howluk" („Hurry on Down" 1953) atly romanynda iňlis jemgyýetiniň köp taraplary ýiti tankyt astyna alynýar. Romanda bir näçe satiriki keşpler ussatlyk bilen suratlandyrylýar. Modernist ýazyjy Fruliş, işewür adam Blirin, kapitalist Rodrik, Gangster Bander, ulumsy-snob Farkls iňlis jemgyýetiniň dürli gatlaklarynyň wekilleri hökmünde suratlandyrylýarlar. Romanyň baş gahrymany Çarlz Lamliniň keşbi iňlis jemgyýetiniň giňişleýin surstlandyrylmagy bilen baglanyşykda görkezilýär.

Çarlz Lamli uniwersiteti gutaryp özbaşdak, erkin durmuşda ýaşamak isleýär. Ine şunuň bilen onuň başdan geçirmeleri başlanýar. Lamli penjire ýuwujy, maşyn sürüji şofýor, sanitar bolup işleýär. Hatda belli bir döwürde Lamli kontrabandistler bilen iş salyşýar. Jemgyýetiň baý, buržuaz gatlagyndan arany üzüp Lamli öz hukulary üçin göreşýän işçiler bilen hem ýakynlaşmaýaer. Netijede Çarlz Lamli dürli radiogepeşikleriň ýazgylaryna gowy aýlyk-pul töleýän radikompaniýa işe girýär. Bu işe girip Lamli maddy

durmuş ýagdaýyny gowlaşdyrýar.Ýöne indi Çarlz Lamli ozuni içinden çykyp bolmajak gözenege düşen ýaly duýýar.

Durmuşdan nägilelik bilen köp işlere baş goşan“Häzirki döwürde ýaşap“(1955)atly romanynyň gahrymany Edgar Benksiň kesbi-de Lamliniň keşbine meňzeş.Bu romanda gara güýçleri,faşistleri paş etmek hem möhüm orun tutýar.

Jon Weýniň “Maýor Izerli barada ballada“eserinde,“Kakaňy öldür“(1962),“Kiçi asman“(1967) atly romanlarynda inlis jemgyýetiniň we adamzat durmuşynyň wajyp meseleleri görkezilýär.Ýazyjynyň“Dagdaky gys“(1970)atly romanynda durmuşyň görkezilişi has çuňlaşdyrylyp ,onuň gapma-garşylyklary has aýdyň görkezilýär.Romanda birek-birege kömek etmek,dostluk,deňlik we azatlyk üçin göreş temalary çeper beýan edilýär.

Jon Breýn (1923)

Jon Breýniň „Ýokardaky ýer“(Room at the Top,1957) romany ony „gaharlanan ýaşlaryň edebiýatyna goşýar.

Jon Breýn 1923-nji ýylda Ýorkşirde eneden dogulýar.Onuň kakasy zawodda ussa,ejesi kitaphanaçy bolup işläpdir.Jon Breýniň özi-de durmuş ýoluny kitaphanaçy bolup işläp başlapdyr.Uruş döwründe ol deňiz flotunda gulluk edipdir.,şeýle-de birnäçe gazetleriň reportýory,habarçysy bolup işläpdir.Şol döwürde Jon Breýn birnäçe goşgular we hekaýalar ýazypdyr,ýöne olary hiç ýerde çap etdirip bilmändir.Onuň 1951-nji ýylda ýazan „Aýnadaky çöl“ pýesasy-da teatrlarda meşhurlyk gazanyp bilmändir.Onuň „Ýokardaky ýer“(1957)atly romany onuň

adyna dünýä möçberinde şöhrat getirýär.

Romanyň baş gahrymany Jo Lempton durmuşdan nägile adam. Roman Jo Lemptonyň on ýylky durmuşyny ýatlaýşyny beýan edýär. Ol on ýyl öň ýokry jemgyýetde özüne orun almak üçindurmuş ýoluny başlaýar. Ine şonda onuň durmuşynda uly öwrülişik bolup geçýär. Romanyň wakalary worli şäherinde bolup geçýär. Jo Lempton Worli şäherine Dafton diýen kiçijik şäherden gelýär. Ol şäheriň görnüşi-de, gurluşy-da içgysgyç. Bir topar fabrikler, himiýa fabigi, bir kinoteatr, on dort piwohana bu şäheriň görküne görk goşmaýar. Adamlar garyp ýaşaýar. Daftonyň howasy-da arassa däl, “ol ýerde gar hem ýere düşmänke gara guruma öwrülýär” diýip ýazyjy romanda ýazýar.

Jo Lemptonyň kakasy halal zähmeti bilen ýaşayan ýönekeý işçi. Emma Jo Lempton baý durmuşda ýaşamak isleýär. Onuň awtomobil satyn alasy gelýär. Ine şol döwürde uruş başlanýar. Jo harby gulluga çagyrylýar we howa flotunda kiçi ofiser bolup gulluk edýär. Gulluk döwründe onuň uçaryny urup ýykýarlar we ol nemeslere ýesir düşýär. Ol birnäçe ýyl ýesirlikde geçirýär. Ol öz janyny howp astyna düşürmejek bolup ýesirlikden gaçmaýar. Uruşdan soň Jo öz dogduk mekanyna dolanyp gelýär. Ol ýerde ene-atasynyň uruş wagty şäher bombalananda wepwt bolandygyny eşidýär. Soňra ol şäher häkimliginde gullukçy bolup işleýär. Jo Lempton Lafford atly bir arakhor adam bilen dostlaşýar, onuň bilen baý buržuaz gatlagynyň wekillerini tankyt edýärler. Ýöne Jo öz kalbynda baý ýaşamagy arzuw edip gezýär.

Ahyrsoňy garyp hasapçy Jo Worli şäherine gidýär. Ol

ýerde çeper höwesjeňler teatrynda oýunlara gatnaşýar.Jo ol ýerde Elis we Sýuzen atly zenanlar bilen tanyşýar.Ol Elisi söýýär.Elisiň adamsy Jorj Eýsgil baý adam.Jo ol adamy ýigrense-de onuň baýlygyna guwanýar.Jo Lempton bu adamlaryň arasynda özüni ikiýüzli adam hökmünde alyp barýar.Lempton Sýuzen Braun bilen arany sazlamagy maksat edip goýýar,sebäbi ol şeytse ol ýokary jemgyýetde orun alyp biljek.Sýuzeniň kakasynyň baýlygy ol gyzyň görküne görk goşýar.Hatda Sýuzen Jo Lemptondan özüni nähili söýýändigini soranda Jo oňa“Sizi men ýüz muň funt-sterlingi¹ söýýän ýaly söýýärim“diýip jogap berýär.

Jo Lempton baý bolmak ýoluna düşüp adamkärçilik,rehimdarlyk,dostluk,wepalylyk,dogruçyllyk ýaly gowy ynsan sypatlaryny ýitirýär.Hakykatda Jo Lempton Elisi söýýänem bolsa ol Braunyň ilkinji talaby bilen Elisden ýüz öwürýär we onuň bu dönükligi Elisiň wepat bolmagyna sebäp bolýar.Elis özuni öldürýär.Ýöne Jo Lemptonyň onuň ölümüne sebäp bolanlygy barada hiç hili subutnama ýok sebäbi Elis hat ýazyp galdyrmandyr.Hiç kim Jo Lemptony Elisiň ölümi üçin günälemeyär.Ol Sýuzene öýlenýär.Kitabyň soňy“Hiç kim muňa günäkär däl...eý hudaý,ine belañ körügi-de şunda,diýip,men aýtdym,“diýen sözler bilen gutarrýar.Ýagny ýazyjy Elisiň ölümünü jemgyýetiň kimdir biriniň jenaýaty hökmünde kabul etmeýşini ýazgarýar.

¹ **funt-sterliň**-iňlis pul birligi

„İşçi romany“akymy

„Gaharlanan ýaşlaryň“ edebiýatynyň wekillerinden soň edebiýata täze'gozgalaňçylar“gelýär.Bu ýazyjylary tankytçylar“işçi romany“akymy diýip talandyrýarlar.“İşçi romany“akymynňy döremegine iňlis ýazyjysy Allan Sillitounyň“Şenbe agşamy we ýekşenbe güni“(1958)atly romanynyň çykmagy sebäp bolýar.Sebäbi ol kitabyň awtory Allan Sillitou Angliýanyň senagat merkezi bolan Nottingemde ösüp ulalaýar.Ol ir mekdebi taşlamaly bolýar ,çünki maddy ýetmezçilik sebäpli ol zawodda işçi bolup işlemeli bolýar.Ine şol sebäpli ol özüniň ilkinji çykan kitabynda Artur Siton atly ýaş işçiniň adaty iş günleri barada we onuň boş wagtlary nahili geçirýändigini barada gürrüň berýär.

Artur Siton boş wagtlary öz ýoldaşlary bilen arak içýär pula ,kart oýnaýar.Onuň söýgi başdan geçirmeleri-de örän primitiw häsiýetli:köplenç ärli aýallar bilen gezyýär...

Siton näme diýse-de,näme etse-de ol öäüne çekiji gahryman hökmünde suratlandyrylýar.Ol ýaş gujur – gaýratly işçi ýigityöne ol öz durmuşyndan nägile,ol „ýokardaky alakalarya“ýagny başlyklary näletleýär öz şeýle bir meňzeş içgysgyç durmuşyndan nägile.Ol jemgyýetden nägile ,ýöne ol naüe etmelidigini bilmeýär...

Allan Sillitounyň“Gapynyň açary“ atly romanyn-da ol Braýan Siton atly ýaş ýigidiň ykbalyny ,onuň uruşa we kolonializme garşy göreşi suratlandyrylýar.Ol Artur sitonyň dogany ol iňlis kolonial goşunynyň düzüminde Malaýýada

gulluk edýär. Ol malaý partizanyny atmajak bolýar, sebäbi ol ony özüne duşman hasaplamaýar. Ol özüniň bu gatnaşýan uruşynyň „hapa uruşdygyna“ düşünýär.

Allan Sillitou birnäçe hekaýalar toplumynyň awtorydyr. Ol öz hekaýalarynda ýönekeý işçileriň, garyplaryň keşplerini çeper suratlandyrýar we olaryň adamkärçiligini görkezýär. “Ýalňyz ylgaýjy“, “Ernest daýy“ ýaly hekaýalarynda Allan Sillitou ynsan gatnaşyklarynyň örän çylşyrymlydygyny görkezýär.

Grem Grin (1904-1991)

XX asyryň iň görnükli iňlis ýazyjylarynyň biri Grem Grin Londonyň golaýynda Berkhamsted şäherinde eneden dogulýar. Mekdebi gutarandan soň, Grin 1922-nji ýylda Oksford uniwersitetine okuwa girýär. Ol döredijilik işine goşgy düzmekden we gazet-žurnal makalalaryny ýazmakdan başlanýar. 1926-njy ýyldan başlap, dört ýyllap “Taýms” gazetiniň redaktorynyň kömekçisi bolup işleýär. G. Grin 1926-njy ýylda Rim Katolik dinine giripdir. Gazetde işlemek Grine pikiriňi düşnükli we gysga görnüşde beýan etmekligi öwredýär.

Grem Griniň ýigrimiden gowrak romanlaryň, nowellalaryň, pýesalaryň we ençeme ýol ýazgylarynyň awtorydyr. Grin köp syýahat edipdir. Şoňa görä-de, wakalar onuň eserinde dürli ýurtlarda bolup geçýär. Grin öz eserlerini iki topara bölüpdir. Onuň birinji “Çynlakaý

amerikaly” (1955), “Masgarabazla” (1966), “Gawanadaky öz adamymyz” (1958) ýaly romanlarynda XX asyrdaky ýüze çykan dürli jemgyýetçilik-syýasy wakalar suratlandyrylýar.

Grem Grim “Masgarabazlar” (1966)romany

Niderlandiýanyň kompaniýasyna degişli uly bolmadyk “Medeýa” atly parahodyň, gäminiň 14 sany ýolagçylary Filadelfiýadan, Nýu Ýorkuň üsti bilen Gäýitä barýarlar. Gürrüň beriji Braun Mr. Jons we Smit atly ýolagçylar bilen tanyşýar. Olar Gäýitä gezelenje barýarlar. Olaryň atlary adaty atlar. Olar komediantlaryň perdesine meňzeş. Şonuň üçin ýazyjy romany masgarabazlar diýip atlandyrypdyr. Roman Gäýitide diktator Dýawalýeniň kellekeserlerine garşy 1965-nji ýylda partizanlaryň göreşini suratlandyrýar. Gara äýnekli faşistler üçin hiç-hili kanun ýok. Olara adam jany hiç zat däl. Ol watançylar üçin durmuş komediýa däl., olar öz ynamlary we ideýalary üçin janlaryny gurban edýärler. Halk köpçüligi gorkýar diňe partizanlar barmasy kyn bolan daglara gizlenip, wagtal-wagtal çykyp Dýuwalýeniň goşunlary bilen söweşýärler. Romanda communist doctor Možýo mert gahryman hökmünde suratlandyrylýar. Roman öz ynamyň we azatlygyň üçin aktiw göreşmek pikirini öňe sürýär.

Rim katolik dini – Rim papasyna boýun egýän we Katolik hristianlarynyň dini kadalaryny berjaý edýän dindar adamlar. Griniň eserleriniň ikinji toparyna “Wagty gyzykly geçirmek üçin” ýazylan eserler girýär, ýöne onuň eserlerine diňe şertli halda şeýle bölmek bolar. Onuň “Gyzykly güýmenje” üçin ýazylan eserlerinde-de ynsanperwerlik, ahlak-filosofik meseleler görkezilýär.

Griniň döredijiligine R.L.Stiwensonyň we Žozef Konradyň eserleri täsir edipdir. G.Grin 1929-njy ýylda özüniň “Içindäki adam” (1929) (“The Man within”) atly romanyny çap etdiripdir. Grin adamy onuň içki psihologiýasyndan, içki dünýäsinden görkezmäni maksat edipdir.

Bu romanda ýazyjy ýaş kontrabandist Endrýusyň keşbi suratlandyrylýar. (Kontrabandist – gadagan harytlary gizlin satýan ýa-da serhetden paç tölemän gizlin haryt geçirýän adam.) Ol öz ýoldaşlaryny polisiýa satýar. Soňra ar alynmagyndan gorkup, öz söýýän gyzynyň öýünde gaçybatalga tapýar. Şol Elizabet atly gyzyň täsiri bilen kem-kemden Endrýusyň aň-düşünjesi üýtgeýär, onuň özüne bolan ynamy berkeýär. Sebäbi ön onuň kakasy Endrýusyň özbaşdak pikirlenmegine, öz güýjüne ynanmagyna ýol bermändir. Oňa hemişe öz pikirine, öz buýrugyna görä ýöremegi buýrupdyr.

Grem Grimiň soňky eserlerinde-de adam häsiýetiniň dürli kynçylykly pursatlarda açylyşy suratlandyrylýar.

Onuň “Işin özeni” (“The Heart of the matter” 1948) atly romany tragiki mazmunly eserdir. Romanda dialog örän uly ýer tutýar we wakalary, häsiýetleri gowy açyp görkezmäge kömek edýär. Romanyň baş gahrymany Skobi hat-da ýeke özi galanda-da, öz-özi bilen gepleşip jedel edýär. Bu romanda wakalar gahrymanyň dini garaýyşlary bilen baglansykly. Skobi öz eden işlerine ökünýär, ezyet çekýär, öz-özüne sorag berýär, wyždanynyň çagyryşy bilen buthanadan, dininden ýüz öwürýär, aýalyny taşlap, jemgyýetden ýüz öwürýär we özüni öldürýär. Bu romanda Grähem Griniň katolik dini garaýyşlary ýüze çykýar. Ýazyjynyň pikirine görä, adamyň tebigatynda ýamanlyk,

“günä” bar, emma din adamyň tebigatynda dine ýykgyň etmek, dini duýgular hemişe bar. Ýöne adamyň bolşuny, tebigatyny täzeden üýtgetmek mümkin däl.

G.Griniň “Ýuwaş Amerikaly” (“The Quiet american” 1955) romany ýazyjynyň döredijiliginde täze sahypany açýar. Bu roman antikolonial temadan ýazylan ähmiýetli romanlaryň biridir. Waka Wýetnamda bolup geçýär. Romanda ýazyjy fransuz, amerikan kolonizatorlarynyň zulumyndan ejir çekýän wýetnam halkynyň ykbaly yzarlanýar.

Romanda wakalar ýazyjy žurnalistiň Tomus Fauleriň adyndan gürrüň berilýär. Ol köpi gören žurnalist, baş ýyllapSaýgonda, (Wýetnamda) bolan wagty bir amerikaly Olden Paýl atly ýigit bilen tanş bolandygyny gürrüň berýär.

Olden Paýl otuz iki ýaşlaryndaky ýigit, ol demokratiýanyň tarapdary hökmünde köp gürrüňler edýär. Ol amerikan ilçihanasynyň ykdysady kömek bölümünde işleýär. Ol örän sada, medeniýetli, mylakatly ýigit. Şonuň üçin Fauler oňa “Ýuwaş amerikaly” diýip lakam berýär. Paýl örän bilimli, ol Bostonda okapdyr. Ol üç predmetden örän gowy okapdyr: maglumat sungaty, teatry öwreniş we uzak gündogary öwreniş. Paýl takyk maglumatly kitaplary gowy görýär.

Romanda wakalar Wýetnamy şol döwürdäki syýasy durmuş bilen gönüden – göni baglanyşypgidýär. ABŞ Wýetnamda “üçünji bir güýji” döretjek bolýar. Romanda wýetnamly watançylaryň fransuz kolonizatorlaryna göreşi döwri suratlandyrylýar. Amerikalylar garakçy goşun toparynyň generaly Thä kömek edýärler. Şol bir wagtda şäherde gizlin, syrly ýagdaýda adamly ýerlerde partlaýys geçirýärler we olary kommunistleriň üstüne atýarlar.

Ine şeýle ýagdaýda Fauler Paýl bilen tanyşýar. Paul Amerikanyň Wýetnama plastmassa, oba-hojalyk enjamlaryny getirýändiglerini aýdýar, ýöne ol gizlin gullugyň işgäri, şäherde bolup geçýän partlaýyş wakalarynda, günäsiz adamlaryň ölmeginde onuň hem eli bar.

Fauler Fuong atly bir owadan Wýetnamly gyzy söýýär. Paýl hem ol gyza aşyk bolýar. Birnäçe wagt geçensoň, bir gün Paýlyň öldürilendigi barada habar gelýär...

Romanda Fauler ilkişada parhsyz gözegçi hökmünde görkezilse-de, ahyrsoňy ol bir tarapa goşulmalygyna düşüňýär. Ol urşy ýigrenýändigini aýdýar. Şol bir wagtda Grin her bir halkyň öz ykbalyny özi çözmelidigini, hiç bir halky zoraýakdan bir düzgüne saljak bolmaly däldigini nygtaýar.

Jeýms Oldrij (1918-)

Jeýms Oldrij XX asyr iňlis edebiýatynyň iň görnükli wekilleriniň biridir. Oldrij ýazylyjy hökmünde II jahan urşy döwründe kemela gelýär. Ol dürli gazeleriň korrespondenty hökmünde Skandinawiýada, Gresiyada, Müsürde, Eýranada we Sowet Soýuzynda bolýar. Onuň eserleri şol döwrüň dartgynly çaknyşyklaryny, wakalaryny beýan edýär. Frontdaky harby hereketler, çozuşlar, söweşler, faşistlere garşy göreş temalary onuň „Ar-namys işi“ (1942), „Deňiz bürgüdi“ (1944) romanlarynyň we köp sanly oçerkleriniň mazmunyny düzýär.

Onuň ilkinji „Ar-namys işi“ romany grek halkynyň Italýan-nemes faşistlerine garşy göreşini beýan edýär. Bir

tarapdan faşistler çozanda Gresiýanyň içerki gapma-garşylyklary ýurduň güýjiniň birleşmegine ýol bermeýär. Ýöne kem-kemden ýurtda watançylyk hereketiniň ösmegi, grekleriň goşununa ençeme adamlaryň meýletin girmegine getirýär. Ok, yarag, tehnika ýetmezçilik etse-de grekler faşistleriň güýçli hüjümini serpikdirýärler we birnäçe ýerlerde ýeňlişe sezewar edýärler.

Ýazyjy tutuş halkyň faşistlere garşy gahrymançylykly göreşýändiklerini örän täsirli, çeper suratlandyrýar. Ýöne halk gahrymançylykly söweşýän wagty dolandyryjy gatlak, topar ylalaşyk we dönüklük syýasatyny alyp barýarlar. Esgerleriň bir toparyny ofiseriň dönüklük edeni üçin atýarlar, emma şol esgerleri ýokary komandirler toparlaýyn atuwa berýärler.

Romanyň baş gahrymany inlis lýotçigi Kweýl ilki syýasat bilen gyzyklanmaýar. Ol batyr lýotçik pikir etmän, sübhelenmän komandirleriň buýrugyny ýerine ýetirýär. Ýöne Kweýl Gretsia baranda ol faşizme garşy göreşýän halkyň komandirleriniň eden- etdiliklerini, bigünä esgerleriň atylyşyny ol göreşýän halkyň tarapyna geçýär. Kweýl howadaky söweşleriň birinde wepat bolýar. Hatda ol täze doglan çagasynyda görüp bilmeýär.

Yazyjy romanyň soňuny tragiki waka bilen soňlasada Kweýliň mertligi, onuň ýaralanan halda , örän uly kynçylyklara döz gelip öz aýradromyna gaýdyp gelmegi, halkyň, watançylaryň gazanýan ýeňişleri ar- namys üçin göreşi okyjyny ruhlandyrýar we göreşe çagyryr.

Uruş temasy „Deňiz bürgüdi“ romanynda-da dowam etdirilýär. Gretsiaýany basyp alan gitlerçi faşistler Krit adasyna-da çozuş edýärler. Şol ýerdäki inlis goşunlary derbi-dagyn edilýär. Olaryň bir bölegine Müsüre gitmek

başardýar beýleki galan bölegi daglara siňip, şol ýerde deňiz kenaryna çykyp gaçyp gutulmakçy bolýarlar, emma olaryň köp bölegini atyp öldürýärler. Awstraliýaly Enges Berk we äpet, daýaw çypar saçly Stounuň deňiz kenaryna çykyp şol ýerden üsüre gitmek üçin synanyşyklary romanyň mazmunyny düzýär. Grek Nis hem şeýle maksady öz öňüne goýýar.

Çarlz Snou
(Charles Percey Snow)
(1905-1980)

Çarlz Snou 1905-nji ýylda Leýkster şäherinde eneden dogulýar. Ol Kembrij uniwersitetiniň fizika fakultetini gutarýar. Çarlz Snow döwlet işlerinde köp ýyllap işleýär we alym hökmünde-de giňden tanalýar. Çarlz Snow ýazyjy hökmünde Balragyň, Tolstoýyň, Zolýanyň döplerine eýerip “Kesekiler we doganlar” (Strangers and Brothers) (1940-1970) atly 11 kitapdan durýan romanlar toplumyny ýazýar. Onuň romanynyň baş gahrymany Lýuis Eliot ähli romanlarda wakalary gürrüň berýär. Romanyň wakalary 1-nji Jahan urşy döwründe başlanýar we 1960-njy ýyllaryň soňunda gutarýar.

Romanda köp adamlaryň ykbaly, durmuşy we ençeme wakalar görkezilýär. Romanyň ilkinji kitaby “Kesekiler we doganlar” (1940) diýlip atlandyrylýar. Onuň yzyndan ýazylan “Umytlar döwri” (Time of Hope), “Öýe gaýdyp geliş” (Homecomings, 1956), “Ýagtylyk we tümlük” (The light and the Dark, 1947) ýaly romanlarda ýazyjy öz durmuşy barada gürrüň berýär we şol bir wagtda oalrda psihologik we terbiýe romanlarynyň alamatlary bar. Bu romanlar toplumynda adamyň häsiýeti, onuň durmuşy,

onuň işleýän edarasynyň üsti bilen görkezilýär we jemgyýetiň durmuşy bilen birigip gidýär.

Romanda häkimýet wekilleriniň durmuşy “Häkmiýetiň koridorlary” (Corridors of Power, 1964), dürli gullukçylaryň, alymlaryň, ýuristleriň, işerwür adamlaryň durmuşy köp halatlarda tankydy göz bilen görkezilýär.

Çarlz Snounyň pikirine görä adamlar ýekelikde, biri-biri bilen gatnaşman üzňe ýaşasalar olar “keseki” bolýarlar. Ýöne beýleki adamlar bilen gatnaşsalar, olar bilen şatlygyny, gamyny paýlaşsalar olar “dogan” bolýarlar.

Bu romanlar toplumynyň merkezi eseri “Umytlar döwri” romanynda ýazyjy Lýuis Eliotyň çagalygy, ýaşlygy barada gürrüň berýär. Onuň arzuwlarynyň amala aşmagynyň kyn bolandygyny görkezýär. Onuň ilkinji söýgüsi, şowsuz öýlenişi onuň diňe bir şahsy durmuşyna täsir etmän, eýsem onuň işine-de täsir edýär.

Romanda atomyň syrlarynyň üstünde işleýän alymlaryň – fizikleriň we olaryň işine gözegçilik edýän döwlet gullukçylarynyň keşpleri görkezilýär. Alymlar atom ýaragyny ýasamaga we ulanmaga öz garaýyşlaryny kesgitlemeli bolýarlar. Martin Eliot, gürrüň berijiniň dogany Hirosimanyň üstüne atom bombasy taşlanandan soň, atom merkeziniň başlyklygy wezipesinden el çekýär.

Ekzistensializm

Ekzistensializm bu 1800-nji we 1900-njy ýyllarda Ýewropada kemala gelen filosofiki akymyň adydyr. Ol inlisçe «**existence**» ýa-da bolmak, ýaşamak diýen sözden gelip çykýar. Eksiztensializmiň düýbünü

tutujylaryň biri Daniýaly filosof we protestant akymyna degişli Soren Kýerkogor bolupdyr.

Kýerkogor (1813-1855) öz ömrüni Daniýanyň Kopengagen şäherinde ýaşapdyr.

Kýerkogor dini ynanjyň akyl bilen ölçelinmeýändigini, hristian dininiň Hudaýyň tükeniksizdigi we bakydygy baradaky ynançlarynyň ömri çäkli we ölüm bilen gutaran Iisus Hristosyň keşbi bilen bir ýere sygyşmaýandygyny aýdypdyr. Özünüň «**Gorky we titreme**» (1843), «**Soňky ylmy däl ýazgy**» (1846) diýen eserlerinde Hudaýa, dine ynanmaklygyň akylýn üsti bilen däl-de, diňe adamyň öz subýektiw ynamy bilen ony hakykat hökmünde kabul etmeginden gelip çykýandygyny aýdypdyr. Ol dine akyl ýetirjek bolýanlary tankyt edipdir we Hudaýyň adamdan diňe oňa boýun egmekligi talap edýändigini aýdýar.

Kýerkogoryň filosofiki pikirlerini Fridrih Nitşe, Edmun Gusserl ýaly nemes filosoflary ösdüripdirler we ekzistensializmiň kemala gelmegine täsir edipdirler.

XX asyrdaky ekzistensializmiň görnükli wekilleri fransuz ýazyjylary Žan Pol Santr, Alber Kamýa, kolumbiýaly ýazyjy Gabriel Markes, nemes filosoflary Martin Haýdegger, Karl Ýaspers, rus filosofy Nikolaý Berdýaýew we ýewrey filosofy Martin Buber hasaplanylýar.

Ekzistensializm filosofiýa hökmünde Birinji Jahan urşunyň (1914-1918) ön ýanynda Russiýada, Birinji Jahan urşundan soň Germaniýada we Ikinji Jahan urşy döwründe (1939-1945) Fransiýada ýüze çykýar, 1940-1950-nji ýyllarda ekzistensializm beýleki Ýewropa ýurtlaryna, 1960-njy ýyllarda ABŞ-a hem ýaýraýar.

Ekzistensializm ilki önden dāp bolup gelyān Ýewropa filosofiýasyna garşy durýan pikirlerden başlanýar. Bu ideýalaryň giň ýaýramagyna XVIII asyryň soňunda XIX asyryň başlarynda nemes filosoflary Immanuil Kant we Georg Wilgelm Fridrih Gegeliň filosofiki işleri täsir edýär.

Öňki filosoflar filosofiýany ylym diýip yglan edip, olar ähli adamlar üçin bir deň bolan obýektiw hakykaty görkezip biljek bilimiň esaslaryny, prinsiplerini tapjak bolýarlar.

Ekzistensialistler bolsa ylymyň usullaryny we maksatlaryny, ideýalaryny inkär edýärler we olaryň filosofiýa dogry gelmeýändigini nygtaýarlar.

Olar hemmeler üçin, ähliumumy, hakyky, takyk bilimiň elýeter dāldigini we bu ýetilip bolunmajak maksat, idealdygyny nygtaýarlar. Olaryň pikirine görä ähliumumy ähliadamzat hakykatyny gözlemek ideýasy aýratyn bir adamyň ýaşayşyndan daşlaşdyrýar.

Ekzistensialistleriň pikirine görä gutarnykly hakykaty gözleýān her bir aýratyn adam, hatda filosof öz çākli bilimi we ömri bilen örān wajyp we kyn bolan soraglara jogap bermeli bolýar. Emma adam hemişe nāmāniň dogrudygyny ýa-da nādogrydygyny kesgitläp bilmeýär. Şol sebāpli ekzistensialistleriň pikirine görä adamyň saýlaýan netijesi, işi hemişe subýektiw (diñe şonuň öz pikirinden gelip çykýar. Ol hemmeler üçin dogry bolmaýar) bolýar. Diýmek, adam öz edýān saýlawynda, işinde erkin, azat bolsa onda ol öz işi üçin jogap bermeli.

Ýöne ekzistensialistler üçin eden işiň üçin jogapkārçilik azatlygyň garaňky tarapy bolup durýar, adamy **ynjalyksyzlyk** gaplap alýar, şol sebāpli olar

ynjalyksyzlykdan gaçmak üçin öz azatlygyndan we jogapkärçiliginden gaçmaga synanyşýarlar. Bu bolsa hakyky ýagdaýdan, **situasiýadan** gaçmak bolup, şahsyýetiň öz-özünü aldamağyna getirýär. Şoňa görä-de adam öz-özünü aldamaýy däl-de ýagdaý, situasiýa boýunça erkin we doly jogapkärçilikli ýaşamaly.

Ekzistensialistler adam hiç bir zady üýtgedip bilmeýär, onuň ýaşayşy çäkli, adam belli bir wagtda dünýä inýär, belli bir situasiýada, ýagdaýda, şertde ýaşayar (ýagny şeýle döwre, şerte, ýagdaýa «taşlanylýar»). Olaryň pikirine görä adamyň azatlygy Hudaý tarapyndan berlendir, şol sebäpli ýaşayş bu azatlygyň özi. Ýöne ýaşayş çäkli, ähli zatlar ahyrsoňy gutarýar.

Ekzistensializm filosofiýasynda adamlaryň biri-birine düşünp bilmeýändigini, olaryň biri-birine söýgi, mähir duýmaýandygy barada aýdylýar. Adamlar biri-birine «**keseki**». Olar watana, ene-ata we öz ýakynlaryna söýgi duýmaýarlar. Dünýäniň «çüýrükligi» baradaky pikir olary ölüme-de biperwaý seretmeklihe iterýär.

Bu filosofiýanyň ýüze çykmagyna XIX-XX asyrlaryň uruşlary, faşizm, atom bombasynyň adamlaryň üstüne taşlanmagy ýaly global begtbagtçylyklaryň sebäp bolandygy ikuşsyzdyr. Sebäbi aýratyn adam bu begtbagtçylygyklaryň önünde özüne mergi keseliniň önündäki ýaly güýçsüz duýýar. Näme sebäpden şol begtbagtçylygyň, uruşyň, ýa-da betbagtçylykly hadysanyň dörändigine düşünp bilmeýär. Şol sebäpli fransuz ýazyjysy Alber Kamýunyň «Mergi» romanynyda mergi keselini getiren alakalar, adamlar näçe göreşselerem, ahyrsoňy özləri kem-kemden azalyp ýok bolýarlar (bu ýerde Ikinji Jahan urşunda faşizmiň döreyşi we ýok edilişi allegorik

häsiyetde görkezilýär.(Ýazyjy faşizmi бүтін дүнýäniň progressiw güýçleriniň birleşip ýeňendigine düşüniп bilmändir).

Wilýam Golding (1912)

Wilýam Golding häzirkі zaman iňlis edebiýatynda görnükli orun eýeleýär.Ol filosofik- allegoriki romanlaryň awtorydyr.Ýazyjynyň дүнýägaraýyşyna ikinji jahan uruşyndanan soň ekzistensializmiň alamatlary peýda bolýar.Wilýam Goldiň ikinji jahan uruşy döwründe harby flotunda gulluk edip, faşistlere garşy söweşýär. Uruşdan soňky döwürde Goldiň“Siňekleriň hökümdary“(1954),“Mirasdarlar“(1955),“Ogry Martin“(1956),“Erkin ýykylyş“(1959)“Çür depe“(Şpil)(1964),“Piramida“(1967)ýaly romanlary ýazýar.Onuň her bir eseri çuň manyly, olaryň içinde ekzistensializmiň ideýalary çeperçilik bilen durmuşy suratlandyrýar. Mysal üçin onuň ”Siňekleriň hökümdary” romanynda ekzistensializmiň ideýalary gönümelräk aýdylsalar hem olaryň sýuzet arkaly beýan edilişi örän gyzykly bolýar. Bir uly topar iňlis çagalary gämi heläkçiligi zerarly adam ýaşamaýan ada düşýärler. Bu ýerde ýetginjekler iki topara bölünip, biri–biri bilen urşup başlaýarlar, üruşlaryny başlamankalar, bularyň arasynda her topara ýolbaşçy bellenýär. Ralf,Saýmon we beýleki gowy oglanlaryň garşysyna Jek we onuň kellekeserleri çykýarlar.Jekiň tarapdarlary siňek basayp giden bir öli doňuz kellesine çokunýarlar.Ine şol kelle siňekleriň hökümdary,ýagny melgun.Jek we onuň ýoldaşlary wagşylyga, anygrak aýdanymyzda, hereketleri boýunça

faşistlere meňzeýärler.

Beýleki toparyň ýolbaşçysy Ralf demokratik ruhda pikir edýän oglanjyk. Bular iki toparyň ýolbaşçylary bolup, urşup başlaýarlar. Jek Ralfyň tarapdarlaryny öldürýär. Wagşylarça söweşiň, Jekiň topary "demokratlary" ýeňip başlaýar. Aralarynda ölenler hem bolýar, Şeýlelik bilen siwilizasiýany gurjak bolýan adamlar haýwanlardanam wagşyrak bolýarlar. Bu adada ýeke-täk halas bolmaga mümkinçilik, ol hem ot ýakyp halas ediljilere sugnal bermeli. Ol ody hem Jek Ralfdan ogurlaýar. Ralf onda-da gorkman Jekiň bandasynyň ýanyna baryp halas bolmagyň ýollaryny bilelikde çözmegi teklipe edýär emma Jek we onuň ýaranlary ýagşylygyň simwoly, alamaty ak balykgulagy, rakowinany döwýärler we doňzuň kellesini taýaga geýdirip Ralfa görkezýärler. Onda-da Ralf jekiň bandasyňa boýun egmeýär we gür tokaýlykda gizlenýär. Onuň gizlenen tokaýyny Jek otlaýar. Ýanyp duran tokaýy görüp halas ediji gämiden adamlar görüp adalýan adamlar gelýäler. Romanyň soňunda uçup gelen uçarlar oglanlary halas halas edýärler. Golding özüniň ekzistensializmiň täsiri bilen ýazylan eserlerinde adamzada hemiş faşizm, zorlujk howpunyň abanýandygyny görkezýär. Ýazyjy "Siňekleriň hökümdary" romanynda çagalaryň keşpleriniň üsti bilen göçme manyda bir bolup bilaýjek durmuşy wakany beýan edýär we bir näçe filosofik mpikirleri öňe sürýär. Goldiň "Piramida" (1967) we käbir başga eserlerinde adamlaryň ykbaly öňden belli bolan we şol durmuşyň çäklerinden çykmaýadygy baradaky pikirler öňe sürülýär.

Jin Aýris Merdok. (1919)

Meşhur inlis ýazyjysy Jin Aýris Merdok Irlandiýanyň paýtagty Dublinde dogulýar. Ol Oksford uniwersitetini gutaryp, 1948-nji ýyldan 1963-nji ýyla çenli filosofiýa dersini okadýar. Ahlak we estetika temalaryny beýan edýän on baş sany roman ýazýar. Onuň romanlarynda Angliýanyň jemgyýetinde ýüze çykýan çylşyrymly ruhy, ahlak, ýagşylyk we ýamanlyk meseleleri suratlandyrylýar.

Onuň eserleri esasan intellegentsiýa barada we intellegentsiýa üçin hem ýazylypdyr. Merdogyň romanlarynda ýazjylaryň, alymlaryň, hudožnikleriň we žurnalistleriň keşpleri görkezilýär. Ýazyjyny jemgyýetde döredijilik adamynyň ykbaly gyzyklandyrýar.

1954-nji ýalda Aýris Merdogyň „**Toruň astynda**“ atly romany çap edilýär we uly meşhurlyk gazanýar.

Romanyň baş gahrymany Jeýk Donagýu belli bir derejede „gaharlanan ýaş ýigitler“ edebiýatynyň keşplerine meňzeş, sebäbi ol hem jemgyýetde öz ornuny tapmak isleýär, şonuň üçin ol özüne sähelçe bir umyt berýän işe ýapyşýar, ýöne ol daş-töweregindäki adamlar bilen hiç ylalaşyp bilmeýär.

Ýazyjynyň kitabyňyň ady „Toruň astynda“ diýlip atlandyrylmagyň sebäbi eserde aýdyljak bolýan pikirler, ideýalar gahrymanlaryň „sözleriniň torunyň“ astynda ýatyr. Ýazyjy öz pikirini göniden-göni aýtman, Jeýk Donagýunyň

Deýw, Lefti, Gýugo, Mej, Anna, Sedi ýaly dostlarynyň we ýoldaşlarynyň gepleşikleriniň, edýän işleriniň üsti bilen görkezýär.

Jeýk „şadyýan gedaýa“, meňzeýär, onuň hemişelik ýaşar ýaly öýi, ýa-da maşgalasy ýok. Ol tapan ýerinde ýaşaýar. Ýöne ol öz dostlaryny, ýoldaşlaryny, haýwanlary, umuman, ýaşayşy gowy görýär. Ol hemişe bir täzelik, bir üýtgeşik syrly hadysany tapjak bolýar. Şonuň üçin ol her ädimde täze başdan geçirmelere duçar bolýar.

Emma adaty, hemme zady gül-ýaly rahat , şol bir endikler bilen ýaşayan adamlar üçin Donagýu durmuşda orun tapyp bilmedik bir şowsuz adam...

Romanda Jeýk Donagýu hiç kime ýaranyp, ýa-da pul gazanjak, peýda görjek bolup ýaşamaýar. Ol adaty durmuşda romantiki başdan geçirmeler bilen ýaşasy gelýär, şol sebäpli onuň durmuşy örän tertipsiz, ekzistensializm filosofiýasyna laýyklykda her gezek bir ýagdaýa, situasiýa düşüp, Jeýk dogry çözgüt tapmaly bolýar. Onuň tapýan çözgütleri hemişe dogry bolup çykmaýar, şol sebäpli hem gynançly, hem gülküli ýagdaýlar döreýär.

Roman gahrymanyň öz içki- oý pikirlerini analiz etmegi, akyl eleginden geçirmegi görnüşinde Jeýkiň adyndan beýan edilýär. Ýazyjynyň „**Jadygöýden gaçyş**“ (1956), „**Çägeden gurlan gala**“ (1957), „**Italýan gyzy**“ (1964) ýaly romanlarynda realizmiň we romantizmiň alamatlary bar.

Aýris Merdogyň „**Al we ýaşyl**“ (1965) romanynnda taryhy temany beýan edýär. Irland halkynyň gozgalaňy romantiki hyjuw, isleg ýaly görkezilýär. Romanda gahrymnalryň Watana söýgi, öz ýurduny azat etmek islegleri sebäpli özlerini gurban etmäge , ölüm bilen ýüzbe-ýüz bolmaga

taýýardygyny görkezýär. Romanda Pat Dýumeýiň watançylygy we mertligi görkezilýär.

Aýris Merdogyň 1970-nji ýyllarda ýazylan „**Tötänlikleriň adamy**“(1971), „**Gara şazada**“(1973), „**Mukaddes we adaty söýgi**“(1974) romanlarynda adamyň durmuşynda tötänleýin ýüze çykýan ýagdaýlar, wakalar görkezilýär. Ýazyjy adamlaryň durmuşynda bolup geçýän tötänleýin hadysalaryň olaryň özleriniň bulaşyk garnaşyklarynyň, ýaramaz, bet niýetleriniň netijesidigini görkezýär.

„**Gara şazada**“ romanynda tötänleýin bolup geçýän wakalar romanyň baş gahrymany 58 ýaşly Bredli Pirsonyň durmuşynyň pajygaly gutarmagyna getirýär. Bredliniň Baffiniň maşgalasy bilen bolan çylşyrymly gatnaşyklary, onuň Arnold Baffiniň aýaly Reýçele, onuň gyzy Juliana, aşyk bolmagy. Bredliniň aýalynyň Arnold Baffine durmuşa çykjak bolşy, Reýçeliň öz ärini ataşgir bilen öldürmegi ekzistensializmiň „adam adama keseki, duşman“ diýen kadasyna laýyklykda bolup geçýär.

Netijede Pirsonyň aýalynyň dogany Frensis Marlo, aýaly Kristian, Reýçel, Julian- hemmesi Bredli Pirsony Arnold Baffiniň ölümünde günäkärleýärler.

Romanyň adynyň „Gara şazada“ diýlip goýulmagynyň sebäbi Bredli Pirson Şekspiriň „Gamlet“ tragediýasynyň baş gahrymany, gara eşikli şazada Gamleti gowy görýär we eserde ýygy- ýygydan Gamletiň sözlerini gaýtalaýar.

Eseriň soňunda Pirson hem Gamlet ýaly ýaman adamlaryň toruna düşüp heläk bolýar, ýöne ol ölmezden öň ýazan kitabynda öz duşmanlarynyň eden jenaýatlaryny, etmişlerini jikme-jik paş edýär.

Bredli Pirson kitabyň ýazyp bolansoň rak (düwnük) keselinden ölýär.

Ýazyjy bu romanda Bredli Pirsonyň hakyky, zehinli ýazyjy bolandygyny görkezýär. Emma Arnold Baffin pula kowalaşýan, her ýyl bir „ýeňil“, çalt satylýan romanlary ýazyp gazanç edýän ýazyjy hökmünde suratlandyrylýar.

GDR-iň edebiýaty

Fridrih Wolf

(1888-1953)

Fridrih Wolf Breht bilen bir hatarda görnükli nemes dramaturgy hökmünde XX asyryň birinji ýarymynda özüni tanadýar. Onuň edebi mirasy pýesalary, proza eserlerini, goşgulary we dürli makalalary öz içine alýar.

Wolf 1888-nji ýylyň 23-nji dekabrynda Reýn derýasynyň boýundaky Neýwid şähereinde eneden dogulýar. Onuň kakasy söwdegär bolupdyr.

Wolf 1902-1905-nji ýyllar aralygy söwda deňiz flotunda matros bolup gulluk edýär. 1907-nji ýylda Mýunhen şäherinde medisina fakultetine okuwa girýär. Şol döwürde ol edebiýat, sungat, filosofiýa

bilen meşgullanýar. 1912-nji ýylda Wolf medisina fakultetini gutaryp ilki doktoryň kömekçisi, soňra özbaşdak gämi lukmany bolup işläp başlaýar. Ol ABŞ-na, Kanada barýan gämilerde işleýär we durmuşda köp zatlary öwrenýär.

1-nji jahan uruşy döwründe goşunda harby lukman bolup gulluk edýär. Ýöne 1918-nji ýylda uruşy näetläp harby gullukdan boýun gaçyrýar, protest bildirýär. Ony akly azaşypdyr diýen töhmet bilen Drezdeniň ýanyndaky kiçijik şäherjige iberýärler. Şol döwürde frontda ol “Magomet” atly dramasyny ýazýar. Drezdende rewolýusion göreşe gatnaşandygy üçin türmä düşýär. Türmeden çykansoň Remşeyd şäherinde ýaşaýar. **Sag tarapda**

Şol döwürde “Garyp Konrad” (1923), “Hund Kolonnasy” (1926), “Sianisti Kaliý” (1929), “Kattaroly matroslar” (1930) ýaly pýesalary sahnalarda goýulyp meşhur bolýar.

1933-nji ýylda häkmiýet başyna Gitleriä gelmegi bilen Fridrih Wolf Şweýtsariýa çäkmaly bolýar. Soära Fransiýada, Sowet Siýuzynda, ABŞ-da, Skandinawiýada ýaşaýar.

1939-njy ýylda 2-nji jahan uruşynyň başlanmagy bilen reaksiýa fransuz hökümeti Wolfy şübhe astyna alyp konsentrasion lagere salýarlar. Ol ýerden ony Sowet Soýuzyň graždanlygyny berip, lagerden halas edýärler.

1945-nji ýylda faşizmiň derbi-dagyn edilmegi bilen Fridrih Wolf Berline dolanyp barýar.

1953-nji ýylyň 5-nji oktyabrynda Wolf ýürek keselinden, ýagny infarkt bolup aradan çykýar.

Fridrih Wolfyň iň meşhur pýesalarynyň biri “Professor Mamlok(Professor Mamlock) (1934) faşizmiň antisemitizm syýasatyny paş edýär. Bu pýesada rasist, jynsparaz doktorlaryň, gitlerçi, milletçi fanatik-ýaranlarynyň keşpleri bu eserde örän çeper beýan edilýär.

Professor Mamlok hirurg-doktor bolup işleýär. Gitlerçiler 1932-1933-nji ýyllarda häkmiýet başyna geçjek bolup dyzaýan faşistler hiç bir günäsiz adamlara azar berýärler. Ýewreýleriň çagalaryny mekdeplerden kowýarlar. Wraç-hirurg Mamlogy gitlerçi nokerler boýnuna “ýewreý” diýen tablisa asyp, köçede süreýärler. Ine şu zatlary Fridrih Wolf öz pýesasynda görkezýär.

Faşistler 1933-nji ýylda parlamentiň jaýyny, reýhstagy otlaýarlar we ony kommunistler ýakdy diýip olary yzarlap, gyryp başlaýarlar.

Professor Mamlok Birinji Jahan uruşyna gatnaşan ökde hirurg bolýar. Ol tejribeli lukman. Uruşda birnäçe gezek ýaralanyp, bir aýagy kelte bolýar. Şonda-da ol köp operasiýa edýär. Ilki ol ogly Rolf faşistlere garşy göreşende oňa garşy çykýar, ýöne soň öz maşgalasyna azar berilip, özüni masgaralap boýnuna tablisa geýdirenlerinde ol faşizme garşy göreşmelidigine düşünýär. Olara boýun egmejek boup özüni atyp öldürýär”.

Anna Zegers.
(03.06.1900-1983)

Anna Zegers (hakyky ady – Netti Reling) Maýnts şäherinde baý, intelligent maşgalada eneden dogulýar. Netti Reling ilki Geýdelberg, soňra Keln uniwersitetlerinde okaýar. Onuň ilkinji eserleri “Amerikan ilçihanasyna barýan ýolda” (1930) ady bilen neşir edilýär. Oňa ýazyjynyň ilkinji sosial-tankydy hekaýalary girýär. “Grubeç”, “Siglerler” ýaly hekaýalarynda işsizler, ownyk hünärmenleriň garyplaşmagy ýaly hadysalar görkezilýär.

1927-nji ýylda Netti Relingiň “Balykçylaryň gozgalaňy” atly ilkinji romany Anna Zegers edebi lakamy, ady bilen çap edilýär. Anna Zegers ýazyjynyň irki hekaýalarynyň gahrymanlarynyň biri. “Balykçylaryň gozgalaňy” atly romany uly üstünlik gazanýar. Oňa Kleýstiň baýragyny berýärler. Bu romanda Demirgazyl deňziniň kenarynda ýaşaýan balykçylaryň obasynyň durmuşy beýan edilýär. Agyr zuluma çydaman balykçylar ýaş balykçy Andreas Bruniniň, garry Kedenegiň ruhlandyrmagy bilen balykçylar gozgalaň turuzýarlar. Gozgalaň şowsuz geçse-de, ol balykçylaryň öz güýjüne ynamyny döredýär.

1933-nji ýylda Anna Zegers faşistleriň häkmiýet başyna gelmegi bilen fransiýa gidýär. 1939-njy ýylda Fransiýanyň üstüne faşistik Germaniýanyň goşunynyň çozmak howpy abanmagy bilen (1940-njy ýylyň iýun aýynyň 22-inde Fransiýa Germaniýa garşy harby hereketleri be edýändigi barada gol çekýär) Anna Zegers Meksika gitmeli bolýar. Anna Zegers Meksikada 1946-njy ýyla çenli bolýar. Ol 1946-njy ýylda Germaniýa faşizmden azat edilensoň ýurduna dolanyp gelýär.

Şu döwürde Anna Zegersi faşizmiň döremeginiň sebäpleri çuňňur gyzyklandyrýar. 1930-njy yllarda Zegersiň döreden ajaýyp eserleriniň biri onuň “Ýedinji haç” (1938) romanydyr. Bu romanda ýazyjy agyr ýagdaýda nemes halkynyň garyman ogullarynyň faşizme garşy gizlin göreşini suratlandyrýar. Bu romanyň ýiti antifoşistik ruhy, faşizmiň iru-giç ýeňiljekdigi baradaky onuň gahrymanlarynyň ynamy biziň günlerimizde-de bu romanyň ähmiýetini artdyrýar.

Romanda Westgofen diýen şäherdäki konslagerden gaçan ýedi adamyň ykbaly barada gürrüň berilýär. Olaryň ýolbaşçysy kommunist Walan, Beýtler, Peltser, Belloni, Fýulgrabe, Aldinger dagy soň tutulyp, gynalyp wepat bolýarlar. Diňe Georg Geýslere gaçyp daşary ýurda gitmek başardýar. Oňa doktor Lewenşteýn elini bejerip kömek edýär. Paul Reder atly işçi Georgy öýünde gizläp, soň degişli adamlary tapyp ony daşary ýurda Gollandiýa gämisinde iberýär. Georgyň tutulman gaçyp gutulmagy lagerde oturan tussaglaryňruhuny göterýär, emma faşistleriň welin olary tutjak bolup oda-köze düşmegine getirýär. Ýedi sany çynar ýaly belent platan agaçlarynyň komendant tarapyndan çapdyrylyp, şol gaçgaklar üçin haç

taýýarlap goýmagy lagerde berk jezalaryň taýýardygyňy görkezýär. Ýöne ýedinji haja çüýlenmeli Georg gaçyp gutulýar. Ol hajy tussaglara baragy gyzdyrmak üçin odun hökmünde berilýär. Tussaglar oda çoýunyp gaçyp gutulmak Georgy ýatlaýarlar.

Ýazyjy bu romanda gitlerçi gestapoçylaryň halkyň aňyny zäherläp, gorkuzyşyny dogruçyl görkezýär. Hatda Georgyň kiçi doganynyň gitler ýugende girip indi öz doganyny satmaga taýýar bolşy, ýa-da kommunist Walanyň öz dosty tarapyndan faşistlere satylp, şugullanyp heläk bolşy halk köpçýliginiň aldanyp, gorkuzylyp faşistleriň hemaýatçylaryna öwrülişi eserde dogruçyl görkezilýär.

V bölüm,Dünýä edebiýaty.

XX asyr rus edebiýaty

A.N.Tolstoý(1883-1945)

A.N.Tolstoý(1883-1945)ady belli,meşhur rus ýazyjylaryň biridir.Ol Nikolaý Aleksandrowiç Tolstoý atly Samaraly bir baý pomeşigiň,ýagny uly mülkdaryň maşagalysynda 1883-nji ýylyň 10-njy ýanwarynda eneden dogulypdyr.Ýazyjynyň kakasy beýik rus ýazyjysy Lew

Nikolaýewiç Tolstoýyň garyndaşy bolupdyr.A.N.Tolstoýyň ejesi Aleksandra Leontýewna(gyz familiýasy

Turgenewa)Tolstaýa hem zehinli ýazyjy bolupdyr.Ol öz ogluny terbiýelemäge kop üns beripdir.Tolstoýyň ejesi ikinji gezek A.A.Bostrow atly bir baý pomeşige durmuşa çykypdyr.Şol sebäpli A.N.Tolstoýyň çagalygy Samara şäheriniň golýyndaky Bostrowyň mülkünde Sosnowka obasynda geçýär.Olaryň öýünde baý kitaphanasy bar eken.Agşamlaryna Tolstoyň kakalygy A.A.Bostrow çyraň ýagtysynda gaty ses bilen gyzykly kitaplary okap berýän eken. Tolstoý ýaşlygynda oba oglanlary bile oýnap ösýär.A.Tolstoý ýaşlygynda,ýagny on ýaşyna ýetende köp okap başlaýar.Ol Žýul Werniň,Fenimor Kuperiň,Maýn Ridiň kitaplaryny höwes bilen okapdyr.Ol öýde okuwa taýýarlyk görüp,soňra Syzran şäherindäki uçilişä okuwa giripdir.

1901-nji ýylda uçilişäni gutaryp Peterburga Tehnologik institutyna okuwa girýär.Tolstoýyň ejesi ogluna ýazyjy bolmaklygy maslahat berýär.Ol ejesiniň maslahytyna eýerýär we doredijilik işi bilen içgin gyzyklanýar.Ol hemişe ýany kitaply gezipdir.Kitap ony hatda bir gezek ölümden hem halas edipdir.Peterburgyň köçelerinde bolan bir bidüzgünçilik wagtynda kimdir biriniň zyňan daşy A.Tolstoýyň döşüne degipdir.Ýöne Alekseýiň döşüne şineliniň(paltosynyň) içine dykyp goýan kitaby ony ol daşdan gorapdyr.

A.N.Tolstoý doredijilik işine ilki şahyr hökmünde başlasa-da soňra ol hekaýalar powestler we uly göwrümlü romanlar ýazypdyr.Onuň “Hupbatly ýollar”(Хождение по мукам),“Pýotr I“,“Inžener Gariniň giperboloidi“atly romanlary uly meşhurlyga eýedir.A.N.Tolstoý ýörite çagalar üçin hem eserler ýazypdyr.Olara“Nikitanyň çagalygy“,“Altyn açarjyk ýa-da Buratinonyň başyndan

geçirenleri“ýaly eserleri girýär.Ýazyjy Buratino baradaky powest-ertekisini öz çagalyk döwründe okan bir gyzykly kitabyň esasynda ýazypdyr.“Men kiçijikkäm-mundan örän,örän ozal bir kitapjyk okapdym;ol kitabyň ady“Pinokkio ýa-da agaç gurjagyň syýahatlary“(agaç gurjak diýmek italýança-buratino).

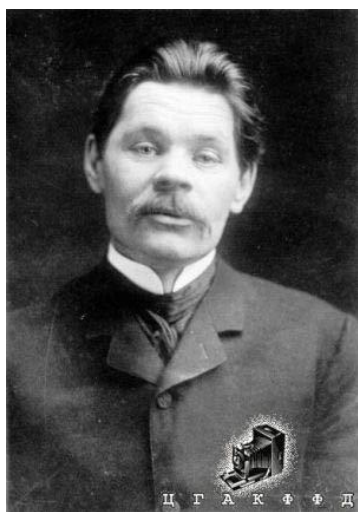
Men özümiň ýoldaşalaryma,gyzjagazlara we oglanjyklara Buratinonyň gyzykly syýahatlaryny ýygy-ýygydan gürrüň ediberýärdim.Emma şol kitabyň ýitendigine görä,men her gezekde dürli-dürliçe gürrüň berýärdim,kitapda düýbinden ýok syýahatlary hem toslaşdyryp tapýardym.

Indi,köp-köp ýyllar geçenden soň,men özümiň köne dostum Buratinony ýadyma saldym we şol agaç adamjyk hakyndaky adatdan daşary wakany,oglanjyklar we gyzjagazlar,size gürrüň bermegi ýüregime düwdüm,“diýip, ýazyjy öz powestiniň „Sözbaşysynda“ýazýar.Dogrudanam,A.N.Tolstoý Buratino baradaky ertekisini dünýä belli italýan ýazyjysy Karlo Lorentsininiň(edebi lakamy“Kollodi”)(1826-1890)“Pinokkionyň başdan geçirenleri“atly kitabynyň mazmunyna eýerip ýazypdyr,ýöne ony has gyzykly etmek üçin mazmunyny üýtgedip,baylaşdyryp täzedən işläpdir.

A.N.Tolstoyyň döredijiliginiň gözbaşy rus halk döredijiliginden,rus ertekilerinden başalanypdyr.Şonuň üçin onuň Buratinonyň başdan geçirmeleri baradaky bu powestinde-de rus ertekilerindäki ýaly Buratino örän sada,gowniaçyk ,dostlaryna wepaly ogalanjyk hökmünde suratlandyrylýar.Her hili kynçylyklara duş gelse-de Buratino hiç haçan ruhdan düşmeýär.Ol öz dostlaryny we Karlo kakasyny gowy görýär.Powestde Buratino aldawçy

tilki Alisa we pişik Bazilionyň dürli hileleri zerarly köp kynçylyklara duçar bolýar, ýöne her hili kyn ýagdaýlara duçar bolsa-da, Buratinonyň dostlary gök saçly gyzjagaz Malwina, onuň asylyly iti Artemon, dosty Pýero, gizlin syrly bilýän pyşbaga Tortila, dürli haýawanlar, guşlar, ownuk möjejikler oňa hemişe kömege gelýärler. Garaz bu kitaby okap başalasaň ony elden düşürmek kyn, sebäbi wakalar örän okgunly we gyzykly bolup geçýär. Her bir okyjy özüni şol wakalara gatnaşyjy ýaly düýýar.

Aleksey Maksimowiç Gorkiý (28.03.1868-1936)

A.M.Gorkiý 1868-nji ýylda Nižniý Nowgorod şäherinde eneden dogulýär. Öz hakyky familýasy Peşkow bolupdyr. Onuň kakasynyň ady Maksim Sawwatiýewiç Peşkow bolupdyr. Agaç ussasy- mebel ýasaýan ussa bolupdyr. Ejesi W.W.Kaşirina boýagçylyk kärhanasynyň eýesiniň gyzy bolupdyr. Gorkiý 4 ýaşyna ýetende kakasy Astrahanda garahassalyk (holera) keselinden aradan çykypdyr. Soňra Gorkiý 5 ýyl Kaşirin atly babasynyň öýünde ýaşapdyr. Babasy rehimsiz, käýinjeň we gysyk adam bolupdyr. Ol agtygyna 6 ýaşynda okamany ýazmagy öwredipdir. Ol dini kitaplary okap bilýär eken. Soň ony

uçilişä okuwa berýär. Ol ýerde Gorkiý bir ýyl okap 3-nji klasa ekzamen tabşyrypdyr, ýöne garyplygy zerarly soň okamak miýesser etmändir. 1878-nji ýylda ejesi aradan çykýar. Şonda gorkiý 10 ýaşyndady. Gorkiý köwüş dükanyna hyzmatkär oglan hökmünde işe girýär.

“Hawa Leksey sen meniň boýnumdan asyp gezer ýaly bir medal däl” diýip babasy indi “indi öz günüňi özüň gör” diýip aýtýar. Şondan soň 15 ýyllap Gorkiý dürli işlerde işläpdir. Çyzgy çyzyjynyň “Ýumuş oglany”, “Dobryý” gämisinde kiçi gap-çanak ýuwujy bolup işleýär. Şol ýerde ol aşpez Mihail Akimowič Smuryý bilen dostlaşýar. Smuryý oňa kitap okamaklygy öwredýär, ine şondan soň A.M.Gorkiý бүтін ömrüni kitap bilen baglanyşdyrýar. Soňra Gorkiý kitap satyjy, ýarmarkada, teatrda işleýär. Kazan şäherine gidip okuwa girjek bolupdyr, ýöne girip bilmändir. Soň ony durmuş Russiýanyň dürli şäherlerinde, obalarynda ýaşamaga, işlemäge mejbur edipdir. Ol dwornik, bagban, operada hor aýdymçysy, kaspı deňzinde balykçy, tereziçi, kwas satyjy bolup işläpdir. Nižniý Nowgorodda, Maýkopda, Tiflisde türmä düşüpdur. Arzames şäherine sürgün edilipdir. Iki ýyllap sergezdan bolup Russiýanyň ýollaryny söküpdir. Ýer gazyjy, ýükçi, günlükçi bolňup işläpdir. 1892-nji ýylda Maýkop şäherinde žandarm ondan “Näme üçin sergezdanlyk edýäň?” diýende ol “Men Russiýanyň durmuşyny öwrenýärim ” diýip jogap beripdir. Dürli rewolýusionerler, şübheli adamlar bilen gatnaşykda

bolany üçin ony polisiýa tä 1917-nji ýyla çenli göz astynda saklapdyr.

Gorkiniň berýän gürrüňleri, gören-eşiden geň-enaýy zatlary örän gyzykly bolupdyr. Şonda 1892-nji ýylda A.M.Kalýužnyý diýen bir tanşy oňa şol zatlary ýazmaklygy maslahat berýär. Güýz aýynda 1892-nji ýylda Kalýužniniň Tiflisdäki kwartirasynda Gorkiý özüniň “Makar Çudra” (1892) diýen hekaýasyny ýazýar. Şeýdip ýazyjy- Gorkiý ýazyjy özni tanatýar.

Soň gorkiý öz şäherine dolanyp gelip sud işgäri adwokat A.I.Laniniň hat gatnadyjysy bolup işleýär. Lanin örän sowatly, bilimli adam bolýar we Gorkä örän köp maslahatlar berýär. Gorkiniň uly edebiýata gelmegine ýazyjy W.Korolenko kömek edýär. “Makar Çudra” hekaýasynda Gorkiý bir garry Makar Çudra atly siganyň beren gürrüňi esasynda ýazýar. Bu ýaş Loýko Zabor we gözəl sigan gyzy Raddanyň söýgisi barada.(Raddanyň kaksy garry Danilo) Adamlar biri-birini depeleýärler diýip Çudra aýdýar. Gorkiniň eserleri tümlikde ýakylan çyra ýaly adamlary özüne çekýär. Ýöne ol jemgyýeti hem tankyt edýär.

“Çelkaş”(1894) Gruška Çelkaş we Garwisa (daýhan) barada. Ýönekeý adamyň bilim alyşy, kemala gelişi görkezilýär.

“Ene” romany.(1906-1907)

Sergeý Ýesenin (1885-1925)

Sergeý Ýesenin ynsan kalbynyň içki oý-pikirlerini inçeden açyp görkezen we Russiýanyň tebigatynyň gözelligini ussatlyk bilen suratlandyran şahyrdyr. Ýeseniniň goşgularyny her bir adamyň söýüp okaýanlygynyň sebäbi onuň sygyrlarynda her bir ynsana mahsus bolan oý-pikirler, gözellige ymtlylyş duýgulary we adamy gurşap alan adaty zatlaryň, gülleriniň, baglaryň kümüşsöw şöhle saçýan aýyň ýa-da eýesine wepaly itiň kalbyňy gaýtalanmajak duýgulardan doldurýandygy wasp edilýär.

Sergeý Aleksandrowiç Ýesenin 1885-nji ýylyň Ruhnama aýynyň 21-inde Rýazan welaýatynyň Konstantinowo obasynda daýhan maşgalasynda eneden dogulýar. Iki ýaşyndan başlap ol baý babasynyň öýünde terbiýelenýär. Babasy sowatly, kitaphon adam bolupdyr. Ol gysgijelerine kiçijik Sergeýe gadymy aýdymalary we Injiliň rowaýatlaryny aýdyp beripdir. Ýeseniniň mamasy kiçijik agtygyny örän gowy görüpdir we oňa köp ertekileri gürrüň berýän eken. Ony diňlemäge obanyň köp daýhan çagalary gelýär eken.

Sergeý Ýesenin özi barada: “Meniň çagalygym meýdanlaryň we sähralaryň içinde geçdi. Men

çağalygymda halkyň howasyndan dem alyp ulaldym”¹ diýip ýazypdyr.

Ýeseniniň babasy agtygynyň mugallym bolmagyny iśläpdir, şonuň üçin ony ilki obadaky dört ýyllyk üçilişede okadýar, soňra Spas-Klepikowo diýen ýerdäki mugallymçylyk mekdebine berýär. Sergeý Ýesenin şol ýyllardan (1910-1912) başlap özüniň özboluşly goşgulary bilen belli bolup başlaýar. Sergeý Ýesenin özüniň irki döredijiligi barada “men goşgy ýazmaga on dokuz ýaşlarymda başladym, ýöne aň-düşünjeli döredijiligimi 16-17 ýaşymdaky dower degişli hasaplaýaryn”², diýip ýazýar.

1912-nji ýylyň ýazynda, mugallymçylyk mekdebini tamamlandan soň Ýesenin Moskwa şäherine kakasynyň ýanyna gidýär. Ýeseniniň kakasy şol wagtlar Moskwada bir baý söwdagäriň prikazçigi, ýagny söwda ýumuşlaryny ýerine ýetiriji bolup işleýär eken. Ýesenin öz bilimini dowam etdirmek üçin Moskwa şäheriniň L.A.Şanýawskiý adyndaky halk uniwersitetine girýär. Ol uniwersiteti esaslandyran adam halk köpçüligine bilimi elýeter etmek üçin okuwy mugt edipdir. Ýesenin bir ýarym ýyl taryh-filosofiýa bölüminde okaýar. Şol döwürde onuň birnäçe täze goşgulary-da çap edilýär. 1913-nji ýylda çap edilen “Berýoza” atly goşgusynda Sergeý Ýeseniniň döredijiligine mahsus bolan tebigatyň gözelligini wasp etmek äheňleri ýaňlanýar:

Akja Berýoza
Ýanynda aýnaň
Gara bürenipdir

¹История русской литературы. Москва, 1979, стр. 192

² Родная поэзия. Москва, 1966, 122 sah.

Kümüşleç ýaýnap.¹

Şol döwürde çap edilen “Gar örtügi” (1914), “Çerýomuha” (1915), “Güýz” (1914) ýaly goşgularda rus tebigatynyň ajaýyp görnüşleri suratlandyrylýar.

Sergeý Ýeseniniň durmuşynda 1915-nji ýylyň ýazynda täze döwür başlanýar. Ol Petrograda göçýär. Petrograd şäherinde Ýesenin Aleksandr Blok, Nikolaý Klýuýew ýaly şol döwrüň meşhur rus şahyrlary bilen tanyşýar we edebi žurnallar bilen işleşýär. Ýeseniniň goşgulary ýygy-ýygýdan žurnallarda çap edilip başlaýar.

Sergeý Ýesenin ýigirmi ýaşyna ýetende onuň ilkinji “Radunitsa” atly goşgular ýygýndysy çykýar. “Radunitsa” “ölenleri ýatlama günü” diýmekligi aňladýan dini söz. Sergeý Ýesenin bu ýygýnda girýän goşgularynda birnäçe dini keşpleri, rowaýatlary ulanýar. Ol bu goşgularynda dini äheňleri, keşpleri dini mazmun üçin däl-de ynsan durmuşynyň möhüm ahlak meselelerini, pikirlerini beýan etmek üçin ulanýar.

Eýýäm şu ýygýnda girýän goşgularda Ýeseniniň sygyrylarynyň iň bir güýçli tarapy, Watana bolan çuňňur söýgüsi ýüze çykýar. Watanyň keşbi ilki bilen şahyryň öz dogduk mekanynyň otluk ýabany gülli meýdanlarynyň, sähradyr, tokaýlarynyň ajaýyp görkünde janlanýar. Şahyr Russiýanyň çäksiz mawy asmanyny, egrem-bugram tovlanyp akýan derýalaryny, şadyýan pyşydaşýan gür baglaryny, tylla kimin gyzaryp ýaşýan gününü, aýazly agşamlar sowuk ýyldyraşýan ýyldyzly gijelerini uly söýgi bilen suratlandyrýar.

¹ Есенин С.А. Сочинения. Москва, 1988, 36 sah.

Bu goşgularyň içinde gamgyn äheňlere ýugrulan eserler hem bar. Ýesenin obanyň garyp, gözgyny durmuşyna gynanç bildirip, ýazan goşgularynda “Ülkäm meň taşlanan, ülkäm meň boşluk...”, “Hesretli aýdym sen, Rusyýet gamy...” ýaly setirler duş gelýär. 1914-nji ýylda Russiýanyň 1-nji Jahan uruşyna¹ girmegi Sergeý Ýesenini gamgyn äheňlere ýugrulan “Rus” (1914) atly poemasynda öz beýanyny tapýar. “Gyş gijelerinde uwlaýan haýbatly möjekler”, “Baýguşlaryň gözleri ýaly syrgynda, tokaýlarda ýylpyldaşýan otlar”, “Şum habar getiren gara gargalaryň gagyldysy” ýaly meňzetmeler ýurduň üstüne uruşyň bela, betbagtçylyk bolup abanandygyndan habar berýär. Ýene-de şeýle agyr ýagdaýda parahat zähmet çekip, ýer sürýän daýhanlar üýşüp esgerlige Watany goramaga gidýärler. Şahyr ýönekeý zähmetkeş halkyň agyr ýagdaýda Watanyň esasy diregidigini nygtap:

Obanyň içinde çetine çenli,
Halk üýşüp ugratdy eziz mertlerin.
Ine Rus ogullaň nirede belli,
Agyr gün diregdir ol gerçekleriň.²

Sergeý Ýeseniniň “Ýewpatiý Kolowrat barada aýdym” (1912), “Murt” (1914), “Marfa Posadnisa” (1914) ýaly poemalarynda-da watançylyk ideýalary anyk taryhy gahrymanlaryň keşpleriniň üsti bilen beýan edilýär. Sergeý Ýeseniniň bu eserlerinde şahyr özüniň rus tebigaty, rus halky we onuň azatlygy, erkinligi söýüji gahrymanlary bilen berk baglansyklydygyny äşgär edýär.

¹ **Birinji Jahan uruşy** – Uly kapitalistik döwletleriň dünýäni bölüşmek üçin alyp baran uruşy. 1914-nji ýylda başlanýar we 1918-nji ýylda gutarýar. Ol uruşda Russiýa Germaniýa garşy uruşýar.

² Есенин С.А. Сочинения. Москва, 1988, 66-67 sah. (Terjime eden R.Mustakow)

Ýeseniniň özboluşly, haýran galdyryjy zehini, onuň adamlaryň kalbyny, duýgularyny maýyl edýän goşgulary onuň döwürdeş şahyrlaryny we ýazyjylaryny-da haýran edipdir. 1922-nji ýylda rus ýazyjysy Maksim Gorkiý Ýesenin bilen duşuşanda “Sergeý Ýesenin ýöne bir adam däl, ol tebigatyň aýratyn poeziýa üçin, “meýdanlaryň gamyny”, ähli janly jandara söýgi we rehimdarlyk bildirmek üçin döreden bir ynsandyr”, diýip ýazypdyr.

Sergeý Ýeseniniň döredijiligi halkyň durmuşy bilen berk baglanyşykly bolup şahyr öz eserlerinde halkyň durmuşyny suratlandyrýar we dogduk mekanynyň gözelligini wasp edýär. Şol bir hatarda Ýesenin halkyň agyr, garyp durmuşyna gynanýar, şonuň üçin onuň käbir goşgularynda gamgyn äheňler ýaňlanýar. Ýöne şahyryň eserlerinde göwniçökgünlige ýol berilmän gözellige guwanmak, söýgi we ynam bilen ýaşamak pikirleri möwç urýar.

Şahyryň goşgularynda adamsöýüşlik meselesine uly üns berilýär. Ol nirede ýaşasa-da öz dogduk mekanyny, obasyny, ene-atasyny, obadaşlaryny öz goşgularynda ýatlap durýar. “**Eneme hat**” (1924) atly goşgusynda şahyr garryja ejesine bolan çuň söýgüsini inçeden täsirli beýan edýär. Goşguda öý, ojak, ene diýen düşüňjeler birigip liriki gahrymanyň kalbyna iň bir pynhan, mukaddes, ýüregine güýç beriji mährem çeşmä, umyt ýoluny görkeziji bir mukaddes şöhlä, çyraga öwrülýär. Şoňa görä-de şahyr ilkinji bentde:

Goý seniň şol mährem öýüň üstünden,
Agşam deňsiz-taýsyz şuglasyn saçsyn.¹

¹ Есенин С.А. Сочинения. Москва, 1988, 218 sah.

Goşguda şahyr ejesine häli-şindi şähere giden ogluny ýatlap, ýola çykyp garaşyandygyny, gijelerine ejesiniň düýşünde ogluny “meýhananyň jeňinde biriniň pyçaklandygyny görüp gussa batyşyny beýan edip ejesine göwünlik berýär hem-de özüniň ýaz çykanda, ýagny özüniň aladalaryndan dynansoň barjakdygyny aýdýar:

Bararyn tupany sowulyp gyşyň,
Bahar baglar gulden geýende ak don,
Şonda meni, senden ýeke haýyşym:
Sekiz ýyl öňkiň deý oýarma daňdan.¹

Goşgynyň soňky bentlerinde liriki gahryman ejesine göwünlik berip, gam-gussa çekmezligi maslahat berýär hem-de ejesiniň ýeke-täk bir goldaw, şatlykdygyny aýdyp, ýene-de ejesiniň hiç bir suratlandyryp bolmaýan yşykdygyny, ýagty şöhledigini nygtaýar. Ýagny durmuşyň bulam-bujar, çylşyrymly, garaňky, düşnüksiz akymynda ejäniň keşbi tümlüge ýagty saçýan simwoliki yşyk hökmünde suratlandyrylýar.

Gerek däl, öwretme dogra-tumary,
Indi geçen günler yzyna dönmez,
Sensiň meň goldawym, göwün kararym,
Sen ýagty çyragym, yşygyň sönmez.²

Enäniň keşbi Ýeseniniň “**Käbäm, oýar meni ir bilen...**” (1917) diýen goşgusynda-da, yşyk bilen baglanyşdyrylýar:

Käbäm enem, oýar meni ir bilen,
Ýak yşygy, ýakyşyň deý gijara.
Ogluň hakda gürrüň edýär illerem:

¹ Sergey Ýesenin. Meniň kalbymda – bahar. Goşgular. Aşgabat, 1978, 19 sah.

² Есенин С.А. Сочинения. Москва, 1988, 219 sah. (Terjime eden – R.Mustakow)

Tanymal şahyr bor diýip tizara.¹

Ene Sergeý Ýeseniniň goşgularynda şahyryň iň bir söýgüli, ýatdan çykmajak keşbine öwrülýär. Şahyr üçin Diýar we Ene biri-birinden aýryp bolmajak keşpler bolup durýar. Şonuň üçin şahyryň **“Diýara dolanmak”**(1924) diýen goşgusynda-da liriki gahrymanyň ejesi bilen duşuşygy gahryman üçin iň bir tolgundyryjy pursat bolup durýar:

Gurgunmyň eje jan ! Sag amanlykmy?

Elýaglygym eltýän gözlerime men,

Agladym, göýä men özüm ýazykly,

Aglardy şu garyp tünegi gören.²

Uzak şäherde ýaşayan eziz ogluny göresi gelyän garry enäniň ýatdan çykmajak keşbi şahyryň **“Ejemden hat”** (1924) goşgusynda-da suratlandyrylýar. Hatda liriki gahrymanyň ejesi ýetmezçilikden, garrylykdan zeýrenýär, oglunyň şahyrçylyk edýändigine, tertipsiz durmuşda ýaşayandygyny ýazgarýar. Ýagny liriki gahryman öz durmuşyna ejesiniň gözi bilen seredip baha berýär. Şahyr öz ykbaly, durmuşy barada ýazan goşgularynda şeýle täri **“Babama hat”** (1924) atly goşgusynda-da ulanýar. Bu goşgusynda şahyr öz saýlan, şahyrçylyk kärini öz babasynyň daýhan nukdaý nazaryndan seredýär we babasy bilen öz hyýalynda jedelleşýär. Ýöne liriki gahryman babasy bilen jedelleşse-de ol babasyny jany-teni bilen gowy görýär. Babasynyň özüni gowy adam etjek bolup köp

¹ Sergeý Ýesenin. Meniň kalbymda – bahar. Goşgular. Aşgabat, 1978, 7 sah.

² Görkezilen eser, 28 sah.

jan çekendigini ýatlaýar hem-de babasyna “gyzgyn salam” iberýändigini ýazýar.

Sergeý Ýeseniniň goşgularynda liriki gahrymanyň kalbynda hemişe öz dogduk mekany, şol ýerde ýaşlygynda bolup geçen tolgundyryjy wakalar baradaky oýlanmalary uly orun tutýar. **“It çagasy”** (1924) atly goşguda liriki gahryman ýaşlygynda bir gyzy söýendigini we şol gyzyň her gezek hat ýazyp itiniň boýnuna dakylan kemerine gysdyryşy we ony şol “ak köýnekli gyzyň” almaýşyny ýatlaýar. Ine bir gün öz obasyna dolanyp gelende ýene-de şol iti görýar, emma ol şol öňki ýaşlygyndaky itiň çagasy eken. Ine şol it ýene-de gahrymanyň ýaşlykdaky söýgüsini ýadyna salýar:

Beýle-de meňzeşlik bolar oguşýar!

Görseň, enesiniň agynjak özi.

Geçmişmi ýatlap, ýigdeldim göýä,

Ýatladym ak köýnek geýinen gyzy.¹

1924-1925-nji ýyllarda Sergeý Ýesenin Kawkaza syýahat edýär. Baku, Tiflis şäherlerinde bolýar we şol gören, eşiden zatlary barada **“Pars äheňleri”** (1924-1925) atly goşgular toplumyny döredýär. Bu goşgularda Gündogar temasy aýratyn orun tutýar. Gündogar däp-dessurlary, Haýýamyň, Saadynyň, Hafyzyň şirin, näzik aýdymlyry, “Münbir gije” arap ertekileri baradaky setirler goşgulara özboluşly Gündogar reňklerini, öwüşginlerini berýär. Bu goşgularda şahyryň durmuşdaky orny we çyn söýgi baradaky pikirleri esasy orun tutýar. Şeýle äheňler şahyryň **“Baryp şu gün bir bakgalyň ýanyna...”** diýen setir bilen başlanýan goşgusyna-da mahsusdyr:

¹ Görkezilen eser, 23 sah.

Söýen ýürek dozer gijä, gündize,
Gorkma yşkyň baharynda, gyşynda.
“Sen meniňki” diýjek bolsaň şol gyza,
Perenjisin syrmalysyň başyndan.¹

Sergeý Ýeseniniň goşgulary we poemalary köp dillere, şol sanda türkmen diline-de terjime edilendir. Olarda ynsanperwerlik, dostluk, söýgi we gозellige sarpa goýmak esasy orunda durýar.

Sergeý Ýesenin 1925-nji ýylyň Bitaraplyk aýynyň 27-sinde pajygaly ýagdaýda, otuz ýaşynda aradan çykýar.

Mihail Aleksandrowiç Şolohow (1905-1984)

Ady dünýä belli rus ýazyjysy Mihail Aleksandrowiç Şolohow 1905-nji ýylyň Magtymguly aýynyň 24-ne Weşenskaýa stanisasynyň² Kružilino hutorynda³ daýhan maşgalasynda eneden dogulýar. Graždanlyk uruşy sebäpli Şolohow mekdebi doly okap gutaryp bilmeýär. 1918-nji ýyla çenli Şolohow Boguçar şäherindäki gimnaziýada⁴ okaýar. Ýazyjynyň kakasy daýhan

¹ Sergeý Ýesenin. Meniň kalbymda – bahar. Goşgular. Aşgabat, 1978, 53 sah.

² Stanisa – rus kazaklarynyň uly obasy.

³ Hutor – rus kazaklarynyň kiçjik obasy.

⁴ Gimnaziýa – rewolýusiýadan öňki Russiýada orta bilim beriji mekdep.

bolupdyr. Ol Rýazan guberniýasyndan¹ Don derýasynyň boýlaryndaky şäherlere iş gözläp göçüp barýar. Şolohowyň ejesi ýazmany we okamagy özbaşdak öwrenipdir we oglunyň hem hat-sowatly adam bolup ýetişmegi üçin köp alada edipdir. Şolohow mekdepde doly bilim alyp bilmese-de 15 ýaşyndan başlap durmuşyň gazaply, ýowuz “mekdebini” geçipdir. Ol graždanlyk uruşy döwründe oba geňeşiniň işine hem-de ilatdan azyk ýygnamak toparynyň agzasy hökmünde işeňňir işläpdir we eli ýaragly dürli söweşlere gatnaşypdyr. 1922-nji ýylda Şolohow okuwa girjek bolup Moskwa barýar, emma onuň işçiler mekdebine girmek üçin iş stažy ýetmeýär. Ýaş Şolohowyň esasy arzuwy ýazyjy bolmak, edebiýat bilen meşgullanmak bolupdyr. 1923-nji ýylyň Ruhnama aýynyň 19-ynda “Ýunoşeskaýa prawda” gazetinde Şolohowyň “Synag” atly makalasy çykýar.

Şol wagt Şolohow 18 ýaşynda eken. Ol kem-kemden hekaýalar ýazyp başlaýar. 1924-nji ýyldan başlap onuň hekaýalary ýaşlar üçin niýetlenen “Molodoý leninets”, “Smena” ýaly gazet-žurnallarda çap edilip başlaýar. Şol ýylda Şolohow “Ýaş gwardiýa” edebi toparyna girýär.

1925-nji ýylda Şolohowyň “Don hekaýalary” atly ilkinji kitaby çykýar. Ýaşuly ýazyjy A.S.Serafimowiç Şolohowa ak pata berip: “M.Şolohowyň hekaýalary sähra gülleri ýaly göz önünde janlanýar. Gürrüň berilýän zatlar göýä göz önünde bolup geçýän ýaly”² diýip, ýazýar. Bu hekaýalarda Don derýasynyň boýlarynda, onuň

¹ Guberniýa – Russiýada welaýatyň ady.

² История русской советской литературы. Москва, 1979, 531 sah.

töwereginde ýerleşen Don kazaklarynyň¹ graždanlyk uruşy döwründäki durmuşy görkezilýär. Bu hekaýalarda Don derýasynyň töwereginde ýerleşen kazak obalarynda kazaklaryň rewolýusiýadan soň, sowet hökümetiniň berkarar edilmegi ugrundaky göreşe gatnaşygy suratlandyrylýar. Uly ýer eýeleri, baý kazaklar we olaryň tarapdarlary sowet hökümetine garşy göreşýärler. Bu göreşde käte bir maşgaladan bolan adamlar her haýsy biri-biriniň garşysyna göreşýän pursatlary-da bolýar. Ýazyjynyň “Hal” hekaýasynda Nikolka Koşewoý atly ýaş ýigit gyzyly goşunyň komandiri bolup gulluk edýär. 18 ýaşly bu ýigit ýaşlygyna garamazdan özüni söweşlerde tejribeli serkerde-komandir hökmünde görkezýär. Onuň kakasy kazak bolup bir wagt uruşa gidip soňra gaýdyp gelmändir. Nikolka kakasyny baş-alty ýaşynda iň soňky gezek görüpdir. Nikolkanyň çep aýagyndaky “towugyň ýumurtgasy ýaly” ululykda bolan haly we batyrlygy ony kakasyna meňzedýär eken. On baş ýaşyna çenli onda-munda günlükçilik edip, soň ol gyzyly goşuna gulluga durýär.

Nikolka Koşewoýyň eskadronynyň² duran obasyna bir gun çapar gelip goňşy etraplaryň birine duşman goşunynyň toparynyň çozup girendigi barada habar getirýär. Şondan soň Lukiç atly bir garry hem öz obalaryny talançy banda³ toparynyň eýeländigini gelip komandir Nikolka Koşewoýa habar berýär. Nikolka Koşewoý öz eskadrony bilen ol obadaky goşunyň üstüne çozýar. Bu gandöküşikli

¹ Kazak – 1917-nji ýyllarda ön patyşa Russiýasynda ýurduň araçäklerinde oturmly ýaşap öz ýerlerinde ekerançylyk bilen meşgullanan erkin rus daýhanlary. Olar ýarym harby ýagdaýda ýaşap ýurduň araçäklerini-de gorapdyrlar.

² Eskadron – atly goşunda ýüz adam çemesi topar.

³ Banda – garakçylar topary.

çaknyşykda bandanyň atamany¹ Nikolka Koşewoýy atyşykda ýaralaýar we soň ony gylyçlap öldürýär. Soňra Ataman atdan düşüp Nikolkanyň ädiklerini aýagyndan soguryp alýar we şonda Nikolkanyň çep aýagyndaky dogabitdi haly group öz ogluny öldürendigine göz ýetirýär.

Mihail Şolohowyň “Don hekaýalarynda” garyp düşen kazaklaryň durmuşy görkezilýär. Olar öňki gurply, baý kazaklaryň döp-dessurlaryndan daşlaşan adamlar. “Hal” hekaýasynda-da Nikolka Koşewoý göýä düýşündäki ýaly kakasyny kynçylyk bilen ýadyna düşürýär, sebäbi kakasy birinji jahan uruşyna² gidende ol baş-alty ýaşynda eken. Kakasyz ýetim galyp maşgalasy garyp düşensoň ol Gyzył goşuna goşulýar. Ýöne Nikolka uruşyň tarapdary däl, onuň bar arzuwy okamak. “Wah bir ýere gidip okaýmaly welin, ýene-de banda çozupdyr. Ýene-de gandöküşiklik, men ýadadym bu durmuşdan...”³ diýip Nikolka Koşewoý içini gepledip zeýrenýär. Emma rewolýusiýanyň gazaply söweşleri hemmeleri öz ganly jeňlerine goşulmaga mejbur edýär. Baý kazaklar öz emlägi üçin, garyplar öz hukuklary we adalat, ýer üçin göreşýärler.

Şolohowyň hekaýalarynda ýagşylygyň we ýamanlygyň arasyndaky rehimsiz, ýowuz göreş dogryçylyk bilen görkezilýär. “Alýoşkanyň ýüregi” atly hekaýada iki ýyllap gurakçylyk sebäpli açlyga duçar bolan maşgalanyň ykbaly görkezilýär. On dört ýaşly Alýoşkanyň ejesi, doganlary baş aýlap çörek garasyny görmeýärler. Olaryň iýmäge zatlary ýok. Alýoşka ölen taýçanagyň

¹ Ataman – kazak goşunynyň baştutany.

² 1-nji jahan uruşy - 1914-1918-nji ýyllarda kapitalistik döwletleriň dünýäni bölüşmek üçin alyp baran özara uruşy.

³ Шолохов М.А. Донские рассказы. Москва, 1979, 6 sah.

itlerden galan etlerini öýlerine getirýär. Ondan iýip kiçi gyz jigisi ölýär. Alýoşkanyň uly gyz dogany Polka açlyga çydaman Makarçiha atly baý gonşysynyň öýüne girip biraz sowuk çorba içip durka öý eýesi gelýär we açlykdan çöp ýaly bolan hor gyzyň saçyndan tutup demir ütük bilen urup öldürýär we бага çykaryp ölüsini taşlaýar... Bu zatlary gözi bilen görüp, köp horluk, açlyk gören Alýoška ahyrsoňy bu rehimsiz, ýowuz durmuşyň garşysyna goreşýän esgerlere goşulýar.

Şolohowyň “Don hekaýalarynda” diňe bir graždanlyk uruşynyň çaknyşyklary, kynçylyklary gökrezilmän, adamlaryň psihologiýasy, olaryň ýamanlyk bilen çaknyşykda özlerini alyp barylary, ganly uruşlaryň içinde adamkärçilik duýgularynyň ýüze çykyşy görkezilýär.

Şolohowyň “Don hekaýalary” onuň “Ýuwaş Don” atly romanyny ýazmak üçin möhüm tejribe toplaýs basgançagy bolupdyr.

Şolohow “Ýuwaş Don” romanynyň üstünde on baş ýyllap işleýär (1925-1950). Ýazyjynyň bu romany giň wakalary öz içine alýan epopeýa, ýagny sekiz bölümlü dört kitapdan durýar. Romanyň birinji bölümünde Don kazaklarynyň 1917-nji ýylyň rewolýusiýasyndan öňki durmuşy jikme-jik beýan edilýar.

Romanda Grigoriý Melehowyň keşbi eseriň ähli kitaplarynda görkezilýär. Grigoriý Melehowyň durmuşy Don kazaklarynyň durmuşy bilen baglansykda görkezilýär. Romanda Şolohow Don kazaklarynyň rewolýusiýa bolan garaýyşlaryny, olaryň dürli sebäplere görä dogan dogana garşy, obadaş öz obadaşyna garşy barlyşyksyz göreş alyp barşyny ussatlyk bilen suratlandyrmak bilen bir hatarda, kazaklaryň maşgala durmuşy, olaryň dāp-dessurlary

çintgelip görkezilýär. Romanda Don kazaklaryň zähmetsöýerligi, adamsylygy bilen bir hatarda olaryň köne däpleriniň käbir kemçilikleri-de suratlandyrylýär. Olaryň kazak däl, başga ýerden gelen ýönekeý daýhanlara ulumsylyk bilen seredişi, hatda degirmende nobat duruşda bolan ýaramaz uruş kazaklaryň daýhanlaryň beýleki toparlaryna ýigrenjini görkezýär. “Ýuwaş Don” romanyň başynda kazaklaryň öz mallarynyň keselläp gyrylyp başlamagyny Prokofiý Melehowyň rus-türk uruş döwründe Türkiýeden getiren türk aýalyndan görüp, ony öldürmäge baryşlary we göwreli aýalyň heläk boluşy ýaly sahnalary Tatar hutorynyň kazaklarynyň aňynda nadanlykdan, bilimsizlikden gelip çykýan dürli yrymlaryň, ynançlaryň kök urandygyny görkezýär. Ýazyjy romanda kazaklaryň obalaryny, olaryň özboluşly egin-eşiklerini, öý hojalygyny, bugdaý oruşlaryny, dowek döwleşini, balyk tutuşyny, toýlaryny, baýramlaryny beletlik bilen suratlandyrýar.

“Ýuwaş Don” romanynda Grigoriý Melehowyň we Aksinýaň arasyndaky söýgi gatnaşyklary eriş-argaç bolup geçýär. Ýöne ol Don kazaklarynyň umuman jemgyýetiň kanunlaryna ters gelýän “bikanun” söýgi, çünki Grigoriý Melehowyn nikaly aýaly bolsa, Aksinýanyň hem nikalaşan adamsy bar. Emma Aksinýa öz äri ni söýmeýär. Şonuň üçin ol özüni äri bilen baglanyşdyrýan nikanyň garşysyna gidýär we öz hakyky söýgüsi üçin göreşýär, adamlaryň gybatlaryna ärinin ýençmegine biperwaý seredýär, çünki ol Grigoriý üçin janyny bermäge-de taýýar. Ol özdiýenli, owadan, batyr rus aýaly hökmünde suratlandyrylýar. Grigoriý Melehow hem Aksinýany tüýs ýürekden söýýär. Ol romanyň başynda öz maşgalasyny taşlap Aksinýa bilen

bir baý pomeşşigiň mülkünde batrak bolup işlemäge gidýär. Ol öz söýýän gyzyna öýlenjek bolýar emma ol soňra enetasyň diýeninden çykyp bolmân Natalýa Korşunowa öýlenýär. Ýaýdanjaňlygy we kakasynyň täsiri bilen Grigoriý Aksinýadan daşlaşýar. Natalýa hem ärine wepaly, päk ýürekli aýal. Ol öz maşgalasy üçin janyny bermäge taýýar. Şolohow Natalýanyň keşbiniň üsti bilen kazaklaryň gowy maşgala däplerini görkezýär. Şonuň üçin Grigoriý Melehow Natalýadan aýrylyp bilmeýär. Soňra aýaly aradan çykansoň, ol barada köp gam çekýär, onuň ölümüne gynanyp gezyýär.

“Ýuwaş Don” romanynda Don kazaklarynyň geçmişi, döp-dessurlary, olaryň rewolýusiýa we graždanlyk uruşy ýyllarynda bolup geçen wakalara gatnaşygy örän dogryçylyk bilen görkezýär. Ýazyjy Grigoriý Melehowyň keşbiniň üsti bilen Don kazaklarynyň täze jemgyýetçilik durmuşyna, sowet häkimiýetine bolan garaýyşlaryny beýan edýär. Şeýle-de Grigoriý Melehow durmuşda hakykaty gözleýän gahryman hökmünde suratlandyrylýar.

Şolohow entek “Ýuwaş Don” romanyny ýazyp gutarmanka “Göterilen tarp” romanyny ýazyp başlaýar we 1930-1931-nji ýyllarda täze romanyň birinji kitabyny ýazyp gutarýar.

Bu romanda Don derýasynyň töwereginde ýaşayan kazaklaryň durmuşynda täze öwrülişikleriň bolup geçişi görkezilýär.

1928-1931-nji ýyllarda Sowet Soýuzynyň obalarda ýekebara hojalyklaryň deregine birleşdirilen, umumy

emläkli, ýerli kolhozlar¹ döredilýär. Kolhoz gurluşygy hemme ýerlerde daýhanlaryň islegine görä aňsatlyk bilen geçmeýär. Çünki gurply, baý ýaşaýan, ýeri, maly köp adamlar kolhoza girmek islemeýärler. Netijede jemgyýetde adamlar iki topara bölünýärler we synpy gapmargarşylyklyk döreýär. Romanda Dawydow bir alysdaky kazak obasyna kolhoz gurmak üçin merkezden iberilýär. Dawydow “Gremýaçiý log” atly obada Nagulnow, Razmetnow, Maýdannikow, Lýubişkin, Şalyý, Şukar baba ýaly adamlaryň kömegi bilen obanyň durmuşyny üýtgedip gurmak üçin iş geçirýär.

Bu romanyň ikinji kitabyňy Şolohow 1955-1960-njy ýyllar aralygy ýazýar. 1960-njy ýylda “Göterilen tarp” romanynyň iki kitaby bilelikde çap edilýär.

Beýik Watançylyk uruşy ýyllarynda Şolohow frontda bolýar. Ol “Prawda” gazetiniň habarçysy hökmünde uruşyň gazaply gidýän döwründe frontda öz gören-eşiden zatlary barada makalalar, oçerkler ýazýar. Ýazyjy basybalyjy faşistleriň rehimsizligini, olaryň basyp alan ýerlerinde adamlara elhenç sütem edişlerini we esgerleriň duşmany ýeňjekdigine ynamlarynyň bardygyny ýazýar. Uruş döwriň wakalaryny beýan edip Şolohow “Ýigrenmeklik ylymy” (1942) hekaýasyny, “Olar Watan üçin söweşpdiler” (1943-1945) romanyny ýazýar. Şolohowyň “Olar Watan üçin söweşpdiler” romanynyň birnäçe bölümleri, baplary uruş ýyllarynda çap edilýär. Soňra ýazyjy bu romany uruşdan soňky döwürde ýazmagyny dowam edýär. Ýöne roman gutarylman galýar.

¹ Kolhoz – rusça “Kollektiwnoýe hozyaýstwo”, ýagny “umumy hojalyk” sözleriniň birikmesinden dörän söz.

Romanyň çap edilen baplarynda Beýik Watançylyk uruşynyň ilkinji aýlary, sowet goşunynyň yza çekilişi görkezilýär, agyr gandöküşikli söweşlerde sowet goşunynyň esgerleriniň mertligi, Watan üçin görkezilýän gahrymançylygy wasp edilýär.

Uruş temasy Şolohowyň “Adamyň ykbaly” atly hekaýasynda-da beýan edilýär.

Uruşa garşy protest, uruşy näletlemek, onuň adamzada getirýän betbagtçylyklary Şolohowyň ilkinji ýazan “Ýuwaş Don” atly göwrümlü romanýndan başlap “Olar Watan üçin söweşpdiler” romanýnda “Ýigrenmeklik ylymy” powestinde, ençeme hekaýalarynda we makalalarynda örän täsirli we çeper beýan edilýär.

Mihail Aleksandrowiç Şolohowyň rus edebiýatynda bitiren hyzmatlary üçin oňa iki gezek Sosialistik Zähmetiň Gahrymany ady (1967, 1980), SSSR Ylymlar Akademiýasynyň akademigi (1939) diýen dereje we birnäçe gezek döwlet baýraklary berilýär.

M.A.Şolohowyň eserleri dünýä möçberinde-de uly abraý gazanýar. Onuň edebiýat meýdanynda gazanan üstünlikleriniň ykrar edilmesi hökmünde oňa 1965-nji ýylda Nobel baýragy berilýär.

M.A.Şolohow 1984-nji ýylda aradan çykýar.

“Adamyň ykbaly” hekaýasy.

M.A.Şolohowyň uruş barada ýazan eserleriniň içinde “Adamyň ykbaly” hekaýasy göwrüminiň kiçiligine garamazdan çuňňur ynsanperwerlik ruhuna ýugrulanlygy bilen tapawutlanýar. Bu hekaýada ýönekeý sürüji, şofýor Andreý Sokolowyň ykbaly barada gürrüň berilýär. Hekaýada ýazyjy özüniň bir iş bilen Ýokary Dona gidişini,

ýolda tötänleýin özüne düş gelen Andreý Sokolow atly adama we onuň ýanydnaky kiçijik, baş-altý ýaşly oglanjyga duş gelşini gürrüň berýär.

Şol derýanyň kenaryndaky obada öz ýoldaşyna garaşýan ýazyjy Sokolow bilen ýakyndan tanyşýar, çünki olaryň ikisi-de uruşda, frontda bolan adamlar. Andreý Sokolow ýazyja öz geçen durmuş ýoluny gürrüň berýär. Uruşdan öň ol graždanlyk uruşynda başdan geçirenlerini, ene-atasynyň, gyz jigisiniň açlykdan ölüşini we ýeke galyşyny gürrüň berýär.

Andreý Sokolow ýeke galsa-da ruhdan düşmän zawodda işläp soňra öýlenip öýli-işikli bolýar. Onuň Anatoliý atly ogly, Nastýa we Olýa atly iki gyzy bolýar. Ol şeýdip ýaňy bagtly durmuşa ýetende uruş başlanýar.

Andreý Sokolow açyk göwünli, rehimli, adamkärçilikli adam. Ol her ýetene öz durmuşyny gürrüň bermeýär. Ol ýolda ýazyja duşup onuň hem özi ýaly frontda bolandygyna göz ýetirip, onuň bilen öz derdini paýlaşýar. Sebäbi uruşda özi ýesir düşüp faşistleriň elinde köp görgüleri görýär. Birnäçe gezek ölüm bilen ýüzbe ýüz bolýar Bir gezek ýesirlikden gaçyp tutulýar, ony itlere daladýarlar, erbet urýarlar, ýençýärler. Iki ýyllap Andreý Sokolow ýesirligiň agyr hupbatlaryny görýär, egni bilen daş çekýär, magdanlarda agyr işlerde işleýär, ýoňe şonda-da ol ruhdan düşmän ikinji gezek ýene-de ýesirlikden gaçýar we sowet goşunyna, özüniňkileriň arasyna gaýdyp gelip ýene-de duşmana garşy soweşýär.

Andreý Sokolow ýesirlikden gaçyp gutulsa-da onuň durmuşynda ýene-de täze betbagtçylyklar bolýar. Uruşda onun aýaly, çagalary uly ogly Anatoliý wepat bolýar.

Uruş gutaransonñ ýeke galan Andreý Sokolow şeýle pajygaly wakalary başdan geçirse-de olara mertlik bilen döz gelýär we obada maşynly bugdaý daşap ýörkä Wanýa atly öýsüz-öwzarsyz ýetim galan oglanjygy ogullyga alýar.

Ýazyjy Andreý Sokolowyň keşbiniň üsti bilen onuň watançylygyny we ynsanperwerligini, adamkärçiligini görkezýär. Meselem, Sokolow nemes faşistleriniň konslagerinde-de özüne berilen çöregi, ýagy özi nähili aç bolsa-da ýeke özi iýmeýär. Ol çöregi adam başyna otlyçöp gutusy ýaly paý ýetse-de ýoldaşlary bilen paýlaşyp iýýär.

Ikinjiden, nähili agyr iş başyna düşse-de Andreý Sokolow ol ýagdaýdan çykalga gözleýär, ruhdan düşmeýär. Iň esasy zat ol men bir bagty ýatan adam diýip oturmaýar-da gaýgy-gamy ýeňmek üçin kiçijik oglanjyga hossar çykýar. Ine şol başga ynsany bagtly etmek hem Andreý Sokolowyň durmuşynda, onuň kalbynda umyt, şatlyk uçgunlarynyň döremegine getirýär.

**Aleksandr Trifonowiç Twardowskiý
(1910-1971)**

Görnükli rus ýazyjysy
Aleksandr Trifomowicz
Twardowskiý Smolensk
welaýatynyň Zagorýe obasynda
(häzirki Poçinkowskiý etraby)
1910-njy ýylda eneden dogulýar.
Twardowskiniň kakasy demirçi
ussa bolupdyr. Ol öz obalarynda
sowatly we okumyş adam
hasaplanýan eken. Aleksandr
Twardowskiniň çagalygy we
ýaşlyk döwri obada geçýär. Ol

ilkinji bilimini oba mekdebinde alypdyr. Ol Zagorýe obasynda ýaşan döwründe oba habarçysy bolup işläp başlaýar. Şol döwürde ol goşgular, oçerkler, makalalar, habarlar ýazypdyr, gündelik ýöredipdir we welaýatdaky ykdysady we medeni üstünlikler barada gazetlere makalalar ýazypdyr. 1925-nji ýylda “Smolensk obasy” gazetinde on bäş ýaşly Twardowskiniň “Täze öý” atly ilkinji goşgusy çap edilýär.

1925-1929-njy ýyllarda Twardowskiniň “Hasył”, “Mähribanlar”, “Sakgal barada” ýaly has kämil goşgularyny ýazýar. Ýaş habarçy Twardowskiý obalary, täze gurulýan kolhozlary aýlanyp daýhanlaryň durmuşynda bolup geçýän täze özgerişleri öwrenýär we gören eşiden zatlaryny öz eserlerinde beýan edýär. Ine şol döwürde Twardowskiý adamlary gyzyklandyrýan, olara gerek zatlar barada ýazmak kadasyny özüne ýörelge edinýär.

“Şol döwürde men durmuşy hemme kişiden gowy jikme-jik bilýändirin öýdýärdim we şol zatlar barada men hökman ýazmaly diýip hasap edýärdim”, diýip Aleksandr

Twardowskiý şahyryň gören-eşiden, bilýän zatlaryny beýan etmelidigini nygtaýar. Ýöne nädip şol gören eşidenlerini şahyrana dilde, çeper beýan etmelidigini Twardowskiý Puşkin, Nekrasow ýaly ajaýyp rus ýazyjylarynyň sygyrlaryndan öwrenýär. Aleksandr Twardowskiniň dünýägaraýyşyny kemala getiren ýene-de bir ylham çeşmesi halk aýdymlary, halk döredijiligi bolupdyr. Smolenskide aýdylýan halk aýdymlary, ertekileri, rowaýatlary, atalar sözi we nakyllary halkyň ruhuny Twardowskiniň aňyna siňdiripdir.

Rus halk döredijiliginiň däpleri şahyryň “Murawiýa ýurdy” (1935) poemasynda-da örän güýçli duýulýar. Poemada halkyň durmuşynda bolup geçýän özgerişler, şol özgerişler sebäpli adamlaryň aňynda bolup geçen gapma-garşylykly pikirleri görkezilýär. Ýöne şol çylşyrymly, adamlara birbada düşnüksiz bolup görnen, asyrlar boýy daýhanlaryň eýerip gelen ýörelgelerine ters gelýän kolhoz gurluşyk, ýekebara daýhanlaryň umumy, köpçülikleýin hojalyga birikdirilmegi rus ertekilerine çalym edýän görnüşde beýan edilýär. Poemanyň baş gahrymany Nikita Morgunok obasyny taşlap bagt gözläp, at arabasyna münüp Murawiýa atly köpçülikleýin hojalyga, ýagny kolhoza geçilmeyän ýurdy tapmaga ugraýar. Nikita Morgunogyň pikirine görä gadymy Murawiýa atly ýurtda hemme zat gowy, islän ýer özüňki, eken zadyň özüňki. Ähli zat öz eliňde, islän ýeriňe gidip, islän zadyňy edip bolýar. Şahyr Nikita Morgunogyň sözleri bilen daýhanlaryň asyrlar boýy ýer edinmek, onda erkin zähmet çekip bol-elin, çörege zar bolman ýaşamak ýaly arzuwlaryny beýan edýär. Nikita Morgunok rus ertekilerinde bolşy ýaly bagt gözläp uzak ýollary söküp gezýär. Gijelerine ýa-da ýolda at arabasyny

pena edinip dynç alýar. Ol sada, açyk göwünli, eli açyk adam. Ýolda duş gelen bir wagt goňşy bolup ýaşan obadaşy Bugrow diýen adama hezzet-hormat edýär, çöregini paýlaşyp iýýär. Emma betniýet Bugrow Nikita Morgunogyň gije atyny ogurlap gaçyp gidýär. Şonda-da Morgunok Bugrowyň taşlap giden ogluna howandarlyk edip ýany bilen alyp gidýär.

Köp ýurtlary aýlanyp, uzak ýollary söküp, şol gözlän, ýekebara hojalyk bolup ýaşayan adamlaryň Adalar atly obasyna barýar, ýöne ol ýerde ýaşayan ilatyň hor-homsy, garyp ýaşandygyny görüp Nikita Morgunok yzyna dolanýar we täze durmuş gurýan adamlara goşulýar.

Aleksandr Twardowskiniň bu poemasynda azatlyga çykan daýhanlaryň erkin durmuşy, olaryň agzybirlik bilen ekin ekişi, orak oruşy, hasyl ýygnaýşy, toý-tomaşalary şahyranalyk bilen, çeper suratlandyrylýar.

Bagtly ýurdy gözläp giden Nikita Morgunok hakyky bagtyň öz ýurdundadygyna düşünýär. Ol öz halkyndan üzňe ýaşap bagtly bolup bilmejekdigine göz ýetirýär.

Oba durmuşynda bolup geçýän täze özgerişleri wasp edýän “Murawiýa ýurdy” poemasy Aleksandr Twardowskiniň adyna uly meşhurlyk getirýär.

Obada önüp ösen, ençeme ýyl oba durmuşy barada gazet-žurnallara makalalar, habarlar ýazyp, oba durmuşyny baş barmagy ýaly bilýän Twardowskiý “Murawiýa ýurdy” poemasynda durmuşyň kemçiliklerini ýuwmalarlap, ony owadanlap görkezjek bolmaýar. Rus obalarynda bolup geçen özgerişleriň, kolhoz gurluşygynyň daýhanlar tarapyndan birkada, biragyzdan goldaw tapmandygyny görkezýär. Ikinjiden, poemanyň çeperçiligi, göräýmäge sada dili halkyň gepleşik diline örän ýakyn bolup köp

halatlarda rus halk aýdymalaryny ýadyňa salýar we şol bir hatarda poemada ulanýan soraglar, jogaplar, gepleşikler wakalary janlandyrýar. Oba daýhanlarynyň ulanýan jümleleri, wäşi sözleri, nakyllary poemanyň rus milli äheňlerine ýugrulandygyny görkezýär.

“Murawiýa ýurdy” poemasynyň yzysüre Twardowskiniň yzly-yzyna birnäçe kitaplary çykýar. Oba durmuşynyň şol döwürdäki waspyna öwrülen “Goşgular” (1937), “Ýol” (1938), “Oba ýazgylary” (1939), “Zagorýe” (1940) ýaly eserler ýygyndylary şol döwürdäki daýhanlaryň durmuşyny, olaryň ykbalyny, häsiýetlerini, olaryň oý-pikirlerini açyp görkezýär. Täze obanyň, daýhan durmuşynyň şatlykly pursatlary Twardowskiniň “Demirçiniň maşgalasy” ýaly goşgularynda suratlandyrylýar. Bu döwrüň goşgularynda gürrüň berijilik, beýan edijilik täri güýçli duýulýar. Olara “sýužetli” goşgularam diýilýär. Twardowskiý oba durmuşynyň geçmişini örän gowy bilensoň daýhanlaryň durmuşynda peýda bolan her bir täzeligi şatlykly äheňlerde wasp edýär. “Täze köl” goşgusynda daýhanlaryň elleri, zähmeti bilen gurlan täze köl wasp edilse, “Hoşlaşyk” atly goşguda goja agaç ussasyynyň uçar sürüji ogly bilen duşuşygy suratlandyrylýar. Ýagny, şahyr goşgynyň merkezinde daýhanlaryň durmuşyna şatlyk getiren bir möhüm wakany goýýar. Başgaça aýdylanda Twardowskiý adamlaryň durmuşyny, olaryň häsiýetlerini anyk, duýarlykly wakalaryň üsti bilen görkezýär.

Rus halkynyň zähmetsöýerligi, ökde ussalarynyň keşpleri Twardowskiniň “Danila barada” (1937), “Danilanyň ölüşi” (1937), “Ýene-de Danila barada” (1938), “Danila baba hammamda” (1938), “Iwuška” (1938) atly

goşgularynda rus halkynyň milli häsiýetleri, milli döredessurlary agaç ussasy Danilanyň we gürrüňçil we deňişgen peç ussasy Iwuşkanyň keşpleriniň üsti bilen görkezilýär. Şahyr ýaşy ýüzden geçen goja Danilanyň ruhbelentligini, ýanbermezekligini görkezmek bilen adamyň durmuşa, ýaşayşa bolan söýgüsini beýan edýär. Guran peji “ýigrimi ýyllap el degirmesiz işleýän” deňişgen goja Iwuşkanyň duýdansyz ölümi adamlary gynandyrýar. Olar peç ussasy goja Iwuşkanyň sözlerini häli-şindi ýatlaýarlar, ýöne in esasy bir zat sowuk gýş ertirleri ussa Iwuşkanyň guran peçleri öýleri ýyladýar we olaryň turbalaryndan çykýan tüsse ussa Iwuşkanyň haýyr işlerinden habar berýär.

1938-nji ýylda Aleksandr Twardowskiý “Murawiýa ýurdy” atly poemasy üçin Lenin ordeni bilen sylaglanýar. 1939-njy ýylyň güýzünde Moskwanyň taryh, filosofiýa, edebiýat institutyny gutarandan soň A.Twardowskiý harby gazetiň habarçysy hökmünde Günübatar Belorussiyada bolan uruşa gatnaşýar.

Akfinler bilen bolan uruşda A.Twardowskiý Gyzył goşunyň ofiseri, harby habarçysy bolup, “Watan goragynda” atly gazetde işleýär.

Şol uruşda gören, eşiden wakalary soňra Twardowskiiniň uruş barada ýazan eserlerine örän uly täsir edýär.

Beýik Watançylyk uruşy ýyllarynda A.Twardowskiý uruşyň başyndan tä uruş gutarýança frontda bolýar. Ol harby habarçy hökmünde esgerler bilen bir hatarda uruş ýollarynyň kynçylyklaryny görýär.

Şahyr uruş döwründe oçerkler, goşgular, feletonlar, çagyryşlar, aýdymalar, makalalar, habarlar ýazýar. Onuň eserlerinde nemes faşistlerine garşy göreşýän esgerleriň,

halkyň köpçülikleýin görkezýän gahrymançylygy wasp edilýär. Twardowskiý front durmuşyny jikme-jik, hakyky bolşy ýaly şahyрана suratlandyrýar. Şahyr halkyň edermenligini howaýy, çişirilen sözler, ýa-da meňzetmeler bilen däl-de adamlaryň her günki front durmuşynda görýän kynçylyklaryny, şol kynçylyklara mertlerçe döz gelip, janyny gaýgyrman duşmana garşy mertlerçe söweşiپ gahrymançylyk görkezişini çeper suratlandyrýar.

“Nyzam bilen ýola düşseň...” (1943) atly goşgusynda şahyr “yssyda, sowukda, gar, ýagmyrda nyzam bilen ýol ýöreseň” şonda ukynyň süýjidigini, ýa-da uruş ýolunda ýöreseň “bir owurt suw bilen bir döwüm çöregiň ezizdigini bilersiň” diýip ýazýar. Şeýle kynçylykly ýolda her bir adamyň we dostuň gerekligi goşguda aýratyn nygtalýar:

Ylymlaryň ylymyny,
Uruşda bilersiň uruşy,
Üstesine düşünersiň
Dostuň gadyr gymmatyna,
Özüňkileň hümmetine.¹

Uruş ýyllarynyň goşgularynda Twardowskiý her bir esgeriň başdan geçiren wakalaryny ýa-da duýgularyny görkezmek isleýär. Şahyryň “Seržant Wasiliý Mysenkow” (1941) goşgusy uruşyň başynda ýazylan eser. Seržant Mysenkowyň gulluk edýän polky² gabawda söweşýär. Duşmanyň goşuny onuň daşyny gurşap aldym berdimli söweş gidýär. Polkuň esgerleriniň jany howp astynda. Polkuň komandiri seržant³ Wasiliý Mysenkowa bir bukja

¹ Твардовский А.Т. Стихотворения. Поэмы. Москва, 1984, 99 sah. (Terjime özümiñiñki – R.Mustakow).

² Polk – esasy bölüm, bir müñe golaý adamdan durýar.

³ Seržant – kiçi komandir, on adamyk bölümçä komandir bolup bilýär.

berip şony uly goşunyň ştabyna ýetirmegi buýurýar, sebäbi uly goşun kömege gelmese polk gabawda heläk bolmaly. Şony bilýän Wasiliý Mysnekow duşmanyň atýan oklaryna, ýagýan güllelere seretmän maşyny sürüp duşman gabawyndan çykmaga okdyrylýar. Onuň bar maksady derýanyň köprüsinden sag-aman geçmek, emma köprü ýetiberende gorse köpri ýanyp dur. Öz ýoldaşlarynyň janynyň howp astyndadygyny bilýän seržant Mysnekow egin-eşiklerini çykaryp bukjany papagyna salyp derýany ýüzüp geçýär. Şeýdip ahyrsoňy dürli howplary başdan geçirip seržant Mysnekow bukjany ştaba eltip gowşurýar. Goşgy sýužetli poema meňzeýär, sebäbi aýratyn bir howply tabşyrygy ýerine ýetiren seržant Mysnekowyň edermenligi, onuň öz janyny gaýgyрман öz ýoldaşlarynyň ykbaly barada piker edişi we dürli kynçylyklary ýeňip geçişi janly, okgunly, ösüşde suratlandyrylýar. Seržant Mysnekow aç-suwsyz, çala-jan halyna ştaba ýetse-de, ol bolmalysy ýaly mert durup, bukjany ştabyň komandirine aýtmaly sözleri aýdyp bukjany gowşurýar. Diňe wajyp buýrugy ýerine ýetirensoň ol arkaýynlaşýar. A.Twardowskiý uruş ýollaryny öz gözi bilen görensoň esgerleriň söweşlerdäki edermenliginiň “ýagyrynyňda şor bolup” ýa-da “çägede galýan ganly aýak yzlaryňda” görünýändigini goşguda ýazýar:

Görseň uruş başgaça,
Her kes piker edenden.
Köýnegiňden duz çykar,
Edermenlik gerdende.¹

¹ Твардовский А.Т. Стихотворения. Поэмы. Москва, 1984, 75 sah.

“Tankistiň gürrüňi” (1941) goşgusynda on-on iki ýaşly oglanjyk bir obada bolan gyzgalaňly gan döküşikli söweşde tankyň komandirine duşmanyň gizlenip atýan ýerini görkezýär, netijede duşmanyň topy we onuň atyjylary ýok edilýär. Bu üstünlik kiçijik oglanjygyň kömegi amala aşyrylýar. Oglanjyk ölüm howply uruşda tanka münüp komandire ýol görkezýär. Ine şonda tankyň komandiri oglanjygyň adyny soramaklygy ýadyndan çykaryp: “münlerçe ýüzleriň içinde şol oglanjygy tanardym, ýöne adyny soramkalygy unudypdyryn”¹ diýip, ahmyr çekýär.

Twardowskiniň goşgularynda köplenç urşa ýönekeý daýhan gözi bilen baha berilýär. Uruş halka betbagtçylyk getiren hadysa hökmünde ýazgarylýar “ýeriň gam çeken garran enä meňzeýändigini” barada aýdylýar. Twardowskiniň uruş döwründe ýazan in soňky goşgular ýygynyndysy “Jeza” (1945) diýlip atlandyrylýar. Bu ýygynyda giren goşgularda şahyryň uruşyň soňky ýylynyň wakalary baradaky oý-pikirleri beýan edilýär. Bu goşgularda Gyzyň Goşunyň duşmany Günbatara tarap kowalap baryşy indi ýeňiş golaýdygyny görkezýär, ýöne şol bir halatda uruşda wepat bolanlar, weýran bolan öýler, obalar, şäherler, gaýtaryp getirip bolmajak uruş pidalary liriki gahrymanyň kalbynda gamgyn duýgulary döredýär.

Uruş ýollaryny esgerler bilen deň geçen A.Twardowskiý uruş ýyllarynda özüniň giň meşhurlyk gazanan “Wasiliý Týorkin” (1941-1945) poemasyyny ýazýar. Uruş döwründe Twardowskiý “Ýoluň ýanyndaky öý” (1942-1946) poemasyyny ýazyp başlaýar we ony uruşdan soň tamamlýar. Bu eser şatlykly ýeňiş yzysüre çap edilse-de

¹ Görkezilen eser, 77 sah.

ol uruşyň adamlara getiren betbagtçylyklary barada gürrüň berýär.

Şahyr bu poemada uruş döwründe Siwtowlaryň maşgalasynyň gören görgülerini suratlandyrýar we şeýle görgüleri, azaplary millionlarça adamlaryň görendigini nygtaýar.

Uruş temasy A.Twardowskiň “Uruşdan soňky goşgular” (1952) ýygynyndysyna giren eserlerine-de mahsusdyr.

1947-nji ýylda Twardowskiý Urala we Sibire iş saparyna gidýär. 1949-njy ýylda ol iş bilen Uzak Gündogara çenli barýar. Şeýle iş saparlarynyň netijesinde “Alys ýerlerden aňryda alyslyk” (1951-1960) poemasyňy ýazýar.

Bu poemada Sowet Soýuzynda (ýagny SSSR-de) uruşdan soňky bolup geçen ähmiýetli, uly wakalar suratlandyrylýar.

A.Twardowskiý 1954-nji ýylda ýene-de Wasiliý Týorkin barada täze eser ýazýar. Onuň “Wasiliý Týorkin o dünýäde” (1954-1962) poemasy şahyryň jemgyýetiň şol döwürdäki kemçiliklerine tankydy garaýyşlaryny beýan edýär.

A.T.Twardowskiý şygrylarynda we poemalarynda rus milli diliniň baýlygy, rus halk döredijiliginiň döpleri hem-de klassyk rus edebiýatynyň tejribesi öz beýanyňy tapypdyr.

A.T.Twardowskiý 1971-nji ýylyň Bitaraplyk aýynyň 18-inde Moskwanyň etegindäki Krasnaýa Pahra posýologynyň ýanyndaky öýünde aradan çykýar.

“Wasiliý Týorkin” poemasy.

“Wasiliý Týorkin” poemasyny A.Twardowskiý 1940-njy ýylda fin uruşy döwründe ýazyp başlaýar. Onuň birnäçe baplary 1942-nji ýylda ýazylýar. Poema 1945-nji ýylda doly ýazylyp gutarylýar. Poemanyň esasy mazmuny uruşda esgerleriň özüni alyp baryşy, olaryň dürli kynçylyklara döz gelişi, ruhabelentligi, oý-pikirleri, gahrymançylyklary görkezilýär. Bir söz bilen aýdylanda Wasiliý Týorkiniň keşbinde ähli uruşyjylaryň umumylaşdyrylan häsiýetleri görünýär. Şol sebäpli şahyr poemanyň ikinji adyny “Uruşyjy hakda kitap” diýip ýazýar.

Poemada Wasiliý Týorkin uruşyň dürli pursatlarynda görkezilýär. Poemanyň yzygiderli sýužeti bolmasa-da onuň baplary frontda batyrlarça söweşýän esgerleriň durmuşyny gowy görkezýär. Poemada esasy pikir basybalyjy faşistleri ýeňmek. Şol ýeňişe ýetmek üçin esgerleriň duşman bilen gazaply söweşleri poemanyň esasy mazmunyny düzýär.

Şahyr diňe harby, uruş wakalaryny beýan etmeýär, ol uruşda esgerler üçin möhüm, wajyp bolan zatlar barada örän inçeden, görgürlik bilen gürrüň berýär:

Uruşda, çaňly ýörişde,
Tomus güni, arly gyşda
Tebigatyň süýji suwun
Içseň, şypa tapan göwün,-
Guýy, howuz hem kaklardan,
Turbalardan bulaklardan,
At depelän ýol üstünden
Ýa bolmasa buz astyndan –
Içäýseň sowujak suwy,
Bar suw hem gowudyr – gowy!¹

¹ Twardowskiý A. Wasiliý Týorkin. Aşgabat, 1987, 3 sah.

Şahyr uruşda göräýmäge iň bir ýönekeýje zatlaryň,
parahatçylykly durmuşdakydan has üýtgeşikdigini
nygtaýar:

Agaja bukulup gyşda
Garda demiň alan wagtyň,
Sadaja front naharyň
Tagamy gitmez agzyňdan.¹

Şahyr Wasiliý Týorkini adatdan daşary bir gahryman
hökmünde suratlandyrmaýar, tersine ol ýönekeý, göwnaçyk
wäşi ýigit:

Týorkin – kim ol? Ol kim eýsem?
Geliň ýaşyrman aýdaly:
Şo ýigit, dogrusyn diýsem,
Bir ýigitdir siziň ýaly.

Bolsa-da ol täsin ýigit
Ol her rotada tapylar,²

diýmek bilen Týorkiniň halkyň wekilidigini, onuň her
okýja tanyş we eý görülýän keşpdigi nygtalýar. Ol batyr
uruşygy, esger, ýöne ol hemişe edermenligi üçin sylag,
medal alyp ýören esgerem däl. Sebäbi ol sylag üçin däl-de
Watany goramak, ony azat etmek üçin söweşýär. Týorkin
ölüm howpy abanyp, duşman samolýoty esgerleriň üstüne
bomba taşlanda-da özüni ýitirmän ölüme, howpa garsy
göreşýär we şeýle diýýär:

Tomus güneş nurun saçar,
Gaýnap-joşar daş-töwerek,
Begendirip, göwnüň açar –

¹ Görkezilen eser, 4 sah.

² Görkezilen eser, 12 sah.

Tomus ölmek näme gerek?
Güyz ölmäge çemli pasyl
Bar tebigat uka batar.
Ýok güýzde-hä ölmen asyl,
Kim palçyga batyp ýatar...¹

Şeýdip pikir ýöredýän Týorkin ahyr bu howply ýagdaýdan üstün çykýar we duşman samolýotyny tüpeňleýär, samolýot ýere ýanyp gaçýar we çym-pytrak bolýar. Týorkiniň gahrymançylygy dilden-dile geçýär. Týorkiniň gahrymançylygy tötänleýin hadysa däl. Týorkin ölüm howpuny, gorkyny ýeňip gahrymançylyk görkezýär. Sebäbi duşman samolýoty bomba taşlaýan wagty her kim buky ýer tapyp bilse ýere ýapyrylyp, kellesini göterip bilmän ýatyr:

Ýene galjak bolup diri,
Ýapyrylyp ýatyrsoň ýere,
Öz soldat arkaňdan gaýry
Zadyň ýokdur goranara.²

Ine şeýle howply pursatda Týorkin:

Ölüm abanasa-da häli,
Adyňa şek ýetmez ýaly,
Ajaj bilen ýüzbe-ýüz dur...³

Diýýär we duşman samolýotyny atýar.

Şahyr poemada diňe bir dürli howply pursatlary, wakalary gahrymanlaryň keşplerini görkezmän, esgerleriň agzybirligini, bir jan, bir ten bolup söweşde hüjüme gidişlerini aýratyn nygtaýar:

- Wzwod!¹ Watan üçin! Öňe!

¹ Görkezilen eser, 83-84 sah.

² Görkezilen eser, 84 sah.

³ Twardowskiý A. Wasiliý Týorkin. Aşgabat, 1987, 85 sah.

Oň yzyndan ýerli ýerden
Kyrk jan öňe okduryldy,
Bir jan ýaly bolup birden...²

Poemada öz watanyňy duşmandan azat etmekligiň adalatly uruşdygyna düşüňýän esgerler dürli howply ýagdaýlarda-da özlerini ýitirmeýärler, birek-birege kömek edýärler hem-de wäşi sözler, degişme we ýumor bilen biri-biriniň ruhuny göterýärler. Şahyr poemanyň merkezinde Wasiliý Týorkiniň keşbini goýsa-da eserde tutuş halkyň, goşunyň uruşda ýeňiş üçin eden işi, çeken zähmeti, edermenligi we uruşyň pidalary aýratyn wakalaryň üsti bilen, anyk, täsirli suratlandyrylýar. Uruş diňe edermenlikden ýa-da ýeňişli ýörişlerden durmaýar. Şol edermenlikleriň, ýeňişleriň esasynda ýönekeý esgerleriň her günki çekýän agyr zähmeti ýatyr. Poemanyň “Derýadan geçiş” babynda esgerler duşmanyň ýagdyrýan oklarynyň astynda gyş günü buzly derýadan geçende nähili ölüm howpy abansa-da agzybirlik bilen aljyraman, ýitgä sezewar bolsalaram, esgerleriň bir topary suwdan geçip sag kenary eýelemegi başaryar. Ine şol wzwodyň agyr ýagdaýda duşman bilen söweşýändigini Wasiliý Týorkin buzly suwdan ýüzüp geçip özüniňkilere habar berýär.

Bir söz bilen aýdylanda bu poemada Wasiliý Týorkiniň keşbiniň üsti bilen halk gahrymanynyň merdana sypatlary görkezilýär.

Wasiliý Ýan
(1875-1954)

¹ Wzwod – harby topar. 30-a golaý esgerden düzülýar.

² Twardowskiý A. Wasiliý Týorkin. Aşgabat, 1987, 134 sah.

Bütün örmü Türkmenistan we Gündogar bilen badaşan ýazyjy Wasiliý Ýanyň doly ady Wasiliý Grigoriýewiç Ýançewetskiý bolup, “Ýan” ady onuň familiýasynyň edebi lakam hökmünde gysgaldylan görnüşidir.

Wasiliý Ýan 1875-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynyň 4-inde Kiýewde dogulýar. Onuň kakasy Grigoriý Andreýewiç Ýançewetskiý gimnaziýada gadymy grek hem latyn dillerinden sapak berýän mugallym bolupdyr.

1892-nji ýylda ol Reweldäki (Tallin) gimnaziýany¹ gutaryp, Peterburg uniwersitetiniň taryh-filologiýa fakultetiniň dil bölümine okuwa girýär. Ony 1897-nji ýylda tamamlap, ýene alys ýurtlary görmek, dürli halklaryň durmuşyny öwrenmek arzuwlary bilen ýaşapdyr. Ine şol sebäpli 1898-nji ýylyň güýzünde W.Ýan egni kelte possunly, aýagy ädikli, eli goş haltaly Russiýanyň obalaryny aýlanmaga ugraýar. Iki ýyllap W.Ýan Russiýanyň Demirgazyk, Merkezi, Günorta guberiniýalaryny² hem Ukrainanyň ençeme ýerlerini aýlanyp çykýar.

Ol öz syýahaty döwründe gören-eşiden zatlary barada oçerkler³ ýazyp, Peterburgyň we Reweliň gazetlerine iberipdir. Ine şeýdip, ýaş Wasiliý Ýanyň “Pyýadanyň ýazgylary” atly ilkinji kitaby peýda bolýar.

W.Ýan baran obalarynda, şäherlerinde ýönekeý halkyň

¹ Gimnaziýa – 1917-nji ýyldan öňki Russiýada orta bilim berilýän mekdep. Ol mekdepde latyn we grek dilleri hem öwredilipdir.

² Guberniýa – Russada welaýat diýmekligi aňladýar.

³ Oçerk – durmuş wakalaryny beýan edýän uly bolmadyk edebi eser.

durmuşyny ýakyndan öwrenýär. Halk rowaýatlaryny, aýdymalaryny ýazyp alýar. Ýöne şol syýahatlarynda W.Ýan adamlary talap öldürýän garakçylar toparyna-da duş gelip, zordan derýada ýük daşýjy gämi-baržada¹ gaçyp gutulýar. 1899-njy ýylyň ahyrynda 1900-nji ýylyň başynda “Nowoýe wremýa”, “Rewelskiýe izwestiýa” atly gazetleriň habarçysy hökmünde Angliýada bolýar. Angliýada ol agasy, gündogary öwreniji žurnalist D.G.Ýançewitskiden hat alýar. Dogany Wasiliýe Gündogary, Aziýany öwrenmegi maslahat berýär. Şeýlelik bilen W.Ýan Zakaspi oblastynynyň² dolandyryjysynyň kanselýariýasynda³ terjimeçi bolup işe başlaýar.

“Aşgabada gelmek meniň durmuşymda uly bir öwrülişik döretdi, meniň döredijiligimde hem uly yz galdyrdy. Şeýlelik bilen men “pyýadadan” “atla” öwrüldim⁴ diýip, soň öz ýatlamalarynda ýazýar. Ol Türkmenistany hem Orta Aziýanyň beýleki ýerlerini aýlanyp dürli öçerkler, hekaýalar ýazýar. Ýerli dāp-dessurlary, edebiýaty, taryhy ýadygärlikleri öwrenýär, şeýle-de türkmen dilini öwrenip, türkmen göçlerinde, obalarynda bolýar. Türkmenistanda kerwen ýollarynyň ugrunda ýerleşýän guýulara gözegçilik edijiniň wezipesinde işleýär. W.Ýan Türkmenistanda “Nobel doganlary” atly kompaniýasynyň nebit alýan ýerlerindäki işçileriň ýagdaýyny derňeýji komissiýa bilen birlikde ol Kaspi deňziniň nebit alynýan ýerlerinde, Çeleken we

¹ Barža – daşy demirden ýa-da agaçdan ýasalan, ýük daşamak üçin süýrelip ýöredilýän gämi.

² Zakaspi oblasti – Türkmenistanyň şol wagtky ady.

³ Kanselýariýa – Edarada hatlary kabul edýän bölüm.

⁴ Ян В. Собрание сочинений в четырёх томах. Москва, 1989, 9 sah.

Ogurjaly adalaryny aýlanýar. Eýran bilen serhetdeş oturan türkmen obalaryna baranda ilkinji gezek heýwere kesellilere duşýar. Ol şol kesellileriň ýagdaýyny ýeňilleşdirmek üçin rus lukmanlarynyň kömegi bilen ýörite keselhanalary guramaga, däri-dermanlar we beýleki zatlar bilen üpjün etmäge işeňňir gatnaşýar. W.Ýany gadymy türkmen topragy, kerwen ýollary, ymgyr çölleri diýseň özüne çekýär. Ol dürli gulluk tabşyryklary boýunça Merwiň, Hywa hanlygynyň obalarynda, şäherlerinde, Maňgyslagyň düzlerinde işe saparlary bilen gezýär, Garagum çölünü ençeme gezek söküp çykýar. Ine şeýle syýahatlaryň netijesinde W.Ýan türkmen topragy bilen baglanyşykly birnäçe eserler döredýär. Onuň “Çöldäki jaň sesleri” (1907) atly hekaýasynda türkmen topragynyň taryhy, onuň özboluşly tebigaty, halkyň däp-dessurlary örän ussatlyk bilen suratlandyrylýar: “Esli wagt mundan ozal maňa Garagum çölünü aýlanyp görmek miýesser etdi. Ýanymda iki adam – ýaş ýigit Guwanç bilen garry Şanazar Hojam bardy. Şanazar çöli baş barmagy ýaly bilýäni üçin ony meniň ýanyma ýolbelet edip berkitdiler.

Biz öz münüp barýan ýeňil ahal-teke atlarymyzyň ýany bilen üstüne iki meşik suw ýüklenen ýene bir ýabyny idip barýarys. Hywa-Aşgabat-Gökdepe aralygyndaky esasy ýodada kerwen üçin guýularyň bolmalydygyny bilýärdik. Emma ýanynda çopan mesgen tutmadyk guýularyň ählisi opurylyp gömülipdir. Şonuň üçinem, ýanyň bilen suw alyp gitmeseň boljak däl di.

Inläp ýatan çölün gataňsyrak toprakly ýerinde haçan gatnalany näbelli inçejik ýodalar köre hasa bolup bildirip dur. Ýöne sähel şemal turdygy ondan-oňa göçüp ýören ürgün çägelikde yz saýgarmak hyllalla. Şeýle ýagdaýda

diňe çakyr süňklerden, çerkez-çetileriň şahalaryna daňylan bölek-bücek esgilerden, düýedir goýun gumalaklaryndan edilen çelgiler dadyňa ýetişýär...”¹

Éýýäm şu hekaýada türkmen adatlary, yrymlary, dürli ynançlary we ýörelgeleri synçylyk bilen suratlandyryp, hekaýada waka beýan edilip gutarylsa-da eserde aýdylan ençeme ynançlar, yrymlar okyjynyň aňynda şol syrlaryň düýp teýkaryna ýetmek pikirini döredýär: “Bir gezek şol hywaly ýaňky depäniň ýakynyndan geçip barýarka gülki seslerini eşidipdir. Haýdap barsa, ol ýerde yns-jyns ýokmuş. Soň bir gezek bile barýarkagam şol gülki eşidildi. Depäniň бүтін төweregini aýlansagam, adam yzlaryna gözümüz düşmedi. Birnäçe günden soň şol hywalynyň edil ýaňky ýerde başyna ýetdiler... Men hywala “Çöl saňa duýduruş beripdir. Şol ýoldan gatnamany goý” diýip kän aýtdym. Etmedi. Ahyram şeýle boldy...”²

Şol döwürde ýazan “Jan” (1910) atly hekaýasynda W.Ýan Aşgabatda täsin gudrat görkezip bilýän bir garry bilen duşuşygyny gürrüň berýär. Şol garry hekaýanyň gahrymanyna bir wagtlar, talyplyk döwründe tanşan, emma soňra aradan çykan gyzyň ruhuny çagyryşyny inçeden, örän ynandyryjylykly beýan edýär.

Ýazyjynyň Türkmenistan, türkmenleriň däp-dessurlary, ruhy gymmatlyklary bilen ýakyndan tanyşmagy onuň döredijiliginde aýratyn yz galdyrýar. “Garagumda”(1928), “Skif düşelgesinden hat” (1929), “Daglaryň ruhy” (1944) ýaly ençeme eserlerinde ol türkmenleriň asylyly sypatlary,

¹ Ýan W. Jelaletdin. Aşgabat, 1992, 249 sah.

² Görkezilen eser, 253 sah.

gowy dăpleri, erkinligi, azatlygy söýüşleri, namysjaňlygy barada özüne çekijilik bilen çeper gürrüň berýär.

W.Ýan belli bir döwürlerde dürli wezipelerde işlemeli we ýaşayan ýerini üýtgetmeli bolupdyr. Inlis dilini gowy bilýänligi üçin ony terjimeçi hökmünde amerikan alymy E.Hentingtonyň baştutanlygyndaky geologo-geografiki ekspedisiýa¹ berkidýärler. Ýazyjy ekspedisiýanyň kerweni bilen Bulujystana hem Hindistanyň araçäğine çenli barýar we Aleksandr Makedonskiý, Çingiz han, Teýmirleň ýaly basybalyjylaryň ýumurup giden medeniýet merkezlerini ýekänme-ýekän synlap görýär.

Şol syýahatlaryň netijesi barada W.Ýan şeýle ýazýar: “Men uçgyraksyz Aziýanyň çägeli düzlüklerini, mawy alyslyklaryny, garly gerşlerini ýürekden söýdüm. Bu ýerlerden ýeňiş bilen geçip, öz yzlarynda halkyň gargyşyndan, sansyz harabalykdan başga zat galdyrmadyk aziýaly ganojak basybalyjylar hakynda taryhy eserler döretmek pikiri mende ilki şu ýerde döredi.”²

Dünyäni görmek, keşetmek meýli ony ýene-de täze syýahatlara iterýär. W.Ýan 1904-nji 1905-nji ýyllarda bolan rus-ýapon uruşy döwründe Sibire, Uzak Gündogara gidýär. Harby habarçy hökmünde W.Ýan Hytaýda we Mançžuriýada hem bolýar. 1912-1914-nji ýyllarda ýazyjy Sankt-Peterburg Telegraf Agentliginiň³ habarçysy hökmünde Türkiýede we Balkan ýurtlarynda bolýar. Soňra 1918-nji ýylda ýazyjy ýene-de Moskwa dolanyp gelýär.

¹ Ekspedisiýa – ylmy, harby ýa-da bilim ýaýratmak maksady bilen bir ýere gitmek.

² Ýan W. Çingiz han. Aşgabat, 1977, 401 sah.

³ Agentlik – habarlar gullugy.

Ýöne Beýik Watançylyk uruşynyň başlanmagy sebäpli W.Ýan ilki Kuýbyşewde soňra Daşkentde üç ýyl töweregi ýaşamaly bolýar.

Ýöne ýazyjy nirede bolsa-da ony türkmen halkynyň taryhy, onuň şöhratly geçmişi çuňňur gyzyklandyrýar. Ol Gündogar golýazmalaryny, taryhy çeşmelerini ürç edip öwrenýär.

20-nji ýyllaryň ahyrynda, 30-njy ýyllaryň başlarynda W.Ýan Aziýa, Türkmenistan bilen baglanyşykly has kämil hekaýalaryny we powestlerini döredýär. Onuň “Alaňlardaky alawlar”, “Spartak”, “Finikiý gämisi” atly eserleri neşir edilýär.

Ýöne bu eserler ýazyjynyň indiki ýazjak uly taryhy romanlaryna taýýarlyk başgançagy bolýar. 1934-nji ýylda W.Ýan “Molodaýa gwardiýa” neşirýatyna özünüň “Çingiz han” atly roman ýazjakdygyna äşgär edýär. Bu romany ýazyp başlamazdan öňürti ýazyjy köp ýurtlary basyp alyp, weýrançylyga sezewar eden Çingiz hanyň döwrüne degişli maglumatlary, taryhy çeşmeleri içgin öwrenýär. W.Ýan birnäçe ýewropa hem gündogar dillerini gowy bilýän eken. “Çingiz han” romany 1939-njy ýylda çap edilýär. Bu romanyň yzyndan 1940-njy ýylda “Batyý” romany, 1943-1945-nji ýyllarda “Jelaletdin” powesti we 1951-nji ýylda “Soňky deňze tarap” atly romany neşir edilýär. Bu eserleriň hemmesi öz temasy boýunça özara baglanyşykly bolup tatar-mongol uruşlarynyň wakalaryny beýan edýär.

“Çingiz han” romany neşir edilenden az salym geçmänkä ikinji jahan uruşy başlanýar.

Ýazyjynyň watançylygy, batyrlıgy, keseki basybalyjylara garşy gaýduwsyz göreşi wasp edýän bu roman okyjylar köpçüliginiň uly söýgüsini gazanýar.

Ýazyja bu romany üçin birinji derejeli Döwlet baýragy berilýär.

W.Ýan (Wasiliý Grigorýewiç Ýançeweskiý) 1954-nji ýylyň Alp Arslan aýynyň 5-inde aradan çykýar.

“Çingiz han” romany.

Romanyň temasy.

Romanyň wakalary 1200-1220-nji ýyllarda Horezm döwletini dolandyryp hökümdarlyk eden Muhammet patyşanyň hem-de Horezm döwletiniň üstüne yrsarap çozan basybalyjy Çingiz hanyň arasynda bolup geçen söweşleri, wakalary suratlandyrýar. Romanda feodal döwletleriň arasyndaky gapma-garşylyklar uly möçberdäki uruşlaryň üsti bilen açylyp görkezilýär.

Ýazyjy bu romanynda öz Watany üçin batyrlarça, mertlik bilen söweşen we ýeňişler gazanan batyr türkmen serkerdesi Jelaleddiniň keşbinde aýratyn uly üns berýär.

Ägirt uly goşunynyň bolmagyna seretmezden, 1221-nji ýylyň tomsunda 60-70 müň töweregi goşun toplan, mongollaryň 30 müň adamdan ybarat goşunyny çym-pytrak edipdir şeýle-de bolsa Horezm döwletiniň halkynyň batyrlarça söweşmegine seretmezden Muhammet patyşanyň harby taýdan şowakörlük bilen diňe goranyş taktikasyny ulanyp ýeňlişe sezewar boluşy romanda jikme-jik beýan edilýär. Emma onuň ogly şazada Jelaleddin şeýle amatly pursatlaryň elden gidenligine seretmezden, 1221-nji ýylyň Gorkut aýynda Horezmiň paýtagty Gürgenç (häzirki Köneürgenç) synýar. Tatar-mongol basybalyjylary Amyderýanyň bendini ýykyp şäheri suwa basdyrýarlar. Şeýlelik bilen söweşde ölmän galan ilat suwa gark bolup, harabaçylygyň aşagynda galypdyr. Şeýle ýagdaýda-da

batyr Jeleleddin öz göreşini dowam etdiripdir. Ine şu wakalar romanyň esasy temasy bolup durýar.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy bu wakalary ýatlap, özüniň “Türkmensiň” diýen goşgusynda “Jeleleddin kibi ärlü türkmensiň!” diýip ýazýar.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Mukaddes Ruhnamasynda tatar-mongol çözüşlary, olara garşy alnyp barylan göreş barada şeýle setirler bar: “Çingiz han bilen bolan gazaply söweşlerde şowsuzlyga uçran Muhammet şa ýurtdan mejbury ýagdaýda gidip, 1220 (617)-nji ýylda Hazar deňziniň adalarynyň birinde aradan çykýar. Onuň ogly Jeleleddin mongol basybalyjylaryna garşy gaýduwsyz söweşip, mertligiň ajaýyp nusgasyny görkezipdir. Ol mongollaryň ýeňilmezekliگی hakyndaky toslamany ýalana çykaryp, olary ilkinji gezek uly ýitgä we ýeňlişe sezewar edýär. Çingiz hany mert söweşe çagyryýar. Emma goşundaky agzalalyk gaýduwsyz türkmen soltanyny arzyly maksatlaryna gowşurmaýar. Iki ýyl Hindistanda bolýar; ýöne täsin başdan geçirmelerden, syýahatlardan soňra öz hökümdarlygyny 1225-1231-nji ýyllar aralygynda Häzirbeýjanda dowam etdirmek başardýar.

Jeleleddiniň ykbaly barada dürli rowaýatlar bar. Şolaryň içinde onuň bir kürdüň elinden wepat bolşy baradaky gürrüň hakykata golaýdyr.”¹

Görşümüz ýaly “Çingiz han” romanyň esasy temasy taryhy wakalar we taryhda ýaşap geçen şahslaryň durmuşy, eden işleri bolany üçin ol taryhy roman žanryna² degişlidir.

Romanyň esasy keşpleri.

¹ Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. Aşgabat, 2001, 131 sah.

² Žanr -

“Çingiz han” romanynda Merkezi Aziýada, Türkmenistanda XIII asyryň birinji ýarymynda bolup geçen wakalar giň gerimde görkezilýär. Romanda wakalar dogryçyl, realistik usulda görkezilýär. XIII asyryň durmuşy şol döwre mahsus bolan häsiýetde suratlandyrylýar. Hiç zat owadanlap, ýa-da çenden aşa ulaldylyp görkezilmeýär. Romanda Horezmiň patyşasy Muhammet, onuň ejesi Türkan hatyn, patyşanyň ogullary Ozlak şa, Ak şa, Jeleddin we olaryň garşysyna göreşýän Çingiz han we onuň ýakynlary taryhda, hakyky ýaşap geçen şahslar bolupdyr. Ýazyjy şol şahslary häsiýetlendirende, olar barada taryhy maglumatlardan ugur alýar. Şonuň üçin Muhammet patyşa gorkak, ýaýdaňjaň, Türkan hatyn hilegär, Ozlak şa we Ak şa emelsiz, Jeleddin gaýduwsyz, Çingiz han zalym we hilegär hökümdar hökmünde suratlandyrylýar. Bu häsiýetler taryhda bolup geçen wakalaryň netijesinden gelip çykýar.

Romanda çeper keşpleriniň hem bir topary bar. Olaryň içinde Gurban gyzyk zähmetkeş halk köpçüliginiň wekili hökmünde suratlandyrylýar. Ol gepe çeper, göwnaýyk we ruhdan düşmeýän adam. Ol Ynanç hanyň serkerdelik edýän toparynda duşmana garşy göreşýär. Şeýle-de dürli wakalary, başdan geçirmeleri gowy görýän derwüş Hajy Rahym, onuň ýaş inisi Tugan, türkmen gyzy Güljemal, Gorkut çopan, garakçy Gara Bürgüt romanda dürli gatlaqlaryň wekilleri hökmünde suratlandyrylýar.

Batyr Jeleddiniň keşbi.

“Çingiz han” romanynda Jeleddin basybalyjylara, zuluma garşy göreşiji hökmünde suratlandyrylýar. Onuň batyrlygy, ugurtapyjylygy, Watanyňa bolan söýgüsi ony romanyň esasy gahrymanyna öwürýär we onuň ady halk

içinde heniz görülüp eşidilmedik elhenç ýagyny ýeňip bilýän serkerde, batyr hökmünde şöhratlandyrýar.

Jeleleddin kakasy Muhammet patyşadan häkimiýeti ýurt ýeňlişe sezewar edilensoň, ägirt uly goşun dargansoň alýar. Şonda-da ol şonuň ýaly çykgynsyz ýagdaýda-da şeýle diýýar: “Horezm patyşalygyny tatarlar basyp alan wagtda men Horezm patyşalygyny dolandymaklygy öz üstüme alýaryn. Men adyndan başga zat galmadyk goşunlara ýolbaşçylyk etmeklige girişýärim, goşunlar harasatdan soň dyr-pytrak bolan ýapraklar ýaly dagap gitdi. Emma musulman ýurtlarynyň üstüne abanan şu garaňky gijede men daglara baryp, söweş otlaryny ýakaryn, goç ýigitleri öz töweregimde jemlärim.”¹

Öz diýşi ýaly-da Jeleleddin özüni başarnykly, batyr serkerde hökmünde görkezýär. Onuň ady meşhur bolup halk gahrymanyna öwrülýär.

Romanda Jeleleddin özi şazada, soltan bolmagyna seretmezden ol Gorkut çopan, Gara Bürgüt ýaly ýönekeý adamlar bilen aragatnaşyk saklaýar. Onuň demokratik häsiýeti oňa çalt goşun toplamaga-da kömek edýär, ýagny ýazyjy Jeleleddini halkyň içinden çykan, halk üçin göreşýän gahryman hökmünde suratlandyrýar. Jeleleddiniň ruhbelentligi we batyrlygy hem öz halkyna bolan ynamyndan gelip çykýar, çünki ol ýeke däl. Onuň bilen birlikde Ynanç han mongollara garşy mertlerçe göreşýär.

Ýazyjy “Çingiz han” romanda batyr Jeleleddiniň keşbiniň üsti bilen öz dogduk mekanyňa, ata Watanyňa wepaly, gaýduwsyz watançy türkmen gerçegini suratlandyrýar.

¹ Ýan W. Çingiz han. Aşgabat, 1948, 181-182 sah.

Arap edebiýaty

“Mün bir gije“ arap ertekileri

Gadymy miflerden, rowayatlardan, dürli tymsaldyr nakyllardan öz gözbaşyny alýan erteki žanry edebiýatyň iň gadymy görnüşleriniň biridir . Halkyň ruhuna ýugrulan ertekileriň terbiýeçilik ähmiýeti we adamlaryň ruhy baýlygyny ösdürmekde tutýan orny olary wajyp estetiki çeşmä öwürpdir. Ertekide adamyň ähli isleg-arzuwlarynyň amal aşýandygyny nazara alyp, XIX asyrdaky ýaşap geçen nemes romantik şahyry Nowalis “Erteki şygryýetiň kanuny ýalydyr” diýip nygtap, “Ähli şahyranas eserler erteki ýalybolmandyr” diýmek bilen, erteki žanrynyň romantizm akymynyň ösmegine uly itergi berendigini aýdýar. Ine. Şol döwürde doganlar Grimmeler (Ýakob Grimm (1785-1863), Wilgelm Grimm (1786-1859)) Germaniýanyň oba-şäherini aýlanyp, 1812-1822-nji ýyllar aralygy nemes halk ertekilerini ýygnap, 200 sany ertekini üç tomluk kitap görnüşinde “Çgalar we öý ertekileri” ady bilen neşir etdirýärler . Ine, şol ertekiler diňe bir nemes edibiýatynyň ösmegi üçin däl, eýsem dünýä medeniýetiniň ösüşine-de täze sahypa bolup giripdir.

“Mün bir gije “ ady bilen gadym döwürlerden bäri dünýä halklarynyň medeniýetine, edebiýatyna , sungatyna güýçli täsir eden arap ertekileri dünýäniň köp dillerine terjime edilipdir. Bu ertekiler iki ýüz ýyldanam öň Ýewropa ýurtlarynda belli bolupdyr. Hatda XVIII asyrdaky fransuz magaryfçysy Wolter özüniň meşhur “Filosofiki

powestlerinde” “Müň bir gijäniň” ertekileriniň käbir äheňlerini , ýordum sýužetlerini ullanypdyr.

“Müň bir gije ” ady bilen dünýäde meşhurlyk gazanan arap ertekileri gadym döwürlerde halkyň arasynda erteki aýdyjylar tarapyndan gürrüň berilip, çeperleşdirilip, soňra tutuş bir giden ertekiler toplumyna öwrülipdir.”Müň bir gijäniň” belli bir dörän anyk wagtyny aýtmak kyn. Sebäbi , oňa girýän ertekiler dürli döwürlere degişlidir. Ýöne Şähriýar we Şährizada baradaky ertekiler kitaby X asyrda ýaşan arapkitapşynasy an-Nadimiň eserinde duş gelýär. (Tysýaça i odna noç. Izbranniýe skazki. Moskwa,1956, 6 sah.).

Soňky döwürlerde kitap satyjylar we kitap göçürijiler köp ertekileri bu ýygynda goşupdyrlar. XIV-XVI asyrda bu meşhur ertekiler ýygyndysy gutarnykly düzülipdir. Şeýlelik bilen, “Müň bir gije” bir adam ýa-da bir ýazyjy tarapyndan ýazylymandyr, ony halk döredipdir. Şonuň üçin ertekileriň dili düşnikli we sada bolup, ertekilerde bolup geçýän wakalar gönümel, bolşy ýaly, hiç zat bussur-ýassyr edilmän beýan edilýär. Ýagny, halk durmuşda gören, eşiden zatlaryny çeper fantaziýasyny siňdirip gürrüň berýär.

Bu ertekileriň gadym döwürlerde döränlerinde jadyly hadysalar,fantastik ruhlar görkezilýär. Olar adamlaryň durmuşyna gatnaşýarlar. “Balykçy we ruh hakyndaky erteki”, “Gara agaçdan ýasalan at” ýaly ertekiler şu topluma degişli bolup durýar.Şäher durmuşyna degişli “Aşyk-magşuk baradaky erteki”. “Üç alma baradaky hekaýat” hem-de “Küýki baradaky ertekiler” toplумы “Müň bir gijäniň” iň bir gyzykly eserlerini düzýär. “Alaeddin baradaky erteki” hem şu topara girýär. Bu ertekiler dilden-dile geçip kämilleşen bolsa, ondan soňraky

döwürde düzülen edebi ertekiler Gündogaryň orta asyr jemgiýetiniň durmuşyny beýan edýär. Olaryň iň ajaýýplarynyň biri-de “Deňizde gezen Sindbad baradaky ertekidir”.

“Müň bir gije” atly ertekiler kitabynda aýdylşyna görä, gadymzamanlarda Şähriýar atly bir zalym patyşa bar eken. Ol her gün bir gyza öýlenip, ertirki gün daňdan ony öldürýän eken. Şeýlelikde, onuň höküm sürýän patşalygynda diňe wezirini iki sany gyzy galypdyr. Onuň uly gyzyň ady Şährizada eken. Ol örän köp kitaplary, rowaýatlary, ertekileri okaýan eken. Gyz özüni halas etmek üçin her gije patyşa bir gyzykly ertekini gürrüň berýär we daňdan erteki iň gyzykly nokadyna ýetende Şährizada gürrüň bermegini bes edýär. Zalym patyşa Şähriýar ertekiniň soňuny diňlemek üçin her gün Şährizadany öldürmegini yza çekýär. Agşam düşende şährizada ýene-de ertekiniň dowamyny gürrüň berip, başka ertekä geçýär... Şeýdip, bir müň we bir gije geçýär. Şol wagtyň dowamynda Şährizadanyň patyşadan üç ogly bolupdyr. Ine, şondan soň patyşa Şähriýar Şährizadany we umuman aýal-gyzlary öldürmegini bes edipdir. Zalym, özdiýenli, rehimsiz patyşanyň hem kitabyňa mähir, gowulyk duýgylaryny salyp bilýän bu ertekiler halkyň söýgüli eserlerine öwrülipdir.

“Deňizde gezen Sindbad hakyndaky erteki ” ýedi ertekiden, ýagny Sindbadyň ýdi sany başdan geçirmelerinden doly syýahatlary barada gürrüň berýär. Bu ertekiler “Bir müň gijäniň” 536-566-njy gijelerini öz içine alýar.

Deňizçi söwdägär Sindbad özüniň başdan geçirmelerini myhmany we atdaşy Sindbad hammala gürrüň berýär.

Sindbad boletin, gowy durmuşda ýaşaýar, emme Sindbad hammal ýönekeý garyp bir adam. Ol deňizde gezen Sindbadyň baýlygyna we bagtly ýaşaýandygyna geň galyp , käbir adamlaryň bagtynyň çüwendigi baradaky aýdymy aýdanda, oňa deňizçi Sindbad bu bagtly durmuşa ýetmek üçin köp hupbatlary görendigini gürrüň berýär we bir şahyryň:

Zähmet çeken belentlige biler ýetip,

Belentlige ymtylýanlar tüni-güni bilmez ýatyp....

diýen setirleri ýatlaýar. Ýagny, deňizçi Sindbad her birynsanyň bagty bolmak üçin zähmet çekip, ruhybelentlik we okgynlyk bilen güreşmelidigini nygtaýar.Çünki, ol “garyplykdan gabyr gowy” diýen ýörelgä eýerýär. Şol sebäpli-de onuň her bir syýahaty näçe howply wakalardan doly bolsa-da soňunda Sindbad öz gören azaplary arkaly soň uly baýlyga eýe bolýar. Ýöne ertekiniň esasy ideýasy baýlyga ýykyn etmeklik däl, ol Sindbad deňizçiniň üsti bilen orta asyrlarda uly geografik açyňlar eden batyr we mert syýahatçylaryň keşbini görkezýär.

Her gezek deňizçi Sindbad şady-horram durmyşyň birmeňzeş akymyndan ýadap, “meniň kalbymda söwda etmek, täze adalary we ýerleri gärmek niýeti döredi” diýip, täze syýahataugraýar. Käte onuň we ýoldaşlarynyň “ada” diýýäni äpet balyk bolup çykýar we deňizçiler ölüm bilen ýüzbe-ýüzbolmaly bolýarlar. (Sindbadyň 1-nji syýahayu). Käte Sindbad kynpursatda “ruh” diýen äet guşyň aşagyna özüniň sellesini ýüp edip daňyp, uçup ölümden halas bolýar we onuň ugurtapyjylygy ýene-de köp baýlyk gazanmaga

kömekedýär. Sindbad deňizçi baradaky ertekilerde “gezegen sýžetler ýa-da hekaýatlar” hem duş gelýär. Sindbadyň üçünji syýahatynda Sindbadyň we onuň ýoldaşlarynyň äpet döw ýýaly adamyň gözünü kör edip ölümden halas boluşlary “Gorkut ata” kitabynda “Besediň Depegözi öldürişi” (8-nji oguznama) ýa-da Odiseýiň ýekegöz Siklopyň gözünü kör edip gutulyşyny ýadyňa salýar.

Ähli howply pursatlarda, nätanyň ýerlerde Sindbady onuň batyrlýgy, ugurtapyjylygy we bilimi halas edýär. Nätanyň ýurda baranynda ýurdyň patyşasyna aty eýerläp münmegi öwredip, Sindbad onuň hormatyna mynasyp bolýar.

Bir söz bilen aýdanyňda, Sindbad baradaky ertekiler jemgiýetiniň täze ösüş gatnaşyklaryna geçen döwrüniň, adamyň öz güýjine bolan ynamynyň oýanan söwda-satyk, işewürlük döwrüniň kemala gelip başlan eýýamynyň önümidir. Şoňa görä-de, ol hiç bir pursatda özüni ýitirmän akyl-paýhasyň, ruhybelentligiň, ugurtapyjylygyň we batyrlýgyň üsti bilen öz maksadyna ýetýär.

Hindi edebiýaty

„Kalila we Dimna“ kitaby

„**Pançatantra**“- ýa-da durmuş ýoluny görkeziji baş kitap 1199-njy ýylda jaýnizm dinine uýýan hindi monahy Purnabhadra bu kitaby düzüpdir. Ýöne ondan öňem şol baş hekaýaty birikdirýän kitaplary bar eken. 300-nji ýylda Kaşmirli bir brahman bu kitaby ilkiçi gezek düzüpdir.

Eýran patyşasy Nowşyrwan Adyl (531-579) daşary ýurtlardan getirilen köp kitaplary terjime etdiripdir. Şonda ol hindileriň öwüt nesihat beriji bir kitabyňyň bardygyny eşidip, ýaş tebib Burzoýeni şony getirmäge iberýär. Ýöne ol kitap diňe patyşanyň köşgünde saklanýan eken. Ony keseki adamlara görkezmändirler.

Burzoýe mekirlik bilen bu kitaby ele salýar we göçürip alýar. Soňra Eýrana getirip, pehlewî diline terjime edýär. Arap basybalyjylarynyň çozuşy döwründe köp kitaplar ýok edilipdir. Ýöne şol kitabyň pehlewî dilinden arap diline terjime edilen görnüşini saklanyp galypdyr ony 750-nji ýylda Ibn al- Mukaffa „Kalila we Dimna“ ady bilen bu kitaby arap diline terjime edipdir. (Ibn al-Mukaffany soň örän gynap öldüripdirler. Ilki el-aýagyny çapyp, gözünüň önünde ýakýarlar.) Sebäbi patyşa Mansura hat ýazanda „Eger-de daýymy aldaýan bolsam, aýallarym talak malym wakf peýdasyna boşadylsyn“ diýip ýazýar. Bu halyf Mansura ýaramandyr.)

Hindi kitabynda şagallaryň ady Karataka we Damanaka bolupdyr. Ýöne arap dilinde ol Kalila we Dimna diýlip terjime edilipdir. Bu kitap türkmen diline 1993-nji ýylda terjime edildi.¹

Bu kitabyň öwüt nesihat beriji gysga mazmunly basnýalary, timsallary dünýä halklarynyň ünsüni özüne çekipdir. Ol arap dilinde pars, gadymy ýewreý, latyn, grek soňra beýleki ýewropa dillerine terjime edilipdir. XVI asyrdan türk diline, 1888-1889-njy ýyllarda özbek we tatar

¹ Bu barada seret-„Garagum“ žurnalynyň 1993-nji ýylda çykan 11-nji, 12-nji sanlarynda we „Gargum“ žurnalynyň 1995-nji ýylda çykan 7-nji sanynda hem-de „Edebiýat we sungat“ gazetiniň 14-nji, 21-nji ýanwarynda çykan sanlarynda çap edildi.

dillerine terjime edilipdir. „Kalila we Dimna“ esasan on ýedi we üstüne goşulan ýene-de iki bapdan durýar. Bu kitabyň esasy temasy bu orta asyrlarda giň ýaýran,hökümdarlaryň, patyşalaryň şugulçylara ynanjaňlyk etmezligi we bigünä adamlara jeza bermezlige çagyryar,ýöne kitapda durmuşyň dürli meselelerine degişli hekaýatlar,öwüt-nesihatlar getirilýär.

Bu hekaýatlar(ýa-da tantralar) döwleti dolandyrmagy, baýlyk ýygnamagy, işewürligi öwredýär. Şol bir halatda gysyklygy, öz peýdaňa çapyp adamkärçilikden ýüz öwürmegi, ýamanlygy ýazgarýar.

Patyşalara, hökümdarlara, ýönekeý adamlara öwüt nesihat beriji kitaplar başga-da bolupdyr. „Pançatantradan“ nusga alyp, soňra XI-XII asyrlarda Hindistanda „**Totynyň ýetmiş hekaýaty**“, Gündogar ýurtlarynda „**Kabusnama**“ (1082-1083), Ýusup Has Hajyp Balasagunlynyň,„**Kut atgu bilik**“(1069-1070) poemasy ýaly eserler döredilipdir.

Günbatar Ýewropada Germaniýada şeýle häsiýetli kitaplar „Fürstenspiegel“(knýazlaryň aýnasy) diýip atlandyrypdyr. Bu kitaplar agalyk ediji gatlak üçin döredilse-de olar öz gözbaşyny mazmunyny halk durmuşyndan alýanlygy üçin halkyň akyl paýhasy siňen bu hekaýatlar , eserler diňe bir köşklerde däl,eýsem her bir öýde, märekede halkyň söýgüli eserlerine öwrülipdir.

„Kalila we Dimnanyň“ hekaýatlary Ýewropa edebiýatyna, Çoseriň, Bokkaçonyň, Gyotäniň, Lafonteniň döredijiligine güýçli täsir edipdir. Bu kitabyň hekaýatlarynda gürrüň köplenç haýwanlaryň, guşlaryň arasynda bolup geçýär. Sebäbi feodal jemgyýetinde ýazyjylar ,gürrüň berijiler aýdyljak pikiri açyk aýtmakdan

çekinip, wakalary köplenç öküz, şagal, totyguş, balyk, leňneç, ýylan ýaly keşpleriniň üsti bilen beýan edýärler.

Bu kitabyň ýazylmagynyň sebäbini Al Farisi diýen ýazyjy şeýle düşündirýär: “Isgender Zülkerneýn Hindistandan gidensoň hindiler onuň dikmesiniň ýerine öz adamlaryndan patyşa saýlaýarlar. Ol patyşanyň ady Dabşalym bolupdyr. Ol patyşa bolansoň gedemlik ulumsylyk edip öz töweregindäki ýurtlaryň patyşalarynyň üstüne çozup başlapdyr. Ol köp ýeňişler gazanpdyr. Şeýdip öz häkimýetini berkarar edip ol daş töweregindäki adamlara-da azar berip gezipdir.

Şol wagt brahmanlaryň içinde bir Beýdeba atly akyldar bolupdyr. Ol öz patyşalarynyň adalatsyzlygyny görüp, ony ýola salmaklygy ýüregine düwüpdür. Soňra ol öz okuwçy şägirtlerini ýygnaý: „Men siziň bilen bilýärsiňizmi näme barada maslahatlaşjak?“ Olar „Ýok“ diýip jogap beripdirler. „Biz patyşa Dabşalymyň ýaman işlerini görüp, indi patyşalarymyzy ýagşylyk etmekligi, adalatly bolmaklygy öwretmeli bolarys. Eger-de biz şeýle etmesek onda ýurdumyza betbagtçylyk geler. Biz oňa garşy diňe dil bilen göreşeris,“ diýip aýdypdyr.

Okuwçylary oňa dogry aýdýan mugallym „Eger-de biz göreşmesek bir adam iýiji krokodil bilen bir suwda ýa-da ýylan bilen bir ýerde ýaşayan ýaly bolarys. Betbagtçylyk her bir adamanyň üstüne abanar“ diýip aýdypdyrlar. Soňra filosof Beýdeba patyşa Dabşalymyň ýanyna barýar. Ol patyşanyň önünde baş egip salamlşansoň, dik durup, hiç geplemän durýar. Patyşa bolsa öz içinden : “Bu adam menden bir zat dilemäge ýa-da bir betbagtçylyga uçrap kömek sorap gelendir“ diýýär. Soňra patyşa : “patyşalar näçe baý güýçli bolsalaram olar akyldarlaryň

maslahatlaryna mätäçdir. Kim alymlary sylamaýan bolsa onuň akly ýokdur.“diýip, Beýdebanyň näme islegi bar bolsa taýyndygyny aýdýar.

Şonda Beýdeba patyşa uzak ömür jan saglyk arzuw edip onuň özüne bir maslahat berjekdigini aýdýar. Soňra ol adamyň dört sypatynyň ony haýwandan tapawutlandyryandygyny aýdýar:

1)parasatlylyk (bilim, ylym)

2)özüni saklap bilmek (utanç haýa, asylylyk we öz mertebäni sklamak)

3)akyl (edep, sabyrlylyk özgä hormat goýmak)

4)adalatlylyk (dogruçyllyk, öz bojuňy berjaý etmek, hoşniýetlilik)

we şuna meňzeş birnäçe adlatlylyk we nähili patyşanyň gowy bolýandygyny aýdyp, Beýdeba gürrüňi soňlansoň patyşanyň onuň berýän maslahatlaryna gahary gelýär. Beýdebanyň diliniň uzyndygyny onuň nädip patyşa maslahat bermäge milt edendigini aýdyp, ony zyndana taşlamaklygy buýurýar. Soňra onuň okuwçylaryny-da zyndana tşlamaklygy buýurýar. Sebäbi patyşa öwüt öwretmäge töwekgelçilik etjek başglara-da sapak bolsun diýip Dabşalym şeýle karara gelýär. Şeýdip, Beýdeba köp günläp zyndanda oturypdyr...

Bir gije patyşanyň hiç ukusy tutmandyr.Ol Beýdebanyň aýdan zatalryny ýadyna salypdyr. Soň toba edip: „Meniň gaharym gelip şeýle zada ýüz urdum. Patyşalarda gahar bolmaly däl, sebäbi gahar ähli zatdan beter ýigrenje mynasypdyr,“ diýýär. Soňra ol Beýdebany getirmekligi buýurýar. Ine şonda Beýdeba patyşalara öwüt nesihat beriji şu kitabyny ýazmaklyga girişýär. Şonda ol :

“Ýokary derejä ýetmäge üç ýol bar, ony ýa-da öz zähmetiň bilen, ýa-da emlägiňi harç edip, ýa-da dinden çykyp oňa ýetip bolar, diýip aýdýar.

Bu akyl beriji kitaby ýazmak üçin patyşa Beýdeba bir ýyl möhlet berýär. Soňra Beýdeba bir okuwçysy bilen bu kitaby ýazypdyr. Beýdeba oňa dilden aýdypdyr.

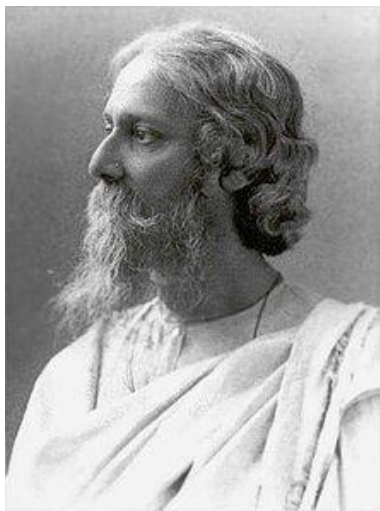
Netijede durmuşyň ähli ýagdaýlaryny dogruçyl görkezip, adamlaryň haýsy işde nähili hereket etmelidigini dürli gyzykly rowaýatlaryň hekaýatlaryň üsi bilen gürrüň berilýän kitap ýazylypdyr.

Kitabyň ilkinji baby ýolbars we öküz barada. Bir ýolbars tokaýda ýaşaýar eken. Dasteba atly söwdgäriň ogullary bolupdyr. Ogullary ýigit ýetensoň söwdagär olaryň söwda etmegini maslahat beripdir. Soňra onuň ogullary kakasynyň diýeni bilen bolupdyrlar. Uly ogly bir gün öküz goşulan arabasy bilen bir batgalyk tokaýyň ýanyndan geçende onuň Şatraba atly öküzi batga batypdyr. Ony çykarmak başartmandyr. Ony taşlap gidipdir.

Öküz birnäçe wagtdan soň özi batgadan çykypdyr we tokaýyň etegindäki çemenlikde otlap gezipdir. Ol käte bögürýän eken. Tokaýda ýaşaýan ýolbars öň hiç haçan öküziň bögürýändigini eşitmändir. Şonuň üçin ol öz goşuny, beýleki daşyndaky hyýwanlar bilen bir ýerde durup galypdyr. Ol nätanyş sesden gorkupdyr. Olaryň arasynda Kalila we Dimna atly iki sany şagal bar eken. Dimna bet eken. Ol “Men indi ýolbars bilen dostlaşaryn. Ol maňa uly wezipe berer,” diýip, ol ýolbarsyň ýanyna barýar. Ýolbarsyň öküziň bögürmeginden gorkýandygyny bilip, ol ýolbarsy köşeşdirýär. Şagal Dimna öküzi ýolbarsyň ýanyna çagyryp getirýär. Ýolbars öküz bilen dostlaşýar. Indi patyşa

öküz bilen ýolbarsyň dostlaşmagy Dimna ýakmaýar. Ol bularyň arasyny bozmak üçin dürli hilegärlige ýüz urýar...

Şeýle sýužetde gurlan hekaýat örän köp sanly kiçijik timsallardan, öwüt beriji kiçijik basnýalardan durýar. Şonuň üçin ýolbars bilen öküziň dostlugynyň näme bilen gutarandygyny bilýänçe okujy onlarça durmuşy wakalary beýan edýän hekaýatlary okap çykmary bolýar. Esasy waka haýal ösýär. Sebäbi bir-iki wakany ösdüriji sözlemlerden soň bir öwüt nesihat beriji hekaýat getirilýär. Meselem öz çagalaryny iýýän ýylandan dynmak üçin garganyň bir aýalyň bezeg şaý sepini getirip ýylanyň hininiň ýanyna taşlamagy ýa-da başga bir ýurda göçýän pyşbaganyň menmenlik etjek bolup taýakdan agzyny sypdyryp gökden ýere gaçyşy we ş.m. timsallar ýa-da gönümel berilýän maslahatlar dostluk, dostluga şugulçylygyň edýän zyýany, halal zähmetiň bilen ýaşamaklyk, söýgä wepalylyk ýaly häsiýetleri açyp görkezýän hekaýatlar getirilýär. Ýöne esasy zat patyşanyň borçlary, onuň ýöretmeli syýasaty, ätiýaçlygy alden bermeli dældigi dardaky maslahatlar eserde uly orun tutýar. Meselem duşmanyňy äsgermezlik etmeli dældigini, alymlara, akylyly maslahatlara hormat goýmalydygy bardaky pikirler ençeme gezek eserde nygtalýar.

Rabindranat Tagor (1861-1941)

Rabindranat Tagor(öz ady Robindronath Thakur Kalkutta şäherinde 1861-nji ýylyň 7-nji

maýynda eneden dogulypdyr. Ol gurply maşgalada öňüp öşýär. Onuň uly agasy(Rabindranat maşgalada on dördünji çaga bolupdyr,onuň başinji agasy barada gürrüň gidýär-R.M.) Jotirindronath Tagoryň edebiýata bolan höwesini goldaýar. Onuň kakasy bilen eden syýahatlary Hindistanyň ajaýyp tebigatyny we ýönekeý halkyň durmuşy bilen tanyşmaga mümkinçilik berýär. 1878-nji ýylda Tagor Angliýa syýahata gidýär. Soň onuň ýaşlyk döwri Kalkutta şäherinde geçýär.

Tagor 15 ýaşyndan başlap ýazyp başlaýar. Ol ilkinji gezek çykan „**Agşam aýdymlyary**“ (1881) atly goşgular ýygyndysynda, „**Bibhi kenary**“ (1883) atly romanynda Tagor induizm dininiň terkidünýäligi wagz edýän doktrinasyna batyrgaýlyk bilen garşy çykýar.

1890-njy ýyllardan başlap, Tagor hindi edebiýatynda täzelik bolan, hekaýa žanryny işläp başlaýar. Onuň hekaýalarynda keşpler aýdyň, janly gepleşik diliniň üsti bilen suratlandyrylýar.

Şol döwürde ýazan „**Sudýa**“ (1894) hekaýasynda bir aýalyň ykbaly görkezilýär. Bir ýaş bolmadyk 40 ýaş töweregi Khiroda atly aýal irden turanda onuň bilen ýaşan adamsy onuň şaý-seplerini, pulyny ogurlap gaçyp gidipdir. Indi ol aýalyň üç ýaşly oguljygyna süýt almaga, ýaşayan jaýynyň kireýini töläp ýaly puly ýok. Iýere iýmitleri, çöregi-de ýok. Ogly „eje“ diýip açlykdan aglaýar. Şonda Khiroda zaryn aglaýan çagany alýar-da mäkäm bagryna basyp, özüni guýa taşlaýar. Goňşulary goh-galmagala ylgap gelip Khirodany we çagany haýdan-haý guýudan çykarýarlar. Oglanjygyň ejesi özünden gidip ýatyr, emma çaga eýýäm ölüpdir. Khirodany lukmanlar keselhanada bejerýärler.

Haçan ol aýak üstüne galanda sudýa ony çagany öldürenligi üçin jogapkärçilige çekýär.

Sudýa Mohitmohon Dagt görnükli döwlet gullukçysy jenaýatçylary sud edende kanunyň talaplaryny berk berjaý edip karar çykarýar. Khirodany aklawçylarynyň ol aýaly halas etmek üçin onuň keç ykbaly baradaky aýdýan zatlaryny diňlemeýär, Khirodany asyp öldürmeli diýip karar çykarýar...

Sudýa birnäçe gün geçensoň şol aýal pälinden gaýdyp toba edýärmikä diýip türmä baryar. Şonda Khiroda sudýany görüp, ondan özüniň ýüzügiň gaýtartyp berilmegini haýyş edýär. Sudýa geň galýar, çünki ertir asylmaly aýal, ýüzük barada alada edýär. Gözegçi aýal ýüzügiň Khirodanyň saçynda gizlenendigini aýdýar.

- Hany görkez o nähili ýüzük – diýip sudýa gözegçi aýdanda oňa ýüzügi görkezýärler. Ýüzügiň bir tarapynda piliň süňkünden edilen miniatýura ýagny sakgally, murtly ýaş ýigidiň kiçijik suraty bar eken, beýleki tarapynda bolsa altynyň ýüzüne „Binodçondro“ diýlip ýazylgy eken...

Sudýanyň eli ýanyp duran kömre degen ýaly bolýar. Soňra ýaşlygynda bolan ähli wakalar ýadyna düşýär. Sebäbi şol aýalyň ýoldan çykmagyna özi sebäp bolupdyr. Ýüzükde sudýanyň öz ady ýazylgy eken.

Yazyjy hekaýada jenaýatyň köklerini açyp görkezýär. Ýamanlygyň gara penjesiniň bir zenanyň ykbalyny kül edendigini görkezýär.

„Kabully hekaýasy“

Yazyjynyň baş aýaly Mini atly gyzy äpişgeden bir içi harytly sebet göterip baryan Kabully owgan eşikli

söwdegär geçip barýarka „Kabuliwala“¹, „Kabuliwala“ diýip gygyrýar we içerki otaga gaçyp gizlenýär. Ol giň eginbaşly eli uly sebetli owgan söwdegäri baş egip salam berip içerik girýär. Gyzyň kakasy, ýazyjy şol Abdur Rohmot bilen bir gürrüň edýär hem-de odur-budur zat satyn alýar.

Ol soňra „Babu“² seniň gyzyň nirä gitdi?“ diýip soraýar. Ýazyjy gyzzagazy çagyryýar we Kabully adam oňa bir gysym kişmiş we erik kişdesini berýär.

Şol Kabully adam her gün şol ýerden geçende şol Mini atly gyzzagaz bilen gepleşýär we kişmiş, badam ýaly özüniň satýan iýmişlerinden sowgatlyk berip geçýär we kiçijik gyz bilen dostlaşýar. Gyzyň ejesi bolsa howsala düşüp gyzynyň ogurlanmagyndan şübhe edýär...

Her ýyl gyş ýanwar-fewral aýlarynda Rohmot Kabully oň nesýe berilen harytlary üçin algylaryny ýygnaýan eken. Ine şeýle bir gün bir adam Rohmota bergidar bolup, bergisini bermekden boýun towlapdyr. Olaryň arasynda soň jedel turupdyr. Şol wagt Rohmot ony pyçaklapdyr. Soň bu eden jenaýaty üçin Rohmot türmä düşýär. Birnäçe ýyl türmede oturyp çykansoň Rohmot ýenede Mini diýen şol kiçijik gyzzagazy görmäge gelýär, ýöne indi Mini ulalan, ýetişen gyz toýa taýynlyk görýär. Emma Rohmot „Mini heniz hem öňkiligi ýalymyka?“ diýip pikir edýärdi. Ol hatda häziriň özünde Mini öňki bolşy ýaly gygyryp: „Kabuliwala, eý, Kabuliwala!“ diýip ylgap geler hemde bar zat olaryň öňki şatlykly duşuşyklary wagtyndaky kimin bolar öýdüp garaşýan ýalydy. Köne

¹ **Kabuliwala**-Kabully, bu ýerde Owganystanly diýen manyda ulanýar.

² **babu**-, „jenap“ diýmegi aňladýar.

dostlugy ýatlap, ol bir ýaşık üzüm hemde kagyzyň içinde biraz kişmiş bilen badam getiripdir.“¹ Rahmot bu zatlary pul üçin getirmändir. Ol gyzyň kakasyna ýüzlenip: „Siz örän mylakatly adam. Men muny elmydama ýatlaýaryn. Emma pul gerek däl. Babu, edil seniňki ýaly meniň öýümde-de gyzym bar, men onuň ýüzüne seretmek üçin seniň khokiňe² azajyk süjüje zatlar getirdim. Men söwda etmäge gelmedim,“³ diýýär.

Ýazyjy bu hekaýada Kabullynyň, ýagny Rohmotyň öz çagasyna bolan söýgüsini, şol sebäpli öz gyzyny ýatlap, beýleki Mini diýen gyzjagaza-da mähirli garaýşyny görkezýär.

R.Tagoryň „**Heläkçilik**“ (1903-1905) romanynda hindi halkynyň köne patriarhal gatnaşyklarynyň, gadymy döp-dessurlarynyň, gylyk-häsiýetleriniň täze jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň güýçli bady, täsiri bilen döwlüşi görkezilýär.

Tagoryň „Çäge“ romany ýaly onuň „Heläkçilik“ romany hindi edebiýatynda realistik usulyň, akymyň ösmeginde, onuň berkemeginde uly bir sepgit bolup durýar.

R.Tagor öz hekaýalarynde we romanlarynda töwrefini gurşap alan hakykaty uly ussadyň gözi bilen seredip çuň hemde dogruçyl suratlandyrýar.

Gruzin edebiýaty **Grigol Grigorýewiç Abaşidze.** **(1914-1994)**

¹ Rabindranat Tagor. Hekaýalar. Aşgabat, 1957, 67 sah

² **Khoki**-kiçijik gyzjagaz

³ Görkezilen eser, 67 sah.

Görnükli gruzin şahyry we ýazyjysy Grigol Grigorýewiç Abaşidze Gruziýanyň Çiatura şäheriniň golaýyndaky Zedargani obasynda 1914-nji ýylda eneden dogulypdyr. Grigol Abaşidzäniň çagalygy daglyk ýerde ýerleşen, üzümçilik meýdanlary bilen gurşalan Zedargani obasynda geçýär.

1931-nji ýylda Grigol Abaşidze orta mekdebi gutaryp Tbilisi döwlet uniwerstitetiniň filologiýa fakultetine girýär. Şol bir watda ol daşary ýurt dilleri kursuna gatnap fransuz dilini öwrenýär we meşhur fransuz şahyrlarynyň sygyrlaryny terjime etmek bilen meşgullanýar.

Grigol Abaşidze ýaşlykdan Gruziýanyň gadymy ýadygärlikler, olar baradaky rowaýatlar bilen gyzyklanýar. “Geçmişin häzirki günün durmuşy bilen baglanşygy meni şeýle bir gyzyklandyrandygy üçin ol meniň döredijiligimiň iň bir esasy äheňleriniň biri boldy”¹, diýip Grigol Abaşidze ýazýar. Grigol Abaşidze ýaşlykdan halk döredijiligini, halk aýdymalaryny, gadymy gruzin kitapларыny öwrenýär.

Grigol Abaşidze ýaşlyk döwründen başlap goşgy ýazmaklyga girişipdir. 1934-nji ýylda onuň ilkinji goşgulary Gruziýanyň edebi žurnallarynda çap edilip başlanýar. 1938-nji ýylda G.Abaşidzäniň ilkinji goşgular ýygındysy neşir edilýär. G.Abaşidzäniň şol döwürde ýazan goşgulary dürli

¹ Abaşидзе Г. Стихотворения и поэмы. Москва, 1961, 6-7 sah. (terjimeler R. Mustakowanyňky)

temalary beýan etse-de olaryň özara berk baglanşygy bar, çünki olaryň barysy Watan topragy, onuň adamlary we tebigaty barada gürrüň berýär. Özüniň “Tbilisi” (1939) atly goşgusynda şahyr dünýäde bu şäher onuň üçin iň bir eziz mekandygyny nygtaýar:

...Ok degen guş bolup men ýere düşdüm,

Bu eziz Tibilisde bolaryn baky.¹

Şahyr öz goşgularynda durmuşy söýmekligi, tutanýerli bolup, adamlaryň önünde öz borjuna ýerine ýetirip ýaşamalydygyny ündeýär, sebäbi durmuş, ýaşayyş adama bir gezek berilýär. Şahyry geçmişde halk arasynda aň-bilim ýaýradan akyldarlaryň ruhy keşpleri tolgundyryýar. Ol özüniň “Men nädip Tergdaleuli boldum” (1938) atly goşgusynda şol adamlaryň ýoly bilen gidip, şolaryň içen ylham çeşmesinden ganasy gelýär:

Teregiň suwundan içesim gelýär,

Terekden ganalar² bolasym gelýär.³

G.Abaşidzäniň “Ýaş üzüm bagy” (1947) atly goşgusynda öz Watany üçin söweşip wepat bolan ýigitleriň söweş meýdanynda indi täze ýetişen üzüm bagynyň gülleýşi şol gahrymanlarynyň ölmez-ýitmez ruhunyň nyşanydygyny şahyr nygtaýar:

Ýene-de gülleýär çykyp mazardan,

Ynsan zähmetiniň gömülen humy,

Baky dirilige adyn ýazanlar,

Hergiz ýitip gitmez garylyp guma.⁴

¹ Görkezilen eser, 22 sah.

² “Terekden ganalar” – gruzinler XIX asyrdaky halk arasynda ylym, bilim ýaýradyjylary “tergdaleuli” ýagny “Teregiň suwuny içenler” diýip atlandyrypdylar.

³ Görkezilen eser, 20 sah.

⁴ Абашидзе Г. Стихотворения и поэмы. Москва, 1961, 87 sah.

Grigol Abašidzäniň goşgularynda häli-şindi taryhy äheňler ýaňlanyp, şahyr Gruziýanyň geçmişi barada söhbet açýar. Bir wagtky basybalyjylaryň eýýäm wagtyň tozanyna garylyp gidendigini, ene topragyň bolsa nähili belabeterlere duçar bolsa-da ýene-de täzeden gül açýandygyny şahyr wasp edýär.

V asyrda Tbilisi şäheriniň düýbünü tutduran patyşa Wahtang I Gorgasalyň, Beýik Watançylyk uruşynda 1945-nji ýylyň Magtymguly aýynda Berlinde reýhstagyň¹ üstünde ýeňiş baýdagyny diken gruzin esgeri Kantariýanyň çeper keşpleri Grigol Abašidzäniň goşgularynda taryhyň wajyp wakalary barada habar berýär.

Geçmişde köp çozuşlara sezewar bolan Gruziýanyň wakalara baý taryhynda Watany goramak üçin janyny gaýgyrman söweşen batyrlar şahyryň şygylarynda aýratyn bir orun tutýar. “Galanyň ýedi goraýjysy” (1940) atly goşgusynda şahyr öz galalaryny duşmandan goramak üçin ýedi gerçeğiň soňky demine çenli söweşendigini beýan edýär. Batyrlyk temasy bilen bir hatarda Grigol Abašidzäniň eserlerinde Gruziýanyň daglary, derýalary, üzümçilik meýdanlary, gadymy galalary uly söýgi bilen wasp edilýär. Şol bir hatarda şahyr “dünýäni aklyň we duýgyň bilen düşün” diýen pikiri öňe sürýär.

Grigol Abašidzäniň poemalarynda-da Watany goramak, halkyň önünde öz borjuňy beýan etmek temasy öz beýanyny tapypdyr. “Grigoriý VI” (1942) atly poemasynda eseriň baş gahrymany batyr patyşa Grigoriý “Men özümem dyza çökjek däl halkymy-da gulçulyga berjek däl” diýip, köpsanly duşman leşgerleri bilen tutanýerli söweşýär.

¹ Reýhstag – Berlinde hökümetiň oturýan jaýy.

Şahyryň “Ene” (1946) atly poemasynda-da uruş we onuň pidalary iki enäniň ykbalynyň üsti bilen aýdyň görkezilýär.

Beýik Watançylyk uruşynda Berline çenli söweşiň öýüne gaýdyp gelen Goletiani atly esger öz öýünde hiç kimi tapmaýar. Sebäbi onuň ejesi oglunyň Sewastopol şäheriniň ýanynda wepat bolandygy baradaky habary eşidip, öz oglunyň mazaryny gözläp, şol şähre gidýär. Şol ene tötänleýin başga bir gruzin ýigidiň mazaryny öz oglunyňkydyr öýdüp ony obalaryna göçürip getirýär. Şol mazaryň başynda ene we onuň gelni, obadaşlary merhuma doga okap, gam çekip durkalar enäniň ogly Goletiani gelyär. Ol ejesi, aýaly we kiçijik ogly bilen duşuşýar. Poema şeýle şatlykly duşuşyk bilen tamamlanýan bolsa-da frontdan gaýdyp gelen esger Goletianiniň ejesi ýene-de gam çekýär, çünki öz ogludyr öýden, wepat bolan ýigidiň ejesiniň öz oglunyň mazaryny gözleýändigini baradaky pikirler ony oýlandyrýar. Her gün ol ene şol wepat bolan näbelli gruzin ýigidiň mazaryna gül desselerini goýýar, çünki Watanyň gorap gazaply söweşlerde gahrymanlarça wepat bolanlar şu günki parahatçylykly durmuş üçin, halk abadançylygy üçin janlaryny gurban edipdirler.

Poemada oba adamlarynyň, garry gojanyň, enäniň, onuň gelniniň, agtygynyň we enäniň oglunyň keşpleri örän täsirli suratlandyrylýar. Wakalar Goletiani we oňa obada düş gelen gojanyň arasynda bolup geçen gürrüňüň üsti bilen beýan edilýär. Ol gürrüňleriň içinde uruşda ýaralanyp bir elini aldyran esgeriň Goletiani atly esgeriň söweşde wepat boluşyny enä ýetirişi uruşyň ýowuz sahnalaryny ussatlyk bilen janlandyrýar.

Grigol Abaşidzaniň “Çirkeýler we çynar” (1959) atly drama görnüşli poemasynda-da öz söwer ogluny Watana

dönüklük edeni üçin ölüm jezasyna höküm eden enäniň keşbi suratlandyrylýar. Bu dramada şahyr şol enäniň öz Watanyna bolan söýgüsiniň öz perzendine bolan söýgüsinden üstün çykýandygyny görkezýär.

“Ýaşlygymda meniň öz duýgularymy beýan etmek üçin goşgular gowy laýyk gelýär diýip pikir etdim. Ýöne soňra meni kyssa, proza özüne çekip başlady”¹, diýip, G.Abaşidzäniň ýazyşy ýaly, ýazyjy kem-kemden Gruziýanyň taryhyny öwrenip, onuň geçmişi barada “Laşarela” (1957) atly taryhy romanyny ýazýar. Bu roman Gruziýanyň XIII asyr durmuşy barada gürrüň berýär. Şonuň üçin G.Abaşidze romanyň başynda onuň adynyň yzynda “XIII asyr gruzin taryhynyň beýany” diýip, bu eseriň mazmunyny kesgitleýär. “Laşarela” romanynda Tamaryň ogly Laşa, Laşarela² adyny alan Georgiý Dördünjiniň özdiýenli feodallar bilen göreşi suratlandyrylýar.

Ejesi Tamar aradan çykan soň Georgiý patyşa bolýar. Emma ýaş patyşa döwleti dolandyrmakdan çetleşdirilýär. Onuň patyşalyk täjini geýendigine garamazdan Iwane Mhargrdzeli öňki Tamar patyşa döwründe atabeg³ derejesini alyp döwlet goşunyny we döwleti dolandyrmagyň ähli ugurlaryny, açarlaryny öz elinde saklaýar. Onuň üstesine-de ol ýurduň dini

¹ Абашидзе Г. Стихотворения и поэмы. Москва, 1961, 9 sah.

² Laşa, Laşarela – Gruzinleriň hristian dininden öňki howndary hasaplanylýan Laşari atly hudaýynyň ady bilen baglanyşykly döran at. Sebäbi Georgiý ilki patyşalyk edýän gününü Laşari öwlüýäsine zyýarat etmekden başlaýar.

³ Atabeg – köşk derejesi. Atabegler esasan patyşanyň çagalaryna terbiýe, tälim beripdirler. Soňabaka Gruziýada “atabeg” – “dolandyryjy, wezir” manysynda iň ýokary derejä öwürülipdir.

başlygy, Katalikos¹ bilen bilelikde assyrynlyk bilen Georgiý-Laşanyň garşysyna hereket edýärler. Onuň abraýyny peseltjek bolýarlar. Şeýdip Iwane Mhargrdzeli özi patyşa bolmak isleýär. Emma ýaş patyşa Laşa olaryň ähli hilelerini bilýär we öz töwereginde batyr Şalwa Ahalsiheli, Luhumi, köpi gören akyldar we alym Çalhiýa, şahyr Turman Toreli ýaly öz tarapdarlaryny toplaýar.

Romanda XIII asyrdan Gruziýa döwletinde bolup geçýän wakalar, jemgyýetdäki gapma-garşylyklar dartgynly we gyzykly beýan edilýär. Ýazyjy bu romany ýazmazdan öňürti Ibn al-Asiriň, Nesewiniň, Juweýniniň we gruzin taryhçylarynyň eserlerini öwrenipdir. Şoňa görä-de romandaky wakalary taryhy hakykada laýyklykda beýan edilýär. “Laşarela” romanynyň soňky baby Gruziýa mongollaryň duýdansyz çozuşy we gruzin halkynyň basybalyjylara garşy göreşini beýan edýär. Gruzinleriň goşuny mongollaryň Jebe we Subudaý atly iki serkerdesiniň goşunyna gazaply söweşde gaýtawul berýärler. Ol söweşde patyşa Laşa ýaralanýar. Mongollar täzedan çozmagy ýaz paslyna goýup yza çekilýärler...

Romanyň şeýle gutarmagynyň üsti bilen Gruziýanyň halkyna öňde entek köp agyr, ýowuz uruşlaryň garaşýandygyny ýazyjy duýdurýar. Ine şondan soňky wakalary Grigol Abaşidze özüniň “Uzak gije” (1957) atly romanyna dowam etdirýär. Ýazyjynyň bu romany “Uzaga çeken tümlük” ady bilen 1979-njy ýylda türkmen diline terjime edilip neşir edildi.

¹ Katalikos – Gruziýanyň baş ruhanysy.

Grigol Abaşıdze öz şygrylary, dramalary we romanlary bilen Gruziýanyň çäklerinden daşarda-da giňden meşhurlyk gazanýar.

1946-njy we 1948-nji ýyllarda ol ordenler bilen sylaglanýar. 1950-nji ýylda Grigol Abaşıdze SSSR-iň Döwlet baýragyna mynasyp bolýar.

“Uzak gije” atly romany.

Romanyň temasy we onda beýan edilýän taryhy döwür.

Grigol Abaşıdzäniň “Uzak gije” atly romanynda Gruziýa döwletiniň XIII asyrdasuda gülläp ösen bir döwri görkezilýär. Ýöne ýurdy dolandyryan hökümdarlaryň şowa körlügi, iri baý feodallaryň baýlyk üçin biri-birine garşy göreşi döwletiň gowşamaklygyna getirýär. Grigol Abaşıdzäniň “Laşarela” atly romanynda mongol goşunlarynyň Gruziýa çozuşy yzyna serpidirilýär. Şonuň bilen roman tamamlanýar. “Uzak gije” atly romanynda Gruziýanyň durmuşy Merkezi Aziýada iň uly Horezm döwletiniň Çingiz hanyň goşunlary tarapyndan basylyp alynmagyndan soňky wakalar bilen baglanyşykda suratlandyrylýar. Ýagny Horezm patyşasynyň ogly Jelaleddiniň 1225-1231-nji ýyllar aralygynda Azerbaýjan we Gruziýada eden harby ýörişleri we söweşleri görkezilýär.

Romanda basybalyjylykly uruşlaryň ýazgarylşy.

Romanyň ilkinji sahypalaryndan başlap halkyň dăp-dessurlary, olaryň şahyrlara, suratkeşlere we ajaýyp jaýlary, köşkleri gurýan arhitektora bolan hormat we buýsanç duýgulary görkezilýär. Gruziýanyň taryhyny ýazýan Pawliýanyň, şahyr Turman Toreliniň, köşk bezegçileriň suratkeşler Ikaltoýeli we Waçeniň keşpleri uly söýgi bilen

suratlandyrylýar. Ylyma, bilime goýulýan sarpa Jelaleddiniň mürzesi Muhammet Nesewiniň keşpiniň üsti bilen görkezilýär. Ol ylyma, edebiýata sarpa goýýan adam. Şonuň üçin Jelaleddiniň goşunyna ýesir düşen gruzin şahyry Turman Toreliniň goltugyndan gaçan kitaplary görüp, ony ölümden halas edýär.

Romanda uruşyň weýran ediji güýji aýdyň dürli betbagtçylyklaryň üsti bilen görkezilýär. Sansyz bigünä adamlaryň, çagalaryň, aýallaryň gyrlyşy, maýyp boluşy, ajaýyp binalaryň ýumrulyşy, asuda, parahat ýaşap oturan gözel şäher Tbilisiniň gara-ört edilip ýakylyşy her bir okyjyda uruşa ýigrenç duýgularyny döredýär.

Jelaleddiniň keşbi.

“Uzak gije” atly romanynda Jelaleddin Horezmiň paýtagty tarapyndan basylyp alnansoň hem mongollar bilen birnäçe gezek mongol goşunlaryna garşy söweşýär we ýeňişler gazanýar. Emma goşundaky agzalalyk sebäpli şowsuzlyga uçrap Hindistana geçýär we şol ýerde iki ýyl töweregi bolup, güýç toplap ýene-de öňki Horezm patyşalygynyň çäklerinde ýerleşen Azerbeýjana dolanyp gelýär. Mongollara garşy ýene-de göreşmek üçin ol uly goşun toplap Gruziýa çozýar, çünki Gruziýanyň baýlygyny, ýurduny özüne tabyn edip, Çingiz hanyň garşysyna aýgytly söweşe taýýarlyk görmek isleýär. Emma ol söweşlerde birbada Jelaleddine ýeňişler gazanmak başartsa-da öz garaşsyzlygy, azatlygy üçin göreşýän gruzin halkynyň Jelaleddiniň goşunyna garşy göreşi barha ýaýbaňlanýar. Onuň üstesine-de söweşlerde batyr, gaýduwsyz we mert Jelaleddiniň özüne Tbilisi şäherini almaga kömek eden, musulmanlaryň öýlerini ýakmagy ýaly birnäçe gazaply çäreleri onuň at-abraýyna şikes ýetirýär.

Jelaleddiniň şeýle ýalňyşlary, onuň öz basyp alan ýerleriniň adamlaryny halkyny öz tarapyna çekmäge we öz ynamdar tarapdarlaryna öwürmäge derek olardan gazaply oç alyşy soltanyň mürzesi, ýyl ýazgylaryny ýöredijisi, kitaphon Muhammet Nesewini gynandyryýar.

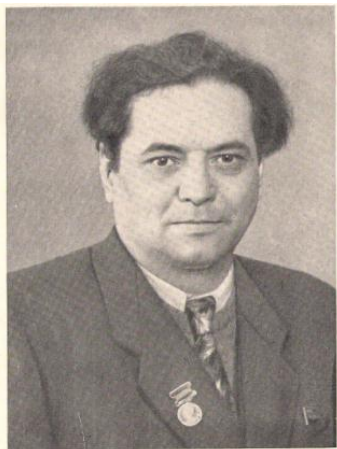
Romanda Jelaleddin gaýduwsyz, batyr serkerde hökmünde suratlandyrylýar. Ol hiç hili howply pursatlarda-da, söweşde-de özüni ýitirmeýär. “Onuň tugunyň görünýän ýerinde söweşde aldym-berdimli söweş başlanýardy”¹ diýip ýazyjy Jelaleddiniň Çingiz hanyň goşunyna garşy söweşini suratlandyrýar. Hatda zalym, rehimsiz Çingiz hanyň özi-de Jelaleddiniň batyrlygyna, mertligine uly sarpa goýýar. Ol Hind derýasynda ak aty bilen böküp, derýadan geçen we özüne ýumrugyny çenäp görkezýän Jelaleddini öz ogullaryna görkezip, Çingiz han: “İne atanyň şeýle ogly bolmalydyr”², diýýär.

“Uzak gije” atly romanyň soňky baplarynda Jelaleddin tötänleýin bir garakçy kürdüň hanjaryndan ölýär. Soňra Gruziýany mongol basybalyjylary eýeleýär. Zuluma, gulçulyga çydaman gruzin halky mongollara garşy göreşe başlaýar. Köp ýerlerde gozgalaň turuzan toparlaryň baştutanlary özlerini Jelaleddin diýip atlandyryýarlar. Sebäbi şeýdip olar batyr Jelaleddiniň ady bilen öz tarapyna köp adamlary çekmek isläpdirler. Romanda mongol basybalyjylaryna garşy gaýduwsyz, mertlerçe göreşen Jelaleddiniň ady uzak, gulçulygyň tümlüğinden “uzak we garaňky gijeden” çykмага ýol görkeziji şamçyragyň nyşany hökmünde suratlandyrylýar.

¹ Абашидзе Г. Лапарела. Долгая ночь. Москва, 1972, 535 sah.

² Görkezilen eser, 536 sah.

Özbek edebiýaty
Aýbek Musa Taşmuhammedow
(1905-1965)

“Aýbek” bu ýazyjy Musa Taşmuhammedowyň edebi lakamydyr. Aýbek 1905-nji ýylda dokmaçy maşgalasynda eneden dogulýar. Aýbek başlangyç bilimi dini mekdepde alýar. Ol mekdepde dürli dersler bilen bir hatarda okuwçylar Meşrep, Fuzuly, Nowaýy ýaly Gündogaryň meşhur şahyrlaryň goşgularyny, eserlerini öwrenýär. Soňra Aýbek täze açylan mekdepde okap bilim alýar we pedagogik tehnikuma okuwa girýär. Tehnikumdan soň Aýbek Orta Aziýa döwlet uniwersitetinde ykdysadyýet fakultetinde okaýar. 1927-nji ýylda Musa Taşmuhammedow Leningradyň (häzirki Sankt-Peterburg) Halk hojalyk institutyna kabul edilýär. Şol döwürde ol edebiýat kursyna hem gatnaýar. Ýokary bilim alansoň Orta Aziýa döwlet uniwersitetiň syýasy ykdysadyýet dersini okadýar. Ol 1935-nji ýyla çenli ykdysadyýet fakultetiniň dosenti bolup işleýär. 1935-nji ýyldan soň Aýbek edebiýat bilen meşgullanýar.

Musa Taşmuhammedowyň edebiýat bilen doly meşgullanyp başlamagy onuň geçen durmuş ýoly we tejribesiniň netijesi bolup durýar.

1922-nji ýyldan başlap Musa Taşmuhammedow özüniň ilkinji goşgulary bilen metbugatda çykyş edip başlaýar. Şol

döwürde ol özüne “Aýbek” lakamyny alýar. 1926-nji ýylda onuň “Duýgular” atly goşgular ýygyndysy çykýar.

Bu goşgular ýygyndysynda Aýbek 1917-nji ýyldan soň Özbegistanyň durmuşynda bolup geçen täzelikler barada, durmuşyň täze alamatlaryny suratlandyrýar. “Kimiň ýeri?”, “Meniň sesim” atly goşgularynda öňki garyplaryň ýer alyp indi öz ýerinde azat zähmet çekýändigini wasp edýär. “Samarkantly gyz”, “Bahar duýgulary”, “Özbegistan”, “Liriki gezelenç” atly goşgularynda söýgi äheňleri, tebigat gözelligi, watançylyk duýgulary wasp edilýär. Şol döwürde ýazyjy özüniň ykbalynyň halkyň ykbalyndan aýra daldigini, “Meniň sesim” atly goşgusynda “iki tolkun uruşa girse men kenardan seredip durup biljek däl”¹, diýip aýan edýär.

Aýbegiň 1930-njy ýyllarda ýazan şygrylarynyň, poemalarynyň esasy temasy täze durmuş gurujylaryň işleri we olaryň köne yzagalaklyga, nadanlyga garşy göreşi bolup durýar.

Şahyr şol döwürde aýratynam täze hünärleri almak üçin, öz ynsan mertebelerini kemsitdirmejek bolup işeňňir hereket edýän aýal-gyzlaryň keşplerini döredýär. “Ýiti sesli gyzjagazdyň bir wagt...” diýip başlanýan goşgusynda ýönekeý oba gyzynyň mugallym bolmak üçin okaýandygyny wasp edýär. Halkyň bilime, ylyma bolan höwesi şahyryň “Ylyma ýöriş”, “Prometeý”² atly goşgularynda beýan edilýär. Hudaýlaryň garşysyna gidip, olardan ot ogurlap adamlara beren Prometeý halk üçin

¹ Айбек. Сочинения. Ташкент, 1964, т.5, 204 sah.

² Prometeý – gadymy grek mifologiýasynyň gürrüň bermegine görä adamlara hudaýlardan ot ogurlap beripdir. Bu mif boýunça b.e.öň V asyrdan ýaşap geçen grek şahyry Eshil “Çüýlenen Prometeý” atly tragediýa ýazydyr.

janyny gaýgyрмаýan, batyr gahryman hökmünde wasp edilýär.

Prometeý hudaýlardan ot ogurlap adamlara oduň syrny açanlygy üçin Zews¹ ony jeza berip, gaýa çüýläp, zynjyrlap goýýar. Bir bürgüt her gün gelip Prometeýiň bagryny çokýar eken, ýöne onuň bagry ýene-de gijesine bitip öňküsi ýaly bolupdyr. Ine şonuň üçin halky tümlükden çykaran, oduň syrny açan batyr we mert Prometeýe onuň eden asylly işi ýeňilmezek güýç berýändigini şahyr goşguda ýörite nygtaýar.

Şahyryň goşgularynda poemalarynda özbek halkynyň milli döp-dessurlary, gadymy binagärçilik, sungat ussatlary, meşhur şahyrlary baradaky setirler, äheňler geçmişi we täze döwrüň durmuşyny birikdirýär. Gündogaryň görnükli dana şahyry Alyşir Nowaýynyň , Meşrep² diwananyň ýa-da ýönekeý demirçi ussanyň ykbaly baradaky ýazylan goşgular anyklygy, ozone çekiji sýužeti, hekaýaty bilen uly täsir galdyryýar.

Aýbegin goşgularynda, poemalarynda halk döredijiligine, Gündogar edebiýatyna mahsus äheňler yzygiderli ulanylýar.

Meselem “Gyzlar” (1945) poemasynda ýazyň buşlukçylary bolup gökde uçup barýan durnalara seredip, Gülşan atly gyz olara elini bulaýlap, fronta giden esgerlere Watan topragyndan salam gönderýär³. Şeýle äheňler türkmen klassyky edebiýatynda-da duş gelýär.

¹ Zews – gadymy grek mifologiýasynda hudaýlaryň we adamlaryň atasy.

² Meşrep – XVIII asyrdaky ýaşap geçen özbek şahyry.

³ Айбек. Сочинения. Ташкент, 1964, том 5, 339 sah.

XVIII asyr türkmen şahyry Magrupynyň “Ýusup-Ahmet” dessasynda Ýusup begiň durnalary şeýle habar ýetiriji çaparlar hökmünde suratlandyrylýar. Ýusup bege Gülhatyja ýary durnanyň üsti bilen hat iberýär:

Ýusup begiň durnalary,
Mosul iline baryp gelgin!
Hümmet bilen dagdan aşyň,
Habarlarny alyp gelgin.¹

Aýbegiň 1940-njy ýyllarda ýazan eserlerinde uruş ýyllarynda pagta, дәne we beýleki önümleri öndürip janlaryny aýaman, kynçylyklara döz gelip tylda zähmet çeken aýal-gyzlaryň gahrymançylykly keşpleri ör boýuna galýar. Şahyryň “Gyzlar” atly poemasynda söýgüli ýarlaryny fronta ugradan Nazmihan, Altynaý, Dilber, Aýjemał, Gülşan ýaly pagta meýdanlarynda kätmen bilen ýer tekizläp, bejerip, köne diwarlaryň keseklerini ýerlere dökün edip, araba bilen daşap gowaçany ýetişdirip, soňra onuň sowuk düşüp doňan köreklerine çenli ýygyp, olary öýde açyp Watanyň pagta planyna “tabşyrmak ugrunda göreşýän aýal-gyzlaryň keşpleri uruş ýyllarynyň ýowuz durmuş sahnalaryny janlandyrýar. Şahyryň “Seniň şatlygyň” (1942) atly goşgusynda baş ogluny uruşa iberip her gün olaryň ýoluna bakyp eziz ogullary üçin gam çekýän enäniň keşbi janlanýar. Ojakda bişýän nahar, bişip gelyän üzümleriň salkymlary, şemala ýapraklaryny şygyrdadyp outran belent derekler enäniň kalbyna umyt uçgunlaryny oýaryp, onuň ogullarynyň ýeňiş bilen gaýdyp geljekdigine ynam döredýär. Şahyryň uruş ýyllary barada ýazan

¹ Magrupy. Ýusup-Ahmet. Aşgabat, 1995, 95 sah.

eserlerinde watançylyk, ýeňişe bolan ynam örän güýçli ýaňlanýar.

Aýbegiň poemalary tematiki baýlygy bilen tapawutlanýarlar. Çagalyk ýyllary Aýbek gazak sähralarynda ýygy-ýygdydan bolýar. Ol gazak halkynyň aýdymalaryny, rowaýatlaryny we ertekilerini köp diňleýär. Ine şol eşiden gürrüňleriniň, aýdymalarynyň esasynda Aýbek “Bahtygül we Sagyndyk” atly poemasyny ýazýar. Bu poemada gazak gyzy Bagtygülüň we aýdymçy, bagşy Sagyndygyň ajaýyp söýgüsi barada gürrüň berilýär. Poemada Ata baý atly bir tanymal baý bir gün bazarda ajaýyp, gözəl gazak gyzyny görüp, ony özüne ikinji aýal hökmünde satyn alýar. Emma Bahtygül öz söýgülisi Sagyndygy hiç ýadyndan çykaryp bilmeýär. Poemada Sagyndyk batyrlygy we ugurtapyjy bilen ahyrsoňy öz söýgülisi Bahtygüli alyp gaçýar...

Aýbek bu poemada ýaş juwanlaryň öz söýgüsi üçin göreşini görkezýär. 1920-nji, 1930-njy ýyllarda Aýbek birnäçe goşgular, poemalar, hekaýalar ýazmak bilen baý tejribe toplaýar we soňra uly göwrümlü eser ýazmaga girişýär. 1940-njy ýylda ol özüniň “Mukaddes gan” atly romanyny neşir etdirýär. Aýbegiň döredijiliginiň birinji döwründe ol özüni şahyr hökmünde tanadýar. Onuň ilkinji ýazan şygrylary, poemalary 1940-njy ýyllardan başlap roman ýazmak üçin uly döredijilik mekdebi, taýýarlyk döwri bolýar.

“Mukaddes gan” atly romanda Ýulçi atly ýaş ýigidiň ykbaly barada gürrüň berilýär. Ýerini satyp garyp düşen Ýulçi iş gözläp Daşkende öz daýysynyň öýüne gelýär. Daýysy baý söwdagär Mürze Kerimbaý öz ýegenini gowy kabul edýär. Ony öz baglarynda, pagta, ekin

meýdanlarynda işledýär, ýöne oňa eden işi üçin hak az tölenýär. Ejesine pul ibermek üçin sekiz aýlap daýysynyň öýünde işläň Ýulçi daýysyndan pul sorap baranda Mürze Kerimbaý oňa dokuz manat pul berýär. Soňra oňa öwüt-nesihat berip: “Bir gezek iberseň, ol senden her hepde pul ibermegiňi sorar... Eger-de meniň maslahatymy alsaň we adam boljak bolsaň aýal maşgalanyň zeýrençlerini kän diňleme”¹, diýýär. Ýagny Mürze Kerimbaý baryp ýatan işewür adam, söwdagär hökmünde öz bähbidini arayan adam. Ol öz doganyna-da rehmi inip kömek etjek bolup durmaýar. Sebäbi ol puly, baýlygy hemme zatdan ileri goýýar. Ol pul meselesinde XIX asyr iňlis ýazyjysy Çarlz Dikkensiň “Dombi we ogly” romanynyň baş gahrymany Dombiniň pula uly ähmiýet berişini ýadyňa salýar. Mürze Kerimbaý ýegenine öwüt berip: “Pul elbetde hemme zadyň atasydyr. Pul göwräňe kuwwat, başyňa täç geýdirýändir. Pul bu – ganatdyr. Şeýle ganat bilen günbatardan gündogara uçarsyň, ähli ýerde tanyş, ýoldaş taparsyň, dost edinersiň”², diýip, puly şahyr kimin öwüp, arşa çykarýar.

Ýazyjy “Mukaddes gan” romanynda özbek halkynyň XX asyryň başyndaky durmuşyny, taryhy wakalaryny suratlandyrýar. Romanda jemgyýetiň ähli gatlaklary, baý ýer eýeleri söwdagärler, batraklar, daýhanlar, işewür adamlar, ownuk hünärmentler, maşgala gatnaşyklary, özbek halkynyň milli döredijilikleri inçeden, synçylyk bilen çeper suratlandyrylýar.

Romanyň baş gahrymany Ýulçi, onuň wepaly dosty Garataý, garry hünärment Şakir ata özbek halkynyň iň

¹ Айбек. Избранные произведения. Москва, 1958, 339 sah.

² Айбек. Избранные произведения. Москва, 1958, 221 sah.

gowy häsiýetlerini özünde jemleýärler. Gahrymanlaryň häsiýetleri ösüşde görkeziýär. Ýulçi romanyň başynda utanjaň, ynanjaň sada oba ýigidi hökmünde görkezilýär. Emma romanyň dowamynda, onuň durmuş tejribesi artyp köp zatlara gözi açylýar, olara başgaça seredýär.

Ýazyjy romanyň gahrymanlaryny suratlandyrylanda olary birtaraplaýyn ak ýa-da gara reňklerde suratlandyрман her keşbiň gowy hem erbet taraplaryny kemçiliklerini aýdyň suratlandyrýar. Meselem Mürze Kerimbaý ýegeni bilen gepleşende hemişe mylakatly bolsa, myhmanlaryny örän uly hezzet-hormat bilen kabul edýär. Öwüt-nesihat bermäni, pelsepe otarmany gowy görýär. Şol bir halatda Mürze Kerimbaý söwda işinde örän ökde, akylly-başly hereket edýän adam hökmünde suratlandyrylýar. Ol puly örän gowy görýär. Onuň üçin adamkärçilik ikinji derejeli zat, düşünje. Onuň ogullary-da biri-birinden örän tapawutly. Selim lezzeti gowy görse, Hekim puly gowy görýär. Ýulçi batyr, asylly, dostuna wepaly keşp hökmünde suratlandyrylýar. Onuň edýän işleri, hereketleri-de şol häsiýetlere laýyk gelýär. Ol öz ynsan mertebesini belent tutýar.

Aýbek romanda aýal-gyzlaryň hem ýatdan çykmajak keşplerini döredýär.

Mürze Kerimbaýyň aýaly Lutfinisa, gyzy Nuri, olaryň hyzmatkäri Gülnar, romanyň mazmuny, onuň wakalary bilen berk baglansykda suratlandyrylýar.

Aýbegiň bu romany pula, baýlyga kowalaşmaklygyň ahyrsoňy adamkärçilik, ynsanperwerlik kanunlaryna ters gelýändigini görkezýär. Ikinjiden, bu roman ýazyjynyň roman žanrynda ilkinji gazanan üstünligi, iri uly göwrümlü eserli bolup durýar.

Beýik Watançylyk uruşy ýyllarynda (1941-1945) Aýbek metbugatda makalalar, oçerkler bilen köp çykyş edýär. 1941-nji ýylyň Oguz aýynyň 22-sinde nemes faşistleriniň ähtiýalanlyk bilen Sowet Soýuzyna1 çozan gününde Aýbek “Duşmana ölüm” diýen goşgusyny ýazýar. Bu goşguda duşmana uly ýigrenç bildirip, şahyr halkyň nemes basybalyjylaryny hökman ýeňjekdigine ynanýar. Şahyryň harby mazmunly goşgulary dürli temalardan ýazylsa-da olaryň barysy duşmana gahar-gazap, ýigrenç duýgularyna ýugrulyp, halkyň ägirt uly ýeňilmezek güýçdigini görkezýär.

Aýbegiň Beýik Watançylyk uruşy ýyllarynda ýazan in uly eseri onuň “Nowaýy” (1944) romanydyr.

Uruşdan soňky döwürde Aýbek “Altyn jülgäniň şemaly” (1948) “Yşygyň gözleginde” (1949) “Gün tutulmaz” (1958) romanlaryny, “Çagalyk” (1963) powestini ýazýar. Eserlerde Aýbek ynsan durmuşynyň dürli temalaryny we meselelerini ussatlyk bilen açyp görkezýär.

Aýbek özbek edebiýatynda diňe bir zehinli şahyr, ýazyjy hökmünde däl-de, eýsem ökde terjimeçi hökmünde-de ähmiýetli işler bitiripdir. Aýbek A. S. Puşkiniň “Ýewgeniý Onegin”, M. Ý. Lermontowyň “Maskarad”², “Melgun” eserlerini, Gýotäniň “Faust” tragediýasyndan,, Gomeriň “Iliada” poemasyndan bölekleri, “David Sasunly” atly ermeni eposyny we başga-da birnäçe dünýä edebiýatynyň meşhur eserlerini özbek diline terjime edipdir.

¹ 1990-njy ýyla çenli Özbekistan SSSR döwletiniň düzümine girýärdi.

² Maskarad – maska geýilip gurulýan oýunly toý, şady-horramlyk.

Aýbek “Özbekistanyň halk ýazyjysy” (1965) Özbekistanyň Ylymlar Akademiýasynyň akademigi (1943) SSSR Ýokary Sowetiniň deputaty, Döwlet baýragynyň laureaty atlaryny we derejerlerini alypdyr. Şeýle-de Aýbek edebiýatda bitiren uly hyzmatlary üçin birnäçe gezek ordenler we medallar bilen sylaglanypdyr.

Aýbek 1965-nji ýylda 60 ýaşynda aradan çykýar.

Aýbegiň “Nowaýy” romany.

Romanyň dörediliş taryhy. Gündogaryň beýik dana şahyry Mir¹ Alyşir Nowaýynyň (1441-1501) keşbi Aýbegi öňden gyzyklandyrypdyr, çünki türki dilli halklaryň edebiýatlarynyň ösüşinde Alyşir Nowaýynyň türki dilinde ýazan eserleri örän möhüm orun tutýar. Sebäbi XIV – XV asyrlarda edebi eserleri pars dilinde ýazmak ýörgünli bolup, türki diller ajaýyp eserler döretmäge ýaramsyz, garyp diýlen pikirler öňe sürülýär. Bu pikirlere Alyşir Nowaýy garşy çykyp özüniň in gowy eserlerini türki dilde ýazýar hem-de türki diliniň artykmaçlyklary, onuň baýlygy barada özüniň meşhur “Muhammet al-lugataýn” (Iki diliň jedeli) atly ylmy eserini ýazýar.

Aýbek “Nowaýy” romanyny ýazmazdan öň şahyryň ömri we döredijiligine degişli, çeşmeleri, ylmy kitaplary, taryhy maglumatlary öwrenýär. Nowaýynyň keşbi Aýbegiň goşgularynda-da käte suratlandyrylýar. 1937-nji ýylda Aýbek “Nowaýy” poemasyny ýazýar. Şol bir halatda Aýbek Alyşir Nowaýynyň ýaşan döwrüni, onuň döwürdeşleri Wasifi, Babur ýaly adamlaryň ýazan

¹ Mir-“emir” sözüniň gysgaldylan görnüşi, “häkim” diýmegi aňladýar. Alyşir Nowaýy möhürdar wezir häkim wezipelerinde işlänligi üçin oňa “Mir Alyşir” diýipdirler. Türkmenler rowaýatlarda oňa “Myralý” diýip at beripdirler.

ýatlamalaryny öwrenýär. Onuň bilen çäklenmän, Aýbek Nowaýynyň eserlerini jikme-jik öwrenip olar barada birnäçe ylmy işler ýazýar. Şol işleri üçin ýazyjy Özbekistanyň akademigi diýen derejä mynasyp bolýar. (1944)

1944-nji ýylda Aýbek özüniň birnäçe ýyllap ýazan romanyny tamamlayar.

Romanyň mazmuny. Aýbegiň “Nowaýy” romany taryhy mazmunly eserdir. Ol taryhy roman žanryna degişlidir. Romanda Alyşir Nowaýynyň durmuşy onuň ýaşan döwrüniň, ýagny XV asyryň taryhy wakalary bilen baglanyşykda beýan edilýär.

Alyşir Nowaýy örän çylşyrymly, galagoply taryhy döwürde ýaşapdyr. Teýmirleň¹ (1325-1405) ägirt uly imperiýasy Teýmirleň aradan çykanyndan soň onuň mirasdüşerleriniň özara uruşlary zerarly birnäçe bölek döwletlere bölünýär. Nowaýynyň ýaşan döwründe Teýmurleň döwleti Merkezi Aziýa, Eýran we Owganystanyň belli bir bölegini öz içine alýar. Döwletiň paýtagty öňki Samarkantdan Hyrada geçirilýär. Hyrat tutuş Horasanyň² paýtagty diýip ygylan edilýär. 1469-njy ýyldan başlap Hüseýn Baýkara (Soltansöýün) (1437-1505) Horasana patyşalyk edýär.

Romanyň ilkinji sahypalaryndan başlap Hyradyň wakalara baý durmuşy görkezilýär. Romanda Hüseýn

¹ Teýmirleň – “Timur, Temir,”-atlary bilen taryhda belli bolan patyşa. Ol 1336-njy ýylda Keş şäheriniň ýanynda Hoja Ilgar obasynda eneden dogulýar. Kakasy Taragaý mongollaryň barlas taýpasyndan bolupdyr. Bir uruşda sag elinden we sag aýagyndan ýaralany, soň agzak bolany üçin “Teýmurleň”, ýagny “Timur agsak” adyny alypdyr.

² Horasan – orta asyrlarda Eýranyň, Türkistanyň we Owganystanyň birnäçe etraplaryny öz içine alan ýurt.

Baýkara Hyratda häkmiýeti doly ele alandan soň Alyşir Nowaýynyň şähre gelişi görkezilýär. Ýöne romanyň başynda adamlaryň Alyşir Nowaýy baradaky gürrüňleri beýan edilýär, şeýdip ýazyjy Nowaýynyň halkyň arasynda abraýynyň uludygyny görkezýär.

Romanda Hüseýn Baýkara, Nowaýy, Mejdeddin ýaly taryhy şahslar bilen bir hatarda ýaş alym Soltanmyrat, ýönekeý daýhan gyzy Dildor, aňsat eklenç gözleýän Tuganbek ýaly çeper keşpler romanda halkyň duýarlykly keşbini, onuň wekillerini we durmuşyny açyp görkezmäge kömek edýär.

“Nowaýy” romanynda parahatçylykly durmuş sahnalary bilen bir hatarda Hüseýn Baýkarynyň häkmiýeti elde saklamak üçin alyp baran uruşlary onuň ýowuz ganly sahnalary-da dogruçyllyk bilen beýan edilýär.

Romanda köşk durmuşy, düzgünleri bilen bir hatarda ýönekeý daýhanlaryň, hünärmentleriň, talyplaryň, salgyt ýygnaýjy emeldarlaryň keşpleri-de görkezilýär. Romanda Nowaýynyň keşbi onuň halka we Soltan Hüseýne bolan gatnaşyklarynyň üsti bilen açylyp görkezilýär.

Romanda wakalar Nowaýynyň ýaşlyk, ýigit ýeten döwründen tä onuň ömrüniň ahyryna çenli bolup geçen wakalary öz içine alýar.

Romanda Nowaýynyň keşbi. Romanda ilkitabada Alyşir Nowaýy eýýäm köşk adamsy hökmünde görkezilýär, emma bolup geçýän wakalaryň içinde dürli adamlaryň ýatlama häsiýetli gürrüňleriniň üsti bilen okyjy Nowaýynyň çagalygy we ýaşlygy barada doly maglumat alýar. Romanda ýazyjy Nowaýynyň keşbini Soltan Hüseýiniň keşbi bilen baglanyşykda açyp görkezýär. Nowaýy halkyň oňat ýaşamagyny, ýurduň medeniýetiniň ösmegini, abadan

bolmagyny isleýär. Ol Hüseýn Baýkaranyň ýakyn dosty we maslahatçysy hökmünde suratlandyrylýar. Nowaýy we Soltan Hüseýn çagalykdan Alyşir Nowaýy bilen bile önüp-ösüp, bile okap, soňra ulalansoň hem şol dostluga wepaly bolup galýar. Ýöne tagta çykansoň ol döwleti dolandyrmakda ilki bada Alyşir Nowaýyň akyllý maslahatlaryny alsa-da ol beýleki köşk adamlarynyň maslahatlaryny-da diňleýär hem-de käbir şahsy bähbitlerini arayan adamlaryň gepine-de gidýär. Netijede Nowaýynyň Hüseýn Baýkaranyň adalatly patyşa bolup biljekdigi baradaky pikirleri amala aşmaýar. Ýöne Nowaýy halkyň geljekde öz dogry ýoluny tapjakdygyna ynanýar. Sebäbi Nowaýynyň mugallymy Jamy, ylym üçin dünýäniň köp lezzetlerinden el çeken Soltanmyrat, ussat hat göçüriji Zeýnaddin, ökte suratkeş-hudožnik Behzad ýaly adamlar Nowaýynyň kalbynda halkyň güýjüne, onuň akylyna, zehinine bolan ynamyny berkidýär.

Romanda Nowaýy diňe bir beýik akyldar şahyr hökmünde suratlandyrylman, ol tutuş Horasanyň medeniýetiniň howandary hökmünde görkezilýär. Şonuň üçin Nowaýynyň öýi hemişe gelim-gidimli, aýratynam şahyrlaryň, alymlaryň, suratkeşleriň üýşüp edebiýat we sungat, ylym barada söhbetdeşlik, pikir alyşylýan ýerine öwrülýär.

Romanda Gündogaryň beýik dana, akyldar şahyry Alyşir Nowaýynyň ynsanperwerligi, halk üçin alada edip köprüler, hammamlar, kerwensaraýlar, medreseler, mekdepler gurduryşy görkezilýär. Nowaýy emir, ýagny patyşanyň birinji weziri hökmünde-de özüni adalatly döwlet işgäri hökmünde görkezýär. Romanda Nowaýy dokmaçynyň gyzyny öldüren jenaýatçylaryň köşke degişli

adamlaryň nökerleriniň bolmagyna garamazdan “jenaýatçyny ýaşyrmakdan beter jenaýat ýok” diýip jenaýatçylary tutup türmä salmaklygy buýurýar. Nowaýynyň her bir işinde onuň il-halk üçin aladasy ynsanperwerligi ýüze çykýar.

Gyrgyz edebiýaty

Çingiz Aýmatow
(1928-2008)

Gyrgyzystanyň halk ýazyjysy Çingiz Törekulowiç Aýmatow Gyrgyzystanyň Kirow etrabyňyň Şeker obasynda 1928-nji ýylyň dekabry aýynyň 12-sinde eneden dogulýar. Ýediýyllyk mekdebi gutarandan soň ol Beýik Watançylyk uruşy ýyllary oba geňeşiniň sekretary we etrap maliýe bölüminiň salgyt boýunça işgäri bolup işläpdir. 1947-nji ýylda

Çimkent şäherinde tehnikumda okapdyr. Tehnikumda okan döwründe ol gyrgyz, gazak dillerinde çykan kitaplary üç

edip okapdyr. Aýratynam şol döwürde Muhtar Auezowyň “Abaý” atly romany onda güýçli täsir galdyrypdyr. “Şu kitaby okap men öz dilimizde şeýle ajaýyp eserleri döredip boljakdygyna men düşündim”¹, diýip, Çingiz Aýtmadow ýazýar.

Çingiz Aýtmadow 1953-nji ýylda Gyrgyz oba hojalyk institutyny tamamlayar we birnäçe ýylyň dowamynda zootehnik² bolup işleýär.

Çingiz Aýtmadowyň “Gazet satyjy Dzýuýdo” atly ilkinji hekaýasy 1952-nji ýylda “Gyrgyzystan” atly ýygynyda çap edilýär. Bu hekaýada gazet satyjy ýapon oglanjygy we onuň parahatçylyk üçin göreşi suratlandyrylýar. Çingiz Aýtmadow eserlerini rus we gyrgyz dillerinde ýazypdyr. Ol ilkinji hekaýalaryndan başlap adamyň içki ruhy dünýäsini açyp görkezmäge ýykgyn edýär. Ýazyjynyň şol ýyllarda “Aşim”(1953), “Kyn geçelge”(1956) ýaly hekaýalarynda, “Ýüzbe-ýüz durup”(1957) atly powestinde ynsan durmuşynyň dürli meseleleri suratlandyrylýar. Çingiz Aýtmadowyň şol döwürde ýazan “Ogul bilen duşuşyk” (1959) atly hekaýasynda adamkärçilik meselesi eseriň mazmunyndan eriş-argaç bolup geçýär. “Oglum, adam bol! Nirede bolsaňam adam bol! Hiç haçan, nirede bolsaňam adamkärçiligiňi ýitirme”³, diýip, uruşa gidip barýan ogluny ugradýan garry çopan Çodron hamsygyp, ogluna sargaýar.

1958-nji ýylda Çingiz Aýtmadow Moskwada Ýazyjylar soýuzynyň Ýokary edebiýat kursuny gutarýar.

Çingiz Aýtmadowyň köp okamagy we çeper, ýiti meseleleri gozgaýan eserler ýazmak üçin edýän dynuwsyz

¹ Ауэзов Мухтар. Путь Абая. Абай. Москва, 1965, 17 sah.

² Zootehnik – oba hojalyk mallaryny idetmek we köpeltmek boýunça hünärmen.

³ Айтматов Чингиз. Повести. Москва, 1989, 5 sah.

tagallalary ýerine düşýär. 1958-nji ýylda çap edilen “Jemile” atly powesti oňa uly meşhurlyk getirýär. Powest köp dillerde, şol sanda türkmen dilinde-de terjime edilýär.

Ýazyjy bu powesti öz çagalygynyda bolup geçen wakany ýatlama hökmünde Seýit atly oglanjygyň adyndan gürrüň berýär. Powestiň baş gahrymany Jemile Sadyk atly ýigide durmuşa çykýar. Ýöne bary-ýogy dört aý ýaşansoň uruş başlanýar we Sadyk harby gulluga çagyrylýar.

Jemiläniň durmuşa çykan maşgalasy ony ilkinji günlerinden başlap gowy görýärler. Jemile-de özüni edepli, döp-dessurlary berjaý ediji gelin hökmünde gökrezyär. Ol çaga ýaly aýyk göwünli, päk ýürekli şadyýan, gönümel we dogryçyl zenan. Ol öz ärine wepaly bolup kolhozda işleýär, gödek Osman ýaly söýgi bildirip azar berýänlere aýgytly gaýatawul berýär. Ol güýjüni gaýgyрман erkekler bilen bir hatarda aýal maşgala üçin agyr işlere-de döz gelip işleýär. Äri Sadykdan wagtal-wagtal hat gelýär. Ol hatlar hemişe birmeňzeş mazmunly. Sadyk öz hatlarynda aýaly Jemiläniň adyny iň soňunda “we şeýle-de aýalym Jemilä salam iberýärim”¹, diýip gutarýar. “Eger-de şol wagt Jemile öýde bolsa oňa ol haty okamaga bererdiler. Her gezek Jemile ol üçburçlyk haty² eline alanda men onuň ýüzüniň gyzarýandygyny görýärdim. Jemile haty öz içinden, gyzygyp nazary bilen setirleri howlukmaç okap çykýardy. Ýöne hatyň soňuna ýetiberende onuň eginleri çökýärdi we ýaňaklarynyň gyzgylt reňki solýardy. Ol özüniň kesir gaşlaryny çytýardy we hatyň soňuna çenli okap gutarman, sowuk biperwaýlyk bilen bir karz alan zadyny gaýtarýan

¹ Айтматов Чингиз. Повести. Москва, 1979, 97 sah.

² Üçburçlyk hat – uruş döwründe frontdan gelýän hatlar bukja salynman, ýazylan hat üçburçlyk görnüşinde eplenip iberilipdir.

ýaly haty ejeme gaýdyp bererdi”¹, diýip ýazyjy powestde Sadygyň öz aýaly Jemiläni söýmeýändigini hem-de muňa örän duýgurlyk bilen düşünýän Jemiläniň ruhy ezýetlerini gysga, birnäçe setirleriň, sözleriň üsti bilen, çeper suratlandyrylýar. Eserde wakalar parahat ýaşaýan oba ýerlerinde bolup geçse-de uruşyň pidalary, onuň halka getirýän betbagtçylyklary, horluklary eserde inçeden beýan edilip görkezilýär. Uruşa giden sagdyn ýigitler maýyp-müjürip bolup gelýärler.

Frontdan ýaralanyp gaýdyp gelen Daniýar atly bir ýigit bilen Jemiläniň arasynda dörän hakyky, çuňňur söýgi duýgulary powestde öňden dowam edip gelýän maşgala durmuşyna wepaly bolmak döplerine ters gelýär. Emma Jemile “Kim näme diýse şony diýsin, ýöne men öz söýgimden dänjek däl”, diýip özüniň Daniýary öňdenem söýýändigini aýdýar. Şeýlelik bilen adamlaryň gep-gürrüňlerinden, özlerine gaýtawul temmi berilmeginden gorkman biri-birini jany teni bilen söýýän Jemile we Daniýar obany taşlap başga ýerde bagtly durmuş gurup ýaşamak üçin gidýärler...

Jemiläniň frontdan gaýdyp gelen äri Sadyk aýalynyň öýüni taşlap gidenine belli bir derejede gynanýar, ýöne bile arak içip oturan dosty Osmona: “Gitse, gümüne gitsin. Bir ýerde ölüp gider. Biziň ömrümize aýallar ýeterlik. Hatda tylla saçly aýalam in erbet bihepbe ýigitçe-de ýokdur,”² diýip öz-özünü köşeşdirýär. Ýöne bir gün özüniň kiçi dogany Seýidiň Jemile we Daniýaryň bile duran çeken suratyny görüp suraty jyrym-jyrym ýyrtýar, dogany Seýidi

¹ Айтматов Чингиз. Повести. Москва, 1989, 24-25 sah.

² Görkezilen eser, 55 sah.

“dönük” diýip atlandyrýar. Emma çagalykdan suratkeş-hudožnik bolmak isläp, arzuw edip gezen Seýit ýene-de Jemile we Daniýaryň suratyny çekýär. Sebäbi olar Seýit üçin çyn aşyk-magşuklaryň simwoly, nyşany. Seýit bolsa hakyky bir-birini söýýän Jemile we Daniýaryň tarapynda.

Çingiz Aýtmatowyň bu powestinde ynsanyň bagtyna hiç hili köne düşünjeler, dāp-dessurlar päsgelçilik bermeli dāl, eger-de şeýle päsgelçilik dörän ýagdaýynda-da Jemile we Daniýar ýaly öz bagtyň üçin aýgytly göreşmeli, diýen pikir öňe sürülýär. Çingiz Aýtmatowyň eserlerinde iň esasy zat söýgi. Söýgi ýazyjynyň pikirine görä ynsany beýgeldýär, ganat berýär, bagtly edýär. Bu eseri fransuz diline terjime eden görnükli fransuz ýazyjysy Lui Aragon bu “söýgi barada iň gowy häzirki zaman powesti”,¹ diýip ýokary baha beripdir.

1963-nji ýylda Çingiz Aýtmatowa onuň “Ilkinji mugallym”, “Elwan ýaglykly serwim” we “Jemile” atly powestleri üçin şol wagtky SSSR döwletiniň iň ýokary baýragy berilýär. Çingiz Aýtmatow özüniň powestlerinde wakalary düşnükli we köplenç yzygiderli beýan edýär. Beýan edilýän wakada kiçijik bir göräýmäge ujypsyzja, ýönekeý zatlaryň üsti bilen ýazyjy gahrymanlaryň häsiýetlerini we duýgularyny ussatlyk bilen açyp görkezmegi başaryar. “Jemile” powestinde Jemile Daniýara agyr dāneli haltany göterişýär: “Jemiläniň özi Daniýaryň elinden tutdy we olar ellerini birikdirip haltany göterenlerinde Daniýar utanyp dym-gyzyl boldy. Onsoň her gezek olar biri-biriniň elini berk tutup haltalary göterenlerinde olaryň kelleleri biri-birine degäýjek

¹ Görkezilen eser, 11 sah.

bolýardyr. Men Daniýaryň özünü oňaýsyz duýýandygy üçin, dodagyny dişläp, Jemiläniň ýüzüne seretmezlige çalyşýandygyny görýärdim”¹.

Ýazyjy öz eserleriniň wakalaryny, olaryň gahrymanlaryny hemişe daş töweregindäki durmuşdan alýar. Ilki bilen ol wakalar Çingiz Aýtmatowyň öz durmuşy, çagalyk, ýetginjeklik ýyllary gören eşiden zatlary ýazyjynyň toplan tejribesi, ussatlygy bilen baýlaşdyrylyp okyjylary tolkundyrýan, özüne çekýän esere owrulýar.

Çingiz Aýtmatowyň eserlerinde beýan edilýän waka ýönekeý, adaty görnüşli hadysalardan başlanýar. “Hoş gal, Gülsary”² powesti “Köne araba münüp bir garry adam barýardy. Mele ýorga Gülsary hem örän garry atdy, örän garrydy...”³ diýen sözler bilen başlanyp ýöräp barýan atyň we onuň eýesiniň örän garrydygy, mejaldan gaçandygy gürrüň berilýär. Gyş günü garaňky gatlyşyberende orta ýolda arabany çekmäge mejaly bolmadyk at durýar, emma Tanabaý atyny gowy görýär, çünki onuň durmuşy şol at bilen baglanşykly geçýär. Tanabaý atyny arabadan boşadyp idip gidýär. Aty ýöremäge ýaraman sowukda üşäp ýatjak bolýar. Emma Tanabaý atyny ýolda taşlap gitmeýär. Ol atyny içmegi bilen ýapyp ony ot ýakyp ýyladýar. Powestde adamlaryň şol ata bolan garaýyşlary bilen olaryň adamsöýüşi ýüze çykýar.

Ýoldan maşynly geçip barýan sürüji-şofýor atyny idip barýan Tanabaýy görüp, ony oba çenli äkidip biljekdigini teklipl edýar we Tanabaýa lagar düşen atyny ýolda taşlamaklygy maslahat berýär.

¹ Айтматов Чингиз. Повести. Москва, 1989, 31 sah.

² Gülsary – powestde atyň ady, gyrgyz dilinde “sarygül” diýmekligi aňladýar.

³ Айтматов Чингиз. Избранное. Фрунзе, 1983, 446 sah.

“At diýýäniň şu diri maslykmy? Sen ony itlere taşla, anha jara itekläp göýber, iş tamam, ony gargalar çokarlar. Isleseň kömekleşeli?

- Bar gidiber, - diýip, Tanabaý dişiniň arasyndan syzdyryp tutuk aýtdy”¹.

Tanabaýyň ösdürip ýetişdiren owadan, ýaryşlarda hemişe ýeňiji bolýan şöhratly Gülsaryny Tanabaýyň elinden alyp täze gelen başlyk Jorekul Aldanowiçe beren Ybraýymyň powestde öz rehimsiz, adamkärçiliksiz sypatlary onuň Gülsara görkezýän jebir-süteminiň üsti bilen açylyp görkezilýär. Wezipä kowalaşýan býurokratlar Gülsaryny näçe berk zynjyrlap, gandal geýdirseler-de ol azatlyga, sähra gaçyp gidýär. Şeýle tutanýerlilik, erkinligi söýmeklik Tanabaýyň häsiýetine-de mahsus. Ol durmuşda nähili kynçylyklara duş gelse-de ejizlemeýär we ruhdan düşmeýär.

Çingiz Aýmatowyň “Elwan ýaglykly serwim” (1961) “Ak gämi” (1970), “Deňiz ýakasynda gezýän ala köpek” (1977) ýaly eserlerinde adaty durmuş meseleleri has çuň filosofik mazmuna eýe bolýar. Adam we tebigat temasy, adamkärçilik, durmuşyň manysy barada oýlanmalar dartgynly, käte gynançly wakalaryň üsti bilen beýan edilýär.

Ynsan tebigaty goramaly, sebäbi ol onuň ýaşayşyny iýmitlendirýän çeşme, ony diňe goramak bilen çäklenmän onuň gülläp ösmegi üçin öz goşandyňy goşmaly, onuň baýlygyny, tokaýlaryny, haýwanat dünýäsini goramaly diýen pikirler Aýmatowyň hekaýalarynda powestlerinde yzygiderli nygtalýar. Ýöne iň esasy pikir adam öz

¹ Görkezilen eser, 448 sah.

wyždanyňy päk saklap edýän işlerini hemişe adamkärçilik kanunlary bilen ölçemeli diýen pikirler onuň eserlerinden eriş-argaç bolup geçýär.

Çingiz Aýtmadow özüniň meşhur powestlerinden soň “Harasatly duralga” (Gün asyrdanam uzaga çekýär) (1980) atly romanyny ýazýar.

Bu romanda çölün içinde ýerleşen Sary-Özek diýen ýerde duralgasyna demir ýol serediji, işçi Ýedigeý Žangeldiniň keşbiniň üsti bilen adamzadyň ykbaly, adamyň durmuşdaky orny, olaryň biri-biri bilen gatnaşyklary baradaky pikirler beýan edilýär. Ýazyjynyň pikirine görä her bir adam öz halkynyň taryhyny öz ata-babalarynyň geçmişini bilmeli. Öz geçmişini ýatdan çykaran adam mankurt¹ bolýar. Ol diňe şu günki günü bilen ýaşaýar. Romanda mankurt bolan ogluny halas etjek bolup gelen Naýman-Enäni onuň ogly Žolaman atýar. Sebäbi oňa žuanžuanlar şeýle buýruk berýärler. Ol mankurt. Onuň hiç zat hakydasynda galmandyr. Düýeden ölüm halynda ýykylyp barýan ejesiniň ak ýaglygy ak guşa öwürülip “Ýadyňa sal, sen kimiň ogly? Sen kimiň çagasy? Adyň näme? Seniň ataň Donenbaý, Donenbaý, Donenbaý...”² diýip gygyrýar.

Ine şondan bäri gijelerine şol ak guş Sary-Özeğiň ýollarynda ýolagçy görse “Ýadyňa sal, sen kimiň ogly? Sen kimiň çagasy? Adyň näme? Seniň ataň Donenbaý, Donenbaý, Donenbaý...” diýip saýraýarmyş diýýärler”³,

¹ Romanda aýdylyşyna görä basybalyjy žuanžuanlar ýesir alan adamlarynyň kellesine malyň çyg derisini geýdirip günde goýýar eken. Soňra deri gurap adamyň kellesini gysyp onuň huşuny, ýadyny öçürip mal ýaly, hiç zady bilmeýän, tanamaýan mahluk gula öwürýän eken.

² Айтматов Чингиз. Избранное. Фрунзе, 1983, 122sah.

³ Görkezilen eser, 123 sah.

diýip romanda guşuň keşbini öz oglunyň elinden wepat bolan enäniň simwolyna, nyşanyna öwrülýär.

Tutuşlaýyn alanyňda Çingiz Aýtmadowyň eserleri öz gözbaşyny egsilmez halk döredijiliginden alýar. Bu barada: “Uly gyrgyz obasy meniň döredijilik mekanym boldy”¹, diýip Çingiz Aýtmadowyň özi ýazýar. Şol bir hatarda ýazyjy dünýä edebiýatynyň ajaýyp nusgalaryny, dünýä belli ýazyjylarynyň eserlerini-de ürç edip öwrenip, gyrgyz edebiýatyny baýlaşdyrýar we öz eserleri bilen dünýä derejesinde meşhurlyk gazanýar. Çingiz Aýtmadowyň eserleri adamlary wyždan päkligine, ynsanperwerlige, umuman ruhy sagdynlyga çagyryrlar. “Nirede bolsaňam adam bol” diýen sözleri ýazyjynyň ähli eserlerinde ýaňlanýar.

“Ilkinji mugallym” powesti.

“Ilkinji mugallym” (1962) powesti dag eteginde ýerleşen Kurkuren diýen obada 1924-nji ýylda bolup geçen bir waka beýan edilýär. Düşen atly ýaş ýigit mekdep açyp çagalary okatmak üçin bu oba gelýär. Düşen gelip çykyşy boýunça şu obadan bolsa-da onuň bu obada barar ýaly dogan-garyndaşy ýok. Onuň üstesine-de obanyň adamlary hem “mekdep”, “okuw” diýen sözlere şübheli garaýarlar. Bu bir bikär, işsizleriň üyşmeleňi diýip düşünýärler. “Biz asyrlar boýy daýhançylyk zähmeti bilen ýaşaýarys, bizi kätmenimiz ekleýär. Biziň çagalarymyz hem biziň ýaly ýaşar, okuw olaryň ne derkaryna gerek. Sowatlylyk ýobaşçylara gerek, biz bolsa bir ýönekeý halk. Sen biziň kellämizi agyrtma!”² diýip Düşeniň mekdep açmak

¹ Görkezilen eser, 124 sah.

² Айтматов Чингиз. Повести. Москва, 1979, 20 sah.

pikirine garşy çykýarlar. Emma Düýşen tutanýerlilik bilen adamlara okuwyň adamlary nadanlykdan, tümlükden çykaryp, düşünjeli, aňly-bilimli ýagty ýola salýandygyny adamlara düşündirýär. Adamlar mekdep açmaga razylaşýarlar, ýöne onuň üçin köne at ýatagy bejerip, abatlaýyş işlerini geçirmeli, derýajygyň üstünden çagalar geçer ýaly köpri gurmaly we gyş mekdebi ýyladar ýaly odun ýygmalı. Obaň adamlary ilkibada Düýşene kömek bermeýärler, diňe ýetim gyz Altynaý öýlerinde ýakmak üçin ýygan bir halta gury tezeği mekdebe döküp, soň ýene-de meýdana tezek ýygмага gidýär. Öýlerine giç barany üçin daýzasy oňa käýeýär we urýar. Soňra Düýşen bar öýlere ýekanme-ýekän aýlanyp çagalary okuwa ýazýar. Şonda Altynaý daýzasy “ýetim gyza okuw gerek däl” diýip ony mekdebe ibermejek bolýar, emma Düýşen tutanýerlilik bilen Altynaýyň mekdebe okuwa çekýar.

Düýşen şeýdip çagalara hat-sowat we olara köp täze zatlar öwredýär. Ol öz obasynyň çäklerinden entek çykyp görmedik çagalara dünýäniň uly şäherleri, deňizleri, derýalary, jülge-tokaýlary barada gyzykly gürrüňler berýär. Gyşyň düşmegi bilen çagalara mekdebe gatnamak kynlaşýar. Çagalar buz ýaly suwa aýaklaryny sokup derýajykdan geçmeli bolýarlar. Düýşen kiçijik çagalaryň birini arkasyna hopba edip beýlekisini eline göterip gezekli-gezegine her gün suwdan geçirýär. Kiçijik derýanyň üstünden bir-iki pürs atsaň çagalar geçer ýal köpri boljak, ýöne obaň adamlary nadanlyk zerarly okuwa ähmiýet bermeýärler, ony wajyp bir zat hasaplamaýarlar. Düýşen bolsa bir işsizlikden çagalar bilen okuwa güýmenip ýören bir täsin adam hasaplaýarlar. Emma wagtyň geçmegi bilen Düýşeniň zähmeti öz miwelerini berýär. Onuň iň

gowy okaýan okuwçylary uly şäherlere gidip bilim almaklaryny dowam etdirýärler. Altynaý Daşkentde, Moskwada okap uly alym bolup ýetişýär.

Powestde uly depäniň üstünde açylan mekdep Düşeniň durmuşynda iň beýik, iň bir wajyp iş bolup durýar. Şol mekdepde okap hat-sowatly bolan çagalaryň durmuşynda bilime, ylyma uly ýol açylýar. Şoňa görä-de powestde Altynaýyň “Depäniň üstünden, biziň mekdebimiziň duran yerinden gözümiziň önünde ýazyň ajaýyp görnüşi açylýardy...”¹ diýmeginiň düýp sebäbi mekdep çagalaryň düşünjesini ösdürýär, gözýetimini giňledýär we dünýäniň giňligini görmäni öwredýär.

Düşeniň keşbiniň üsti bilen ýazyjy halka aň-bilim öwretmäge бүтін ömrüni sarp eden ilkinji mugallymyň durmuşyny, onuň oňat sypatlaryny görkezýär. Düşen tutanýerli we päk ýürekli ýigit. Ol özüniň maksadyna ýetmek üçin, çagalara hat-sowat öwretmek üçin jan aýaman hereket edýär. Şol bir halatda ol öz zähmeti üçin hiç kimden maddy sylag-serpaýa garaşmaýar. Tersine hiç bir zat ýok yerinde, mekdep enjamlary, depder, kitap, parta ýaly zatlaryň ýok yerinde çagalary okuwa höweslendirýär.

Düşeniň adamskärçiligi onuň her bir işinde görünýär. Sonuň üçin ol çagalaryň söýgüsini gazanýar. Ol öz okuwçylaryny hat-sowatly etmek üçin ähli kynçylyklara döz gelip işleýär. Ol ýetim galan kakasynyň doganoglanynyňkyda ýaşap ýören on dört ýaşly Altynaýyň zalym daýzasy tarapyndan bir baýa ikinji aýal edip satylmasyna-da çürt kesik garşy çykýar. Düşýt ýeke özi Altynaýy baýyň öýüne äkidilmegine garşy durup deň

¹ Görkezilen eser, 48-49 sah.

bolmadyk uruşda erbet ýenijilýär, eline şikes ýetip ýaralanýar, baýyň adamlary mekdebiň gapysyny döwüp Altynaýy alyp gidýärler. Emma Düýşen şonda-da el gowşuryp oturmaýar we ahyrsoňy Altynaýy zalym baýyň elinden azat edýär. Soňra Altynaýy Daşkende ýetimler öýüne iberýär. Soňra zehinli Altynaý Moskwada okaýar we alym bolup ýetişýär.

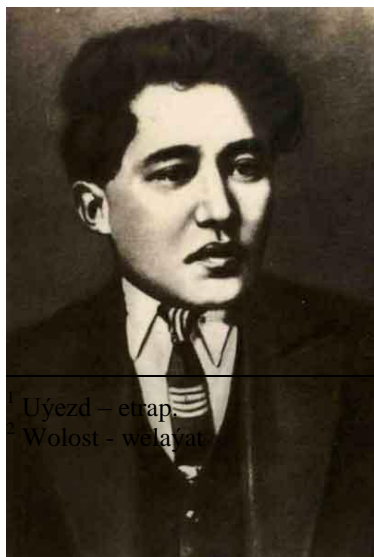
Düýşen Altynaýyň bagtly bolmagy üçin elde baryny edip kömek edýär, hatda oňa bolan söýgüsini-de gizleýär, çünki ol Altynaýyň ýagty geljegine, uly alym bolup ýetişmegine päsgel bermejek bolýar. Şonuň üçin Altynaýyň öz söýgüsini bildirip ýazan hatlaryna-da jogap bermeýär.

Gysgaça birnäçe sözlerde jemläp aýdylanda, “Ilkinji mugallym” powestinde Çingiz Aýtmatow yzagalaklyga, nadanlyga garşy göreşýän adamlary bilimiň ýagty ýoluna çagyryýan we ynsanperwerlik üçin göreşýän mugallymyň keşbini suratlandyrýar.

Gazak edebiýaty

Muhtar Auezow

(1897-1961)

Uýezd – etrap.
Wolost - welaýat

Gazak halkynyň görnükli ýazyjysy Muhtar Omarhanowič Auezow 1897-nji ýylda Semipalatinsk uýezdiniň¹ Çingiz Wolostynda² çarwa maşgalasynda dogulýar. “Meniň ata-babalarym gelip çykyşy

boýunça Merkezi Aziýadan bolup, baryp XIX asyryň başynda tobykty atly taýpa degişli edilipdir, meniň romanymyň gahrymany Abaý Kunanbaýew hem şol taýpadan eken.

Çagalyk döwrümi men obada geçirdim we şol ýerde-de men hat-sowat öwrenmäge başladym. Bizi, ýagny öz agtyklaryny atamyz Auez (meniň familiýam hem şonuň adyndan gelip çykýar) okadýardy.

Men baş-altý ýaşymdadym, bir gün agşam agşamlyk naharyna garaşylýan ýakymly bir pursatda atam meniň okuwa ýarajak-ýaramajagymy barlap görmek üçin maňa “r” diýip birnäçe gezek gaýtalap aýtmagymy sorady. Egerde “r” diýip aýdyp bilmeşen okuw barada pikir hem edip oturmaly däl. Sebäbi mekdepde ilkinji sapak Kuranyň ilkinji “Bismillahi rahman ar-rahim...” diýen sözlerinden başlaýardy. Ol sözleri ýoýup aýtmaklyga bolsa hiç bir molla ýol bermezdi.”¹

Ýaş Muhtaryň “r” sesini aýdyşyndan kanagatlanan atasy ony mekdepde başlangyç bilim berip başlaýar.

On bir ýaşynda Muhtar Auezowyň kakasy aradan çykýar we ony Kasymbek atly daýysy terbiýeleýär. Daýysy Muhtary Seminalatinsk şäherindäki baş ýyllyk uçilişä (mekdebe) ýerleşdirýär. Şol döwürde patyşa hökümeti rus mekdeplerinde ýerli adamlardan, ýagny gazaklardan dilmaçlar taýýarlamak üçin okuwçy alýan eken. Muhtar Auezowyň rus mekdebinde okamagy şol döwürde üýtgeşik bir waka hökmünde seredilipdir, çünki ýerli ilatyň wekilleri musulman mekdeplerinde okadylypdyr. Gazaklar çagalaryny dinden çykarylar öýdüp rus mekdebine

¹ Ауэзов Мухтар. Повести и рассказы. Алма-Ата, 1984, 3 sah.

bermejek bolupdyrlar. Ýöne rus hökümeti her wolostdan iki oglany rus mekdebine okuwa ibermekligi talap edipdir. Ine şol “salgyt” ýa-da talap Muhtar Auezowyň rus mekdebinde okamagyna mümkinçilik döredipdir. Mekdebi gutaransoň Muhtar Auezow Semipalatinskidäki mugallymçylyk seminariýasyna¹ okuwa girýär. Muhtar Auezow 1919-njy ýylda Semipalatinskidäki mugallymçylyk seminariýasyny tamamlayar we şol şäherde dürli wezipelerde gullukçy bolup işleýär. Şol döwürde Muhtar Auezow dramaturgiýa we žurnalistika bilen meşgullanyp başlaýar. 1922-nji ýylda ol erkin diňleýji bolup Daşkentdäki Aziýa döwlet uniwersitetine okuwa girýär. Şol döwürde hem Muhtar Auezow köne gazak obasynyň durmuşy barada “Şolpan” atly žurnalda birnäçe hekaýalar çap etdirýär. Bir ýyldan soň Muhtar Auezow Leningrad (häzirki Sankt-Peterburg – R.M.) uniwersitetiniň filologiýa bölümüne okuwa girýär. Ol uniwersitetde 1928-nji ýyla çenli okap, Daşkendiň Orta Aziýa uniwersitetiniň gündogar fakultetine aspirantura² okuwa girýär.

Muhtar Auezowyň durmuş ýoly esasan okuw, ylym bilen baglanyşykly bolan bolsa-da ol özüniň ýaşlyk döwründen başlap edebiýat bilen çuňňur gyzyklanypdyr. Baryp 1917-nji ýylda Semipalatinskide mugallymçylyk mekdebinde okaýarka gazak realistik poeziýasynyň düýbünü tutujy Abaý Kuranbaýewiň (1845-1904) obalarynda onuň agtygynyň toýuna Muhtar Auezowy hem çagyrypdyr. Auezow Abaý bilen bir urugdan eken. Bu toýa bir üýtgeşik sowgat etmek üçin Muhtar Auezow baş gün oturyp bir pýesa-oýun

¹ Seminariýa – mugallym taýýarlaýan ýörite orta mekdep.

² Aspirantura – alymlyk derejesini almak üçin niýetlenen okuw

ýazýar. Şol döwürde gazak edebiýatynda entek sahnada goýulýan dramalar ýok eken. Muhtar Auezow Semipalatinsk şäherinde teatrda Gorkiniň, Ostrowskiniň (rus ýazyjylary – R.M.) pýesalary boýunça sahnada goýulan oýunlary gören eken. Şol tejribä esaslanyp “Ýeňlik we Kebek” atly özüniň ilkinji pýesasyny ýazypdyr. Gazak halkynyň bir rowaýatyna esaslanyp ýazylan aşyk-magşuklar baradaky bu oýuny obada iki sany birikdirilen gara öýde görkezipdirler.

Birnäçe ýyldan soň Gyzył-Orda şäherinde açylan ilkinji milli gazak teatrynda şol oýun görkezilipdir, sebäbi ýazyjynyň şol ilkinji drama eseri boýunça sahnada görkezilýän zatlar adamlary tolgundyryp bilipdir. Bu eseriň gahrymanlary gazak durmuşynyň köne däp-dessurlaryny, yza galak durmuşyny ret edip, adalatyň we öňe gidişligiň, täze durmuşyň tarapynda çykyş edýärler.

Muhtar Auezowyň “Baýbişe – tokal” (ýagny “Uly we kiçi aýal”) ikinji pýesasyn-da ýazyjy köp aýallylygyň ahlak tarapyndan jemgyýete zyýan getirýändigini görkezýär. Muhtar Auezow Semipalatinsk şäherinde gubispolkomyň¹ tabşyrygy boýunça gazak obalarynyň ýagdaýy bilen tanyşýar. Ine şol döwürde ol gören-eşiden zatlaryna esaslanyp “Biçäreleriň täleýi” (1921) atly hekaýasy ýazýar. Bu hekaýada on üç ýaşly gyzjagazyň agyr täleýi gökezilýär. Muhtar Auezowyň şol döwürde ýazan ilkinji hekaýalary gazak durmuşynyň köne däp-dessurlaryny, ynsan tebigatyna, onuň hakyky duýgularyna ters gelýän düzgünleri ýazgarýar. Ýazyjynyň “Barymta” atly hekaýasyn-da baýlyga gyzygyp öz hyzmatkärlerini mal

¹ Gubispolkom – welaýat hakimýeti.

ogurlygyna iberip olaryň ölümüne sebäp bolýan adamyň keşbi suratlandyrylýar.

Muhtar Auezow rus ýazyjylary Çehowyň, Gorkiniň, Puşkiniň, Tolstoýyň, Turgenewiň, fransuz ýazyjysy Mopassanyň, amerikan ýazyjysy Jek Londonyň eserlerini ürc edip okaýar we şol ýazyjylaryň durmuşy dogryçyl görkezýän realistik döplerine eýerýär. Ýazyjynyň özüniň bellemegine görä onuň ilkinji uly göwrümlü “Geçelgedäki atyş” (“Karaş-Karaş”) Maksim Gorkiniň “Çelkaş” atly hekaýasynyň täsiri bilen ýazylypdyr.

Muhtar Auezowyň “Çal ýyrtýjy” (“Kök serek”) atly meşhur hekaýasy, ýazyjynyň özüniň aýtmagyna görä, Jek Londonyň “Ak azy” atly hekaýasynyň täsiri bilen ýazylypdyr. Ýöne ýazyja birinji hatarda haýwanlar baradaky gazak ertekileri, gazak şahyry Abaýyň “Men güjükden köpek ýetişdirdim” diýen goşgusy ýazyja özboluşly çuň filosofik mazmunly eser döretmäge ýardam edipdir. Ýagny eserde köne durmuş, yza galak düşüňjeler bilen ýaşayan adamlaryň öz üstüne geljek belany öz eli bilen ösdürüp ýetişdirýändikleri nygtalýar. 1920-nji ýyllardan başlap Muhtar Auezow gazak halk döredijiligi bilen gyzyklanyp başlaýar. Şeýle-de gyrgyz halkynyň “Manas” atly eposy barada uly ylmy iş ýazýar. Şol döwürde ýazyjy gazak halkynyň görnükli nusgawy şahyry Abaýyň eserlerini ýygnaýar başlaýar, sebäbi Abaýyň eserleri ol döwürde entek giňişleýin neşir edilmän, golýazma görnüşinde elden-ele geçip okalypdyr hem-de Abaýyň köp goşgulary halkyň arasynda aýdym görnüşinde aýdylan eken. Şeýlelik bilen Abaýyň ömri we döredijiligini öwrenip ýazyjy özüniň uly meşhurlyk gazanan Abaý baradaky “Abaýyň ýoly” atly iki bölüminden durýan uly göwrümlü

romanyňy 1952-1956-njy ýyllarda ýazyp gutarýar. Bu roman türkmen diline “Abaý” ady bilen 1958-nji ýylda terjime edildi.

Muhtar Auezow çeper eserler ýazmak bilen bir hatarda talyplyk ýyllaryndan başlap ylmy iş bilen hem meşgullanypdyr. Gazak edebiýatynyň taryhy boýunça orta we ýokary mekdepler üçin maksatnamalary, okuw kitaplaryny ýazmaga gatnaşýar. Alma-Ata şäheriniň ýokary okuw mekdeplerinde professor hökmünde gazak edebiýatyny okadypdyr. Ýazyjy 1946-njy ýylda akademik derejesini alýar.

Muhtar Auezow 1949-njy ýylda Gazagystan SSR-niň ylymda at gazanan işgäri diýen ady alýar. 1949-njy ýylda SSSR-iň döwlet baýragynyň we 1949-njy ýylda Lenin baýragynyň eýesi diýen sylagyna mynasyp bolýar.

Muhtar Auezowyň 1961-nji ýylda aradan çykmagy zerarly onuň “Ýaş nesil” atly romany gutarylman galýar.

“Abaý” romany.

Romanyň mazmuny

Bu romanda nusgawy gazak şahyry Abaý Kunanbaýewiň (1845-1904) çagalyk döwründen tä ömrüniň ahyryna çenli geçen durmuş ýoly görkezilýär.

Ýazyjy Abaýyň durmuşyny, onuň ýaşan döwrüni gazak halkynyň durmuşynyň wajyp wakalary bilen utgaşdyryp suratlandyrýar.

Romanyň başynda ýazyjy ýaş Abaýyň okuwdan soň öz dogduk mekanyna dolanyp gelişini görkezýär. Abaýyň kakasy Kunanbaý gazaklaryň Tobykty taýpasynyň baştutany we öz urugynda täsirli öz diýenini ýöredýän baý adam. Ol öz ogly Abaýy hem özi ýaly gazaply, öz diýenli

halkyň önüne düşüp bilýän mirasdüşer edip ýetişdirmekçi bolýar. Şonuň üçin ol Abaýyň entek ýaşlygyna seretmezden oňa jogapkärli ýumuşlary, wezipeleri tabşyrýar.

Romanda çarwadarçylyk bilen meşgullanýan dürli gazak tire-taýpalarynyň durmuşy görkezilýär. Maşgala – urug gatnaşyklary bilen biri-biri bilen garyndaşlykda bolan bu tireleriň, taýpalaryň durmuşy özara baglanyşkly, sebäbi mal bakylýan öri meýdanlarynyň bölünişi, her ýyl mallaryň sürüljek ýerleri ýaşulylaryň geňeşinde çözülýär, ýöne olaryň barysy Kunanbaýyň gepinden çykyp bilmeýärler. Şoňa görä-de garry batyr Kodara we onuň gelnine töhmet ýöňkelip Kunanbaýyň buýrugy bilen ilki asylyp, soňra daşlanyp öldürilmegine-de hiç kim garşy çykyp bilmeýär. Kakasynyň şeýle zalymlygy Abaýyň ýaş ýüreginde öçmejek yz galdyrýar.

Romanda Kunanbaý gazak halkynyň gadymy däplerini ýörediji, öz ili üçin alada edýän kişi hökmünde özünü görkezjek bolsa-da, onuň edýän hereketleri, adalatsyz işleri öz ildeşleriniň arasynda nägilelik döredýär. Netijede tire toparlarynyň arasynda çaknyşyklaryň bolup geçmegine getirýär. Ahyrsoňy Abaý öz kakasynyň eden erbet işleri üçin halkyň önünde uly gurultaýda ondan ýüz öwürýär.

Ýazyjy romanda Abaýyň ýaşlykdan gazak halkynyň edebiýaty bilen gyzyklanyşyny, onuň ejesiniň we enesiniň gürrüň berýän rowaýatlaryny, gürrüňlerini, halk akynlarynyň (ýagny bagşylarynyň) aýdýan gazak halk aýdymlaryny, dessanlaryny höwes bilen diňleýşini jikme-jik suratlandyrmak bilen Abaýyň aýdymlarynyň döremegine sebäp bolan çeşmeleri görkezýär.

“Abaý” taryhy roman. Muhtar Auezowyň bu eseri taryhy-terjimehal roman žanryna degişlidir, sebäbi onda XIX asyryň ikinji ýarymynda XX asyryň başynda ýaşap geçen meşhur gazak şahyry, aň-bilim ýaýradyjysy Abaý Kunanbaýewiň (1845-1904) durmuşy gazak halkynyň durmuşynda şol döwürde bolup geçen taryhy wakalarynyň içinde gorkezilýär.

Romanda halkyň syýasy-ykdysady durmuşy, tire-taýpalaryň özara çaknyşyklary, köne döp-dessurlaryň täze durmuşyň hadysalary bilen çaknyşygy dogryçyl realistik usulda görkezilýär.

Bu roman köp dünýä dillerine terjime edilipdir. Görnükli gyrgyz ýazyjysy Çingiz Aýmatow bu romanyň özüne eden täsiri barada şeýle ýazýar:

“Kyrk ýedinji ýylda men gazaklar bilen Çimkentde tehnikumda okaýardym. “Abaý” romany çykdy. Hemmeler ony okaýarlar, öwýärler. Men kitaphanadan ony sorap aldym. Dynçgün men oba, öýlerimize gidýärdim, onsoň yzyna peýda ýene şähre dolanyp gelýärdim. Bu ýol meniň bir günlük wagtyny alýardy. Abaý men düşleglerde okaýardym. Bu meniň öz ene dilimde (gyrgyz we gazak dilleri biri-birine golaý – R.M.) okan ilkinji kitabymdy. Bu kitaby okap, men öz ene dilimde şeýle beýik eserleri ýazyp boljakdygyna göz ýetirdim.”¹

Romanda Abaýyň
keşbi

“Abaý” romanda wakalar eseriň baş gahrymany beýik gazak şahyry we aň-bilim ýaýradyjysy Abaýyň

¹ Ауэзов Мухтар. Путь Абая. Абай. Москва, 1965. 17 sah.

durmuşy bilen baglanyşykly görkezilýär. Romanyň 1-nji bölümünde Abaýyň ýaşlygy, onuň ýigit ýetip kemala gelişi beýan edilýär. Abaý ýaşlygynda Togžan diýen bir gyz bilen söýüşýär, emma on alty ýaşly Abaýy ene-atasy onuň söýmeýän Dilda atly bir gyza öýerýärler. Togžan başga adama durmuşa çykarylýar.

Birnäçe ýyldan soň Abaý Aýgerim atly bir gyz bilen söýüşýär we oňa öýlenýär. Abaýyň maşgala durmuşy gazak tire-taýpalarynyň durmuşy bilen berk baglanyşykda görkezilýär. Abaý romanyň birinji bölümünde kakasy Kunanbaýyň terbiýesi, görkezmeleri, täsiri bilen ýaşaýar. Emma kem-kemden kakasynyň edýän adalatsyz işleri Abaýy kakasyndan daşlaşdyrýar. Abaý her bir işde diňe öz taýpasynyň tarapyňy tutman ol adalatyň tarapynda çykyş edýär. Şonuň üçin beýleki gazak tireleri, taýpalary köp jedelli meselelerde özleriniň ynamdar wekili edip saýlaýarlar.

Abaý romanyň ikinji bölümünde doly kemala gelen şahsyýet hökmünde görkezilýär. Ol ady belli şahyr, sazanda, aň-bilim ýaýradyjy hökmünde giňden tanalýar. Onuň durmuşy esasan dogduk mekany Akşoky, Çingiz daglarynyň töweregindäki dürli jülgeleri, ýaýlalary bilen baglanyşykly bolsa-da, romanda Semipalatinsk şäheriniň wakalarynyň gazak sähralarynda ýaşaýan halkyň durmuşyna edýän täsiri görkezilýär.

Abaý halky aň-bilimli etmegiň tarapdary. Şonuň üçin ol çagalaryň mekdeplerde okap bilim almagyny isleýär.

Çarwadarçylyk bilen meşgullanyp göçüp-gonup ýaşaýan gazak halkynyň täze ykdysady we medeni ösüş ýoluna düşmegini isleýär. Russiýanyň medeniýeti, kitaphanalary, mekdepleri, keselhanalary, parahodlary, zawod-fabrikleri

barada adamlara gürrüň berýär. Rus şahyrlary Puşkiniň, Lermontowyň, Nekrasowyň, Krylowyň eserlerini gazak diline terjime edýär. Ýagny öz halkynyň dünýä halklarynyň ösüşinden, medeniýetinden üzňe ýaşamazlygyny isleýär.

“Abaý” romanynda ýazyjy gazak halkynyň aňynda asyrlar boýy ýaşap gelen düşüňjeleriň, däp-dessurlaryň döwülişini, täze düşüňjeler bilen çaknyşygyny görkezýär.

Abaý yzagalak köne durmuşyň kadalaryny ýazgarýar, tankyt edýär. Şonuň üçin ol öz kakasy, doganlary bien tersleşýär. Abaý her bir dawaly meselede öz taýpasynyň, dogan-garyndaşlarynyň tarapyňy tutmaýar-da ol adalatyň tarapynda çykyş edýär. Şonuň üçin onuň baý dogan-garyndaşlary Abaýdan ýüz öwürýärler. Hatda onuň janyna kast edilmegine-de göz ýumup garaýarlar. Emma halk köpçüligi Abaýyň tarapynda çykyş edýär, oňa duýgudaşlyk bildirýär, onuň urulanlygy üçin duşmandan aryny alýar.

Nähili kynçylyklara uçrasa-da Abaý dag ýaly sarsmazak, durnukly, ruhobelent şahs hökmünde suratlandyrylýar.

Awar edebiýaty

Resul Gamzatow (1923-2003)

Dagystanyň halk ýazyjysy Resul Gamzatowyň ajaýyp goşgulary, poemalary, gyzykly gürrüňleri, kyssa eserleri dünýä dilleriniň köpüsine terjime edilip söýülip okalýar. Onuň goşgularyny Kerim Gurbannepesow, Sapar Öräýew, Durdy Haldurdy, Berdinazar Hudaýnazarow, Italmaz Nuryýew, Gurbannazar Ezizow, Atamyrat Atabaýew ýaly şahyrlarymyz türkmen diline terjime edip çap etdiripdirler.

Resul Gamzatow öz goşgularyny Dagystanyň awar dilinde ýazypdyr. Awar dili Dagystanda ýaşayan awar halkynyň dilidir. Awarlar Dagystanyň daglyk böleginde ýaşayan halk. Awarlar özlerini maarulal, ýagny daglylar diýip atlandyrýarlar. Dagystanyň edebiýaty köp dilli edebiýatdyr. Resul Gamzatowyň awar dilinde ýazan eserleri Dagystan edebiýatynda uly abraý getirýär.

Resul Gamzatow
Dagystanyň Hunzah
etrabynyň Sada obasynda
halk şahyry Gamzat
Sadasanyň maşgalasynda
dogulýar. Resul Gamzatow
öz terjimehaly barada bir
ýatlamasynda: “Dagystanyň
meşhur darbazlary¹ bilen
belli bolan Sowkra atly
obasynda oglan ýüpün
üstünde ilkinji gezek ýöräp

başlan gününü onuň doglan günü diýlip hasap edýärler, meşhur zergärleriň obasy Kubaçyda bolsa oglan kakasyna kümüşüň ýüzüne ilkinji nagyşy çekende onuň kakasy “Ynha meniň oglum doguldy!” diýip aýdýar.

Indi özümiň doglan günüm barada aýtsam, megerem men on bir ýaşymda, entek kemer dakynmankam, at eýerlemänkäm, üçeğiň üstüne ýazylan öküž dersiniň üstünde ýatyp ilkinji goşgymy ýazamda doguldummykam? Ýa-da soňrak mekdep gazetinde ilkinji şygryym çykanda

¹ Darbaz – her uýy bir zada berkidilip dartylan tamapyň üstünde oýnaýan oýunçy. Olar ön toýlarda, üşmeleňlerde çykyş edipdirler. Häzir olar köplenç sirkde çykyş edýärler.

boldymykam? Ýa-da 1943-nji ýylda Dagystanyň neşirýaty meniň ilkinji goşgular ýygyndymy çykaranda dogulandyryn?...

Meniň ömrüm aýdymdan başlanýar we tä soňuna çenli soňa-da bagş edilendir”¹, diýip ýazyşy, ýaly Resul Gamzatow ýaşlygyndan halk döredijiligi, rowaýatlary, aýdymlary bilen gyzyklanýar.

Şahyr bu barada “halk rowaýatlary, ertekileri we aýdymlary meniň kalbymda hemişelik yz galdyrdy”, diýip ýazýar.

Resul Gamzatow oba mekdebini gutaryp pedagogik uçilişesine² okuwa girýär. Soňra ol mugallym, gazet işgäri, awar teatrynyň artisti bolup işleýär.

Resul Gamzatow özüniň şol döwürdäki ilkinji durmuş tejribeleri, döredijilik işinde sözün ähmiýeti, möhüm orny baradaky ýatlamalarynda şeýle gürrüň berýär:

“Birmahallar men awar teatrynda işläpdim. Biz dekorasiýalary, ähli paty-putylary araba ýükläp, eşegarabaly oba-oba aýlanyp, daglylary drama sungatyna öwrenişdirýärdik. Teatrda işlän şol bir ýylymy köplenç ýatlamaly bolýaryn.

Käbir oýunlarda maňa kiçiräk rol ýetýärdi. Ýöne köplenç suflýor³ (çawuşyň) sümelgesinde oturmaly bolýardym. Maňa – ýaş şahyra bu wezipe uly lezzet berýärdi.

Göwnüme bolmasa, artistleriň oýnaýşy, ýüzleriniň mimikasy, hereketleri, geým-gejimleri, grim, dekorasiýa –

¹ Родная поэзия. Москва, 1966, 73-74 sah.

² Uçilişe – ýörite orta bilim we hünär berýän senetçilik mekdebi.

³ Suflýor – teatrdäki artistlere oýun gidip duran wagty olaryň ýatdan çykaran sözlerini pyşyrdap ýatladýan işgär.

bularyň barysy ikinji derejeli zat ýalydy. Meniň üçin dünýäde iň esasy zat, iň möhüm zat – sözdi. Artistleriň her sözi aýdyşyna, sözüň manysynyň ýoýulmagyna gaty ägelik edýärdim. Bardy-geldi aktýorlaryň biri bir ýalňyş söz aýdaýsa ýa taşlap geçäýse, men çawuşlyk sümelgämden zöwwe galardym-da şol sözüň dogry aýdylyşyny бүтін zala gygyryp äşgär ederdim.

Hawa, men teksti hem sözi bar zatdan öňde goýardym, sebäbi söz geým-gejimsizem, grimsizem ýaşap bilýär – şo zatlar bolmaýanda-da onuň manysy tomaşaça ýetip bilýär.¹

Edebiýata bolan gyzyklanma uly höwes Resul Gamzatowyň Moskwanyň M.Gorkiý adyndaky Edebiýat institutyna okuwa girmegine sebäp bolýar. 1950-nji ýylda Resul Gamzatow şol Edebiýat institutyny tamamlayar.

Resul Gamzatowyň ilkinji eserleri, goşgulary 1937-nji ýyldan çap bolup ugraýar. Ilkinji goşgular kitaby “Ýakymly söýgi we gazaply ýigrenç” diýen at bilen 1943-nji ýylda neşir edilýär. Beýik Watançylyk uruşy ýyllarynda ýazan şygryrlarynda Krasnodonly gahrymanlar, ildeşleriniň frontda görkezen edermenlikleri wasp edilýär. “Mähriban ýerim”, “Biziň doganlarymyz” (1947), “Daglynyň Watany” (1950), “Uly doganymyz hakynda söz” (1952), “Dagystan bahary” (1955) diýen ýyggyndylarynda, “Dagly gyz” (1958) atly poemasynda Dagystan halkynyň durmuşynda, aň-düşünjesinde, psihologiýasynda bolup geçen özgerişleri görkezýär. “Meniň doglan ýylym” (1950) diýen goşgular ýyggyndysy we poemasy üçin Resul Gamzatow 1952-nji ýylda SSSR-iň Döwlet baýragyna mynasyp bolýar. Resul Gamzatowyň “Ýüregim daglarda meniň” (1959), “Belent

¹ Resul Gamzatow. “Dil”. – Diýar, 2005, №1, 40 sah.

ýyldyzlar” (1962) atly ýygyndylary, “Meniň Dagystanym” (1968) diýen liriki powestinde awar halkynyň ruhy gymmatlyklaryny, däp dessurlaryny, Dagystanyň gözel tebigatyny wasp edýär. Resul Gamzatowyň “Belent ýyldyzlar” diýen goşgular kitaby 1963-nji ýylda Lenin baýragyna mynasyp bolýar. Resul Gamzatowyň 40-dan gowrak goşgular ýygyndysy bardyr. Onuň eserleri köp daşary ýurt dillerine, şol sanda türkmen diline-de terjime edilendir.

Resul Gamzatow A.S.Puşkiniň, M.Ý.Lermontowyň, W.W.Maýakowskiýniň, N.S.Tihonowyň eserlerini awar diline terjime edipdir.

Resul Gamzatow edebiýatda, jemgyýetçilik işlerinde görkezen hyzmatlary üçin birnäçe gezek orden we medallar bilen sylaglanýar. Resul Gamzatow 80 ýaşynyň toýunyň yz ýanynda 2003-nji ýylda dünýäden ötdi.

Resul Gamzatowyň liriki goşgulary.

Resul Gamzatow ynsan kalbynyň pynhan duýgularyny inçeden yzarlap, awar halkynyň geçmişi, onuň gadymy däp-dessurlaryny we Dagystanyň gözel tebigatyny wasp edýär. Şahyr ilkinji nobatda öz ene diline uly sarpa goýýar, sebäbi her bir halkyň medeniýeti, edebiýaty şol halkyň diliniň ösüşi bilen baglanyşyklydyr. Hiç bir halk öz milli dili bolmasa özboluşly milli aýratynlygyny saklap bilmeýär. Ine şu pikirler Resul Gamzatowyň “Ene dilim” atly goşgusynda aýratyn güýçli ýaňlanýar. Goşguda liriki gahryman agyr halda öz ene dilinde gepleşýän adamlaryň gürrüňlerini eşidip şondan güýç alýar:

Eşdenimde ala sarmyk bir halda,
Dirildim men, yza çekildi ölüm.

Duýdum şonda wraç ýa tebip däl-de,
Meni halas etdi öz ene dilim.

Käbirin bejerýär dertden-beladan
Özge diller, ony ýatlap durmaýyn.
Ertir dilim ýitjek bolsa dünýäden
Ertir däl, men şu gün ölmäge taýyn.¹

Resul Gamzatowyň eserlerinde halkyň keşbi onuň parasatly gojalarynyň, batyr ýigitleriniň, gözəl aýal-gyzlarynyň üsti bilen suratlandyrylýar. Onuň “Dagly gojalar” goşgusynda halk ýaşuylaryna uly sarpa, hormat goýulýar. Gojalaryň her bir aýdan sözi nakyllara, rowaýatlara öwrülýär. Olar halkyň ar-namysynyň simwoly, nyşany hökmünde görkezilýär:

Megerem bu daglar döräli bäri,
Şu daglaň üstünde olaram bardyr.
Olar üçin iň belent zat dünýäde

Beýik daglar däl-de, namysydyr – arydyr.

Şahyryň “Nälet okamak” goşgusynda-da halkyň öňe sürýän ile peýdaly bolmak, ar-namysy goramak, ene diliňi harlamazlyk, myhmansöýerlik, öz sözünde durmaklyk, dogryçylyk, ýaşuylary sylamaklyk ýaly ýörelgeleri, däp-dessurlary unudýanlara nälet aýdylýar:

Nälet bolsun kim aldasa
Deň duşlaryn, dosty-ýaryn.
Dag dessuryn unudanlaň
Ýüzüne men tüýkurýärim!²

¹ Resul Gamzatow. Goşgular. Aşgabat, 1969, 6 sah.

² Görkezilen eser, 24 sah.

Resul Gamzatowyň bu goşgusynda her bir ynsanyň, her bir halkyň mertebesiniň belentdigi, olaryň deňligi aýratyn nygtalýar:

Hiç bir halky garalamaň,
Hemmesini sylaýaryn,
Nälet bolsun äsgermejek
Bolýanlara şolaň birin.¹

Şahyryň goşgulary düzüliş formasy, möçberi we mazmunyna boýunça dürli-dürlidir. Şahyr käte öz aýtjak pikirini iki setirli ýa-da dört setirli goşga sygdyryp mazmun çuňlugyny gazanyp bilýär:

Ýarygije bolsun, günortan bolsun,
Gapymyz kakylsyn – çyn myhman bolsun.²

Şeýle goşgularda setirleriň daşyndaky mazmuny okyjynyň özi düşüňip bilýär. “Sen hakdaky şygrylaram ýene kabul bolmady...” diýen setirden başlanýan goşgy bary-ýogy dört setirden dursa-da ol goşgularyny çap etdirjek bolup ýören bir ýaş şahyryň goşgulary barada ýumoristik äheňde gürrüň berilýär:

Sen hakdaky şygrylam ýene kabul bolmady:
Okalmaz diýp, redaktor žurnalyna almady.
Yzyna hem gaýtarman baryn özünde goýdy,
“Aýalyma okap berjek, goşgulaň dursun” diýdi.³

“Atam bilen söhbet” poemasy.

Resul Gamzatowyň bu poemasy 1953-nji ýylda ýazylypdyr. Poema 2003-nji ýylda ýazyjy we terjimeçi Akmyrat Hojanyýaz tarapyndan türkmen diline terjime

¹ Görkezilen eser, 25 sah.

² Görkezilen eser, 76 sah.

³ Resul Gamzatow. Goşgular. Aşgabat, 1969, 60 sah.

edilip 2003-nji ýylyň Magtymguly aýynyň 2-sinde Edebiýat we sungat gazetinde çap edilýär.

Poema liriki gahrymanyň, ýagny şahyryň öz dogduk mekanyna baranda alan täsirleri barada gürrüň berýär. Poemany şertli halda many-mazmun taýdan dört bölüme bölmek mümkin. Birinji bölümde şahyryň öz dogduk mekany bilen duşuşygy we onuň gözel tebigatyna bolan buýsanjy we guwanjy beýan edilýär. Şahyryň gözüne hemme zat ýakymly, lezzetli we ajaýyp görünýär:

Säher güller al öwürdi uçutda,
Gür otlarda çyglar ýyldyraşdylar.
Gije dag obada ýanýan ýyldyzlar
Jülgä inip, derýa suwa düşdüler.¹

Tebigat liriki gahrymanyň şatlykly oý-pikirlerine laýyklykda suratlandyrylýar.

Poemada liriki gahrymanyň oba ýaşulylary bilen duşuşygy, olaryň şahyryň eserleri barada aýdan pikirleri poemanyň ikinji möhüm mazmuny merkezi bolup durýar. Çünki şondan soň şahyr öýlerine gaýdyp gelýar we kakasynyň golýazmalaryna ser salýar, bir çak dünýäden öten atasynyň ruhy bilen öz hyýalynda duşuşýar hem-de maslahatlaşýar. Diwarda asylgy duran atasynyň surety oňa göwünlik, ruhy goldaw berip şu sözleri aýdýan ýaly görünýär:

Seniň ýanyňda men, mähriban oglum,
Sallançakda ýatan döwründen bəri.
Pikir-hyýallaryň, maksat arzuwyň –
Meniň üçin aýan, düşnükli bary.

¹ Resul Gamzatow. “Atam bilen söhbet” – Edebiýat we sungat, 2003-nji ýyl, Magtymguly aýynyň 2-si.

Geçmişem sapakdyr, şu günem sapak,
Yzarla baryny bogunma-bogun.
Erkin polat bolsun, göwnüňem – ýüpek,
Sabyrly, hyjuwly, güýçli bol, ogul.¹

Liriki gahrymana atasynyň ruhy kynçylyklardan
gorkman ýaşamaklygy, ruhybelentligi, sabyrly bolmaklygy
maslahat bermek bilen bir hatarda halkdan üzňe
bolmazlygy tabşyryp:

Aň-paýhasyň – halkda, baýlygyň – halkda,
Seň ykbalyň bolsun halkyň ykbaly,²
diýip, maslahat berýär.

Kakasynyň maslahatyny diňlän şahyr öz eserleriniň
entek “höwürtgede oturan ganaty bekemedik guşjagazlar”
ýa-da entek “açylyp ýetişmedik gunçalar” ýaly entek
kämillik derejesine ýetmänligine göz ýetiren gahryman
täzeden ruhy galkynyşy başdan geçirýär, sebäbi ony
atasynyň ruhunyň beren pentleri dogry ýola salýar:

Şygyrlarym höwes edýär uçmaga,
Asmana höwesli guşjagaz ýaly.
Gül açylar – öwrer ýazy uçmaha,
Şeýle bolýar şahyrlaryň ykbaly.

Men öýe howlukdym, ruhum galkynyp,
Çümdüm mün bir beýik pikir-hyýala.
Hyjuwyň, joşgunyň gyzgyn tolkuny
Saldy meni ýola! Mukaddes ýola!¹

¹ Resul Gamzatow. “Atam bilen söhbet” – Edebiýat we sungat, 2003-nji ýyl, Magtymguly aýynyň 2-si.

² Resul Gamzatow. “Atam bilen söhbet” – Edebiýat we sungat, 2003-nji ýyl, Magtymguly aýynyň 2-si.

DÜNÝÄ EDEBIÝATYNYDA TÜRKMEN TEMASY

Türkmen halky uzak asyrlaryň dowamynda özboluşly milli medeniýeti, sungaty döredip, özüne ägirt uly ruhy güýç toplamagy başarypdyr. Türkmenler diňe bir özlerini harby taýdan kämil guramaçylygy, ýyndam atlary, çalt ýygnaýan we yssyny, sowugy geçirmeýän keçe öýleri, nepis halylary we ýigitleriniň gaýduwsyzlygy bilen tapawutlanman, eýsem münlerçe ýyllaryň dowamynda özboluşly, ýokary ahlakly medeniýeti kemala getiren halk bolanlygy üçin olar hemişe diýen ýaly dünýä halklarynyň üns merkezinde bolupdyr.

Biziň eýýamymyzdan öň takmynan 484-nji ýyllarda ýaşap geçen, ilkinji grek taryhçysy Gerodot özüniň meşhur taryhy ýazgylarynda türkmen topragy, Nusaý, Parfiýa döwleti, Hazar deňziniň kenarynda ýaşayan halklar barada köp maglumatlar galdyrypdyr. Örän köp ýurtlary gören we öz syýahatlaryny “Ahmet ibn Fadlanyň 921-922 ýyllarda Wolga syýahaty” atly kitabynda beýan eden Ibn Faldon oguzlaryň ýurduna baryşyny we oguzlaryň içinde “baýlaryň ýüz müňe çenli goýunlarynyň ägirt uly mal sürüleriniň bardygyny”² ýazýar. Biziň eramyzdan öň takmynan 63-nji ýyl we biziň eramyzyň 24-nji ýyllar aralygy ýaşap geçen dünýä belli grek geografiýaçysy we taryhçysy Strabon “Girkan (Kaspiý) deňziniň gündogarynda Oksus

¹ Şol ýerde.

² Türkmenistan SSR-niň taryhy. Aşgabat, 1959, 1-nji kitap, 199 sah.

(Amyderýa) derýasynyň boýunda ýer gazyjylar goýy ýag çykýan çeşmeleri tapdylar”¹ diýip ýazýar. X asyrda ýaşap geçen arap geografiýaçysy Makdisiniň kitabynda ilkinji gezek “türkmen” sözi dolanyşyga girizilýär. Bu sözün Hytaýyň VIII asyra degişli Tundýan ensiklopediýasynda hem bardygyny alymlar tekrarlaýarlar.² XI asyrda ýaşap geçen alym-ýazyjy Mahmyd Kaşgarynyň “Diwan lugat at-türk” atly kitabynda ilkinji gezek türkmen halkynyň baý edebi döredijiliginiň nusgalary bir uly kitapda jemlenip arap halifi Mugtadi Billaha (1075-1094) sowgat berilýär. Bu ensiklopediýa sözlüginde 300-e golaý nakyllar we atalar sözi, 300 töweregi goşgular getirilýär. Hatda alym “türkmen” sözünüň gelip çykyşy barada bir rowaýaty-da öz kitabynda getirýär: “Bir gezek Zulkarneýin, ýagny Aleksandr Makedonskiý (b. eramyzdan öň 356-323 ýyllarda ýaşap geçen dünýä belli patyşa-serkerde – R.M.) bir topar dile düşýän we türklere meňzeş adamlary görüp, olaryň özünden entek hiç soramanka “Turkman and”, ýagny “Bular türklere meňzeş” diýenmiş”³.

Beýik ýüpek ýolunyň ugrunda, örän amatly geografik şertlerde ýaşan türkmenler dünýä taryhynyň wakalaryna örän güýçli öz täsirini ýetiripdirler. Şol sebäpli türkmenler baradaky maglumatlar köp kitaplarda, çeşmelerde duş gelýär. Oguzlaryň, ýagny türkmenleriň dünýä taryhynda nähili ornunyň bolandygyny olar barada ýörite kitaplaryň ýazylandygynydan görmek mümkin. Sebäbi gadymy, orta

¹ П.Скосырев. Туркменская земля. Ашхабад, 1949, 31 sah

² Türkmenistan SSR-niň taryhy. Aşgabat, 1959, 1-nji kitap, 196sah.

³ Проблемы этногенеза туркменского народа. Ашхабад, 1977, 87 sah.

(Ýöne parsça “turkmen and”, “olar türkmenler” diýip terjime edilýändigine-de alymlar belläp geçýärler. – R.M. Görkezilen eser, şol ýerde.)

asyr döwürlerinde köp ylmy, taryhy kitaplary uly hökümdarlaryň buýrugy bilen, ýa-da köşk bilen gatnaşygy bolan okumyş, alym adamlar ýazypdyr. Ine şeýle kitaplaryň biri-de musulman taryhçysy Fazlallah Raşid ad-Diniň (1318 ý. aradan çykypdyr) “Jami at-tawarih” (ýagny “Umumy taryh”) atly kitabydyr.

Bu eserde türkmen halkynyň taryhy dünýä taryhynyň içinde “Oguz-nama” ady bilen beýan edilýär. Raşid ad-Diniň bu işinden soň oguzlaryň gelip çykyşy we olaryň medeniýeti bilen dünýäniň köp alymlary gyzyklanypdyr.

Nemes alymy Fridrih fon Dits 1811-nji ýylda “Oguzyň kitaby” ady bilen “Gorkut ata” eposynyň “Basatyň Depegözi öldürişi” atly 8-nji boýuny terjime edip ony Gomeriň “Odisseýa” poemasyndaky ýekegöz äpet adama, ýagny siklopa meňzeşdigini nygtaýar.

Beýik nemes şahyry görnükli magaryfçy Iogann Wolfgang Gýote (1749-1832) özüniň meşhur “Günbatar-Gündogar diwanyny” ýazanda Fridrih fon Ditsiň terjimesinden peýdalanýar. Şoňa görä-de Gýötaniň “Günbatar-Gündogar diwanynda Muhammet pygamber, Mekke, Medine, Ýusup we Züleýha, Leýli we Mejnun baradaky şygyrlar bilen bir hatarda şahyryň alym fon Ditse bagyşlap ýazan şeýle setirleri bar:

Göýä meni Kawus özi okatdy,
Oguz maňa akyl öwredip gitdi,
Indi bolsa “hoja” diýýärler maňa,
Nätjek eýermeli bolsaň patyşaňa.¹

Elbetde Ý.W.Gýote ýa-da alym Fridrih fon Dits Gündogar ýurtlary, türkmenler barada ýazan ilkinji

¹ Гете. Западно-Восточный диван. Москва, 1988, 348 sah.

Ýewropalylar dälidir. Günbatar we Gündogaryň medeni gatnaşyklary gadym döwürlerden Beýik Ýüpek ýolunyň üsti bilen söwda aragatnaşyklaryndan başlanypdyr. Gadymy grekler Afina şäherinden, ýagny Gretsíýadan Gündogarda ýerleşen ýurtlara “Gündogar” ýurtlary diyip at beripdirler. Gretsíýanyň Günbatar tarapyndaky ýurtlary “Günbatar” diýip atlandyrypdyrlar.

Türkmenler baradaky dürli gürrüňler, ýazgylar, türkmenleri gözi bilen gören söwdagärleriň, dindarlaryň, ilçileriň gürrüňleri esasynda ýazylan kitaplar Günbatar Ýewropa türkmenler baradaky maglumatlaryň ýaýramagyna itergi beripdir. XIII asyrdaky ýaşap geçen Ýewropaly syýahatçylar Plano Karpiniň “Mongollaryň taryhy” (Sankt-Peterburg, 1911), we Wilgem de Rubrugyň “Gündogar ýurtlaryna syýahat” (Sankt-Peterburg, 1911) atly kitaplarynda türkmenler barada ýatlanyp geçilýär. Ýöne türkmenler baradaky has takyk maglumatlaryň Ýewropa ýaýramagyna Wenetsiýaly syýahatçy Marko Polonyň syýahatlary barada ýazylan kitapdyr. Marko Polo Italiýanyň Wenetsiýa şäherinde ýaşapdyr. Onuň kakasy Nikolo we daýysy Matteo söwda bilen meşgullanyp köp syýahat edipdirler. Olar hatda Çingiz hanyň ogly Kublaý hanyň ýaşayan ýerine barypdyrlar we hanyň kabul edişliginde bolupdyrlar. Olar 1271-nji ýylda ýaş Marko Polony hem ýany bilen äkidýärler. Marko Polo köp syýahat edipdir. Öz syýahatlaryndan gaýdyp gelensoň Marko Polo gören-eşidenlerini Rustiçiano atly hatly-sowatly, bilimli adama gürrüň berip ýazdyrypdyr. Ol kitaby 1307-nji ýylda Marko Polo doly gözden geçirip, çap etdirýär. Marko Polonyň syrly, ýurtlar baradaky gürrüňleri bahym Ýewropa ýurtlaryna dürli dillere terjime edilip ýaýraýar.

Türkmenler we Türkmenistan barada Marko Polo gyzykly gürrüňler berip “türkmenleriň örän oňat atlary we dünýäde iň ajaýyp, nepis halylary bar, şeýle-de olarda gyzyly we beýleki reňklerde matalar dokalýar,”¹ diýip Marko Polo ýazýar.

XV-XVI asyrlarda Türkmenistan Ýewropa ýurtlaryny has gyzyklandyryp başlaýar. Sebäbi Ýewropanyň söwda ýoly Eýrana Türkmenistanyň üsti bilen geçýär eken. Şol sebäpli iňlis wekili Antoni Jenkinson 1555-nji ýylda Russiýanyň üsti bilen Türkmenistana soňra Eýrana geçýär. Jenkinson Türkmenistan barada, onuň geografiýasy, adamlaryň döp-dessurlary barada köp gymmatly maglumatlary öz kitabynda beýan edýär: “Bu ýerde köp bakça önümleri ýetişdirilýär. Şolaryň birine “gawun” diýýärler. Ol örän uly bolýar. Adamlar suwsan wagtlary onuň suwuny içýärler. Şeýle-de bu ýerde uly hyýar ýaly “garpyz” diýlen önüm bar, ol sary we gant ýaly süýji...”² (Megerem Jenikson gawun bilen garpyzyň atlaryny çalşan bolsa gerek – R.M.)

Syýahat ýazgylary öz gezeginde çeper edebiýata hem öz täsirini ýetiripdir. Jowanni Ambrojo Marini (XVII asyr) atly Italiýaly ýazyjynyň “Kaloandro” atly romanynda “Sapar atly türkmen patyşasynyň Trapezund imperatorynyň gyzyna sawçylyga barşy gürrüň berilýär.

Tanymal iňlis şahyry we tankytçysy Metýu Arnoldyň (1822-1888) Gündogar temasynda ýazylan “Sohrab we Rustam” atly poemasynda hem türkmenler barada gyzykly maglumatlar berilýär. Söweş meýdanyny, sap-sap bolup

¹ Книга Марко Поло. Москва, 1955, 56 sah.

² Английские путешественники в московском государстве в XVI веке. Ленинград, 1938, 177 sah.

uruşa girişmäge taýýar bolup biri-birine garşy duran leşgerleri suratlandylanda şahyr şol goşunyň içinde “agras teke türkmenleriniň, olaryň ýanynda elleri naýzaly Salyrlaryň, hem-de Etrekden, Kaspiniň gumlaryndan gelen çalasyn ýigitleriň olaryň ýeňil gopýan bedewleriniň barlygy”¹ nygtalýar. Metýu Arnold “olar diňe düýeleriniň turşy süýdini we guýylarynyň suwuny içýär”² diýip, türkmenleriň durmuşynyň käbir aýratynlyklaryny belläp geçýär.

Meşhur fransuz ýazyjysy Žýul Wern (1828-1905) özüniň “Kladius Bombarnak” (1892) atly romanynda Türkmenistany, onuň içinden geçýän, şol döwürde iň uly tehniki desga bolan demir ýoly, onuň ugrunda ýerleşen menzilleri, Jebel, Nebitdag, Gazanjyk, Gyzylarbat, Gökdepe, Aşgabat, Merw, Çärjew ýaly şäherleri suratlandyrýar. Iň gyzykly ýeri romanyň baş gahrymany “XX asyr” atly gazetiň habarçysy Kladius Bombarnak: “Biz sagatda 60 km tizlikde pars araçäginiň ýany bilen günorta-gündogar tarapa barýarys. Demir ýol diňe Duşakda araçäkden daşlaşýar. Demir ýoluň şu böleginde üç sagadyň içinde bir iki menzilde, ýagny Gäwersde, bu ýerden ýol Maşada gidýär, hem-de Artykda ... durýarys,”³ diýip, ýazýar.

Görüşimiz ýaly romantik, fantast ýazyjy bu demir ýoluň Eýran bilen birikjekdigini ýüz ýyl önünden görüp aýdýar. Tejen-Saragt-Maşat demir ýoly bolsa Türkmenistan öz Garaşsyzlygyny alanyndan soň 1996-njy ýylyň Magtymguly aýynyň 12-sine doly gurlup gutarylýar.

¹ Mathew Arnold. Poems. London, 1881, 100 sah.

² Görkezilen eser, şol ýerde.

³ Жюль Верн. Клодиус Бомбарнак. Ташкент, 1961, 69 sah.

Žýul Wern türkmen demir ýolunyň birikdiriji we halklaryň arasynda dostlugy berkidi serişdedigini nygtap, “kem-kemden Aziýa halklarynyň arasyndaky köne duşmançylyk ýok bolup gider we olaryň önünde täze eýýam açylar”¹ (görkez. eser, 99 sah.) diýip ýazýar.

XVIII-XIX asyrlarda türkmen durmuşy Ýewropada örän uly gyzyklanma döredýär, sebäbi güýçli uly döwletleriň beýleki ýurtlary basyp almaga bolan meýilleri güýçlenýär. Türkmenistan bilen içgin gyzyklanýan Angliýa we Russiýa döwletleriniň wekilleri Türkmenistan barada jikme-jik maglumatlar ýygnaýarlar we köp kitaplar neşir edilýär.

Bu topar edebiýata, rus knýazy Aleksandr Bekowiç-Çerkasskiniň, general-leýtenant N.N. Murýawýowyň, rus gullukçysy G.S.Kareliniň Türkmenistany öwrenmek boýunça geçiren ekspeditsiýalarynyň jemleri barada ýazan kitaplary Türkmenistanyň şol döwürdäki durmuşy barada örän gyzykly maglumatlary öz içine alýar.

Şeýle eserleriň hataryna inlis ýazyjysy Çarlz Marwiniň “Ahal-teke uruşynyň şaýadynyň gürrüňi” (London, 1880), “Maru-şahu-jahan...” (London, 1881), “Merkezi Aziýanyň öwrenilişi (London, 1886), inlis habarçysy Edmun Donowanyň “Merw oazisi (1882) ýaly kitaplar girýär.

Ýöne şeýle edebiýat bilen bir hatarda türkmen halkynyň medeniýeti, edebiýaty bilen gyzyklanyp ýazylan kitaplar hem az däl. Olaryň içinden has görnükliägi Aleksandr Hodzkonyň (1804-1891) “Persiýanyň meşhur aýdymalarynyň nusgalary” (London, 1842) atly kitabydyr. Hodzko türkmenleriniň arasynda bolup, olaryň dilinden “Görogly ýaly türkmen şahyrlarynyň goşgularyny ýazyp

¹ Жюль Верн. Клодиус Бомбарнак. Ташкент, 1961, 99 sah.

alyp neşir etdirýär. Soňra bu kitap fransuz, rus dillerine-de terjime edilipdir.

XIX asyrdaky türkmen edebiýatynyň halkynyň medeniýetini ylmy nukdaý nazardan öwrenmäge ykgyn eden ýene-de bir alym Arminiý Wamberidir. (1832-1913). Bütin ömrüni ylyma bagş eden Wenger alymy Arminiý Wamberi derwüş sypatyna girip tutuş Merkezi Aziýany, Türkmenistany söküp çykýar. Şol syýahatyň netijesinde Wamberi özüniň dünýä möçberinde tanalýan “1863-nji ýylda Orta Aziýa syýahat” (Sankt-Peterburg, 1865), “Merkezi Aziýanyň öçerkleri” (Moskwa, 1868), “Çagataý dili” (Leipsig, 1867) ýaly göwrümlü kitaplaryny ýazýar. Bu kitaplarda türkmen durmuşy, medeniýeti, olaryň döredijilikleri bilen bir hatarda “Görogly” eposy, “Şasenem-Garyp” dessany barada gymmatly maglumatlar berilýär. Aýratynam Wamberi Magtymgulynyň döredijiligine aýratyn üns berip, ýörite iş ýazyp, ony “Türkmenleriň dili we Magtymgulynyň döredijiligi” ady bilen Leipsigde Magtymgulynyň goşgulary bilen çap etdirýär.

Şeýle işleriň hataryna rus alymlary I.N.Bereziniň “Türk hrestomatiýasy” (Kazan, 1892), N.P.Ostroumowy “Türkmenleriň aýdymlary we olaryň şahyry Magtymguly” ýaly neşir edilen kitaplaryny we makalalaryny goşmak mümkin.

Türkmen edebiýatynyň täsiri goňşy kowumdaş halklaryň döredijiliginde, edebiýatynda-da görünýär. Garagalpak halkynyň görnükli şahyry Berdymyrat Berdak (1827-1900) öz döredijiligine Magtymgulynyň güýçli täsir edendigini nygtaý, ony öz halypasy hasaplapdyr.

Berdagyň:

Magtymgulyny okanymda,

Aýdar edim her zamanda –
Nogsan barmy, begler, onda,
Sözün togap kylar edim,¹

diýen setirleri onuň türkmen klassyk şahyry Magtymgula uly hormat goýandygyna güwä geçýär.

Türkmen durmuşyna, onuň medeniýetine bolan gyzyklanma daşary ýurtlary alymlarda hiç haçan egsilmändir. Nemes syýahatçysy, etnograf alym Rihter Karuts XX asyryň başynda “ähli türkmenler Mangyşlakdan gelip çykýar” diýen sözleri eşidip, “men şu gyzykly halkyň gelip çykan gözbaşyna ugradym”² diýip ýazýar. Türkmenleriň arasynda Magtymgulynyň gahrymançylykly aýdymlary bilen bir hatarda “Müň bir gijäniň” ertekilerini, Nasreddiniň şorta sözleriniň meşhurlygyny nygtaýar. Onuň bu kitaby şol döwrüň türkmen durmuşyny öwrenmek üçin gymmatly çeşme bolup durýar.

XX asyrda Türkmenistan we türkmenlek barada ýazylan kitaplaryň, makalalaryň hetdi-hasaby ýok, olar bir giden kitaplar ummany.

Bir makalanyň ýa-da bir işiň çäginde olar barada ylgawlap hem maglumat bermek mümkin däl şoňa görä-de şu döwürde ýazylan we meşhurlyk gazanan käbir eserler barada ýatlap geçmek mümkin.

Şu döwürde, ýagny XX asyrda onuň 30-40-njy ýyllarynda Rus ýazyjylarynyň eserlerinde türkmen durmuşy baradaky eserler aýratyn orun tutýar. Türkmenistan barada ençeme makalalar, oçerkler

¹ B.Garryýew, B.Şamyradow, O.Ýazymow, N.Çaryýew. Edebiýat. 9-njy klas üçin okuw kitaby. Aşgabat, 1979, 161 sah.

² Рихтер Каруц. Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке. Санкт-Петербург, 1911, 5 sah.

metbugatda çap edilip soňra 50-nji ýyllarda birnäçe kitaplaryň, ýagny powestleriň, hekaýalaryň döremegine getirýär.

Wladimir Lugowskiniň “Türkmenistan”, Pýotr Pawlenkonyň “Çöl we ýaz”, “Türkmenistana syýahat”, atly oçerkleri, hekaýalary we şygylary XX asyr türkmen durmuşy barada söhbet açýar.

Nikolaý Tihonowyň “Çarwalar” atly oçerkleri, “Ýurga” atly goşgular ýygyndysy, Konstantin Paustowskiň “Garabogaz” atly powesti hem şu topara girýär.

Rus ýazyjysy Pýotr Skosyrýew “Türkmeniň ýeri”, we “Ýapraklar we güller” atly Türkmenistan we türkmen edebiýaty barada kitaplaryny ýazýar.

XX asyryň 40-njy ýyllarynda, ýagny II jahan uruşy ýyllarynda türkmeniň gahrymançylykly geçmişi ýazyjylaryň ünsüni özüne çekýär. Muňa mysal edip W. Ýanyň (Wasiliý Grigorýewiç Ýançewetskiý) “Çingiz han” atly romanyny görkezmek bolar. Bu romanda türkmen gerçeği, batyr serkerde Jeleddiniň gaýduwsyz keşbi aýratyn orun tutýar.

Şu tema soňky ýyllarda gruzin ýazyjysy Grigol Abaşıdzäniň “Uzak gije” (Moskwa, 1970) atly romanyna-da öz beýany tapýar. Ýöne ýazyjy Jeleddiniň batyrlygyna, edermenligine uly sarpa goýsa-da onuň Gruziýa eden ýörişine öz nukdaý nazaryndan baha berýär.

Türkmen temasy XX asyrdaky beýleki goňşy halklaryň, gazak, özbek, gyrgyz, täjik ýazyjy, şahyrlarynyň eserlerinde-de giň gerim aldy we olary ýörite dostlukly gatnaşyklyklar hökmünde öwrenmek mümkin, bu hem halklaryň arasynda dostlukly gatnaşyklaryň bekemegine getirer.

Aýratynam Türkmenistan garaşsyzlygyny alansoň onuň ady dünýä möçberinde has hem meşhur boldy.

MAZMUNY

2-nji kitap

I bölüm. XIX asyr Günbatar Ýewropa edebiýatynyň taryhy (romantizm döwri)	15 sah.
Fransuz edebiýatynda romantizm	23 sah.
Şatobrian	24 sah.
Žermena de Stal	26 sah.
Benžamen Konstan	27 sah.
Alfred de Winýi	27 sah.
Žorž Sand	28 sah.
Žerar de Nerwal	31 sah.
A.Dýuma	31 sah.
Lamartin	34 sah.
Gýugo	35 sah.
Žýul Wern	42 sah.
Nemes edebiýatynda romantizm	51 sah
Iýena romantizmi	53 sah.
Nowalis	55 sah.
L.Tik	58 sah.
„Geýdelberg romantizmi“	61 sah.
Nemes edebiýatynda romantizmiň üçünji döwri	64 sah.
Gofman	66 sah.
Şamisso	72 sah.
Iňlis edebiýatynda romantizm	75 sah.
W.Bleýk	77 sah.
„Köl mekdebiniň şahyrlary“	79 sah
W.Wordswort	79 sah.

Kolrij	82 sah.
Sauti	84 sah.
Baýron	86 sah.
Şelli	94 sah.
Kits	100 sah.
Walter Skott	102 sah.
XIX amerikan edebiýatynda romatizm (irki döwür)	108 sah
W.Irwing	109 sah.
F.Kuper	117 sah.

II bölüm. XIX asyr Günbatar Ýewropa edebiýatynda tankydy realizm	124 sah.
Fransuz edebiýatynda tankydy realizm	125 sah.
Beranže	127 sah.
Stendal	132 sah.
Merime	140 sah.
Balzak	147 sah.
Flober	164 sah.
Iňlis edebiýatynda tankydy realizm	168 sah.
Dikkens	171 sah.
Tekkereý	176 sah.
Ş.Bronte	180 sah.
Nemes edebiýatynda realizm	186 sah.
Geýne	189 sah.
ABŞ-nyň edebiýaty	195 sah
Transsendentalizm	196 sah.
G.Biçer-Stou	199 sah.
E.Po	203 sah.
Melwill	209 sah.

III bölüm. Günbatar Ýewropa

edebiýatynyň taryhy	214 sah.
Edebi akymlar	216 sah.
Fransuz edebiýaty	218 sah.
Emil Zolýa	219 sah.
Mopassan	227 sah.
Anatol Frans	233 sah.
R.Rollan	239 sah.
Nemes edebiýaty	242 sah.
Şpilgagen	242 sah.
Raabe	244 sah.
T.Ştorm	246 sah.
T.Fontane	252 sah.
G.Gauptman	254 sah.
G.Mann	256 sah.
T.Mann	258 sah.
İňlis edebiýaty	260 sah.
Stiwenson	261 sah.
J.Konrad	265 sah.
A.Konan-Doýl	269 sah.
R.Kipling	272 sah.
O.Waýld	275 sah.
T.Gardi	278 sah.
B.Şou	281 sah.
G.Wels	287 sah.
ABŞ-nyň edebiýaty	
F.Bret Gart	292 sah.
O'Genri	294 sah.
Mark Twen	296 sah.
Drayzer	301 sah.
Jek London	304 sah.

IV bölüm. XX asyr Günbatar Ýewropa edebiýaty

Marsel Prust	308 sah.
A.de Set-Ekzyuperi	312 sah.
Anri Barbýus	320 sah.
Nemes edebiýaty	
Genrih Mann	325 sah.
Tomas Mann	329 sah.
B. Kellerman	333 sah.
L. Feýhtwanger	335 sah.
F. Kafka	341 sah.
Iňlis edebiýaty	
J. Golsuorsi	345 sah.
A. Kronin	347 sah.
Oldington	348 sah.
ABŞ-nyň edebiýaty.	
T. Waýlder	351 sah.
J.O.Nil	354 sah.
E. Hemingueý	356 sah.
E. Hemingueý	378 sah.
J. Çiwer	381 sah.
W. Saróyan	384 sah.
J. D. Selinjer	388 sah.
Sol Bellou	390 sah.
Toni Morrison	392 sah.
W. Borhert	395 sah.
“Gaharlanan ýaşlaryň” edebiýaty	400 sah.
“Işçi romany” akymy	407 sah.
Grem Grim	408 sah.
J. Oldrij	412 sah.
Ç. Snou	414 sah.

Ekzistensializm	415 sah.
W. Golding	419 sah.
Aýris Merdok	421 sah.
Fridrih Wolf	424 sah.
Anna Zegers	427 sah.

V bölüm. Dünýä edebiýaty

A. N. Tolstoý	429 sah.
A. M. Gorkiý	432 sah.
S. Ýesenin	435 sah.
M. A. Şolohow	443 sah.
A. T. Twardowskiý	453 sah.
W. Ýan	466 sah.
“Müň bir gije” arap ertekileri	476 sah.
G. G. Abaşıdze	491 sah.
Aýbek	500 sah.
Ç. Aýmatow	513 sah.
M. Auezow	524 sah.
Resul Gamzatow	533 sah.

Dünýä edebiýatynda türkmen temasy	542 sah.
--	----------

